

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ÖTVENEGYEDIK ÉVFOLYAM

1934. JANUÁR—MÁJUS 1—5. SZÁM

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1934.

Kérjük a T. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 24 pengő. Rabbiknak, tanároknak, tanítóknak 10 pengő.

TARTALOM.

Társadalom

<i>Dr. Löwinger Sámuel:</i> Jubileum után	1
<i>Scheiber Sándor:</i> Az ötvenéves Magyar Zsidó Szemle jubileumára	3
<i>Krausz Sámuel:</i> Üdvözlés az 50 éves Magyar Zsidó Szemlének	12

Tudomány

<i>Dr. Blau Lajos:</i> A Misna recitálása megvéd a bajtól	16
<i>Zoltai Lajos:</i> A zsidók letelepülése Debrecenben	18
<i>Dr. Jakab Jenő:</i> Jehosua b. Gamala vagy Jehosua b. Perachja?	32
<i>Dr. Zsoldos Jenő:</i> Kazinczy Ferenc és a zsidóság	34

Irodalom

<i>Dr. Blau Lajos:</i> Új mű a chaszidizmus történetéről	40
<i>Dr. Róth Emil. Dr. Málnási Ödön:</i> Gróf Csáky Imre bibornok élete és kora. (1072–1732-ig)	42
<i>Dr. Vidor Pál:</i> A magyar irodalom zsidószemlélete	44
<i>Dr. Pfeiffer Izsák:</i> A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 5693 1933.	46
<i>Dr. Blau Lajos:</i> Irodalmi Szemle	48
<i>Grünwald Mór:</i> Osztern Rózsa: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig	53

Jabneh — Homiletika

<i>Dr. Kiss Arnold:</i> Rabbiavató beszéd	56
<i>Dr. Vidor Pál:</i> A Chóréb ormán	64
<i>Feigl I. H.:</i> II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállítását alkalmából rendezett emlékünnepeken elmondott beszéd	70

A Magyar Zsidó Szemlét illető minden küldemény „Dr. Guttman Mihály és Dr. Löwinger Sámuel Budapest, VIII. Rókk Szilárd-utca 26” címezendő.

Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

Neuwald Illés Utódai könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-út 48.

Felelős kiadók: Dr. Hevesi Ferenc és Dr. Löwinger Sámuel.

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ÖTVENEGYEDIK ÉVFOLYAM

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST 1934.

A Magyar Zsidó Szemle ötvenegyedik évfolyamának munkatársai :

	Oldal		Oldal
Dr. Ballagi Ernő	117	Dr. Kálmán Ödön	79
Dr. Blau Lajos	16, 40, 48, 146	Dr. Kecskeméti Lipót	271
Dr. Buday-Goldberger Leó	77	Dr. Kiss Arnold	56, 275
Dr. Csetényi Imre	157	Dr. Kohlbach Bertalan	289
Dr. Deutsch Gábor	162	Dr. Krausz Sámuel	12
Feigl I. H.	70	Dr. Löwinger Sámuel	1, 295
Dr. Farkas József	111	Dr. Pfeiffer Izsák	46
Dr. Fokos Dávid	193	Dr. Presser Béla	330
Dr. Goldberger Izidor	107	Dr. Róth Emil	42
Dr. Groszmann Zsigmond	198	Scheiber Sándor	3, 120
Grünwald Méir	53	Stern Samu	75
Dr. Guttmann Henrik	244	Székely Ferenc	76
Dr. Hajdu Miklós	108	Takács Pál	354
Dr. Hoffer Ármin	249	Dr. Vidor Pál	44, 64, 112
Dr. Jakab Jenő	32	Wertheimer Adolf	73
Dr. Katona József	276	Zoltai Lajos	18
		Dr. Zsoldos Jenő	34, 362

TARTALOM.

Társadalom

	Oldal
Dr. Löwinger Sámuel: Jubileum után	1
Scheiber Sándor: Az ötvenéves Magyar Zsidó Szemle jubileumára	3
Krausz Sámuel: Üdvözlét az 50 éves Magyar Zsidó Szemlének	12

Tudomány

Dr. Blau Lajos: A Misna recitálása megvéd a bajtól	16
Zoltai Lajos: A zsidók leteleptülése Debrecenben	18
Dr. Jakab Jenő: Jehosua b. Gamala vagy Jehosua b. Perachja?	32
Dr. Zsoldos Jenő: Kazinczy Ferenc és a zsidóság	34
Wertheimer Adolf: Bevezető	73
Stern Samu: Dr. Hevesi Simon pesti vezető-főrabbi negyven éves papi jubileumára	75
Székely Ferenc: Hevesi Simon jubileumára	76
Dr. Buday-Goldberger Leó: Hevesi Simon és az Omike	77
Dr. Kálmán Ödön: Dr. Hevesi Simon	79
Dr. Goldberger Izidor: Hevesi Simon szüleiről	107
Dr. Hajdu Miklós: Simon Rabbi templomából	108
Dr. Farkas József: Dr. Hevesi Simon, mint a Pesti Izr. Hitközség rabbikollégiumának elnöke	111
Dr. Vidor Pál: Dr. Hevesi Simon a Rabbiképző katedráján	112

Dr. Ballagi Ernő: Hevesi Simon, a publicista	117
Scheiber Sándor: Hevesi Simon irodalmi munkássága	120
Dr. Blau Lajos: A Biblia történeti szemlélete	146
Dr. Csetényi Imre: Deák Ferenc és a zsidó kérdés	157
Dr. Deutsch Gábor: A Prédikátor bölcséletének rendszere	162
Dr. Fokos Dávid: Héber hatás időelnevezésekben és a magyar „hónap” szó	193
Dr. Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története	198
Dr. Guttmann Henrik: Újabb adatok a jeruzsálemi második szentély pusztulásáról	244
Dr. Hoffer Ármin: A halachikus törvénykönyvek Alfáziig	249
Dr. Katona József: Az ember teremtésének ideje az aggadában	266
Dr. Kecskeméti Lipót: Ezsajas	271
Dr. Kiss Arnold: Maimuni Mózes felfogása az isteni gondviselésről és a szabad akaratról	275
Dr. Kohlbach Bertalan: Hasmonaeus pénzérmek a Magyar Nemzeti Múzeumban	289
Dr. Löwinger Sámuel: Hitlerizmus és bojkottmozgalom a XVI. század második felében	295
Dr. Presser Béla: Vezérgondolatok Dr. Hevesi Simon beszédeiből	330
Takács Pál: Ady Endre bibliai látása	354
Dr. Zsoldos Jenő: Jóh könyve a XVIII—XIX. századforduló magyar irodalmában	362

Irodalom

Dr. Blau Lajos: Új mű a chaszidizmus történetéről	40
Dr. Róth Emil: Dr. Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bibornok élete és kora. (172–1732-ig.)	42
Dr. Vidor Pál: A magyar irodalom zsidószemlélete	44
Dr. Pfeiffer Izsák: A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 5693–1933.	46
Dr. Blau Lajos: Irodalmi Szemle	48
Grünwald Méir: Osztern Rózsa: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig	53

Jabneh — Homiletika

Dr. Kiss Arnold: Rabbiaavató beszéd	56
Dr. Vidor Pál: A Chóréb ormán	64
Feigl I. H.: II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállításának alkalmából rendezett emléktűnnepen elmondott beszéd	70

TÁRSADALOM.

Jubileum után.

Az elmúlt esztendőben félszázados fennállását ünnepelte folyóiratunk. A mai nehéz gazdasági viszonyok között meg kellett elégednünk egy ünnepi szám kiadásával. A tervbevett index-kötet kiadására megindultak az előmunkálatok. Ötven kötet anyagának a feldolgozásáról van szó. Ennek a lelkiismeretes elvégzése rendkívül nagy feladat technikai szempontból is. Az összegyűjtött adatok feldolgozásánál azonban, — mivel lelkes munkatársaknak nem vagyunk híjával, — sokkal súlyosabb kérdés az anyagi eszközök előteremtése, ami egy ilyen, főképen szaktudósok számára készült műnél a szokottnál is nehezebb. Bizunk a folyóirat nagylelkű támogatóinak további pártfogásában, hogy ezen nagyfontosságú tudományos desideratum létrehozásában és folyóiratunk következő évfolyamainak kiadásában a jövőben is segítségünkre lesznek.

Örömmel jelenthetjük, hogy folyóiratunknak a múlt esztendőben megindított héber része külföldi zsidó tudományos körökben nagy és kedvező visszhangra talált. A világ minden részéből ígéretek kaptunk elismert zsidó tudósoktól, hogy a folyóirat munkájában részt fognak venni. Reméljük, hogy kitartó munkával sikerül terjedelemben és tartalomban megközelíteni azt az elismerést és népszerűséget, melynek Dr. Blau Lajos igazgató úr Öméltósága által alapított héber nyelvű folyóirat, a Hacofe örvendett. Ezt azért is remélhetjük, mert Dr. Blau igazgató úr írásaival és bölcs tanácsaival jelenleg is hozzájárul folyóiratunk színvonalának emeléséhez. Büszkeség-

gel tölt el bennünket, hogy Dr. *Hevesi* Simon vezető-főrabbi úr támogatott munkája a második félévszázad útjaira is elkísér bennünket.

A következő évekre nem kívánunk részletes programot adni. Igyekezünk szerény képességeinkhez mérten a régi tradíciók szellemében vezetni a folyóiratot. Munkásaink és olvasóink táborát növelni.

Szeretettel köszöntjük folyóiratunk új szerkesztőjét, Dr. *Guttmann* Mihály úr öméltóságát, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet világhírű igazgatóját. Egyéniségét nem kell a Magyar Zsidó Szemle olvasóinak bemutatni. Hazánkban és külföldön rabbik és tudósok százai tekintik Dr. Guttmann rektort lelkipásztoruknak. Tudományos munkásságával nemcsak egyéni hírnevét gyarapította, hanem az egész magyar zsidóságnak a tekintélyét nagyban emelte az egyetemes zsidóság és a nemzetközi tudományos fórumok előtt.

Folyóiratunk félévszázadon keresztül a legszorosabb kapcsolatban állott a Rabbiképző Intézettel. Amidőn Dr. Guttmann igazgató úr bekapcsolódik a szerkesztés felelősségteljes munkájába, nagy elődjeinek nemes hagyományait követi.

Imádkozunk a Mindenhatóhoz, hogy még évtizedeken keresztül büszkélkedhessünk vele folyóiratunk élén, a magyar zsidó szellemi élet üdvére.

A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi minisztérium nagylelkűsége, a magyar zsidó intézmények vezetőinek kultúra-szeretete és tudomány-tisztelete, olvasóink lelkes ragaszkodása tették lehetővé, hogy folyóiratunk ötven éves jubileumát elérhette. Reméljük, hogy elkövetkező évek munkájában is megtartanak bennünket bizalmukban és szeretetükben.

Budapest.

Dr. Löwinger Sámuel.

Az ötvenéves Magyar Zsidó Szemle jubileumára.

Felolvastott a Goldziher Ignác Theológiai Egyesület 1934. évi március hó 11-én tartott előadóján.

Az idő vén fájáról hullanak a levelek. Hullanak, korhadnak, enyésznek. Az alája terített hatalmas rétegben csak néhány levél tartja meg hosszú időn át is az élet zöld színét, az élet egészséges illatát. Legtöbbje szárazon, ezüst zizegessel, keringve hull alá s halálával új élet, újabb fejlődés melegágyává lesz. Ámde a néhány felülmaradt dús ereztű levél, amely még ma is zöld, még ma is illatos, — a sors kegyéből és gondozó kezek melengelésétől — az avart járó tűnődő szemléltől hívja, szólítja és vonzza, hogy olvasson le róla multat, történeteket és emlékeket, mert hiszen az írás rajt' egy félévszázad óta sem halványult el. S kérdő szavunkra, kutató tekintetünkre megszólalnak a levelek és halk hangon beszédbe kezdenek . . .

*

»1883. őszén történt. — így írja Bánóczi József.¹ — A zsidóság egyik vezérlő elméje, dr. Simon József hívására összegyűlt az országos rabbiképző tanári kara rendkívüli értekezletre, melyen az egybe-hívó egy alapítandó zsidó folyóirat megindítása szükségét adta elő. Az értekezlet úgy folyt le, ahogy dr. Simon várta: a tanári kar helyeselte az eszmét, kijelentette, hogy a maga összességében szerkesztésre nem vállalkozhatik, ellenben megígérte erkölcsi és szellemi támogatását. Hogy történt, hogy nem, minden előre való közös megállapodás nélkül Bacher Vilmos és én — nem tudom már, fölhívásra-e, vagy önként — kötélnék állottunk.«

Ez volt a Magyar Zsidó Szemle, az első és mai napig is egyetlen magyar nyelvű, zsidó tudományos folyóirat megalapító ülése ezelőtt ötven esztendővel.

Simon József azonban akkor csak a közhangulat kifejezője és tolmácsolója volt. Felekezetünk jobbjai, vezérférfiai érezték mindannyian, hogy szüksége van a magyar zsidóságnak egy orgánumra, mely a zsidó tudományt hazai nyelven művelje, így szélesebb rétegekben is elterjessze s az ily módon megszólalt zsidó tudományt és irodalmat a magyar nemzeti kultúra szolgálatába állítsa. Szükség van egy orgánumra, amely a magyar-zsidó kapcsolatokat kutassa és mutassa ki történelemben, irodalomban és társadalmi életben egyaránt.

Ez volt az áhitott folyóirat tudományos elhivatottsága, amelyet

¹ Bánóczi József: Bacher Vilmos és a M. Zsidó Szemle. M. Zs. Sz. 1910. évf. 173. l.

igy fogalmaztak meg a szerkesztők a csakhamar megindult folyóirat első füzetében:² »Tudjuk valamennyien, hogy hazai irodalmunkban eddigelő e tudománynak csak elvét és alkalmoszerűleg akadt művelője. Aki nálunk zsidó tudományról írni akart, idegen nyelvhez volt kénytelen fordulni s idegen nyelvű művekhez folyamodott az érdeklődő közönség. Mi ime először nyújtunk módot a mindkét rendbeli visszásság megszüntetésére s folyóiratunk állandó orgánuma lesz a magyar nyelven megszólaló zsidó tudománynak.«

Ámde volt a megindítandó folyóiratnak egy másik és az akkori adott helyzetben talán még fontosabb feladata, társadalmi téren. Tízszázalék fölül égi háborút hirdető szél kavargott, mely porral és szeméttel töltötte meg a levegőt és megvakította az embereket. Szükség volt tehát egy folyóira-ra, mely felvilágosítsa a balítéletekkel terhelt nemzsidókat, feltárván előttük a zsidó vallásnak mélységét, a zsidóság eszméit és értékeit, de amely felvilágosítsa magát a zsidóságot is vallásáról, annak tanításairól és eszméiről és utbaigazítást adjon számára mostani helyzetében. Ez uton haladva, a végcél az volt, hogy a társadalom, megismerve mindazt, amit a zsidó elme és fantázia, a zsidó elmélyedés és odaadás a világszellem gazdagodására termelt, elismerje az egyenjogúsításra irányított törekvései igazságát.

Társadalmi törekvéseit a Szemle báró Eötvös József szavaiban foglalta össze: »A hazában létező izraelita hitfelekezet, mint vallásos társulat is épen oly szabad, önálló és autonóm testületet képezzen, mint a keresztény autonóm egyházak.« (U. o.)

Ezzel a tudományos és társadalmi célkitűzéssel indul meg a Magyar Zsidó Szemle 1884-ben, két fiatal tudós: Bacher Vilmos és Bánóczy József szerkesztésében.

Talán soha folyóiratnak két oly egymást kiegészítő, alkalmas, nagy szerkesztője nem volt, mint a testet öltött Szemlének.

Bacher a zsidó tudományok korlátlan ura, Bánóczy a magyar nyelv és irodalom elismert bűvára és kutatója.

A fiatal Bacher már ekkor világhírű tudós, kinek dolgozatai magyar, német, héber, francia, angol és olasz nyelven jelennek meg. Már 1878-ban megírta »A babyloniai amorák agádáját«, amellyel megindult agada-kutató hatalmas munkássága és 1881-ben »Abraham Ibn Ezra, mint grammatikus« c. értekezését, mellyel a Szentírás-magyarázat és a héber nyelvtudomány történetét kutató munkásságát indította volt meg. Az egész zsidó tudománynak áttekintője, azonfelül orientalista, ki — legalaposabb méltatója és ismerője, Heller professzor szavaival — »a perzsa nyelvű zsidó Szentírás- és szótárkutatást valósággal felfedezte, hasonlóan, mint az eddig ismeretes zsidó perzsa irodalomnak javarészét.«³

² Olvasóinkhoz. M. Zs. Sz. 1884. évf. I. 1.

³ Heller Bernát: Bacher Vilmos, Zsidó Plutarchos II. 21. 1. (N. Zs. Kvt. 19.)

Széleskörű műveltség, kiapadhatatlan munkaerő, rendkívüli kötelességérzet és egész tudás jellemzik a fiatal szerkesztőt. »Bacher félig semmit sem tud«, — írja róla Blau Lajos.⁴

Szerkesztőtársra, Bánóczy József, szintén tul van már az első sikereken. A Magyar Tud. Akadémia tagja, s az Akadémia égisze alatt megjelenő Filozófiai Írók Társaságának társszerkesztője. Már 1879-ben megjelent az Akadémia Fraknoi-Horváth díjával koszorúzott Révai Miklós élete és munkái c. műve, melyről azt írta a hívatatos bírálat, hogy »irodalmunknak valóságos díszére válik.«⁵ A Kisfaludy Társaság megbízásából pedig már megírta akkor Kisfaludy Károly és munkái c. költözetes monográfiáját (I. Bp., 1882., II. u. o. 1883.), amelynek, megjelenté után majd negyven esztendővel, Bánóczy hetvenedik születésnapján, gyönyörű szavakat szentel Beöthy Zolt, helyét irodalmunkban Gyulai Vörösmarty életrajza és Mikszáth Jókaija között jelölve meg.⁶ »Bánóczy született szerkesztő és szervező erő volt, nemes, leleményes, kedves, mindezekfelett pedig meggyőző.«⁷ »Szuggesztív hatással volt mindenkire, kinek megadott: a közönségben émi — írja róla Kiss Arnold.⁸ Serkentő erő, buzdító, sarkaló, nyugtalanító: kitűzött célok elérésére. Férfiasság és lágyág egyben.«

E két tudós szerkeszti a Szemlét hét esztendőn át s a folyóiratot nem remélt magas fokra emelik.

Bacher zsidó tudománnyal foglalkozó dolgozatai írására buzdítja barátjait és tisztelőit itthon és külföldön, bírálja javítja dolgozataikat s a folyóiratnak külföldön is megbecsült pozíciót szerez. Bánóczy magyar irodalmi körökkel ismerteti meg a Szemlét, magyar irodalmi és történelmi vonatkozású cikkek szerzésében fáradozik, témákat jelöl ki és barátjai, tanítványai között szinte felfedezi a munkatársakat. Ő ösztönzi írásra a rabbiszeminárium tudós ifjait és poétáit.⁹ »Az új tehetségek felfedezését tudatosan és rendszeresen

⁴ Blau Lajos: Bacher Vilmos irodalmi munkássága. M. Zs. Sz. 1910. évf. 39. 1.

⁵ Akad. Ért. XII. k. az 1878. jan. 13-i ülésről.

⁶ Beöthy Zolt: Irói életrajzainkról. Emlékkönyv Bánóczy Józsefnek. Bp., 1919. 42—56. II., utóbb: Budapesti Szemle. 1919. évf. 178. k. 161—172. II., Bánóczy irodalomtörténeti munkásságához címmel. Ujból egy nagyobb részlete Bánóczy halála alkalmával: Irodalomtörténet. 1927. évf. 60—62. II. Tehát téves Zlinszky Aladárnak az az adata, hogy e tanulmány »Bánóczy hatvan éves jubileuma alkalmából a Budapesti Szemlében (1909.) jelent meg s a Bánóczy-émlékkönyv tíz év múlva újra lenyomattat.« (Bánóczy József I. tag emlékezete. Bp., 1931. 33. 1. Akadémiai Emlékeszések. XXI. 6.)

⁷ Blau Lajos: Bánóczy József, mint a Magyar Zsidó Szemle szerkesztője. Bánóczy-émlékkönyv. 78. 1.

⁸ Kiss Arnold: Bánóczy József egyénisége. IMIT Évkönyv. 1932. 158. 1.

⁹ Zlinszky tévesen a tanítóképző növendékeiről beszél. (Bánóczy József emlékezete. 40. 1.)

gyakorolta — mondja róla Blau Lajos.¹⁰ »Éles szeme volt, a tanítványai közül már a gimnáziumban szemelte ki az áldozatokat... Akik a magyar irodalom tanulmányában kiváltak, Bánóczi agyában az illetők sejtelmé nélkül munkatársakká léptek elő.« S kedvesen teszi hozzá: »engem is ő csábított először, egy egyetemi filozófiai órája után.«¹¹

Azonfelül Bánóczinak jutott a technikai rész is, a munka e kellemes és áldásos fele. »Végül a szedőnek jártam a nyakára — írja — és nagy lelkesedéssel korrigáltam. Ez is annyi munkával járt, hogy támogatásnak szükségét érezvén, midőn a kislányom két éves lett, megtettem segédszerkesztőnek. Ez nagyszerűen beletalálta magát munkakörébe s gondoskodott róla, hogy semmit ott meg ne találjak, ahová letettem. Négy éves korában pedig kijelentette az anyjának, hogy ha nagy lesz, mint a papa, akkor ő is minden nap elmegy majd az iskolába, a nyomóba és a kávéházba.«¹²

De a szerkesztők buzgalmanak, lelkesedésének, nagy tudásának megvolt az eredménye. A Szemle beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A közönségnek az akkori tudomány színvonalán álló értekezéseket adott kezébe a zsidó irodalom minden ágából, magyar-zsidó témák köréből, számot adott a hazában és külföldön megjelent minden zsidó tudományos érdekű munkáról, sőt Bacher professzor évenként összefoglaló képet is nyújtott »A Szentírás és zsidó tudomány irodalmáról«. De »Irodalom« rovata nemcsak ismertetéseket hozott, hanem héber költőknek remekbe készült műfordításait, sőt eredeti vallásos énekeket is, az első évfolyamban magától Kiss Józseftől is.

Foglalkozott ezenkívül a zsidó élet minden aktuális problémájával, a magyar zsidóság minden élető, nagy kérdésével: az autonómiával, a recepciával. Ezek a kérdések itt tisztultak, itt nyertek új lendületet, innen indultak hódító utjukra. Kútfők c. rovata értékes okmányokat, okiratokat, leveleket közölt forrásul különösen a magyar zsidóság történetéhez. Csakhamar a legkitűnőbb tudósoknak és íróknak találkozóhelyévé lesz a Szemle: Alexander Bernát, Bacher Vilmos, Bánóczi, Goldziher Ignác, Kármán Mór, Kaufmann Dávid, Kiss József, Kayserling, Kohn Sámuel, Kohut Sándor, Löw Immanuel, Marczali Henrik az első évfolyamok munkatársai. Külföldről pedig: Dessauer Mór, Derenbourg, Güdemann, Neubauer A. és Schwartz Adolf.

Egy ifjú magyar zsidó író- és tudós gárdát teremt a Szemle: Blau Lajos, Fischer Gyula, Kecskeméti Lipót, Kiss Arnold, Makai

¹⁰ Blau Lajos: Bánóczi József és az Orsz. Rabbiképző Intézet. Bp., 1928. 4—5. ll.

¹¹ U. a.: Bánóczi József, mint a Magyar Zsidó Szemle szerkesztője. Bánóczi-emlékkönyv. 79. l.

¹² Bánóczi József: Bacher Vilmos és a M. Zsidó Szemle. M. Zs. Sz. 1910. évf. 174. l.

Emil, Schreiner Márton, Vajda Béla, Ziegler Ignác először itt próbálják meg szárnyaikat, ha tudnak-e repülni s innen indulnak el sokszor a külföldet is meghódító utjukra.

Kohn Sámuelnek már az első évfolyamban megjelent tanulmánya: »A honfoglaló magyarok és a zsidók«, majd a harmadik évfolyamban és három évfolyamon át tartó nagy munkája: »A Szombatosokról«, megalapítói a később hatalmas lendületet vett magyar-zsidó történetírásnak s előmunkálatai a Bernstein Béla, Büchler Sándor, Kecskeméti Ármán, Löw Immanuel és Venetianer Lajos műveinek.

A második évfolyamban pedig — a bizonyosan Bánóczi buzdítására íródott dolgozat Herczog Manó tollából: A biblia befolyása a magyar irodalomra a XVI. és XVII. században, első próbálkozása a zsidó irodalmi nyomok kutatásának a magyar irodalomban s előzője a később is többnyire a Szemle lapjain megjelenő szép tanulmányoknak: a Bánóczi, Farkas József, Heller Bernát, Kecskeméti Ármán, Pollák Miksa és Zsoldos Jenő munkálatainak, melyekből a legszebb három hajtás: Bánóczi Toldi és a Biblia c. értekezése az IMIT első Ekvönyvében (1895), Pollák Miksának az Akadémiánál megjelent Arany János és a Biblia (1904) c. könyve és Heller Bernát A Biblia a költő Zrínyi Miklós műveiben c. nagy tanulmánya a Magyar Zsidó Szemle 1925. évfolyamában. (Később külön is.)

Nem egy gondolat, nem egy terv itt pattant ki, itt merült fel a Szemle basábjain. Innen sarjadt ki az Izr. Magyar Irod. Társulat, amelynek eszméjét Goldziher professzor már az első évfolyamban felveti és sürgeti,¹³ s amely csak tíz évre rá válik valóra, itt merül fel a magyar Szentírás gondolata, amelyet a megalakult IMIT életre is hív, végül 1911-ben a Szemleből sarjadt ki a »Hazofeh«, a világ egyetlen héber nyelvű tudományos folyóirata Blau Lajos szerkesztésében.

1891-ben visszalép Bacher és Bánóczi a Szemletől s két új erő veszi azt át: Blau Lajos és Mezey Ferenc.

Blau már ekkor jónévvé tudós, gyönyörű karrierre tekinthet vissza. A rabbiképző padjaiból egyenesen a katedrára kerül s tudós tanárai barátságát szerzi meg magának. Hatalmas elme, széles látókörű író. Foglalkozik a bibliai tudományokkal, talmudi joggal, talmudi archaeológiával, zsidó történettel, héber nyelvtudománnyal, a zsidó művészettel, keleti művelődéstörténettel és gazdasági élettel. Széles és népszerű stílusza, dolgozataiban olvasóközönségének inkább az igazság ragyogó gyöngyét mutatja be, mintsem azt az utat, amelyen eljutott hozzá. Halkszavú tudós, kit mégis mindenki tisztel, az erőesség hiányzik belőle és mégis — mindenki engedelmeskedik neki, nem tör előre és mégis — mindenütt az első, nem harcol és mégis — mindenütt győzedelmeskedik. Komoly és méltóságteljes az

¹³ M. Zs. Sz. 1884. évf. 254—256. ll.; v. ö.: Bánóczi: Magyar zsidó irodalmi társaság. M. Zs. Sz. 1893. évf. 301—304. ll.

ő tudományos munkásságában és mégsem hideg, a mosoly, a báj, a humor, az élce, sőt a gúny csakugy jellemzői a Blau Lajos írásainak, mint a komoly hang. »Gondolatai vannak, melyek újabb gondolatokat keltenek, Blau mindig ösztönző és elmemozdító.«¹⁴ A csöndet, békét szerető, halkszavú főszerkesztő mellett jól megfér azért a tüzes Mezey Ferenc, kinek minden írása villogó kard és szikrázó tűz. Mezey temperamentumos író, kinek a zsidó életből merített eleven rajzai az IMIT Évkönyveiben, később önálló kis kötetben a magyar írás erős hajtásai. Tóth Béla szerint Eötvös Károly mellett a legmagyarosabb író. Amellett kemény politikus, ki a Szemlét is politikai orgánummá akarja tenni.

Itt küzd cikkeivel a recepcióért, az önkormányzatért s általa »a felekezeti jogvíványok és intézmények egész sorozata ennek a folyóiratnak a kohójában nyerne életet és formát.«¹⁵ Blau az együtt szerkesztett évfolyamok sikerét szerényen Mezey érdemének tudja be. »A Szemle — írja Blau — főleg Mezey élénk temperamentuma és eleven magyar tolla folytán megélenkült.«¹⁶ Mezey Ferenc volt a mozgató szellem, ő nyerte meg a mértékadó személyeket az eszmének.¹⁷ Mezey meg természetesen Blauinak juttatja az érdemből az oroszlanrészt s boldog megelégedettséggel írja vagy négy évtized után is: »Békés tudományos munkája szomszédságában, sokszor villogó fegyverzetű cikkeim szépen megfértek.«¹⁸

Az együtt szerkesztés időszaka csak öt esztendeig tartott. 1896-ban Mezey, küzdelmei eredményeit és tervei valóra váltát elérve, megváltik a szerkesztéstől, lépését az 1896-os évfolyam első számában Blau Lajoshoz intézett nyílt levelében így okolja meg: »a dolgok jelen állásában, midőn hitfelekezetünk, hála a szabadelvűség győzelmének, egyenjogusítva, szervezeti ügye megindítva, kulturális feladatainak kerete részben megállapítva van, a kedvező viszonyok továbbfejlesztésére, égető kérdéseinek tárgyalására és a nagyobb nyilvánosság érdeklődésének felkeltésére és ébrentartására e hosszú időközökben megjelenő folyóirat alkalmas sajtóközegnek nem mutatkozik.«

Blau azonban megmarad a vártan, egyedüli örök. Olvasóihoz hatalmas szótartot intéz, ismerteti a Szemle eddigi nagy jelentőségét a magyar és zsidó kulturális életben, felsorakoztatja az elért eredményeket, felmutatja szükségességének és nagy fontosságának forrásait s így szól: »Nem engedhetjük, hogy a zsidó tudomány árvaságra kerüljön. Kötelességünknek tartjuk, hogy ennek művelésében és ter-

14 Bánóczy József: Fent és lent. Egyenlőség. 1926. évf.

15 Mezey Ferenc: Bánóczy József és a zsidóság. Bánóczy-émlék-könyv. 73. l.

16 Blau Lajos: Emlékezés a Magyar Zsidó Szemle 50 éves jubileumára. M. Zs. Sz. 1933. évf. 187. l.

17 Blau Lajos: Dr. Mezey Ferenc. Egyenlőség. 1927. évf.

18 Mezey Ferenc: Dr. Blau Lajos: Blau-émlékkönyv. Bp., 1926. 10. l.

jesztésében erőnköz képest kitartsunk, mert azon meggyőződésben vagyunk, hogy felekezeti tudományunk, multunk és tünaink megismerése és megismertetése egy folyóirat közvetítése útján mind vállalás, mind nemzeti szempontból eminens érdekei képvisel... utóbb pedig így ír: »a teljesített kötelesség megelégedést nyújtó érzetével konstatálhatjuk, hogy folyóiratunk hazánk határain túl is kivívta az illetékes körök elismerését.«¹⁹

Blau tehát vállalja maga a szerkesztés munkáját és szerkeszti a Magyar Zsidó Szemlét maga erejéből, »legjobb erőivel« harmincöt esztendeig, 1931-ig.

Amit Blau e négy évtized alatt tett a Szemléért, amennyit küzdött érte, az egyenesen gigászi teljesítmény, amit e négy évtized alatt írt és dolgozott a Szemlébe, az egyenesen emberfeletti munka. Ennek vázolására nem elég egy rövid tanulmány, mert ez külön kötetet igényel. Azt mondhatni, hogy Blau Lajos egész élete, minden férfiúi ereje ott van a Magyar Zsidó Szemle lapjain. Ezek a lapok itták magukba az ő lelkét, az ő lelkesedését, minden vágyát és álmát. Küzdelmes órák, szomorú napok, boldog örömperek ott rejtezenek a betűk mögött, amelyeknek jelentését, hátterét ő tudja egyedül, — mi csak sejtjük, Lázás küzdelmek, szomorú lemondás, szívárványos reménysek hullámozottak a szerkesztőben, midőn folyóirata lét- vagy nemlét kérdése nyugtalanította — s mondhatni — elég sűrűn. Volt évfolyam, amelyben csak egy szám jelent meg, sőt volt úgy is, hogy még a kiszedett egyetlen számot sem volt képes kifizetni. S mennyit dolgozott belé! Szinte káprázott. Van évfolyam, amelybe csak harmadmagával dolgozott, vannak számok, amelyeket teljességükben ő írt. »Maga volt kénytelen írni is, szerkeszteni is.«²⁰ Itt közli tanulmányainak légiót a legkülönbözőbb tárgykörből, a legkülönbözőbb témákról. Itt közli Brill életrajzát s tanulmányát a Szentírás versfelosztásáról, a héber bibliakánonról s a zsidó angyaltanról, itt jelennek meg dolgozatai az ó-héber könyvről, a maszóráról, s a talmudi irodalom legkülönbözőbb problémáiról, itt a zsidó házasságfelbontás- és válólevélről és itt az aram és görög papyrusok zsidó vonatkozásairól és a zsidó történet számos részletéről. Van évfolyam, amely 64 lapnyi terjedelmű, ebből a Blau tollából: 54 lap.

Tudományos dolgozatain kívül ő írja folyóiratában az »Irodalmi Szemlé« s Bacher professzor munkáját folytatva egyideig ő adja az év bel- és külföldi tudományos és irodalmi termésének összefoglaló képét, először a Bacher professzor adta címmel, később a »Természet és szellem világából« felirattal.

Irodalmi Szemléjében a Friedman Dénes bibliográfiai összeállítása szerint 1926-ig 1200 munkáról írt bírálatot és ismeretést,²¹

19 Blau Lajos: Olvasóinkhoz. M. Zs. Sz. 1896. évf. III—IV. II.

20 Guttmann Mihály: Tiszteljük a zsidó tudóst. Egyenlőség. 1926. évf.

21 Friedman Dénes: Blau Lajos irodalmi munkássága. Blau-émlék-

azóta a bemutatott művek száma kerekén 2000-re rúg. Felsorakoztat előttünk a Szemle lapjain minden itthon és külföldön írt zsidó tudományos, irodalmi, vagy csak zsidó vonatkozású munkát. Minden fontos kérdéssről tájékoztatja olvasóközönségét, s rövid pár szóban is csillogó képet ad mindenikéről. Szó jön itt mindenről: a classica-philológiától a keleti történet, művészettörténeten át az orvostudományig, jogtudományig, földrajzig és matematikáig. Legtöbb munkánál az első ismeretelés magyar nyelven, a külföldi irodalmat is beleértve. »Irodalmi Szemléje« csupa élet, elméjének kipattant szikrái, csupa szellem, leleményesség, könnyedség. Bonckés alá vesz minden művet, találó rövidséggel jellemzi értékeit, éles szemmel látja meg hibáit, metsző gúnnnyal festi tévedéseit, pellengérré állítja hiányosságait. Elnézően mosolyog s büntetileg kacag, nevetett és tanít, mert minden szava tudás és mélység. És amellett »egyik ismeretelés sem sablonos, mindegyik eredeti. A szerzők nyers kövei a recensens megbeszélésében nyernek gyakran formát, színt és így válhatnak csak a felemelendő épület értékes alkotórészeivé.«²²

Freimann A., a nagy bibliográfus, úgy nyilatkozott, hogy ilyen »Irodalmi Szemléje« nincs a világon egy folyóiratnak sem, mindent felülről, széles medrű, egyetemes érdeklődésű, írója valósággal polyhistor.²³ Löw Immanuel pedig a Blau-émlékkönyv ismertetése kapcsán azt írta Blau »Irodalmi Szemléjéről, hogy az »felülről az elmúlt negyven esztendő egész irodalmát.«²⁴

S ha e terjedelemben is hatalmas irodalmi munkásságot tekintjük, egészen meglep bennünket az az érdekes adat, amit Mezey Ferenc írt meg Blau Lajosról negyven éves írói jubileuma alkalmából, hogy »nagyon nehezen ír. Nem mintha gondolatokban, tárgyban, vagy formában nem bővelkednék, hanem az írás technikája nagy fáradságot okoz neki. Minden egyes betűjét külön írja le és azt is lassan. Nem tudom, hogy ez valamely ideg dolga-e. Finom metszésű fehér és kék erezett keze természetéhez viszonyítva, de egyébként is feltűnően kicsi és ujjai arisztokratikusan keskenyek. Talán innen volna az a nehézkes írás, mely miatt munkája másénál terhesebb. Sokat sajnáltam azért, hogy neki, akinek annyi mondanivalója van, ilyen nehézséggel kell megküzdnie. De annál inkább csodáltam és csodálom azóta, hogy mégis annyit össze tudott betűzni a zsidóság javára és a maga dicsőségére.«²⁵

E hosszú idő alatt egy újabb író- és tudós nemzedéket nevelt folyóiratának, a hazának és a zsidóságnak. Az ő szerkesztése alatt

könyv. 14—90. II. (Később külön is és egyidőben németül is kiadva. Bp., 1926.)

²² Weisz Miksa: Blau Lajos. M. Zs. Sz. 1931. évf. 170. l.

²³ Dr. Blau Lajos rektor úr szíves szóbeli közlése.

²⁴ Orientalistische Literaturzeitung. XXXII. (1929.) p. 754.

²⁵ Mezey Ferenc: Dr. Blau Lajos. Blau-émlékkönyv. 10. l.

tűnnek fel a Szemle lapjain: Balassa József, Bernstein Béla, Büchler Adolf, Guttman Mihály, Heller Bernát, Hevesi Simon, Klein Sámuel, Krausz Sámuel, Patai József, Venetianer Lajos, Weisz Miksa és Wellesz Gyula: a magyar-zsidó tudomány büszkeségei, a magyar zsidóság legjelesebbjei.

A minden szépet és nemeset megsemmisítő és eltörölő háborús évek és a háborút követő lelket bénító állapotok a Magyar Zsidó Szemlét is igen közelről érintették. Az 1919—1923-as években óriási küzdelmet kellett folytatnia fennmaradásáért. Ez élet- és halálharcból, e négy éven át tartó állandó kétségéből Hevesi Simon menti ki a Szemlét, amidőn 1923-ban társszerkesztője lesz a folyóiratnak.

Felhívást intéz Blau Lajossal együtt az olvasók nagyon is megcsappant táborához: »A M. Zs. Szemle elérkezett negyvenedik évfolyamához. A drágasági viszonyok következtében ép e jubiláris év küszöbén vált megjelenése kétségessé. Méltó feladatnak tekintjük, az egyellen magyar nyelvű zsidó tudományos folyóirat további fenn tartását.«²⁶

Valóban a Hevesi Simonnak lelkes munkája, életre szólító buzdítása lelket önt az olvasóközönségbe is, a munkatársakba is. Az előbbi év öt munkatársával szemben az új évfolyamban már tizenöt szerepel. Magának Hevesi Simonnak írásai is új életet jelentenek a Szemle történetében. Nagy tudása, egyetemes műveltsége, széleskörű látása, ragyogó tolla, finom ízlése, előkelő stílusa, érdekes témái, költői lendületű dolgozatai nagy olvasóközönséget biztosítanak a Szemlének. Itt jelenik meg többek között 1924-ben Kant Immanuelről szóló jubiláris monográfiája és 1928-ban Dalalat Alhain, a Majmuni könyvének klasszikus szépségű ismertetése.

S lön új idő — a régi visszacsökkent —
Reményben gazdag, tettben szopora. (Arany.)

Uj célokra tört a Szemle, új tervekkel, új erővel, új utakon. Ismét életre kapott, fellendült, szinte régi, magas fokát érte el terjedelemben és belső tartalommal egyaránt.

1931-ben az ősz szerkesztő, Blau Lajos, negyven évi munka után betegsége miatt visszavonult a szerkesztéstől, abban a tudatban, azzal a biztos lelki megnyugvással és abban az igaz meggyőződésben, hogy folyóirata további léte biztosítva van, jövőjét nem fenyegetheti semmi kétség. Bizakodóan és büszkén adhatta át nagy multu, de nagy jövőre is váró folyóiratát tanítványainak, a szerkesztésre rátermett és arra kiválóan alkalmas két fiatal tudós: Hevesi Ferencnek és Löwinger Sámuelnek. Rájuk vár a felelősségteljes munka: a fényes multat fényes jövővel folytatni, a lombos fát virágba borítani, hogy megeremje mindenha, minden válságokon, minden kétségeken, min-

²⁶ Olvasóinkhoz. M. Zs. Sz. 1923. évf.

den pusztulással fenyegető veszedelmeken át is, az élet eleven, tűzpiros virágait...

*

A Felsőzázados jubileum csendes ünnepén, ünnepi énekszó, háládó dal, hirdető hang csendül belé a lelkünkbe.

Ez a hang is, miként a Schiller harangja, holtakat sirat, élőket hív és villámokat tör meg.

Holtakat sirat, mert ünnepe ez az emlékezésnek, ez óra az eltávozott, nyugovóra tért feledhetetlen munkások kegyeletének szentelve.

Élőket hív, bennünket, hálás utódokat szólít örömmünnepre, nagy és szent eszmék átérzésére, acélos munkák és szilárd fogadalmak fogadására.

És végül nemzeti kultúránknak tett nagy szolgálataink büszke tudata és tényleg hivatva van, hogy a fejünk köré gyülekező felhők villámain megörjölje. Mert az a nép, amelyen belül egy kicsiny tábor ilyen odaadón, ennyi tüzzel, ennyi lelkesedéssel tud hevülni nemzeti eszmékért, ennyi eredménnyel tud küzdeni nemzeti kultúráért és irodalomért, az: életre, boldog és örök életre hivatott e hazában.

Budapest.

Scheiber Sándor.

Üdvözlét az 50 éves M. Zs. Szemlének.

A távolban csak későn eszméltem arra, hogy nagy jubilánsunk van és hogy illik őt üdvözölni. Üdvözlő levelem dr. Blau Lajos nagymesterhez közölve van a Magyar Zsidó Szemle 44. (1927.) évfolyamának 23. lapján; tehát most inkább magához a folyóirathoz akarok hozzácsófolni. Hogy szívem melegével kísérem nagyszerű pályafutását, magától értetődő, hiszen a magam pályafutása is szorosan kapcsolatos vele. De a személyes vonatkozás mellékes itten; becsülöm és tisztetem benne a tudomány nagy szolgálatát, melynek ötven éven át derekasan megfelelt. Mindamellett nem hymnust zengeni jöttem, — ezt mesteri tollal megtették már barátaim: dr. Hevési Simon és dr. Kiss Arnold urak — hanem egy pár szerény »Emlékezés« akarok közléstenni, élve azzal a szóval, melyet dr. Blau Lajos is ez alkalommal használt. »Emlékezéseim« bizonyára odavesznek, ha meg nem rögzíttem őket.

Tehát az én viszonyom a Magyar Zsidó Szemléhez ép oly idős, mint maga a Szemle. Mikor megindult, már Budapesten voltam, de persze, mint az alsó tanfolyam növendéke tartalmát sem nem értettem, sem nem élvezhettem, — akkor a »magolás« dühe uralkodott rajtam — sőt jóformán még kezem ügyébe és látókörmbe sem esett. Nekünk, kis diákoknak, taná-

raink irodalmi működése, mint valami titokzatos misztérium tűnt fel, melynek homályába bepillantani nem lehet, nem szabad. Tudtuk, hogy tanáraink egy ujonnan keletkezett magyar nyelvű orgánus körül csoportosulnak és e ténykedés sokszor harcra is jelentett, nem mindig épületeset. A felső tanfolyam hallgatói itt-ott elejtettek ily szót a maguk körében. De a dolog mibenlétét hogy tudhatta volna meg, hogy foghatta volna fel a remegő (és sokszor éhező) diák, akinek egyedüli vágya a »jelenléte« volt!

Legalább reám nézve rögtön megváltozott a helyzet, midőn a felső tanfolyamba jutottam. Szabad volt »más« könyveket is látnom, sőt az egyetemi könyvtárba is eljánni. Kutatásaim első eredménye lett »A zsidók Szt. Jeromos műveiben« című nagy cikkem, mely hat folytatásban jelent meg a Szemlében 1890-ben (hetedik évfolyam), tehát most 44 éve. Nem csekély dolog ily nagy cikk — a szerkesztőre nézve. De az egyik szerkesztő akkor a halhatatlan Bacher Vilmos volt; az ő végtelen jósága és türelme létrehozta azt, hogy a nagy kéziratot átolvasta és közlésre átvette. Az ismeretlen kezdő diáktól! Két kedves és egy szomorú emlék fűződik ez első cikkemhez. Bacher, aki tudta, hogy nem adhat honoráriumot, azzal akart engem quasi kárpótolni, különlenyomatokat kínált; én, az élehetetlen, a gyakorlati érzék minden hiányában, megköszöntem és nem fogadtam el; rossz ómen és vészjósló gondolkodás, mely nemcsak kezdetnek maradt meg... Akkor azonban azt gondoltam: elég, ha megjeleNIK; minek a Szemle — budgetjét még terhelni is! Bacher második kedvessége e cikkel szemben az volt, hogy egy ízben, a Szentírás Bevezetése című kollégiumában, egyenesen felhívta a hallgatóság figyelmét e cikkre; ily illusztív tanár szájából mily megistétel! Pirultam, mint a hajadon, akinek először dícsérik szépségét! Boldogult apám ép az idő tájt fektet halálos ágyán; egyik reményteljes pillantása a jövőbe az volt, hogy fia kezd megjelenni... E cikk történetéhez még azt jegyzem meg, hogy később, átdolgozva, angolul is megjelent a Jewish Quarterly Review V. és VI. évfolyamában, amint hogy egyáltalán gondoskodtam arról, hogy a Magyar Zsidó Szemlében első ízben magyarul megjelent cikkeim más nyelven is (németül, franciául vagy angolul) közzététessenek. Ezt a szokást a Szemle írói közül sokan követték, maga Bacher és Blau is és ebben nincs semmi különös, de mindenesetre illik fölemlíteni, már pedig ezt nem találtam a Magyar Zsidó Szemléről írt cikkekben. A külföldi írók, akikről ott többször szó esik, pláne nem tehettek másként.

Még valamit és ez magára a Magyar Zsidó Szemlére tartozik: Hogy van az, hogy akkortájt a magyar születésű tudósok sokkal jobban felkeresték a Magyar Zsidó Szemle hasábjait,

miút későbbben és akár most? Holott most van akárhány külföldön élő tudós, aki csakugyan írni is tud magyarul. Nem volna-e jó felkarolni a Bacher- és Bánóczi-féle régi eszmét, hogy ezeket az »elszakadt részeket« állandóan »vissza kell kapcsolni«? Úgy hiszem, ez csak a jelenlegi intézőkön, a jelenlegi szerkesztőkön múlik. De tovább is folytatam e gondolatmenetet: *akkor* mindenki a Magyar Zsidó Szemléhez csatlakozott, aki valahogy a magyar rabbikarhoz, tehát a Rabbiképzőhöz tartozott; *most* ezt nem veszem észre ily arányban.

A leendő »Szemle« krónikás számára még ideiktatom a következő tényt: A Magyar Zsidó Szemle VIII. évfolyamában megjelent »Löw Lipót levelei dr. Hirschler Ignáchoz«, melyek eredetileg német nyelven íródtak (lásd u. o. 188. l.), az én tolt-lamból kerültek ki magyar nyelven; akkor már a boldogult dr. Mezey Ferenc volt az egyik szerkesztő és ő kért fel engem erre a munkára, még pedig levélben; akkor (1891) u. i. hallgató voltam Berlinben.

Külföldre kerülve, a Szemle hasábjait már csak inkább akkor kerestem fel, midőn magyar tárgyú kutatást nyújthatam; abból indultam ugyanis ki, hogy ily cikkeknek a gyűjtőhelye nem lehet más, mint a Magyar Zsidó Szemle. Hogy e cikkek némi polémiaira is szolgáltatnak okot, nem baj, hiszen élénkséget vittek bele a folyóiratba. Megjegyzem, hogy »Magyarországi régiségek a Talmudban« című nagy cikkem (X. 1893.; különlenyomat is! haj, okosabb lesz az ember!) csak »Otthon« keletkeztetett és soha más nyelvre át nem ültetett; hódolat ez és köszönet a szülői földnek. *Most* sok része már elavult, részint azért, mivel sok ott érintett részlet csak a régi, a Nagy-Magyarország területére tartozik, részint azért, mivel az egyik, vagy másik adatot *most* másképp kell és lehet magyarázni. De volt *egy* ember, aki különösen e dolgozat iránt rajongott; *Nemäti* Károly*, volt postatiszt. Ez az irat és »Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai« (különlenyomat az Etnographiából, IX., 1898.) betekintést engedett e derék férfiúnak a keleti világba, abba a világba, melyben az ősmagyarok és előbb a húnok nyomait kutatta hazafias hévvel, de elégtelen tudományos felkészültséggel. Irataival rendesen megajándékozott engem és ezek az iratok mai napig a kezemben vannak. Őbenne igen lelkes hívót veszített a Magyar Zsidó Szemle. Még itt Bécsben is érintkezett velem és eltűnődöttünk a »multakról«.

Tudtommal én vagyok Bécsben az egyetlen »hely«, melyen a Magyar Zsidó Szemle 50 évfolyama hiány nélkül megvan. Ennek köszönhetem, hogy akárhány tudós nálam nélkül megvan. Ennek köszönhetem, hogy akárhány tudós nálam szívja magába a Magyar Zsidó Szemle tudományát; igaz, hogy a magyar szö-

* Így írta nevét.

veget nem értik, de legalább a héber és más nyelvű idézeteket élvezik. Még a nagy bécsi »Gemeindebibliothek« is, mellyel különben egy házban lakom, sem rendelkezik a mi folyóiratunkkal és szükség esetén én hozzám folyamodik.

»Emlékezéseim« közé tartozik még az is, hogy a nem rég meghalt H. G. Enelow, new-yorki rabbi és jeles tudós, egy ízben a Magyar Zsidó Szemlét citálván, megkérdezettett általam, miképen és hogyan citálja e folyóiratot, holott tudtommal nem tud magyarul? A felelet az volt, amit az imént épen jeleztem: az idézetekből sejtette meg a tartalmát.

Végezetül engedtessek meg, hogy a Magyar Zsidó Szemle számára egy közel elérhető célt tűzzek ki. Mint az IMIT bibliájának egyik »csinálója«, mindig bántott az a tény, hogy a magyar bibliafordításokról még nincsen szakszerű összeállításunk. Irodalmat felsorolni fölösleges; ismerem, de nem tartom elegendőnek. Kezdem jegyzeteket gyűjteni e tárgyban és egy pár évvel ezelőtt e jegyzetek megfordultak dr. Friedmann Dénes barátom uram kezében, aki jelenleg egyik társszerkesztője a Szemlének. Ő tőle vártam e — nézetem szerint — szükséges dolgozatot. Tudtommal még nem írta meg. Talán használ e nyilvános felszólítás, hogy e művet megírja. Én magam már nem vállalkozhatom ily munkára; de némelykor célravezet maga az ötlet felvetése és főképen a serkentés.

Ez az, amit imigyen tenni óhajtottam.

Bécs.

Krausz Sámuel.

TUDOMÁNY.

A Misna recitálása megvéd a bajtól.

Az „Atyák mondásaiban“ III. 9-ben olvassuk: R. Jákob azt mondja: aki az úton jár és ismételteti a hagyományt és megszakitja misnáját és azt mondja, mily szép ez a fa, mily szép ez a fa, mily szép ez a mező, olybá vétélik, mintha halálos bünt követne el (életét veszélynek teszi ki).¹

Ugyanott az 5-ik misna szerint ugyanaz a veszély éri azt, aki éjjel felébred és aki egyedül jár az úton és hiábavalóságra gondol. A 10-ik misna pedig azt mondja R. Méir nevében, hogy az az irástudó, aki ül és tanul és elfelejtett egy dolgot a misnájából, olyanbá vétélik, mintha életét veszélynek tenné ki.

A tanulás érdemét a Talmud számos ízben a legteljesebb szavakban hangsúlyozza. Egyebek között azt is mondja, hogy az éjszaka csak azért adatott, hogy ismételtessék a tudásukat (לא נתנה לילה אלא לזכור), mivelhogy nappal foglalkozásuk után kellett járniuk.

A mi misnánkból azt látjuk, hogy mikor az úton jártak, akkor is mormolták a misnájukat. Továbbá azt is látjuk belőlük, hogy ez az ismételtetés megvédte őket a veszélytől. Ez abból is látszik, hogy említve van az is, aki egyedül jár az úton. Hogy milyen veszélyre gondoltak, az kiviláglik abból a felfogásból, hogy éjszaka démonok járnak és veszélyeztetik az egymagában járó-keleket. E szerint az, aki félbeszakítja úton misnáját, veszélybe dönti önmagát, egyfelől a démonok, másfelől a rablók miatt. A

tanulás elhárítja a veszélyt. Ezt látjuk egy elbeszélésből is, amely így hangzik:

Dávid király ült és tanult minden szombaton. Egy napon jött a halál angyala, de nem birt vele, mert nem szűnt meg ajkán a tanulás. Ekkor azt mondotta a halál angyala: mit csináljak vele? Volt egy kert a háza mögött. Ment a halál angyala és ott felmászott egy fára és megrázta a fát stb. Dávid elhallgatott és abban a percben meghalt.² Józua b. Lévi a Tóra-tanulás védő-erejét hangsúlyozza és a halál angyalával elkísértette magát a paradicsomig és ott elvette a halál angyalának kését és csellel élve jutott be a paradicsomba, de megparancsolták neki, hogy adja vissza a kést, mert az embereknek a halálra szükségük van.³

Mindezekből elég világos, hogy a Tóra-tanulás az úton járva szokásos volt és abban a hitben éltek, hogy ez a legjobb és legbiztosabb kísérlet. Senkisémm gondolna arra, hogy mindez *nem tisztán zsidó szokás és felfogás*. Azonban az indusoknál még mai napig az utas állandóan varázsszavakat és varázsformákat mormol, hogy védekezzen a démonok ellen. Habár más adatok nem állnak rendelkezésemre, nem lehet kétséges, hogy ez általános szokás volt az ókori Kelet népeinél. Nem kétséges, hogy az ókori zsidó nép hasonló felfogással birt, de a Talmud irástudói megnevesítették ezt a keleti szokást és magasabbrendűvé tették, az isteni tan szolgálatába állítva azt. Figyelemreméltó még az is, hogy az irástudó mennyire össze volt nőve a természettel, hogy egy szép fa annyira elragadta, hogy félbeszakította tanulását és felkiáltott: „mily szép ez a fa, mily szép ez a fa“, és ugyanezt tette, ha egy szép mezőt pillantott meg. Más szóval a talmudista nem volt talmudista a mai értelemben, hanem a természet embere.

Az ima minden népnél kérés volt a felsőbb hatalomhoz. A pogány népeknél bálványaikhoz, melyeket a kérés nem teljesülése esetén akárhányszor széttörttek. Az imának is negatív értelemben bajelhárító ereje van. Az imának a zsidó népnél adott esetben ilyen ereje volt. Ez a felfogás eklatánsan tükröződik a R. Jehuda I. patriarcha

¹ כל יומא דשבתא היה יושב וגריס (דוד המלך) כולי יומא: יהוה יומא דבעי לבינה נפשיה קם מלאך המות קמיה ולא יכול ליה דלא היה פסק מומיה מנירסא אמר מאי אעביד ליה הוה ליה בוסתנא אחורי ביתיה אתא מלאך המות סליק ובחיש כאלו . . . אישתיק ות נפשיה (שבת ל' ב) (מכות י' א. ו. 6.)
² Éruvin 54a, Bacher: Palästinensischen Amoräer VI. 137, 187, 192. I.
³

¹ י' יעקב אמר המהלך בדרך ושונה ומפסיק משנתו ואומר מה נאה אילן זה מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה מעלין עליו כאלו מתחייב בנפשו . . . המהלך בדרך ויודי ומפנה לבו לנשלה הרי זה מתחייב בנפשו . . . (5.)
 . . . תלמיד חכם שהוא יושב ושונה ושכח דבר אחד ממשנתו מעלין עליו כאלו מתחייב בנפשו . . . (10.)

haláláról szóló elbeszélésben. (Ketuboth 104a). A Talmud azt mondja, hogy amikor a patriarcha halálán volt, az égiek maguknak kívánták és a földiek is maguknak kívánták. A kettő viaskodott és ameddig a földiek imádkoztak, életben maradt R. Jehuda. Ekkor a patriarcha szolgálója látván a beteg nagy szenvedését vett egy korsót, ledobta a háztetőről a földre. A zajtól az imádkozók elhallgattak egy pillanatra. Ebben a pillanatban bekövetkezett a patriarcha halála. Hogy ez tényleg így történt, vagy csak legenda, az ima erejének felfogása tekintetében közömbös, mivelhogy a legendából is kiteszik az ima veszedelmet elhárító hatása. Sőt, ha legenda, annál nagyobb a bizonyító ereje. A zsidó nép az imát nemesebb fokra emelte, mint a többi antik népek, de az eredet még észlelhető rajta.

Mind a Tóra-tanulás értelmét, mind a baj elhárítását tartalmazó mondások igen sűrűn találhatók a Talmudban és Midrásban, de jelen célunkra az idézett anyagot elegendőnek tartjuk.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A zsidók letelepülése Debrecenben.*

Általánosan tudva van, hogy zsidó Debrecenben és néhány más szabad királyi városban nem lakhatott az 1840. évi XXIX. t.-c. megalkotásáig. Még éjjeli szállást sem kaphatott. Azelőtt a zsidóság-nak semmiféle szerepe nem volt Debrecen társadalmi, gazdasági és kulturális életében. Legalább is közvetlenül ilyen szerephez nem jut-hatott. A város régebbi jegyzőkönyvei, oklevelei alig-alig említenek olyan ügyet, amelyben az egyik fél zsidó. A debreceni tanácsnak és a debreceni polgároknak igen ritkán akadt dolguk zsidóval körülbelül a XVIII. század közepé tájáig. Országos vásáraink ugyanis ekkor kezdtek a szó valódi értelmében országos jelentőségre emelkedni.

I. Az első zsidó lakosok.

A zsidóság története Debrecenben tulajdonképpen az 1840. évi XXIX. t.-c. alapján megindulható beköltözésekkel kezdődik. A helytartótanács 1839. dec. 17-én kelt ama kérdésére, hogy az izraeliták alkalmatosak voltak bebizonyítása után miképpen vételnek be Debrecen kiváltságos kereskedői rendjébe, a városi tanács 1840. jan. 27-én ezt feleli: az eddigi törvények és ezeken alapuló folytonos helyi szokás szerint izraeliták nálunk nem lakhatnak, a kereskedők társaságába tehát semmi módon felvételni nem szoktak.

* Felolvastatott a debreceni zsidó realgimnáziumnak 1933. december 9-én tartott irodalmi délutánján.

A magyar törvényhozás fél év múlva megalkotja a korábbi állapothoz képest szabadelvűbb haladást jelentő 1840. évi XXIX. törvénycikket, amely a Mózes-vallásnak lakhatására nézve még fennálló korlátozást megszünteti, azaz letelepedésüket azokban a királyi városokban, így Debrecenben is megengedi, amelyekben eddig tilva volt.

Azonban az új törvény tág teret hagyott a városi hatóságok számára a törvény alkalmazása körül és még mindig nem adta meg kivétel nélkül mindenkét az ingatlanyszerzési jogot is a zsidóknak.

Debrecen város tanácsa, kiváltképpen pedig a választott hites közönség, amely a mostani törvényhatósági bizottságnak felelt meg és amelyet a zsidók letelepedést kérő folyamodványával szemben véleménymondás joga illetett meg, apró szemü roslát használt a folyamodások elbírálásánál. Sem titkolni, sem szépíteni nem akarom azt a valóságot, hogy nemzetközileg elterjedt ősi hagyományos elfogultságból a debreceni polgárság is idegenkedett a zsidóktól, holott itt majdnem mindenki vallásos áhitattal olvasgatta, lelke épülésére ismerte is Mózes öt könyvét, Izráel prófétáinak írásait; a keresztelestől sokan adtak gyermeköknek ó-testamentomi nevet; istentiszteletüknek pedig Szent Dávid örök szép zsoltárait énekelgették. De a kereskedők, iparosok foglalkozásuk jövedelmezőségét, keresetüket, kényerüket féltették az élelmebb, ügyesebb, összetartóbb hőrség versenytől. Ilyen gazdasági okokból származó faji ellentétek ütköztek össze a debreceni piacon a XVII. század végefelé is, amikor görög kalmárok akartak megtelepedni nálunk.

A városi tanács és a választott hites közönség, az új törvény által engedett hatáskörben, 1840. szept. 24-én tartott közös gyűlésében állapította meg azt a szabályzatot, egy küldöttségi javaslat szerint, amely azután években keresztül zsinórmértékül szolgált a zsidók lakhatási engedélyének megadásánál. E szabályzat fontosabb pontjai ezek voltak: Minthogy a törvény csakis erkölcsi kifogás alá nem eső egyének letelepedését engedélyez, a letelepedni kívánó zsidók magok és családjuk magaviseletéről hatósági bizonyítványt hozzanak. Igazolni tartoznak, hogy megélhetésüket biztosító rendes, tisztességes foglalkozásuk van. A lakhatási engedély a folyamodon kívül csak feleségére, szülei hatalom alatt álló gyermekeire terjed ki. Nagykorú gyermekek, cselédek külön engedélyt tartoznak kérni. A kik ideiglenesen kívánnak itt tartózkodni, azok kellő megokolás után 8 napig terjedő engedélyt kaphatnak a rendőrkapitányi hivataltól. Minthogy az új törvény a lakhatásnál egyéb jogot nem ad a zsidóknak, ezek más városi haszonvételekben sem részesülhetnek. Mindazonáltal családonként életfenntartás végett két-két fejszlehetet csodára járathatnak szabályszerű díj mellett. A pálinkamérés haszonbérbe vételéhez a város házipénztára és a közönség érdekében, sőt saját érdekében is nem bocsáthatók. Azonban a város kerítésén kívül, az egykori Boldogfalva nemesi telkein lévő, a város által akkortájt örökösön megvásárolt Ghilányi és Ponyvás csapások árverésében részt vehetnek;

a csapszékerek kibérlése azonban nem ad jogot a városban való lakhatásra.

A lakásengedély megadásának első fóruma a tanács volt. Előbb meghallgatta a választott hites közönség véleményét, de nem mindig követte. Elmondhatjuk, hogy a tanács elnököiben, több jóakarattal kezelte a beköltözni kívánó izraeliták kérvényeit, mint az esküdt polgárok testülete. Néha élesen össze is ütköztek e miatt.

A városi hatóság a magas udvari kamarával és helytartótanáccsal is ellentétbe került, nemcsak a miatt, — több ízben — mert ezek a kormányzások, mint felelősségi hatóságok, megengedték a beköltözést a tanács által elutasított kérelmezőknek, hanem különösebben a pálinkamérés árverésére vonatkozólag hozott tiltó határozat végrehajtásánál tűztek össze.

A város tulajdonát tévő kisebb regáliák közül a jövedelmes pálinkamérési jog — amelyet a város bérbeadás útján hasznosított — éppen 1840. őszén került árverés alá. A zsidó Áron Ábrahám, aki a Ghilányi családtól már évek óta bérelte a város alatti Ghilányi fogadót, utóajánlatban a pálinkamérésért 5000 p. forinttal többet ígért, mint az előbbi bérlő, Némethi József. A választott hites közönség pedig, különféle aggodalmaskodó okok miatt még sem fogadta el Áron Ábrahám ajánlatát; nem adta neki a város örökös jogu birtokában lévő boldogfalvi Szeles nevű fogadó bérletét sem, — a mostani gázgyár helyén — noha Áron még kóser bor mérési engedély nélkül is 100 forinttal ígért többet a Szelesért, mint a kereszttyén Neumann Vince, a korábbi bérlő.

Az udvari kamara — a király nevében — először is keményen megfeddette a szenátorokat és esküdt polgárokat; azután anyagi felelősség terhe mellett úgy a városi pálinkamérésre, mint a Szeles-árverésre nézve új árverést parancsolt, úgy, hogy a zsidók is odabocsátandók. Erre a közgyűlés »jobbággyi alázatossággal« aláveti magát a királyi felség törvény-magyarázatának. Ugy cselekszik, ahogy felülről parancsolják. Ezzel a házipénztár érdeke, ahogy a kamara kívánta, biztosítva lett.

A pálinkamérést Katz Ábrahám kapta meg 19001, a Szelest pedig Áron Ábrahám 718 ezüst forintért. Ez árverésnek volt még egy említésre méltó epizódja. Szabó József törzsökös civis utóajánlatot tett a pálinkamérésre 25.000 pengő forinttal, de csak arra az esetre, ha neki engedik át a már előbb külön értékesített *Ponyvás* és *Ghilányi* külső fogadók bérletét is. A városi tanács teljesíthetetlennek nyilvánítt Szabó kívánságát, mert az a fennálló szerződések egyoldalú felbontását vonná maga után. Szabó felfolyamodott az udvari kamarához; de ott is elutasították. Katzék tehát bennmaradhattak a pálinkamérés bérletében, a *Ponyvásban* és *Ghilányiban* is.

A választott hites közönség »a közigazság érdekében« 1842-ben elhatározta, hogy a közbátorságot és kényelmet szolgáló némely közművek, u. m.: tűzoltóeszközök, gyalogpallók és utcai éjjeli világítás

fenntartása költségeihez járuljanak hozzá a városban letelepedni kívánó idegenek — tanácsi javaslat szerint »az egyenlő elbánás elve alapján, valláskülönbőség nélkül«, kivéven, amíg a törvényhozás másként nem rendelkezik, a nemes urakat, akik tetszésük szerint fizetnek. Az illetékkötelesek három osztályba soroztattak. A kapadók (vagy nyereszkesedők), kalmárok 40, honorációk (hivatlanok) 30, szántóvetők, iparosok 20 pengő forintot tartoznak fizetni.

Mindjárt az első zsidó települések idejének elején felmerült a belvárosi *kóser vendéglő felállításának terve*, amihez az ösztönzést L. M. élelmes izraelita adta meg, aki a tanácstól a választott hites közönség vélekedése ellenére a legelső között kapott lakhatási engedélyt. Ez az ember kóser ételfőzéshez fogott és ennek ürügye alatt haszonbér fizetése nélkül mindenféle italt is kimért vendégeinek. A helytartótanács a polgári jogok ilyen illetéktelen haszonélvezetétől tehát eltiltotta. Ekkor kezdett a tanács foglalkozni a belvárosi kóser vendéglő felállításával. A közgyűlés ellenerte, az újonnan épített *Ponyvás* és *Ghilányi* vendégfogadók jövedelmezőségét féltve a belvárosi kóser vendéglőtől. Mindazonáltal a tanács meg tudta nyerni az udvari kamara beleegyezését, *ahoz, hogy »a belső kóser vendéglős jogát épület nélkül a régóta meglévő külső vásártéri vendéglő épületével és jogaival összekötve adhassa haszonbérbe... Az ekként felállított kóser vendéglést is Áron Ábrahám bérelte ki legelőször évi 900 frtért.*

Az első tíz esztendőben viszonylag is valóban kevés zsidó telepedett meg Debrecenben. Egyik tekintélyes hitsorsosuk ennek okát így magyarázza: »A fogoly, ki hosszú ideig szünyelt a börtön setéségében, ha elvégre börtönéből kiszabadul, csak lassanként szokja meg a szabad levegő üdítő hatását. Így a zsidók is eleinte csak nagyon félénken, ingadozva léptek a nekik szokatlan talajra. Nagykor voltak, nehezen legyőzhetők eleinte az akadályok, miket a megrögzött előítéletek és a hagyományos ellenszenvük útjába gördítettek az újtelepeseknek. Azért kezdetben csak a legközelebbi szomszédságból — többnyire Sámson helységéből telepedett meg 10—20 család városunkban; e családok is csak elszórtan tartózkodtak itt minden társadalmi, kulturális és vallási összekötő kapocs nélkül.«

Ezeket írta volt dr. Popper Alajos ez előtt 52 esztendővel.

En is már említettem, hogy a debreceni városi hatóság nagyon megrostálta a kérvényezőket. A lakhatási engedély megadásának leggyakoribb oka vagy az volt, hogy a folyamodó nem mutatta be a kívánt származási, erkölcsi és egyéb hatósági bizonyítványokat; vagy nem hivatkozhatott megelőzését biztosító foglalkozásra és vagyoni vagy pedig büntetett előéletű volt. Elvéve a kiváltságokra támaszkodó céhek és a kereskedő társulat kifogásolták, ellenézték a letelepedést. Ennyi akadékoskodás megérthető, meg is bocsátható annak a kornak felfogásával. Ime egy jellemző eset: K. Dávid táljai szappanfőző esete. Dávid mester lakási engedélyt kér. De nem tudja igazolni.

hogy neki tanult mestersége a szappankészítés. A városi tanács tehát megtagadja tőle a telepedést, amit a Helytartótanács is jóváhagy. Ekkor Dávid mester ravaszkodva gondol merészet és nyagot; majd ő fogja jobban tájékoztatni a rosszul értesített Helytartótanácsot. Újra kérvényez tehát, azt állítván, hogy Debrecenben nincsen is szappanos céhr; asszonyok főzik és árusítják itt a szappant. A jelentéstétel végett leküldött folyamodvány a tanácstól a szappanos céhez került, amely a valódan állítás cáfolatául felsorakoztatta a Helytartótanács elibe Zsigmond király 1397. évi kiváltság levelén kezdve összes eredeti királyi kiváltság leveleit és törvényeit. Magyarázta egyuttal azt is: miért árulnak asszonyok szappant a debreceni piacon; milyen szappan az, amit árulnak és aminek századok óta országos jó híre-neve vagyon.

A Magyar Zsidó Lexicon szerint Debrecen zsidóságának gyökere Hajdusámszonban van. Ez az értelme dr. Popper Alajos inént idézett írásának is. Ha ez így volna, mondhatnók akkor azt is, hogy a debreceni zsidó hitközség főként a város saját földesuri hatósága alatt élt falusi zsidókból alakult meg, minthogy Hajdusámszon nagyobb része Debrecen földesuri birtoka volt 1848. előtt. Azonban a városi levéltár nem támogatja ezt az állítást. Igaz, hogy az első letelepülőknek nem mindegyikéről tudjuk kimutatni, honnan költözött Debrecenbe; de akiknek származási helyét is megemlíti a följegyzések: azok közül egyetlenegyét mondanak Sámsonból valónak. Csak tíz évvel később történik, hogy Sámsonból egyszerre tíz izraelita kér lakhatási engedélyt. Az első zsidók Debrecenben az ország igen különböző helyeiről verődtek össze.

Mindjárt az 1840:XXIX. t.-c. élethelépése után időrendben a következő izraeliták telepedtek le:

Leshkovits Mózes 1841. ápr. 22., aki már 1840. okt. 5-én jelentkezett; de okmányai akkor hiányosak.

Steinfeld Mihály neustädtelei (valószínűleg a cseh friedlandi Neustädtelei) születésű, nyereszkedő, 1841. nov. 8. Még 1843-ban is a város árkan kívül a Vay család Ponyvás, másként Szarvas nevű csapcsékében lakik.

Aron Ábrahám, nyereszkedő 1841. nov. 11. A törvény előtt is már több éven keresztül a város alatti nemesi birtokon, a Ghilányi csapcsékben lakik. A városban először a Draveczkiek Piac-u. 59. sz. házában bérelt lakást.

Katz Henrik nyereszkedő 1841. nov. 11.

Fischer József ecetfőző 1842. máj. 30.

Spitzer József és fia Salamon, aradi születésű, váradi montliszt kereskedők, 1842. szept. 3.

Klein Ignác gazdálkodó, emődi születésű, 1844. aug. 3.

Singer Ábrahám nyitravármegyei úrményi születésű, 1845. febr. 3.

Schenk Jakab alkusz. vágújhelyi születésű 1845. febr. 3. Schenk már 1843. végén is kérte a lakásengedélyt; de akkor és azután má-

sodszor is elutasították, mert a tanácsnok és eskütt urak nem hitték el, hogy ilyen szokatlan, cselédforma embert ábrázoló foglalkozásból, amilyen az árucikk megrendelése, gyűjtése és az alkudozás, — tisztességesen megélhessen egy család ember.

Az inént felsorolt izraelitákon kívül már az 1842/43. évi adókönyvben előfordul a Draveczky örökösök Piac-u., mai 59. sz. házában lakó *Katz* Gergely kapadozó 20 fr. adóval, aki fia a pálinkamérést bérli *Katz* Ábrahámnak; továbbá ugyanazon háznál *Eisenberger* Móritz kapadozó 20 fr. adóval. *Eisenberger* a következő évben a hatvanutcai (most 6. sz.) gr. Vay Ábrahám-házánál lakik és már 40 fr. 80 kr. adót fizet.

Az 1843/44. évi adókönyvben tűnnek fel először:

Weinberger Jeremiás nyereszkedő 20 fr. adóval, *Steer* Károly Német (Széchenyi)-u. 15. sz. házában.

Csillag József nyereszkedő, Hatvan-u. 5. sz. a. Ötvös Sámuel házában. *Csillag* József csakugyan sámsoni születésű, de Sáránról költözött be. Dohánnyal, gyapjával, egyéb termékkel kereskedett. Lakhatási kérvényét a tanács már 1842. febr. 3-án tárgyalta; de az érdemleges elintéztést jó bizonyítványai és a választott hites közönség ajánlása ellenére is akkor elodázta. Később a tanács mégis befogadta.

1848-ban hivatalosan összeírták a debreceni zsidókat. Ezt az összeírást én nem tudtam megtalálni. — A Zsidó—magyar Lexicon szerint ekkor 23 zsidó családot olvastak meg 118 lélekkel. Az 1848/49. évi adókönyvben én csak 17—18 zsidó vallású családot ősmertem fel. Ezek a már előbb említettekön kívül: *Brayer* Mártonné, *Feischli* Fülöp, *Lusztig* Móric, *Haas* Gottlieb, *Schenk* Károly, *Heinrich* Ignác, *Ezüstös* Lajos (azelőtt *Silbermann* Lipót), *Silberstein* József és *Jakabovits* Antal nyereszkedők.

A szabadságharc leerevése után, ámbár a bécsi kormány ridegen bánt a zsidókkal, kivált eleinte, mégis gyorsabban szaporodik a debreceni zsidó hitközség tagjainak száma. Keresetmódjuk is bővült. Anyagi gyarapodásuk növekedett. A lakhatási engedély megadásának formaságai között feltűnik az az ujszerű eljárás, hogy a hatóság előbb meghallgatja a helybeli előkelőbb izraeliták véleményét. Úgy tetszik innen a távolból, hogy a kérdeztettek részrehajlás nélkül nyilatkoztak. Idézek egy példát. A tanács eladó 1850-ben kihallgatja *Klein* Ignác hitközségi előjárót *Majzelesz* Salamon, *Lusztig* Móric, *Weisz* Mózes, *Schenk* Károly, *Reich* Ferenc, *Stier* Jakob, *Reichmann* Vilmos, *Weisz* Lévi Henrik, *Iczik* Ferenc és *Lázár*, *Grünwald* József, *Fisch* Ignác, *Csengeri* Lajos és dohányvágó *Klein* Ignác izraeliták erkölcsi magaviselete felől. *Klein* Ignác azt mondta, hogy ő csak *Majzeleszt* és *Lusztigot* ősméri. Mindkettőnek elegendő vagyonra és becsületes hírneve van. A tanács ezeknek mindjárt meg is adta a lakhatási engedélyt. A dohányos *Kleint* végleg elutasította. *Weisz* Henrik és *Reichmann* Vilmos váradi lakosok befogadását pedig a magyar és

német szabók, meg a szűcsök céhei elleneztek.

A következő esztendőben a városi tanács egyszerre nyolc sámsoni hitsorsosuk felől kérdezi meg a hitközség előljáróit. E szomszéd faluból Egri Mózes, Weisz Kálmán, Aszódai Sámuel, Csengeri Sámuel, Adler Márton, Lusztig Ferenc, Sonnenvirthe Dávid és Mandl Izák kéri bebecsátásukat. Adler pipa-reszelő; a többi házalásból éldegél; valamennyien jó magaviseletűek; jelenti a hitközség. A tanács, mint-hogy vagyontalanok, rendes mesterségök nincs, beköltözésüket nem tartja hasznosnak; mindazonáltal kérvényöket a hitközség véleményével együtt felterjeszti a kerületi főispánsághoz, amely ekkor az engedély kiadása felől véglegesen határozott.

A most említettek közül némelyekkel ismét találkozunk abban az összeírásban, amely az 1850. januártól 1854. júniusig letelepedett izraeliták névsorát tartalmazza. Utóak szerint csoportosítva és a lakhatási engedély évszámával együtt a névsor a következő:

Hatvanutcában: Weisz Márton 1852. Schwarz Márton 1853. Grünwald Salamon 1854. ifj. Lusztig Ferenc 1852. Lusztig Lőrinc 1851. Péterfiában: Adler Jakab 1851. Steuer Jakab 1851. Schwarz József 1851. Fischer Mihály 1854. Goldstein Jakób Izrael 1851. Csengeri Sámuel 1852. Csapó-utcában: Aszódai Sámuel 1852. Lusztig Abraham 1853. Fischer Lőrinc 1851. Lusztig Mózes 1851. Cegléd-utcában: Liebermann Ábrahám 1852. Iczik Lajos 1853. Löwi Leopold 1853. Adler Márton 1852. Varga-u.: Reich Ferenc 1851. Glauber Fülöp 1850. Piac-utcában: Deutsch Jakab 1851. Grünwald József 1853. Fisch Ignác 1850. Link Farkas 1851. Rott Elkán 1851. Salzmann Ignác 1853. Schenk Károly 1850. és Weisz Henrik 1851.

E névsornak folytatása egy másik, amely az 1854. év közepétől fogva 1857. végéig beköltözött zsidók neveit hagyta emlékeztetben a lakóhely és foglalkozás megjelölése nélkül, az engedély idejével együtt. Ezek a következők, harmincheten:

Pollák Mihály, Adler Adolf 1854. Rozenzweig Ábrahám, Jakabovits Antal, Kohn Ignác, Weisz Viktor, Rosenfeld Jakab, Kohn Móric, Silberman Káim, Bernáth Áron 1855. Kacánder Móric, Rosenberg Sámuel, Popper Alajos, Scheer Bernát, Fried Áron főrabbi, Rosenberg Sámuel, Zichermann Náthán, Weisz Herman, Weisz Mártonné, Weisz Mayer, Gottlieb Menyhért, Kópes Sámuel, Löwenfeld Adolf, Fried Jakab, Reiner Henrik, Kis Elías, Deutsch József, Zichermann Ignác, Rosenberg Ignác, Nosztovszki Mátyás 1856-ban. Fürst Mátyás, Sonnenwirth Dávid, Weisz Vilmos, Lebovits János, Katz József, Vojtitz Jakab és Gottthilf Johanna 1857-ben.

Közülök Kacánder Mór, Popper Alajos orvos, Weisz Mártonné, Weisz Mayer, Gottthilf Johanna a lakhatási díj elengedése mellett költöztek be; ugyanígy kapott engedélyt Liebermann Ábrahám is még 1852-ben, okleveles orvos lévén, gyakorlat és szabály szerint az engedélyt töle megtagadni nem lehetett, — így mondja a hivatalos

jelentés; díjat sem fizettek vele. Ingyen telepedhetett le Fried Áron megyei főrabbi, aki néhányad magával nem a tanácstól, hanem Észak-Biharvármegye főispánjától nyert engedélyt a lakhatáshoz.

II. Az első zsidó háztulajdonosok.

Az 1840:XXIX. t.-c. 5. §-a szerint zsidók polgári telket csak azokban a királyi városokban szerezhettek, ahol azelőtt is gyakorlatában voltak ennek a jognak. Erre a §-ra tehát a Debrecenben megtelepedett zsidók nem hivatkozhattak. Ha mégis elvélve előfordult néhány olyan eset a XXIX. t.-c. életbelépését követő első tizenöt éves időszak vége felé, hogy izraelita vallású lakos ingatlan birtok tulajdonosává lett, ezek vagy elnézésből, vagy a rendszabályok félremagyarázásából származó megelőzése voltak a zsidók birtokszerzését korlátozás nélkül megengedő későbbi törvényhozási intézkedésnek, amely csak 1867-ben nyitotta meg előttük az embervoltukat megilleő jog-egyenlőség szabadon járható útját.

Régebbi törvények és rendeletek értelmében debreceni zsidók zálogjogon se szerezhettek a város területén ingatlan jöszágot. Roffi Borbély Miklós 1845-ben Német (most Széchenyi-) utcai 22. számú házastelkét onodó negyedfélnyilas földjélt együtt 12,000 ezüst forintért zálogszerződéssel 25 évig lekötötte Steinfeld Mihály javára. De a városi tanács az egységi okmányt kérelmezett betáblázását nemcsak hogy meg nem engedte; hanem a szerződőfeleket, „mint a törvény kijátszására irányított oklevél készítőit, tisztíperbe fogta.

A szabadságharc vérbefojtása után kibocsátott ausztriai birodalmi alkotmányban hirdett egyenjogúságra hivatkozva, megint megkísérelte Steinfeld Mihály ingatlan birtok vásárlását. Az engedélyt ehez egyenesen br. Geringer országos császári főbiztostól kérte. A véleményadásra felhívott városi tanács a birodalmi új alkotmány és az 1840:XXIX. t.-c. összevetésével kimutatta, hogy a zsidókat Debrecenben még nem illeti meg a birtokszerzési jog. Azon városok pedig, amelyeknek példájára folyamodó hivatkozik, olyanok lehetnek, ahol az izraeliták fekvő vagyont már 1840 előtt is vásárolhattak. Se a kerületi főispán felfogását, se a császári főbiztos döntését nem ismerem. Azonban néhány eset azt mutatja, hogy előttem most még homályban lappangó oknál fogva egynehány izraelitának mégis sikerült Debrecenben polgári birtokot, házat, földet, kertet vásárolnia, már az ötvenes évek legelején, elébb mint ahogy a zsidók ingatlan-birtok szerzőképességét korlátozó császári nyílt parancsot 1853-ban kibocsátották.

Az 1850/51. évi adókönyvben tűnnek fel legelőször, mint házbirtokosok Steinfeld Mihály a piac-utcai 57. számú házánál Draveczky László helyett; Áron Manó a német-utcai 22. sz. háznál Borbély Miklós helyett és a szentanna-utcai 24. sz. háznál Miklósy Ferenc szenátor helyett ugyancsak Áron Manó, illetőleg az 1852-ben kelt

adásvételi szerződés alapján özv. Áron Ábrahámné Deutsch Rozália.

A reakciós Bach-korszak császári hatóságai ugyancsak argusszemmel vigyáztak arra, hogy a debreceni zsidók át ne hájgják az 1835. dec. 23-diki kancelláriai és az 1853. október 2-diki császári nyílt parancsot. Észak-Biharvármegye 1856. őszén szigorú nyomozást rendelt el: vajjon igaz-e az a hír, hogy a törvény megkerülésével több házat zsidók vettek meg. A városi tanács a megejtett vizsgálat után nemmel válaszolhatott.

*

A zsidók előtt is leomlottak lassankint a birtokszerzés korlátai. A birodalmi belügyminiszter 1859. dec. 6-án kiadott rendeletével félbehagyta az eddigi törvények ellenére fekvő vagyon birtokába jutott zsidókkal szemben megindított pereket és utasítja a bíróságokat, hogy az izraeliták birtoklási joga felől, amennyiben az érvényben lévő törvények szerint meg kellene fosztani őket ingatlan vagyontól, ne határozzanak. A debreceni tanács a rendeletet közlő vármegyei hatóságnak azt jelentette, hogy Debrecenben efféle tárgyalások nincsenek szönyegen.

A város telekönnyvi hatósága az idézett osztrák birodalmi rendelet kibocsátása után utasította el Klein Ignácot a Matkovics Albert-nétől megvásárolt piac-utcai 45. sz. ház telekönnyvezését kérő folyamodványával, mert Klein nem mutatta be az ingatlan birtoklásáról szóló engedélyt, amelyet egy 1861. évi városi közgyűlés követelt. A királyi tábla, felelbezés után, elrendelte a tulajdonjog telekönnyvi beírását, kimondván, hogy törvényhatóságoknak nincs joguk korlátozni a birtokszerzést. Ekkor tájban jelent meg — 1863-ban az a helytartótanácsi rendelet is, — hogy az izraeliták az ingatlan vagyon szerzésében és nevökre telekönnyvezésében nem akadályozhatók meg.

Ekkor indult meg zsidók részéről sürűbben a házak vétele. Az 1865. évi adókönyv már a következő izraelitákat tünteti fel háztulajdonosokul:

Miklós-utcában: Liebermann Ábrahám 8. sz., Deutsch Jakab 23. sz.

Piac-utcában: Steinfeld Mihály 59. sz., Klein Ignác 45. sz., Scheer Bernát 16. sz.

Német- (Széchenyi-) utcában: Áron Manó, aki azonban még az 50-es években reformátussá lett, a 22. sz., Kohn Mózes a 26. sz., Feischl Fülöp az 53. sz., Eisenberger Adolf 13. sz., aki e házra már 1857-ben szerződést kötött; dr. Popper Alajos a 9. sz.

Tizenháromvároson: Löwenfeld Adolf 24. sz., Kohn Mór 10. sz., Új-utcában: Izraelita hitközség 21. és 26. sz.

Hatvan-utcában: Eisenberger Adolf 6. sz., Weisz Icik Ferenc 18. sz., Csengeri Ábrahám 65. sz.

Vendég-utcában: Pollák Mártonné 4. sz.

Cegléd-utcában: Fried Károly 8. sz., Liebermann Ábrahám 34. sz.

Csapó-utcában: Gottlieb Menyhért 77. sz.

Varga- (Szent Anna-) utcában: Áron Miksa 24. sz., Zichermann Ignác 26. sz., előbbi tulajdonosától, Liszkay Sámuel erdömérnökötől még 1857-ben megalkudta, de nevére csak 1863. után írathatta; Braun Henrik 30. sz.

Gyár- (Verbőczy-) utcában: Iczik Lajos 2. sz.

Vár- (Ferenc József-) utcában: Csengeri Lajos 69. sz., Weisz Mózes 89. sz.

Nyíl-utcában: Csengeri Sámuel 3596. régi sz.

A zsidók, mihelyt saját házukban lakhattak, okleveles polgárok közé való felvételüket is kérhették. A polgári oklevél 1848. után lassanként elvesztette régi jelentőségét. Utoljára már csak decorum a vendégszoba falán, tulajdonosa íróasztala felett. Értéke körülbelül annyi, mint az újabb eredetű címeres nemeslevél. Zsidó háztulajdonosok polgárosítási kérvényeivel csak az 1867. évi emancipáció után találkozunk. Ezek a polgárosítások a törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyveiben így következnek egymás után:

1867. IX. 25.: Áron Emánuel; 1868. III. 26.: Fried Károly, Áron Miksa, Klein Ignác; 1868. VI. 8.: Deutsch József; 1868. X. 12.: Fischer Mihály szatós; 1868. X. 12.: Csengeri Ábrahám; 1869. II. 12.: Weisz Lóvi Henrik; 1871.: Altmann József; 1871. VI. 17.: Vilmos Károly vendéglős (katholikus lett); 1872. IV. 10.: Reich Ferenc vendéglős; 1872. VI. 8.: Katz Jakab terménykereskedő; 1875.: Kaufmann Emánuel keresk., Vorgang (Ujlaki) József terménykereskedő stb.

III. Az első imaházak. Temető. Egyéb hitközségi szervek.

A zsidó hitéletnek, még mielőtt önálló községi szervezet alakításához fogott volna, első közös intézménye Debrecenben a külön zsidó temető. Hiába! A nagy Kaszás kérelmelhetetlen. Véle nem lehet megalkudni, hogy várjon.

A debreceni első izraeliták: Fischer József, Katz Henrik, Fried Károly és Csillag József tehát már 1842-ben temetőhelyet kérnek a várostól. A választott hitközség és tanács 1842. jun. 8-án megengedi, hogy a Homokkerttől délnyugatra, a varga-utcai kolerás temető mellett, ahol már előbb eltemettek egy halottat mózesi törvények szertartásával, 200 négyezögöl terület zsidó temetőnek kihalassák. A sirok mélysége egy öl legyen, a meghaltak, ragályos betegségben meghaltak kivételével, 48 óra előtt el ne temetessenek: a temető csak deszkával keríthető körül. Azonban a helytartótanács a kőfalkerítést is megengedte. A zsidó temető most is e helyen van. Azóta ismételtelen bővült. Először 1855-ben.

Arról, hogy eleinte, amíg önálló hitközséggé nem szervezkedtek, a debreceni zsidók hol gyűltek össze közös istentiszteletra, nem találtam semmiféle följegyzést. Vagy helyiséget béreltek e célra magán háznál, vagy — ami valószínűbb — valamelyik hitsorsosuk lakásán

végezték az együttes inákat, amikhez a zsidó vallás törvényei leg-
alább tíz olyan férfi jelenlétét követelik meg, akik életük 13-dik
évét betöltötték.

Számuk a hetvenet elérvén, imaházukat először a nagyuj-utcai
(most József kir. herceg-u.) 33. sz. a. rendezték be, amelyet 1852.
végén 2200 pengőforintért vásároltak meg. Elhanyagolt, puszta
ház volt ez. Két év múlva eladták vagy elcserélték és ugyanazon utcá-
ban a 26. számú saroktelket vették meg. 1856-ban 1000 forintért
hozzávásárolták a szomszédos kisuj-utcai 21. sz. telket is, ondtól
földje nélkül 1000 forintért. A hitközség már akkor e helyen kívánta
megépíteni iskoláját és templomát. Polgári teleknek külső földje nél-
kül elidegenítése szokatlan, ugyszólván példátlan. A város ama sarka-
latos rendtartásába ütközik, hogy belvárosi ház ondtól földje nélkül,
amely elválaszthatatlan tartozéka, el nem adható, nem birtokolható;
megfordítva a külső telek sem a belső nélkül. Mégis a tanács, egy
alkalmi küldöttség javaslatára, kivételesen beleegyezett, hogy az izrae-
lita hitközség földje nélkül is megvehesse az 1721. sz. telket, tekintve
a *közcélt*, meg azt, hogy eladónak másik belvárosi háza is van, amely-
nek ondtól földjéhez irható az eladott ház földje. A tanács egyttal
azt is megengedte, hogy a Kápolnási-köz az érdekelt háztulajdonosok
egymásközötti megegyezése mellett a bemutatott terv szerint szabá-
lyoztassék. A város az utcából a hitközség telkeihez csatlólandó 22½
négyzetööl területet, amelynek értéke 157 pf. 30 kr., — a tervezett
közérdekű építkezés megsegítéséül díjtalanul engedi át. Az imaház és
iskola terveit pedig jóváhagyás végett felterjesztette felsőbb helyre.
A felsőbb hely egészen a császári trónuszig terjedt, ahová lassan, nagy
későn jutott el a kérvény. Kedvező elintézésért a hitközség népes kül-
döttsége által is esedezett a császár előtt. A válasz 1858 vége felé
érkezett le.

Az uralkodó megengedte ugyan a debreceni izraelita hitközség-
nek tulajdonképen nem az építkezést, hanem a telekvételt, közelebb-
ről pedig azt, hogy zsinagóga és iskola építése végett az említett ház-
telkeket, ház után való föld nélkül megvehesse és telekkönyvileg bir-
hassa, de köteles reverzálist adni arról, hogy ha megszűnik a vétel
célja, t. i. az iskola és imaház, ezeket a telkeket *ismét birtokképes
egyéneknél* fogja eladni. Észak-Biharvármegye császári főnöksége
tehát utasítja Debrecen város tanácsát, hogy a kívánt kötelezvény át-
vétele után a telekkönyvi beírást eszközölje.

Azonban a templonépítő bizottság — amiként ennek a mozga-
lomnak cselekvő részese följegyezte — a legkegyelmesebb császár-
királyi leirattal fájdalmas megilletődéssel tudomásul vevén, egyhangu-
lag nyilvánkozatta, hogy kész inkább lemondani a templom építésé-
ről, mintsemhogy a kívánt kötelezvény aláírásával a község erkölcsi
compromittálásához, jó hírnevének, tekintélyének lealacsonyításához
hozzájáruljon. Az odiosus reversalis kiállítását a legerélyesebb hatá-
rozottsággal visszautasította.

A városi levéltár ügyirataiból is kitűnik a hitközség vonakodása,
visszahuzódása, nem a reverzális aláírásától, hanem a Héczei Szabó-
féle 1723/21. sz. ház betelekkönyveztetéséől és a templom és iskola
felépítésétől. A vonakodás igazi okát a tanács iratokból nem látom.
Ehez a hitközség levéltárának bizonyágtétele kellene. Való azonban,
hogy a hitközség előjáróinak: Eisenberger Mórnak és Feischl Fülöp-
nek aláírásával ellátott és 1859. ápr. 1-én kelt reverzálist másolat-
ban megőrizte a levéltár. Az eredeti okmányt a tanács Barcsay István
tisztügyésznek adta ki, hogy azt betábláztassa. Három hónap múlva
— júl. 10. — Barcsay azt jelenti, hogy a hitközség nevében a telek-
könyvben még csak a nagyuj-utcai 26. sz. ház áll; többszöri sürge-
tessel sem tudta elérni, hogy a hitközség másik házá is a nevére
irassa. Emiatt a reverzálist nem tudja betábláztatni. A tanács ekkor
még másfél hónapi határidőt engedett. Az ügy itt megszakadt.

Ugy sejttem, a reverzális aláírása és beadása után kerekedett
felül a hitközség kebelében olyan áramlat, amely a császári leirattal
kívánt feltételt lealázónak találta; e feltétel vállalásának telekkönyvi
biztosítást téhat a bevallás és átírás mellőzésével vélte megakadá-
lyozhatónak. Vagy talán kedvező fordulatot remélt, ami nemsokára
be is következett, már 1860-ban, a nagyon fájlalt 1858. évi császári
leirat visszavonásával. Csakhogy a hitközség ekkorra feleltette azt
a tervet, hogy iskoláját, templomát a Kápolnási-közben építse fel.

A 26. sz. telket, amely 1865-ben pusztá volt, később eladta,
de az 1890-es években visszavásárolta. A kisuj-utcai 21. sz. telket
mindvégig megtartotta. Egyideig rituális fürdőt rendezett be ott.
E század elején több szomszédos telket megszerezvén, tiszteletreméltó
áldozatkészséggel virágzó kultusz- és kultur zsidó központtá tette ezt
a helyet. Itt épült fel elemi iskolája, hivatalos székháza, realgim-
náziuma és kupolás kisebbik temploma.

A múlt század hatvanas éveinek kezdetén a zsidó templom épí-
tése tulajdonképen nem a sérelmesnek talált császári leirat miatt
maradt el. Okát maga Popper Alajos is a hitközség kebelében támadt
meg hasonlásoknak és belső elvi harcoknak tulajdonítja. A debreceni
zsidók is, az elnyomás ideje alatt és amíg kevesen voltak, szépen
megfértek egymás mellett, később, mikor megsaporodtak, haladók
és ódiak, neológok és ortodoxok pártjára szakadtak. Minél inkább
enyhült jogtalanságuk, annál messzebb távolodtak egymástól, írja
róluk a többször idézett Popper Alajos orvos.

Az első kényelmes, tágas zsidó imaház Debrecenben 1865-ben
nyílt meg, Zichermann Ignác szentanna-utcai — most 26. számú —
eredetileg közfürdőnek és mulatónak épült háza emeletén. Ennek
tágas tánctermét alakították át és karzattal bővítették istentiszteleti
célra; míg a földszinten a hitközség iskolája, tanácskozó terme nyílt
meg. A hitközség néhány évig bért fizetett az épületért; majd örök-
áron is megvette. Ma a róm. kath. Svetics-intézet kápolnája az első
zsidó imaház.

Gyermekeik oktatását a hitközség tagjai kezdetben házi tanítókra bízák; ezt azonban a császári hatóságok tilalmazták. A jobbmódu zsidók gyermekeiket a keresztyén elemi és középiskolákba adták be.

Külön zsidó iskola szervezésére az első lépést már 1853-ban megtették Klein Ignác és Steinfeld Mihály hitközségi gondnokok. A városi tanács is melléje állott, amikor a nagyváradai császári helytartó osztálytól egy tanítói szék fenntartásához 1000 fr. évi segédelmet kértek. A kormány is sürgette legalább kétszázfős zsidó iskola felállítását, de támogatást se nem adott, se nem ígért; azonban utasította az előjárókat, hogy Novák »fejedelmi országos biztos«-sal, Kardhorod Ambrus róm. kath. iskolaigazgatóval és a városi tanács kiküldöttjével tanácskozzán, gondoskodjanak a zsidó iskola megszervezéséről. Az ekkor összeírt 80 családban 30 fiu és 32 leány 6–12 éves gyermeket és összesen 349 lelket találtak. A közös tárgyalás eredménye Koralik Ignác és Koralik Netti ideiglenes tanítók beállítására 1856-ban. Hol nyílt meg az első zsidó iskola: nem tudom. Kilenc év múlva a zsinagógával került egy fedél alá Szent Anna-utcában, a mai Svetits-int, helyén.

Lássuk még a debreceni zsidóság első szervezkedését, önálló hitközséggé alakulását is a városi levéltár főljegyzéseinek keresztül.

A magyar szabadságharc leverése után br. Uray Bálint kerületi főispán br. Geringer teljhatalmu császári biztosnak rendeletét közölte a városi tanáccsal, arról, hogy a polgármester »tisztítsa meg az izraelita községet a forradalom ideje alatt választott előjáróitól és nevezzen ki a hitközség élére ideiglenes vezetőt.« Erre a tekintélyesebb izraeliták kijelentették, hogy nekik eddig még nem volt előjárójuk; ők külön községet most sem ohajtanak alakítani; csupán az eklézsia ügyeit eddig Steinfeld Mihály intézte közöltek. Steinfeld pedig csendes, békeszerető ember, aki sem közvetve, sem közvetlen nem vett részt a forradalomban.

Szöllősy János főkapitány, helyettes polgármester tehát Steinfeld Mihályt és a nála 20 évvel fiatalabb Klein Ignácot bízta meg a zsidó eklézsia ügyeinek vitelével 1850. okt. 2-án.

Ez a hatósági beavatkozás tekinthető a debreceni zsidóság külön szervezkedésének kezdetétől, aminek idejét Popper Alajos 1851-re teszi. Ambar a zsidóság első hitételt annyira jellemző szentegylet, a Chevra Kadisa a magyar Zsidó Lexikon szerint már 1846-ban működik; elnöke lévén akkor Fried Bernát. A szervezkedés azonban nem a kálvinista presbiteri rendszerhez hasonló önkormányzati alapon indulhatott meg, amelyen nyugszik általában a magyarországi zsidóság közigazgatása és hitélete is. Az osztrák önkényuralom idejében »a község előjárói, választmányi tagjai, bizalmi férfiai a kormány által nevezettek ki.« Hozzátehetjük, a császári kormány nevezte ki vármegyéenként a főabbikat is. A debreceni hitközség kinevezett gondnokai 1854-ben Eisenberger Mór, aki 1856-ban is viseli e tisztséget és Feischl Fülöp, Fried Áron sámsóni lakos (1855), jelenti a városi

tanácsnak, hogy Észak-Biharvármegye császári hatósága öt több hitközségre, így a debrecenire nézve is főrabbiá nevezte ki. Kéri tehát a városi tanácsot, tudassa az itteni izraelita előjárósággal, hogy mindenféle vallási ügyben ő hozzá forduljanak. A magukban érzett tehetőségen kívül talán ez a felkínálkozás és reáerőszakolás is készítette a debreceni zsidóságot arra, hogy saját külön rabbiságot szervezzen. Noha Fried Áron főrabbi lakhatási engedélyt is kapott Debrecenben, a hitközség mégis nem őt, hanem Ehrlich Eduárdot választotta meg rabbivá. E választást a helytartótanács (1856.) jóváhagyván, bevezethették tisztebe az első rabbit.

Tagadhatatlan, a beköltöző zsidók, kivált kezdetben, kevés rokon-szenvel találkoztak Debrecenben. Sőt lépten-nyomon tapasztalniok kellett a köznép, az értelmiség és a hatóságok bizalmatlanságát, hidegségét. Komoly kenyértörésre azonban sohasem került a sor a törzsközség debreceni polgárság és a jövevények között. A debreceni népek hagyományos erénye a türelem a más vallásuk iránt, ez a türelem ékessége a magyar népek is. A beköltöző zsidóság pedig alkalmazkodni, hasonlítani tudásával az ellenfelet is lefegyverezte.

A debreceni magyarságot az 1848-iki korszakalkotó nagy átalakulás izgalmai sem forgatták ki vérévé vált józanságából. A nagytemplom körzetében nem törték ki osztály-, faj-, felekezetellenes nyugtalanságok és zavargások. Debrecenben felesleges volt az ideiglenes országos miniszteri bizottmány rendelete, amely a Mózes-vallású lakosok ellen némely városban mutatkozó erőszakoskodások megelőzésére, a zsidók törvényes jogainak, vagyon és személybiztonságának megvédésére figyelmeztette a város előjáróit; de figyelmeztette a zsidókat is, hogy kerüljenek mindent, ami ellenök ingerültséget támasztana. Poroszlay Frigyes főbíró örömmel állapította meg, hogy Debrecen békés érzelmi lakosai között türelmetlenség nem mutatkozik; reményli, nem is fog mutatkozni.

A zsidók különben is oly kevesen voltak még, hogy alig tettek számot. A nemzetőrségre is épen ezért csak néhányan jelentkeztek. A »szolgálatra képes« felvételre »érdemesíthető« jelentkezőket a 12. századba sorozták be.

Amint szaporodtak, vagyonosodtak és sokféle szellemi értékre tettek szert: fokozatosan nőtt a befolyásuk, hatásuk Debrecen gazdasági, társadalmi életére, művelődésére. Politikai szereplésük főleg a század elejétől fogva kezd előtérbe nyomulni. E dolgot kerelén, amely a debreceni zsidóság történetének tulajdonképpen első 25 esztendőjére szorítkozik, kívül esik az a feladat, hogy bővebben, érdeme szerint foglalkozzam akár a zsidóság összeségének, akár egyes zsidóknak városunk ujabbkori előretörésében való közreműködésével. Elfogulatlan szemlélőnek el kell ismernie, hogy ez a közreműködés eredményeivel igazolja azt a találó jellemzést, amelyet a zsidóságról és kiváló tulajdonságairól Debrecen város történetének írója: Szűcs István hatvanöt esztendővel ezelőtt megrajzolt. (Szűcs István: Debrecen

Város tört. III. köt. 1063—1068.)

Szűcs István egy sereg példát hoz elő arra nézve, »hogy sohasem lehet nagyobb szerű mozzanatot Európában bárhol észlelni, anélkül, hogy annak izraeliták ne lettek volna erős tényezői. Hat évtized eltelével, mi is megállapíthatjuk, hogy Debrecenben is alig volt ez idő alatt olyan közművelődési, ipari, kereskedelmi, szociális, hivatalos, társulati, avagy magánjellegű alapítás, vállalkozás, amelyben szellemi és anyagi erejével a zsidóság tevékeny részt ne vett volna.

A korszerű várossá fejlődésnek számos intézménye vagy zsidók kezdesével jött létre, vagy zsidó vezetés alatt virágzott fel. Elég a telefonra, a munkáscirkelre, a kölcsönös segítőegyletre, annyi kisembert gyámlító szövetkezetre, meg a városi múzeumra hivatkoznom. Az ipari, kereskedelmi, közlekedési vállalatok hosszu sorát elő se hozom.

Es ami legfőbb, ami legszebb, amiként Szűcs István is remélte, sőt a baba szent nevében követelte is tőlük, szívük sugallatát követve, »felöltözték a magyar hazafiui jellegét, testestől-lelkestől hű gyermekei lettek a közös édes anyának, e szeretett magyar hazának.«

Debrecen.

Zoltai Lajos.

Jehosua b. Gamala vagy Jehosua b. Perachja?

A talmudkorabeli iskola elképzeléséhez a leggazdagabb anyagot Baba Bathra 21a szolgáltatja. Megtudjuk belőle, milyen volt a gyermekek nevelése Jehosua b. Gamala előtt és milyen új rendszert teremtett ő meg. Intézkedéseinek nagy kiemelkedő jelentőségéről már szólottunk más helyen.¹ Itt csupán csak idézett írásunk szellemében Bacher professor Jehosua b. Gamalát illető vélekedéséről óhajtunk szólni, amelyre Heller Bernát professor úr volt szíves felhívni figyelmemet.

Bacher Vilmos: Az ó-zsidó iskola c. dolgozatában² a Talmudnak feljebb említett, az iskolaügy szempontjából igen fontos lapjához a következő megjegyzéseket fűzi: »A palesztinai iskolaügyre tartozó utolsó rendelkezés hagyományunk befejező adata szerint egy fél évezreddel Ezra után bocsátatott ki és szerzője a második templom gyors egymásutánban váltakozó utolsó főpapjainak egyike volt, akiről a történet csupa dicső tettekkel jegyeztet fel. De képzelhető-e hogy oly mélyreható rendszabály, amilyen az ifjúság általános iskoláztatása, ily időben és ilyen szerzőtől ered? Az a kor, amelyben

Jehosua b. Gamala vagy Jehosua b. Perachja?

33

Józsua b. Gamala — vagy b. Gamliel — mint főpap alig két évig működött, szerencsétlen forrongás kora volt. Az önkényeskedő procuratorok igája súlyosan nehezedett az országra és a nép közvetlenül a rómaiak elleni nagy és kétségbeesett harc kitörése előtt állott. Alkalmas volt-e ez a kor arra, hogy az egész országra kiterjeszkedő, békés művelődési munkát előző rendszabályt keresztül vigyen? És ha a rendelet tényleg Józsua b. Gamalától indult volna ki, megvalósították volna-e az utána következő háborús években és gyűmölcsőket érleltetett volna-e úgy, hogy a szóban forgó hagyomány a közlőnek állítsa meg a rendet ennek volna köszönhető, hogy a Tóra Izraelben feledésbe nem ment? Továbbá hihető-e, hogy a főpapi méltóság egyik viselője, miután a hivatal tekintélyét rég elvesztette és a nemzet mozgató erőivel összefüggésben nem állott, vitte volna diadalra a farizeusok, a régi írástudók által képviselt irány alap gondolatát, az ifjúság oktatásának általánosítását? Ily történelmi valószínűlenséggel szemben megengedhetjük magunknak, hogy a hagyomány szövegét kiigazítsuk, miáltal ez a fontos adat igaz történelmi összefüggésbe kerül. Bátor vagyok feltenni, hogy itt névcsere történt. A hagyomány eredetileg nem Józsua b. Gamaláról szólt, hanem a név egy régebbi viselőjéről Józsua b. Perachjáról. »Bocher eme megállapításai, mint maga is megvallja, nagyon merésznek látszanak. Kétségtelenül nagyon csábító a névváltoztatás, de nem egészen megalapozott. Abból, hogy Jehosua b. Gamala egy gazdag özvegyet vett feleségül, aki pénzt vásárolta meg számára Agrippától a főpapi méltóságot,³ még nem lehet talán ilyen széleskörű következtetést levonni. Az biztos, hogy tekintélye már ezzel csorbát szenvedett, de emellett jószándékú férfiú is lehetett. Tényleg rövid ideig volt főpap, de azután sem tűnik el nyomtalanul. Simon b. Gamliel synhedrionjában Ananussal együtt római politikát folytat, a zeloták ellen viselt harcokban esik el. Graetz⁴ sem tartja a leggonoszabb lelkű főpapnak. A Toszfoth⁵ pedig egyenesen נסור קטיר קהונה רבה —ként említi és R. Jószeftnak mondását⁶ nemesebb lelkű főpappal szemben való összehasonlítás eredményének tartja.

Hogy a főpapi méltóságra egy ilyen körülmények között emelkedő ember nem érhet el eredményeket, az nem olyan kétségtelen. Sőt ellenkezőleg, talán még inkább igyekezett tervét megvalósítani, hogy hatalmát ezzel megszilárdítsa. A helyzet igaz, hogy nagyon nehéz volt, de nem-e a legnehezebb időben eszmélnek magukra az emberek?

³ V. ö. Jebamoth 6a, idem Joma 18a. תרבה דדני עילה ליה טרמא
בת ביתוס ליה טלמא (!) עד דמוקי ליה ליהושע בן נטלא בבתי דבר.

⁴ Geschichte I. Juden III. pp. 360.

⁵ Baba Bathra 21. a.

⁶ Jebamoth 61. a.

¹ L. A tanítói felelősség a Talmudban című munkámat a Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyvében, Budapest, 5693—1933. pp. 13.

² L. Az imit XVII. Évkönyvében 1903. Idem: Das altjüdische Schulwesen in Jahrbuch f. jüd. Geschichte u. Lit. 1903. 48—81.

Az iskolaütynek megszervezése minden zökkenő nélkül *Jehosua b. Perachjának* sem tulajdonítható, mert ha tényleg ő szervezte volna meg az iskolaügyet, elképzelhető-e, hogy az uralomra lépő szadduceus párt megtűrte volna a farizeus intézkedéseket? De nem is tűrte. Hiszen *Jannáj* király az összes irástudókat kivégeztette *Simon b. Setachon* kívül. *Jehosua b. Perachja* is csak úgy szabadulhatott meg, hogy Alexandriába menekült. Ezeket tekintetbe véve furcsán hatna, ha *Simon b. Setach* intézkedéseit a már gyakorlatban meglévő iskoláztatás kötelezővé tételére magyaráznók, amikor *Jannáj* király minden kétséget kizáró pusztításai után e téren mindent előről kellett kezdeni. Történetinek kell tehát elfogadnunk a Talmud híradását és azt hisszük, hogy minden név változtatás nélkül is megállhat a Talmud elbeszélése és ilyenformán a fentebb említett munkánkban *Jehosua b. Gamaláról* alkotott hypothesisünk is.

Budapest.

Dr. Jakab Jenő.

Kazinczy Ferenc és a zsidóság.

Kazinczy a maga gyermekei nevelésében ezeket az általános valláspedagógiai elveket érvényesíti. Istenes szellemben vezeti őket anélkül, hogy elnémitáná bennük az igazság megértésére szolgáló organumot, hogy dezorganizálna az eszt. Programját két gondolatra építi fel: »Jaj annak!... a ki religio-sításban nem neveltetik«¹⁴⁵ és szörnyű dolog, hogy „néhány ember azt hiszi, hogy az Esz ellenkezik a Religióval.«¹⁴⁶ Célkitűzésének elérésében a biblia segítségét veszi igénybe: »nem fogom megengedni, hogy kis korukban a Vallás dolgait fesse-gessék... tanulják Vallásoknak históriáját, mint históriát, kértelkedés nélkül is, de rettegés nélkül is. Religion des Herzens werde ich ihnen in hohem Grade beibringen.«¹⁴⁷ És valóban; a Kazinczy-gyermekek körében a biblia históriák pótolták a gyermekmesét. Kazinczyné szentirási történetekkel szórakoztatta fiait, még étkezés közben is bibliai dolgokról beszélgettek.¹⁴⁸ De nem volt könyv, amelyet Kazinczyék gyermekeik kezébe adhattak volna. Hübnernek, a XVII. századi német pedagógusnak népszerű és magyar nyelven is többször átdolgozott munkája nem nyerte meg Kazinczy tetszését. Kifogásolta az anyag

¹⁴⁵ Kaz. Lev. IX. 78. 1.

¹⁴⁶ Kaz. Lev. XV. 536. 1.

¹⁴⁷ Szent Történetek az ó és új Testamentom könyvei szerént. Sárospatak. 1831. Előszó.

¹⁴⁸ Kaz. Lev. IX. 70–79. 1.

¹⁴⁹ Kaz. Lev. XV. 500. 1.

¹⁵⁰ Kaz. Lev. IX. 371. 1. Kazinczy pedagógiai elveiről I. Pethes János: Kazinczy Ferenc mint pedagógus. Csurgó. 1890.

¹⁵¹ Kaz. Lev. XII. 352. 1., XIX. 553. 1.

megválogatását, a szemelvények tartalmát, a »gyilkoló« előadást, a »rettenetes« stílust. Élete utolsó éveiben maga fog hozzá a szentírók történetek megírásához. Könyveket kér kölcsön, a legjellemzőbb külföldi munkákat olvassa el, Palesztina leírását, Jeruzsálem topográfiáját tanulmányozza s kronológiai összeállításokban ellenőrzi tudását.¹⁵²

Kazinczy a bibliai olvasmányok feldolgozásában kerülte a racionalis teológia szempontjainak alkalmazását. »A dolgokat mithologia Christianorum et Hebraeorum gyanánt« tekintti,¹⁵³ nem akarja eredetiségükből kiforgatni, sem értelmüket, jellegüket exegetikus magyarázatokkal, céltalan teologizálással elhomályosítani. Szerinte »az Exegeták magyarázatja nem gyermekeknek való; a mint a görögök Mithológiáját kell tudnunk, úgy kell vélekedésem szerint a Zsidóké is.«¹⁵⁴ Ha a szentirási históriákat megfosztjuk az irracionális elemektől »mi lesz úgy a Zsidó és Keresztény Mithológiából?« A véret-vesztett történetekből nem lehet megismerni »mit hitt a Zsidó, a keresztény mit tanított.«¹⁵⁵ Az angyalok és az ördögök tagadása nem helyes az ifjúság előtt; a tudományos kutatások eredményei inkább ártanak, mint használnak. Nem kell félnünk, hogy a történetek mitológiai színezete káros hatással lesz a gyermekekre. Ellenkezőleg: örvendünk kell, hogy a »szép festések« felébresztik képzelő erejüket és a mindennapi élet szűk köréből fenségesebb, ragyogóbb világba emelik őket. Nem kell siettetnünk az időt, melyben ez a poétai tündérfény az ész és értelem hideg világa előtt elalszik. Ez az idő ugyanis el fog jöni és »jó hogy eljön«, de nem volna jó, ha idő előtt érkezne. Amint nem vallja kárát a gyermek, ha a nap felkeltéről és lezálltáról beszélünk, ép úgy nem kell tudnia »hogy a Prófétaának nem hollok (Zsidóul orebim), hanem a hollóvár lakósa (Orbó vala a város neve) hordottak étket; vagy hogy a czet nem (tenger lakója volt, hanem czehal czimerű hajócska.« Az író ne a teológusok hipotéziseit mondja el, hanem a szentírásban olvasható történeteket, és bizza az időre, hogy »a nem ártalmas homályt jöltevéleg derítgesse.«¹⁵⁶ A bibliai históriák feldolgozói általában helyesen járnak el, ha nem tartózkodnak azoktól a mozzanatoktól, amiket »az újabb Theológusok és Exegeták szűgyellenek.« Minthogy az emberiség fokozatos fejlődésben emelkedett csak magasabb kultúrszínvonalra nincs okunk elvetni a régi világ emlékeit. »Ha a Zsidók és Keresztények szent Könyvei nem szűgyellenek beszélni, ne szűgyeljünk mi is.« Arra kell gondolnunk, hogy »Minden vallásnak van

¹⁵² Kaz. Lev. XIX. 516, XXI. 405., 440. 1.

¹⁵³ Kaz. Lev. XIX. 526. 1.

¹⁵⁴ Kaz. Lev. XIX. 529.

¹⁵⁵ Kaz. Lev. XIX. 553. 1.

¹⁵⁶ Sz. Tört. VI. 1.

Mitológiája; Dániel tehát hadd ne égjen meg a kemencében s Illýs hadd lebegjen a maga tüzes szekerén; a gyermek az efféle éni örül, mint a Görögöknel.¹⁸⁷

Kazinczy azonban nem tudja teljesen megtagadni a maga józan racionalizmusát. Ha elbeszéli is a csodás eseményeket, felvilágosító megjegyzésekkel igyekszik áthidalni a racionalizmus-irracionalizmus ellentétét, vagy pedig tudatos óvatossággal elhalványítja a csodák túltengő színét. Mózes egyiptomi csodatetteihez hozzáfűzi, hogy mivel Egyiptom papjai sőtét vakságban éltek és a népet tudatlanságban akarták tartani, Mózes is kénytelen volt élni az idő kívánta eszközökkel: »Egyiptom lakójánál a jó czélt nem felvilágosító okokkal, hanem csodatételekkel kelle segéleni!¹⁸⁸ Illýs történeténél pedig arra figyelmeztet, hogy a művelt elme nem hisz a csodákban: »Az emberiség gyermeki korában az őket szerető bölcs Isten a szerint szóla a népekhez, a mint kiműveltetések alsó grádicsai szükségessé tették: ma már az igaz vagy hamis tanítást nem csodák bizonyítják, hanem önmaga a tanítás.¹⁸⁹ Kazinczy e magyarázó közlései, jóllehet elvi programjától eltérnek és elhallgattatott racionalizmusának felszín alatti áramlását mutatják, messze járnak a kiméletlen racionalista bibliai tanítástól. Major József például a közhasználatú Hübner-féle bibliai történeket magyar átdolgozásában azt kívánja a tanítótól, hogy a Fáraó előtt lejátsszódó csodák tárgyálásától szabadítsa meg a gyermekeket a boszorkányokról, vasorribabákról, hazajáró lelkekről szóló veszedelmes felfogásoktól, és a Vöröstengeren való átkelés eseményét használja fel a fizikai földrajz tanítására.¹⁹⁰ Hogy Kazinczy egyik-másik esetben milyen ügyes technikával elégíti ki lappangó racionalizmusának igényeit, arra nézve jellemző példa a Saul életének végső mozzanataiba belejátszó endori halottidéző asszony jelenete. Saul »hánykodásai közt, írja Kazinczy, egy Endor városban lakó asszonyhoz folyamodik, ki némely csábító játékok által, melyeket az együgyű varázslatnak nevez, elhiteti a tájakot, hogy ő érti a jövődot.¹⁹¹ Kazinczy tehát egyszerűen egy közbevetett megjegyzéssel leszámol a balga hittel, majd pedig utóbb azzal a kijelentéssel, hogy »a jövődölés vaktában és történetből beteljesedék«, egyrészt nem tompítja el Saul végzettszerű bukásának tragikus élet, másrészt a véletlen közrejátszásával megsemmisíti a varázslók működésének minden lehetőségét. Ezzel szemben Halasy

¹⁸⁷ Kaz. lev. XX. 138. l.

¹⁸⁸ Sz. Tört. 64. l.

¹⁸⁹ U. o. 135.

¹⁹⁰ Hübner bibliai történeti az ifjúság és a nemzeti iskolák számára

T. T. Adler Friderik Keresztély Urnak negyedik kiadása szerint újra dolgozta és magyar nyelven kiadta Major József. Sárospatak. 1825.

¹⁹¹ Sz. Tört. 118. l.

Mihály, ugyancsak Hübner magyarázó könyvében, még a hasbeszélő készség valószínűségét is feltételezi az endori boszorkány munkájában, kitér a király idegállapotának, képzelgéseinek feltehető szerepére és igazolja: a véletlen nem lehetett tényező Saul bukásában, mivel a jövődölés szavai tudvalevő dolgok. A holnap nem másnapot jelent, hanem meghatározott időt. S egyébként sincs adat a bibliában, hogy Saul másnap tényleg meghalt.¹⁹²

Kazinczy, az esztéta-lélek, a bibliában is esztetikumot keres. Dicséri a kultúrselekedeteket, a jog uralmát, a gazdasági államprogramot, Dávid népszámlálását, Salamon antimilitarista bölcseséget, a béke alkotó értékét. Az emberölés, a vérontás annyira idegen egész lelki-szellemi strukturájától, hogy emléküket még a szentírásból is törölni szeretné. Csak a hazaért, a szabadságot folytatott küzdelmek eszményi célkitűzései feledtetik el vele a harcok szomorú következményeit. A magasztos eszmét mindenek fölé emeli. — A bibliai történetek legproblematisabb helyének Ábrahám megkísértését tartja. Vannak részletek a szentírásban »mellyeknél sem halgatni nem szabad, sem szólni nem tanátsos; ilyen az péld. a hol a gyermek magát képzelvén Izsákban, megborad, s elméjét el nem csendesítheti.¹⁹³ Ilyenkor leghevesebb felfüggeszteni a gyermek itéletét, míg felnő, s akkor majd érteni fogja, amin serdületlen ifjú korában fennakadt. Kazinczy Emil fia, midőn egy pap előtte Izsák feláldozását feszegette, így szólt: »Már azt nem hiszem«. Az apa a maga elvei szerint oktatja ki fiát: »Most ezt nem értheted; ha megmész, érteni fogod, mint én. Addig elég tudnod, hogy a bölcs és jó Isten nem parancsolhatja az atyának, hogy fiát ölje meg; de például tenni ki egy atyát, hogy a parancsot tiszteli e, nem illetlen Istenhez.¹⁹⁴ Guzmics Izidor Izsák feláldozásának történetét még mint kísértést is kegyetlennek találja és az a véleménye, hogy ez a példa csak figyelmeztetés Ábrahám maradványainak, hogy soha eszükbe ne jusson a szomszédos népek módjára az emberáldozat »mellyet Isten csak egyszer kívánt ugyan s akkor sem engedi végrehajtani, meglegedvén az atyának engedékenységgel.¹⁹⁵ Kazinczy a bibliai elbeszélésben körülbástyázza a kérdés nehézségét. Bevezető szavaiban arra figyelmeztet, hogy Isten tudja, miért kísérti meg a jókat, tudja, mikor siessen a csüggedő szenvedők segítségére, a történet végéhez pedig hozzáfűzi: »Nem vala arra szüksége a szívek vizsgálójának, hogy Ábrahámot ily nehéz kísértések alá vesse; de a poetai

¹⁹² Válogatott bibliai históriák az Ó és Új Testamentumból Hübner szerint. Németből magyarra fordította Halasy Mihály. Pozsony. 1817. 125 l.

¹⁹³ Sz. Tört. VI. l.

¹⁹⁴ Kaz. Lev. XX. 381. l.

¹⁹⁵ Élet és Literatura. 1827. 216. l.

szépségü tanítás által jó arra buzdítatnunk, hogy teljesítsük amit szent tisztek kívánnak, bár szívünk meghasad belé.¹⁶⁰ Kazinczy Illés történetétől is idegenkedik: A próféta megöleti Baal papjait. Csak Somosy János tanácsára veszi fel a históriák közé: „Amit a második levelében méltóztatik írni a Tekintetes Úr az Illyés históriájának kihagyása felől, minthogy a theokráziáról (!) ki nem lehet magyarázni azt a gonosz vérengzést én ellenkező értelemben vagyok. Az idololatia a theokráziában rebello, ennek pedig halál a büntetése.¹⁶¹ De Kazinczy a vallásharc gondolatával nem tudott megbarátkozni, s ezért a Kison-patak mellett végbemenő eseményt nemzeti jelleggel ruházta fel s a hazafiság eszméjének hangsúlyozásával Baal papjait a haza ellenségeinek tette meg: „Illyésnek e cselekedete szelidebb fényben fog annak szemei előtt feltűnni, aki tudja, hogy a Hebreusok Jehovát nem egyedül Isteneknek tekintették, hanem Királyoknak egyszersmind; s így a bálvány Papjait haza háborítójának.¹⁶² A makkabeusok történetének elmondásánál azonban Kazinczyban is elnémul minden kétség s aggodalom. Lendületre kap a tolla. Amit a zsidó hősről ír: önfeléd felkiáltás, lelkesült ujjongás. Maga is az igazság harcosa és itt harc folyik a zsarnokság ellen, küzdelem a meggyőződésért és halál jár ki a szentnek hitt és igaznak vallott eszméért. A „fegyvertelen“ kis csapat „az undok, lelketlen uralkodni akarót megalázta, magát szabaddá tette, nem fegyveres hadai sokaságával, hanem csüggedetlen lélekkel, honja szent szeretetével, férfias elszántságával, melyet Istenbe vetett hite, bizodalma hatalmasan nevelt, nagyobbított.¹⁶³ Inkább elvesztek kinos halállal, de őseik vallását el nem hagyták. Ezért: ki olvashatja „a Makkabeusok lelket-rázó történetét, hogy férfiu tűzre ne lobbanjon? Ki nem szánja, ki nem tiszteli az emberiségnek e szentjeit és ki nem fog elborzadni az ő irtózatossá hóhéraiktól? A vétek soha nem ronthatja meg annyira az emberi szívet, hogy midőn látja bántani ami szent, magát ez erőnek ellene ne segezze, s ha úgy hozza a szükség, érte halni is kész ne legyen. Ily fényes tettek azok, miket a Makkabeusok Könyve az emberiségnek ezen hősei felől beszélnek.“ De nemcsak a nemzeti-vallási ideálok szolgálatában csillogó férfi-erények dicső emlékét őrzi a makkabeusok története, hanem örök példáját állította fel a család, az asszony-anyai hősiességnek is. Az özvegy anya nem fiai életéért reszket, hanem attól fél, hogy gyermekei esetleg megtagadják életükért a hitüket: „Asszonyi nagyság s anyai nagyság ragyogott-e valaha szebb fényben.¹⁷⁰

¹⁶⁰ Sz. Tört. 34. l.

¹⁶¹ Kaz. Lev. XIX. 516. l.

¹⁶² Sz. Tört. 135. l.

¹⁶³ A szent hajdan gyöngyei. Pyrker János László patriarcha egri érsek után Kazinczy Ferenc. Buda. 1830. V. l.

¹⁷⁰ Sz. Tört. 157. l.

Mig Hübner, Halasy, Major hosszú morális tanúsításokat fűznek egy-egy bibliai történethez,¹⁷¹ Kazinczy csak annyit tart szükségesnek, hogy az esetlegesen feltámadó kétséget és bizonytalanságot rövid erkölcsi megjegyzéssel eloszlassa. Izsák áldására és Rebeka magatartására vonatkozólag: „Nem kötelez az esküvés, ha családtag férre hozzá, s boldogítani senkit sem szabad a más kárával.¹⁷² Midőn Jákob megengeszteli Ézsaut: „Aki mást megcsal, rettegéssel és pirulva fog mindig közelíteni a megcsalt felé s kénytelen lesz utálattal nézni önmagát, mellyel irtózatossá kin nincsen. Pénz és csillogás illet soha nem érdemel.¹⁷³ Ilyen értelemderítő rámutatással hívja fel a figyelmet a jócselekedetek becsületszerző értékére József történetében, a késői bűnbánás gyötrelmére Dávid és Bethsabe históriájában, a büntetés elkerülhetetlenségére Nábót és Achab esetével kapcsolatban. Tárgyi magyarázatokkal hozza értelemközelbe a régi zsidó szokásokat: az elsőszülöttek kétrészes örökségét, a tiszteletadás jeleit, a gyermektelenség szégyenét, a nőknek a férfiakról elkülönített élethelyzetét. A kimagasló bibliai alakok jellemét néhol jelzőkben oldja fel, egyéniségük vonásait körülírja; a nevek jelentését nem egyszer magyar értelmezéssel világítja meg (Béthél = isten háza, Bábel = zavar, Izrael = isten viaskodója). Az etikai szempontokra fokozottan ügyel. Kazinczyné méltatlankodva mutatta neki Hübner: „mit beszél ez a vén theol. a Sodoma angyalairól s a helyettek kiadott Lót leányiról, s a Michál házassági ajándékáról.¹⁷⁴ Kazinczy letompítja az inkriminált szövegrészek élet. A sodomai jelenetben ugyan csak mérsékelten sikerül érvényesítenie a leplező tendenciát, Michál történetében azonban radikálisabb megoldáshoz folyamodik. Nem említi a házassági feltételt, átsiklik a jegyajándék tárgyán. Egyszerűen: „Michál megszeretése a szép ifjat, s örömmel lesz felesége.¹⁷⁵

Budapest.

Dr. Zsoldos Jenő.

¹⁷¹ Kazinczy használta Hübner magyar fordítását. Vö. Kaz. 92. l. Major 142. l. Halasy 101. l.

¹⁷² Sz. Tört. 38. l.

¹⁷³ U. o. 43. l.

¹⁷⁴ Kaz. Lev. XIX. 526, 529, 553. l.

¹⁷⁵ Sz. Tört. 114. l.

IRODALOM.

Uj mű a chaszidizmus történetéről.

(Kamelhar Jekuthiel, Dór Déa (דור דעה) Bilgoraj 1933, 343 lap, nagykönyv.)

E kötet egy az egész „Besti Chaszidizmus” történetét felölelő műnek csak első kötete, melyet még három fog követni, de azért mégis befejezett önálló munka. Ez az „első korszak” tartalmazza a chaszidizmus történetét 1740-től 1770-ig vagy a Baal Sém Tób és közvetlen tanítványai korát. Összesen hat életrajz van benne: Best, Dob Ber Mezrits, Ábrahám Malach, Jakob Jóséf Kohén, Michele Zlotsov, Pinchász Korec, Nachum Tsernovic. Mind „Rebe” és személynevük után következő városnevek mutatják, hogy hol működtek. Az életrajzok adatait jórészt atyjától, nagyatyjától és más öregektől hallotta a szerző, de az irodalmat is felhasználta. Az életrajzokat, nagyjában más művekből is ismerve, nem olvastam el, de részben azért is, mivel a csodabiblikról szóló szájhagyományban ifjúkorom óta szerzett tapasztalatból nem bízom, annál kevésbbé, mert a szerző maga is chászid és hősei tekintetében hiszékeny. De van két fejezet a műben, amely világos fényt vet a szerző tudására és gondolkozására. Megírja a chaszidizmus egész történetét, de olyan definíciót ad, hogy már a próféták is belekerülnek, főképp pedig a tannák és amórák. Az „emuna” és a „halákha” párhuzamosan haladnak, mindegyiknek vannak mivelői, még pedig ugyanabban a korban. Maimonidesben mindkettőt felfedezi a sokat látó szerző. Szerző tudása széles terjedelmű, felöleli a modern héber és német irodalmat is. Némely név hibás írásából mégis az látszik, hogy tudása nem egészen pontos. A Best tanainak az utat az 1648. kozák üldözés és a 18. században

bekövetkezett „négy ország kongresszusának” megszűnése nyitotta meg. Ez egyáltalában nem plausibilis, az a sötét kép sem, amelyet a Best előtti lengyel zsidókról fest. Irigyek, önhittek, pénzhajhászok stb. K. összefüggést konstruál Jehuda Hachászid, stb. továbbá Izsák Luria és követői és a Best tanai és cselekedetei közt. Nagy szerepe van természetesen a Zóharnak is. Ez utóbbitól eltekintve, a többi ghetótudomány. Valamennyi misztika csak úgy érthető, ha nemcsak a zsidók, hanem a nemzsidó környezet is tekintetbe vétetik. Ez áll egyébiránt a zsidó tudomány összes ágairól. Az egész kor ismerete nélkül minden zsidó tudomány ghetótudománnyá lesz. Az igazságnak tartozom ezzel a kijelentéssel, bármily rosszul esik. Az érintett okból nincs nehezebb tudomány a világon, mint a zsidó tudomány. Be kell járni az egész földet és az összes korokat. Visszatérve a szóban forgó műre, furcsa állítás az, hogy Szaladin kalifának Maimonides volt a tanítója, mivel Sz. atyjának orvosa volt. Maimonides, Sz. egyik vezírének volt udvari orvosa, a többi állítás mind hamis. Téved szerző, mikor azt állítja, hogy Jakób Bérab József Karónak tanítója volt. Igaz csupán az, hogy megkínálta mint első az általa restaurált *Ordinációt*, de Karo nem fogadta el. Volna még egyik-másik észrevételem, illetve helyreigazításom, de ez nem jelentős. Tény az, hogy K. nem „Stocktalmudist”, általában személyes tapasztalatom szerint a chaszideus rabbiknak vannak a talmudon kívül is zsidó ismereteik, sőt bizonyos mértékben általános ismereteik is. Magyarországon csak a 19. században találunk „Rebe”-t, még pedig Teitelbaum Mózes (Ujhely) és a csengeri Jungreiszt. Később Liszka, Tarcál, Bodrogkeresztúron vannak. Jelenleg a napilapokban hirdeti az egyik vidéki rabbi, hogy megérkezett Budapestre és hogy hol lakik és fogad. Kiváló eredménnyel. *Bolechover* pár év előtt közzétett emlékiratából tudjuk, hogy a Rákóczi borait a Hegyalján a lengyel zsidók vették meg. Bizonyára már előbb is és másoktól és később is vásároltak. Vajjon nincs-e kapcsolat a két ügy között? A leszakadt területek zsidó közséjeiben valószínű diadalmenetet tart a chaszidizmus, az orthodox községek chaszidokká váltak, pl. Szatmáron, Nagykárolyon, hol a csatlakozni kívánó anyahitközséget, hol félszázad előtt Perls Méir, korábban Magyarország legnagyobb talmudtudósa volt a rabbi, a chaszideussá vált orthodox hitközség kerekén elutasította. Még csak egyet. Amit modern emberek

által közrebocsátott idevágó műveknek, pl. a Buberének a legnagyobb chaszidozóénak semmi közük a chaszidizmushoz. K. helyesen azt mondja, hogy témahiányból írnak a chaszidizmusról. Chaszid, aki vegyes házasságban él. (*Buber.*)

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Dr. Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre bibornok élete és kora. (1672–1732-ig.)

1903. Kalocsa. A gróf Csáky család kiadása.

Európai látóköri mindenképen haladó, igazságot kereső, bátor írónak könyve. Részletekbemenő, de magát el nem veszítő nagystílusú munka. A kellő méltatást már elnyerte más oldalról is. Sok bátor megállapítást volna érdemes felsorolni. Így a császárhűségről, kuruc-hűségről, a köznemesség szerepéről, a pragmatica-sanctióról való véleményét. (A legutóbbinál mindenkit, — így Málnást is inkább a már kialakult politikai állásfoglalása és csak részben a tudományos kutatás irányít). De e helyen leginkább a mi zsidó szempontunkból nézem a könyvet.

Szerény címe van a könyvnek, mert a szerző tulajdonképpen nem sablonos életrajzot ír, hanem — modern szellemű felfogáshoz híven, — részletekbemenően ismerteti majd egy évszázad magyar történetét. A 327 lapos több eredeti térképpel, ismeretlen képek reprodukcióival, genealógiai táblával díszített könyvben többször találunk közvetlen utalást a zsidókra. (Különösen a 217-ik l. és köv.) De csak az, aki ezt a tudományos volta ellenére is nagyon érdekes, sok helyen izgalmas könyvet végigolvassa, fogja látni és érteni egy kor életét, hogyan is élt a jobbágy, a nemes, a zsidó?

A szerző több, mint hatvan levéltárban és tizenhárom könyvtárban végzett kutatást. A zsidóság történetének hasonló, részletekre kiterjedő megírása még sajnos késik. Megmérhetetlen anyag vár feldolgozásra. Mint Málnási könyve is többször említi, a zsidók leginkább a nyugatias gondolkodású főurak portái körül laktak. Mennyi érdekes adat lehet a főurak magánlevéltáraiban! Málnásinak egy másik, a Pálffy család levéltáiról szóló könyve (26 l.) pl. megemlíti, hogy a Vöröskői levéltárban van Adler Jakab bazini pénzváltó három föliő, barna bársony kötésű, héber szövegű üzleti könyve 1799-ből. Málnási nem ismeri a héber betűket, kinek a kötelessége volna, hogy ezeknek utánanézzon?

A könyvnek rövid összefoglalása az lehetne, hogy a török alól felszabadult Magyarországon minden haladásnak kerékkötője a köznemesség, a rendiség volt. A történetíró hűvösségét néhol áttöri

a jobbágyság nyomorúsága iránt érzelt szánalom. Az uriszek „igazságtévesztéséről” szólva Málnási így ír (199 l.): A XVIII. század második évtizedében 12.000 zsidó kivételével, mindenki keresztény, de evangéliumi szeretet nem érvényesül csak rendi jog, jobbágy-gyűlölet, „borgözös hangulatban hozott ítélet”. Mi még hozzátehetjük: milyen lehetett a zsidók társadalmi, jogi helyzete?

Hogy a Páduában lejártszódott „budai-purim”-ban kinek volt igaza már nem is kérdéses, ha e könyvből is megtudjuk, hogy a török alól „felszabaduló” jobbágyság nem megkönnyebülést, hanem az adóterheknek, a szenvedéseknek hihetetlen megnövekedését kapta. (163. l.) Már többen, így Takács Sándor is, most meg Málnási írta meg, hogy sokszor joggal kíváncsi volt vissza a jobbágyság a török uralom alá. A félhold visszaszorítása a zsidók részére sajnos sok üldöztetést is jelentett. Hogy a budai-purimban tisztán álnak a zsidók, Málnási kitűnő könyve után még határozottabban állíthatjuk.

Az adómentes köznemesség, főnemesség, a papság volt a hivatalos nemzet. Már akkor is „csak a vallási eszmék mögött érdekelt rendek, főurak, főpapok, köznemések és tettelegesködő alantaisaik harcolnak egymás ellen. A jobbágy nem türelmetlen vallási téren. (219 l.) Csak néhány főnemes, főpap ismeri fel a haladás szükség-szerűségét. Ezek látván a köznemesség maradiságát, császárpártiak lettek. Málnási, az eddigi labanc-támadó felfogással szemben többször szolgált igazságot a haladás híveinek, még ha azok kuruc-ellenesek voltak is, elsősorban Csákyknak. Ha zsidó szempontból írni meg valaki a kor képét, az is kénytelen volna Málnásinak igazat adni és felszabadítani magát a régi jelszavas kuruc-labanc felfogástól.

De e kornak zsidó feldolgozásához, akárcsak, mint Málnásinak, nemcsak nagy tudás, de nagy bátorság is szükséges. Az eddigi Kolonicsot támadó felfogásunkban azonban, legalább is zsidó szempontból, még Málnási sem tudott megváltoztatni. Kolonics volt a bécsi zsidókat kiűző Inquisition-Kommission vezetője, ő készítette elő a kiűzést, az ő vádja volt, hogy minden európai zsidó török-párti, ő tiltakozott az ellen, hogy a visszatelepülők templomot építhessenek (Dubnow, VII. 267 l. 273 l.)

Csáky kapcsolatban állott Oppenheimerrel és egy Spitz Ábrám nevű zsidóval. Az utóbbitól 10.000 forintot kölcsönzött. (154 l.)

Málnási Csáky nagyvonalúságáról szólva megemlíti, hogy a maradi országgyűlés Csákyknak minden reformtervét visszaszautasította, többek között azt is, amely a Duna-Tisza és más folyók szabályozására vonatkozott (209 l.) Mandl B. (Imit 1905 évf. 207 l.) említi, hogy hasonló terve volt Beer Salamonnak is 1720-ban, de semmi nem lett belőle. (Zsidó is volt, reformot is akart, kell-e ennél elítélendőbb a rendi országgyűlés előtt?). Csáky idejében a zsidók mellett igen nagy szerepük volt a görög kereskedőknek. Külön törvények vannak róluk. A kereskedelem ömlőlábakon jár. Magyarországon csak egyetlen vállalkozó zsidó mert volna bankot alapítani.

Az uralkodó meg is engedte a bankalapítást (Pozsonyban 1716.), de zsidó nélkül, azért a banknyitás elmaradt (218. l.). Pedig a császári Bécset a zsidó Oppenheimer nélkül akkor el sem lehetett volna képzelni.

Néhány érdekes mondat a könyvből a zsidókra vonatkozólag: „Végleges letelepedésre sehol sem volt engedélyük, az egész országban csak megtűrt faj, ezért a királyi kamarának tolerancia-taksát fizet. Imaházat, iskolát nem tarthattak, keresztényt cselédül nem alkalmazhattak, zsidót szállásra venniök tilos volt, bérkocsira, fuvarosszekerre nem ülhetek, ellenben kötelesek voltak hegyes kalapot, balkarjokon pedig sárga foltot viselni. Maga a bécsi udvar annyira nem kedvelte őket, hogy pl. Károly császárnak magyar királlyá való koronázásakor a titkos conferentia elrendelte, hogy a gróf Pálffy család védelme alatt Pozsonyváralján elszállásolt zsidók a várost elhagyják, nehogy látásuk miatt az uralkodó megbotránkozzék. Máskor az országgyűlés tiltotta ki a zsidókat egyes vidékekről (1729, 19), vagy a vámkézeléstől (1723, 15)*. Pozsonyban a Pálffyak védelme alatt állottak . . . évi 1000 forint fizetése ellenében. Gróf Károlyi Sándor kereskedői hajlamaikat sokra becsülte, ő telepíti le az első szatmári zsidókat. Esterházy herceg kismartoni területén is sokan voltak.

Végezetül a számos értékes adat feltárásával és eredeti kutatásokkal tűnik ki Málnási könyve, hanem az események, a szereplők őszinte, bátor, találó megítélésével. Sok gondolkodásra készítő rész van benne. Bátor, világos könyv. Most már talán zsidószempontból is inkább hozzá mernek nyúlni a Rákóczi-felkeléshez. Az ilyen könyvhöz tudás, igazságszeretet és bátorság kell.

Eger.

Dr. Róth Emil.

A magyar irodalom zsidószemlélete.

(Zsoldos Jenő: *A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom.* Budapest, 1934. 8° 38 l.)

Zsoldos Jenő most megjelent dolgozatában értékes, új anyaggal gazdagítja a XVIII–XIX. századforduló zsidószemléletével kapcsolatos eddigi tanulmányait.

Az IMIT 1932. Évkönyvében (206–221) *Bessenyei és Kazinczy zsidótlátását* vetette össze. Bessenyei a racionalizmus filozófiai álláspontját képviseli és megtagadja a zsidó értékeket. Történet-szemléletében a multat és a jelent nem hidalja át a fejlődés vonala. Csak a bibliai és az egykoru zsidóságot látja s ez utóbbi életének kedvezőtlen alakulását a zsidóság immanens negatívumaival: a konzervatizmussal, immoralitással és passzivizmussal magyarázza. »Nincs nemzet a világban, mely a zsidót a maga vérébe beolthassa.« Kazinczy, aki vele ellentétben mindennél többre becsüli a »meleg érzést«, átérzi a zsidó

sorsot és értékeli a zsidó szellemet. Belátja, hogy a zsidóság törvényei és szertartásai az »elkorcsosodhatástól« megóvó erők. Hirdeti, hogy a zsidót a társadalom tette rosszra, hogy »a kormány bűne, hogy nem olyanok, mint mi« és nyíltan vallja: »Én nagy barátja vagyok a zsidóknak«. Folyóiratunkban amelynek lapjain az utóbbi években fel-tárta Csokonai Vitéz Mihály és Mikes Kelemen zsidószemléletét is, most jelennek meg *Kazinczy Ferenc és a zsidóság viszonyát* ismertető fejtegetései (eddig: XLIX. 348–356, L. 44–52, 130–139.), az IMIT 1933. Évkönyvében pedig (58–79). *Mendelssohn* helyét állapította meg a magyar szellemi életben. Hogy Mendelssohn Mózes munkáinak a gondolkodó magyar közönségre gyakorolt hatását ki-mutatni mennyire érdemes feladat, azt Mendelssohn Mózes összes mű-veinek jubiláris kiadásával kapcsolatban Blau Lajos éppen folyóira-tunkban hangsúlyozta. XLVII. 73–74.).

Zsoldos Jenő új dolgozatában ismét Bessenyei és Kazinczy zsidó-látásának ellentétei merülnek föl: a racionalizmus ahisztorikus multahatása és a felvilágosodás irodalmi partikularizmusa. A fejlődés az előbbitől az utóbbi felé halad. A racionalizmus zsidótlátásának vonalai lassan meglazulnak. Felfedezik a zsidót és benne a Keletet, a törté-ten ősiséget. Ez átmenet síkján számos motívum játszik bele irodal-munk kedvezőbb zsidószemléletének kialakulásába, de talán a leg-állandóbb és a legjelentősebb közöttük mégis a felvilágosodás zsidó íróinak szellemi hatása. Sonnenfels, Mendelssohn, Bendávid működését koruk Gottsched, Lessing és Kant neve mellett tartja számon. Hatásuk átszivárog a magyar földre és érintkezésbe kerül a magyar szellemi élettel. *Sonnenfels* József a XVIII. század második felében Ausztria politikai életének, irodalmi és művészeti újjászületésének legnagyobb neve. Híre hozzánk is eljut és nálunk is úgy ismerjük, mint a felvilágosodás és az európaiság bajnokát a mult színtelenségé-vel és kulturátlanságával szemben. *Mendelssohn* Mózes életével, filo-zófiájával és esztétikájával a századfordulónak a német kultúra iránt mindjobban érdeklődő magyar irodalma ugyancsak hamar megismer-kedik. Mendelssohn munkáinak első teljes kiadása Budán jelenik meg (1819-től), de a Phaedont már előbb 1793-ban lefordítja Pajor Gáspár magyarra. Mendelssohn a magyar szellemi életben egyrészt a zsidó ember-személyt szimbolizálja és a hitbe torkolló halhatatlanság eszméjét képviseli, másrészt a racionalista teológia problémáját újra aktuálissá teszi, és a populáris német esztétika gondolatrendszerét utjára lendíti. *Bendávid* Lázár népszerűsíti Kant bölcselését. A magyar szemlélet kulturális teljesítményét Mendelssohnhoz méri: »Berlinben Mendelssohn, Bétsben Bendávid«. *Mendelssohn körének* gondolkodóiról (Itzig Dániel Izsák, Friedländer Dávid, Vessely Hart-vig, Márkus Herz, Itzig Euchel, Wolfssohn, Majmon és mások) is olvashatók tudósítások hazánkban. Így a német zsidóság szellemi-irodalmi közlése revízióra kényszeríti a magyar racionalista zsidó-

látást és indulattalan érdeklődés - felszint teremt a romantikus zsidószemlélet számára.

Zsoldos Jenő írásainak két jellemző vonására szeretnénk ezuttal rámutatni. Az egyik az, hogy a lehető legteljesebb tudományos becsületességgel és lelkiismeretességgel készülnek, hogy minden forrásból merítenek, hogy témájukat szinte lezárják és kimerítik. A másik az, hogy szomszédos területeket dolgoznak fel, azután egymáshoz csatolkoznak és nagyobb, átfogóbb egészek részeivé válnak. A tudományos lelkiismeretesség és a választott területeken való állandó, tervszerű továbbhaladás egyaránt predesztinálják Zsoldos Jenőt arra, hogy megalkossa azt a nagy munkát, amelyet a magyar irodalomtudomány és a magyar-zsidó tudományosság egyaránt tőle vár, hogy megmutassa az egyes korok és nagy egyéniségek szellemi magatartását a zsidósággal szemben, hogy feldolgozza a magyar irodalom egészének zsidószemléletét.

Budapest.

Dr. Vidor Pál.

A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve 5693—1933.

* A Talmud volt és marad a rabbik speciális tudománya, az elv a régi és örök:

כל ששואלן אותו בבר טקום דבר אחד בלימוד ואמרוואי בנטי דכלה (Kid. 49 b.) s ha az újkori rabbiképzés, túlmenve a multakon, körébe vonta is a zsidó tudománynak, mondhatni, minden ágát, a rabbi mégis és elsősorban talmud-tudós maradt; s ha a rabbi kötelességeinek és tevékenységének munkaterülete szinte nap-nap után bővül és a pastoriatio száz elágazásán már a cserkészeti, vagy messzebb is eljutott, mégis להיות זה נמרא (Ber. 5. a.), tanító és nevelő szolgálatának célkitűzései a Talmudból erednek és a talmudi zsidóságot akarhatják csupán. Azt hiszem, túlvagyunk a prófétai vallásnak nevezett vágy-akarások szublimált új-karizmusán, a zsidóság merőben talmudi, noha, vagy éppen azért, mert a rabbik, történetileg is igazolhatóan, a próféták és nem papok utódai és a Talmud a népi élet valóságain át lélett és praktikummá sűrűsödött prófétizmus. A prófétai vallás és etika benne és általa érlelődött ki.

Igy lesz természetes, hogy a rabbiképzés főcollegiuma a Talmud és szemináriumunkban a heti tanóráknak több mint kétharmada talmudi studiumokra esik. Annál örövendesebb jelenség, hogy rabbiképzőnk buzgó hallgatói a talmudi tudományok ápolására a maguk körében társulatot alakítottak, mely talmudi vitatételek (סיני) tanulmányozására rendszeres collegiumokat tart, s mely magát tanítványi haláljának kifejezé-

sére és célkitűzéseinek mintegy jelképéül, Blau Lajosnak, mindnyájunk mesterének és a talmudi tudományok egyetemes jelentőségű művelőjének nevével (יהוה לוי בן שני) ékesítette. Ennek az ifjú, lelkes, a zsidó tudományok minden részese, kedvelője és híve előtt kedves Társulatnak első évkönyvéről szóljon ez a, talán kelletlenül rövidbre fogott, beszámoló.

Az első cikkektől születien dr. Blau Lajosról, a Társulat nevet és dísz adó, örökös díszelnökéről szólnak. Székely Ferenc, a rabbiképző vezérlőbizottságának, zsidóságunk minden haláljára méltó, nagynevű elnöke (neki köszönhető különben, hogy az évkönyv megjelenhetett), írta az Előszót, melyben a Társulat avolt rektora iránti haláljának és elismerésének virágai mellé a maga nagyrabecslésének babérágát fűzi.

Dr. Guttmann Mihály, a Rabbiseminárium rektora, a tanítvány emlékezésének meglehetősen hangján arról a negyven év előtti előadásról szól, melyet első ízben hallgatott Blau Lajos ajkáról, s mely »leghatásosabb élményként maradt vissza« lelkében, s »megbízható kísérőnek bizonyult eddigi munkájában«. A talmudi tudományok világszerte elismert mestere cikke során a tudós precizitásával állapítja meg mestere és hivatalbeli előde jelentőségét szaktudománya területén, mikor arról szól, hogy »Blau Lajos egyik legkimagaslóbb érdeme, hogy a történelmi szemlélet módszerét átvitte egész terjedelmében a talmudra is.« Irodalom- és szellemtörténeti jelentőségük azok a célzások, melyek e cikkben Blauinak Guttmann tudományos munkásságára való hatására utalnak.

A Társulat tagjai három dolgozattal szerepelnek az évkönyvben; mindhárom komoly elmélyedésről és a téma átfogó ismeretéről, de mindenkifőlött fiatalos lelkeségről, tanuskodik. Dr. Krémer Mór »Blau Lajos talmudkutatói jelentősége« című cikke szorosan kapcsolódik az előbb említetthez, csupán már nem az emlékezés, hanem inkább a tudós elemzés során törekszik Blau »úttörő« munkásságát e tudomány körében megállapítani. Megállapításai helytállóak, precíz és végérvényesek: az is, hogy Blau a talmudista és a modern tudós szintheit szemléletével látja a Talmudot, mint az is, hogy történeti és oknyomozó módszere új utakat vágott a hagyománykutatás tudományában.

Címénél jóval többet ad dr. Jakab Jenő »A tanítói felelősség a Talmudban« felirású dolgozata, benne a tanító lélek egész erkölcsana, a tanítás és nevelés etikai gyöker-postulátumai, ahogy azokat a hagyományos irodalom elvi követelések, vagy történeti példák formájában élénk tárja. A zsidóságon kívül legfeljebb a brahminizmusban találjuk nyomát a tanulás szentiségének (Geldner: Die Relig. d. Juder. 124. l.), azonban az egész népet átható vallási kötelességgé itt sem emlékedett, nem

csoda tehát, ha a zsidóság a tanítótól anyagi lelkiületet, szentes életmódot, meleg szívet, felelősségteljes példaadást, hűséges odaadást követelt: csak így válik istenszolgálatá a tanítás. Szerzőnk bőséges adatokkal mutat rá a tanító mind e kötelességeire, munkája belső, hajtó-motivumaira és feladatában való elmerülés fontosságára; dolgozata biztatás lehetne a talmudi pedagógia rendszeres feldolgozására.

Weinberger Mózes »A szegénység a Talmudban« c. dolgozata Blau egyik jelentős megfigyeléséhez kapcsolódik, eszerint a zsidóság szociális helyzetéből érthető csupán meg a Talmud számos nyilatkozata, véleménye és haláchai állásfoglalása. A talmud-korabeli zsidóság általában szegény nép (és nem csupán a talmudkorabeli), ez a körülmény azonban nem a vagyon után való hajszát, s ami még jelentősebb, nem a lelki pauperizmust eredményezte, hanem a jótékonykodás kötelességét emelte szentségre és fokozta fel példa nélkül való magasságba. Usában törvényt hoznak, hogy jövedelme ötöd részénél többet senki sem adhat jótékony célra. (Ket. 49. a.) A valóság לא יחדל מאין, az erkölcsi cél לא יחדל מאין. Weinberger bőven dokumentált, komoly dolgozata ezt a kettős tényt emeli éles világításba.

E sorok íróját talán még jobban megörvendeztette volna, ha a halácha talán rögzesebb területéről is talált volna cikket az Évkönyvben, mégis, s így is meleg elismeréssel köszönti az ifjú Társulatot, annak derék munkásait, szerezzenek tiszteletet annak a nagy névnek, melyet címerül választottak. אשרי רב שלמו.

חורח Monor.

Dr. Pfeiffer Izsák.

IRODALMI SZEMLE.

Zentay Dezső. Beszélő számok. I. Magyarország és a Nagyvilág. Budapest (Franklin), 112 l., 16°.

Ez a kis füzet roppant érdekes és felette tanulságos statisztikai adatokat nyújt. E helyen azonban csupán a vallás két rovatáról szólunk. »A vallások megoszlása« c. rovatból kitétnék, hogy a kereszténység Európában, Amerikában és Ausztráliában uralkodik, de nem Ázsiában és Afrikában. Katolicizmus 346 millió, protestantizmus 242 millió (kerek számokban). Feltűnő, hogy az »ősök tisztelete« vallás 352 millió lelket számlál, többet mint a katolicizmus. Természetimádó is 125 millió van. Mohamedán 258 millió, persze Ázsiában, Európában csupán 3 millió. A világ 1.950.300.000 lelket számláló lakosságának jó harmadrésze

vallja a keresztény hitet. Ez azért is érdekes, mivel a kereszténység előtti hét században megindult zsidó propaganda főképp a hellenizmus országaiban folyt le és az első keresztény községek zsidók voltak. Érthető tehát, hogy a keresztény hit Európában terjedt el és innen azután Amerikában. A zsidóságnak az egész világon 15.310.000 híve van. Európában 6.760.000, Ázsiában 3.200.000, Amerikában 4.800.000, Afrikában 650.000 és Ausztráliában 30.000. Az Európára eső számot kevésnek, az Ázsiára esőt soknak tartom. Lengyelországban van 3.000.000, Ukrajnában 2.000.000, a többi Oroszországban majdnem 1.000.000, Romániában 900.000, Németországban 564.000, Magyarországon 445.000, Lettországon 94.000, Litvániában 155.000, Hollandiában 115.000 (jelenleg 160.000), Angliában csak 300.000, Franciaországban legalább 200.000, Olaszországban 60.000, Svájcban 21.000. Ez sokkal több, mint a kimutatott végösszeg. Svédország 6 zsidóval szerepel, holott zsidó hitközség van Stokholmban, melynek ismert rabbija magyar volt, jelenlegi pedig lengyel. Ellenben nem tudom, hogy hol laknék 3.200.000 zsidó Ázsiában. A végső szám helyes, mert az amerikai Year Book szintén kerekén 15.500.000 zsidót mutat ki az egész világról. Kitérés, vegyes házasság, elkallódás megtizedelték a zsidóságot, körülbelül a fele »elvegyült a népek közé«: Németországban állítólag háromszor annyi a volt zsidó, mint a még zsidó. Természetesen a vegyes házasságból származottakat is beleszámítva. Már Rabbi Akiba azt mondta, hogy a tíz törzs, mely 722-ben i. e. fogságba hurcoltatott, elmerült a népek közé. A leválás azóta majd kisebb, majd nagyobb mértékben folyik. Ennek a kérdésnek a kutatása csodás eredményeket hozna napvilágra, különösen a népek arisztokráciáját illetőleg.

*

Drechsler M., Izsák ben Chajim élete és művei (héber cím stb., angol cím: A poetic Witness of the inquisition The Life and Works of Rabi Isak ben Chajim Hacoheh, Színér-váralja, 1932, 8° 44 + 2 l.

Szerző, temesvári főrabbi, a magyar rabbiképző neveltje, ennek stipendiumával 25 év előtt felkereste az angol nagy könyvtárakat (Br. Museum, Oxford, Cambridge) és ott kutatott a héber kéziratok közt. Másolataiból a jelen füzetben közrebocsát néhány részletet, melyeknek eredetije a Br. Museumban van. Izsák b. Ch.

spanyol száműzött volt Konstantinápolyban, azután Itáliában élt. Bolognában 1517 és 1518-ban írta kommentárjait az Énekek Énekéhez s más bibliai szövegekhez, jelentősebb azonban vers-kötete. Mindezekből a bevezető és befejező mondatok vannak közölve, főkép pedig I. b. Ch. önéletrajza és néhány részlet exegetiséből. Végül gyászdal a spanyol kiűzésre és vigasztaló ének. Az utóbbi pontozva van, de sok dages hiányzik. Marglouth Katalógusából vett idézetben (5. oldal, 3. sor alulról) egy gyakori befejező formulában talán hiányzik a rövidítés végén a szokásos jod. D. érdekes dolgokat közöl és kilátásba helyezi, hogy másolataiból további részleteket fog kinyomtatni. Érdekes munkát végzett. A füzet kiállítása szép.

*

Kaufmann I., a neves frankfurti zsidó könyvkereskedő kiadott egy aukció-katalógust, melynek címe:

Bücher aus verschiedenem Besitz Hebraica Judaica Handschriften Inkunabeln Bücher des 16—20. Jahrhunderts Versteigerung 24. bis 27. April 1933. Mit 24 Tafeln.

E fényesen kiállított könyvjegyzék nagy beccsel bír és igen tanulságos. A facsimilekben van új kézirat, még pedig Dávid Kimchi szótárából שם ופירושו és folytatása (13. század), Machzor pergamenten (15. század.) A közölt részlet, ujévi 18 benedikció végéről, eltéréseket mutat a mi machzorunktól (שם שם stb.). A 3. tábla egy illusztrált Esztertekercs a 16. századból. Nagyon érdekes illusztrációk. A 4. tábla Pentateuch pergamenten maszórával, magna-és parvával oly apró írással, hogy nem tudom olvasni. 13. századból, spanyol írás. Az 5. ösnyomtatvány a következő: 1. Josephus, Velence 1486 (latin) 2. Albo Ikarim (Soncino 1486.) (A Rabbi-képző könyvtárának régi időben megvettem egy példányát). 3. Ralbag kommentárja, Mantua 1485 körül. 4. Resbo responzumai, Rösner 1478 körül. 5. (Samuel Marchitanus), Rationes breves stb. Köln, 1499. Polemikus irat, hogy győzhetsz meg minden keresztény ember a zsidókat tévedéseikről. Érdekes abból a szempontból is, hogy Pfefferkornot éppen a kölni dominikánusok támogatták. A P. 1507. zsidóellenes pamfletjából szintén van egy facsimile, épügy Reuchlin cáfolatából. A többi tábla is nagyon érdekes, valamint az egész könyvjegyzék. Térkimélés miatt többet nem mondhatunk.

*

I. S. da Silva Rosa, Die spanischen und portugiesischen gedruckten Judaica in der Bibliothek des jüd.-portug. Seminars in Amsterdam. Eine Ergänzung zu Kayserlings „Bibliotheca espanola-portuguesa-judaica.“ Amsterdam, 1933. 36 l.

Igen tekintélyes pótlás, nem kevesebb, mint 160 szám, melyet egy ábécés register követ. A pótláson felül K. sok adata a nyomtatványok helye, lapszáma stb. tekintetében helyreigazittatik. Figyelemre méltó, hogy mi mindent fordítottak le, a héber irodalom tekintélyes részét. Sem a német, sem a lengyel, sem az arab zsidóság olyan fordítói tevékenységet nem fejtett ki. Körülbelül semmit sem fordítottak. Ennek két oka van, először a spanyol-portugál zsidók nagyobb világi műveltsége, másodsor pedig, hogy a héber tudás a többi zsidóknál valamivel nagyobb volt. Bizonyára az is közrejátszott, hogy a világi nyelvben a szent könyvek profanizálását látták. Tréfépöszel. Általános jelenség volt, még Savonarola is elítélte a pogány klasszikusok olvasását, Odo lyoni püspök pedig a 9. században a zsidók ellen írt és kifogásolta azt, hogy a francia udvarnál Josephust olvassák és nem az evangeliumot. A főhibás Judith királynő lett volna, mivel a zsidókat kedvelte. Körforgás a zsidó ügyben, mint minden más ügyben. Az sem új, hogy zsidók által alapított vagy felvirágoztatott iparra, kereskedelemre stb-re végül mások jelentkeznek.

*

Lambert Mayer, Traité de grammaire Hébraïque I—II, Paris, Librairie Ernest Leroux, 1932, 132 p., 8°.

Lambert a párisi szemináriumnak évtizedeken át volt a biblia és a héber nyelv tanára és az École des Hautes-Étudesen, amely cím egyedül szerepel a mű címlapján. L. fiatal korában Joseph Derenbourg tudományos titkára volt. A jelen művön egész életén át dolgozott, de maga megjelenését nem érte meg, sőt sajtó alá sem ő rendezte. Már 1912-ben Párisban azt mondta nekem, hogy egy nagy héber grammatikán dolgozik, sőt azt is, hogy egy összehasonlító sémi nyelvtant szándékozik megalkotni. Akkor ilyen még nem létezett. A Revue des Études Juives majdnem minden számában jelentek meg tőle kisebb-nagyobb terjedelmű exegetikai és grammatikai cikkek. Egy ízben engem is megtisztelt egy kérdéssel. Réális gondolkozású tudós volt, nem levegőben lógó hypothesisek kitalálója. A nyelvtan még nem teljes, az utolsó rész az adverbiumról és conjunctiókról szól. Lapozván a műben azt látom, hogy nagy alapossággal és éles ésszel alkotott. A leginkább elterjedt Gesenius grammatikáját sem idézgeti. Ez az eljárás csak

helyeselhető, mivel nincs helyén a tanulókat és tanulmányozókat zavarni. A Lambert grammatikája lesz a francia olvasónak a *standard work*-ja. Magyar nyelven megfelelő héber grammatika mai napig nem létezik, szép életfeladat volna ilyennek a megalkotása. Ben-Zeéb óta zsidó tudós nagyobbbszabású héber grammatikát nem alkotott. Nem csoda, mert a zsidóságnak nincsenek tisztán tudományos, hanem csak tanítói állásai.

*

Dubnow Simon, Geschichte des Chassidismus. Zweiter Band, Berlin (1932), 344 lap.

Dubnow ezen művét **Steinberg A.** fordította héberből, mint 10 kötetes történetét oroszából. A történet 1740-től 1815-ig terjed. Magyarországra, mint a Dor Déa ismertetésében említettem, csak később került Galiciából. De még a 70-es években is a magyar zsidók a szundeci rabbit konzultálták, (Rabbi Chajemmel), később a Szikszórol Koloméába került Rabbi Hillélt, kit magam is ismertem. A chaszidizmusról nálunk ketten írtak: Lów Lipót (Gesammelte Schriften) és Szófe rSalamon, az Sz. rabbicsalád kiváló tagja, beregszászi rabbi, aki Marienbadban miután megtudta, hogy ki vagyok, bemutatkozott és velem, mint historikussal beszélgetést folytatott. Ismert munkájában, a Chut Hamesullasban, a chaszidizmus is előkerül a Chatham Szóferrel szóló részben. De azt hiszem, hogy ezek a csodáztatott chaszidizmus hatása alatt költettek. Szófer Mózes Adler Náthán tanítványa volt ugyan, de nem volt „Rebbe”. Adler Náthán chaszid hiveivel együtt (18. sz. második felében) kétszer is exkommunikálta a frankfurti község (Dubnow 316), de a rabbi, Pinchas Hurwitz, a mai napig hires „Hafloah” (kezdőbetűk) szerzője nincs aláírva, maga is, lengyel ember lévén, utolsóban chaszid volt. A legérdekesebb fejezetek D. művében az utolsó, a 273 lapról kezdve. Az utolsó melléklet Magyarországról szól. D. a felvilágosodott (maszkil) szempontjából eseteli a chaszidizmust, kritikájának főforrása két régi polemikus mű. Szó sincs róla, hogy a „Zaddik” meg a „Rebbe” stb. fenéig tejfel, de nem szabad tevékenységüket egyes eseményekből egyoldalúan megítélni. Nemcsak féken tartották hiveiket, hanem sok jót is tettek és tesznek ma is. A Friedmann dinasztia (18. sz. közepe óta) talán valamennyi tagja szegényen halt meg. A misztikának nagy vonzó ereje volt és van, a legnagyobb hatású a világ-történetben. Ma újra virágzik az okkultizmus minden faja a népek között, talán győzni is fog. A racionalizmus sohasem tudta a népet meghódítani. Részletekre terjedő észrevételeinket mellőzzük. D. műve szép alkotás, de az a benyomásom, hogy nem autopsiából beszél, más szóval ő maga sohasem volt chaszid, illetve nem élt köztük.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Ösztérn Rózsa: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban, a „Pester Lloyd” megállapításáig, 1654-ig. Megjelent a Német Philológiai Dolgozatok sorozatában. XLV. szám, Budapest, 1930, 8°, 93 l.

A legutóbbi évek irodalomtörténeti kutatásának kedvelt feladatává lett megvizsgálni a zsidóknak Európa népei szellemi életében való szerepét, hatását, jelentőségét, meghúzni pontosan a határvonalakat zsidó és nemzsidó alkotások között, hiánytalanul leltározni és néha objektív, de gyakran szubjektív módon értékelni mindazt, amit a zsidók európaizálódásuk óta más kulturák keretein belül véghezvittek. A tudományos munka ebben az irányban nemzsidó részről indult meg és ez a tény bizonyos mértékben meghatározza a problémafelállítását, szempontjait és jellegét az e tárgykörbe tartozó műveknek.

Zsidó részről mély a hallgatás. Kivétel ez a kis, de értékes munka. De ez is nemzsidó intézmény ösztönzésére jött létre: a német irodalomtörténeti disszertációk sorozatában jelent meg.

Érthető — és ez nem akar értékelés lenni — nemzsidó kutatók a tárgy természeténél fogva nehezen juthatnak túl bizonyos korlátokon, csak *kivülről*, idegenül nézhetik ezeket a szellemtörténeti jelenségeket és nem *belülről*, magából a zsidóság *szerves* fejlődéséből. Ebben az értekezésben fölfedezhetők már bizonyos jelei a *zsidó szempontnak*. Ez azonban nem apológiát jelent, hanem a zsidóságnak szellemi egységként való felfogását. De néha a szerző a *kivülről-nézés* hibájába esik és önkéntelenül is egyszerűen átveszi a közhelyé vált értéktételeket. Nem ő tehet róla. A zsidóság, amely a tudománynak éppen ezt az órá háraló részét hanyagolja el, mert jelentékeny része még mindig fél ennek a kutatásnak az előfeltevélel: az *önmegismeréstől*.

Hirtelenül és merészen tör a szűk ghejtől Európa szabad és tágkörű szellemének világába a zsidó. Csodálatos, magyarázatra szoruló tünemény ez a népek előtt, mert alig ismerik azokat a belülről és kívülről ható erőket, amelyek a zsidókat a ghejtől kihajtották. Az értekezés bevezető fejezete ezért adja a zsidóság fejlődésének vázlatát a 19. század elejéig. Kiemeli a szociális tényezőket, de ezek nem forrnak szerves egységbe a szellemtörténeti jelenségekkel és így csak elmondott előzményei és nem logikusan előrebocsátott magyarázatai a később tárgyalt tényeknek.

Annál értékesebbek, hasznosabbak, új eredményeket fölmutatók a mű *tulajdonképeni* kérdéseivel foglalkozó fejezetek. Rövid de találó jellemzések képében vonulnak föl előttünk a magyarországi zsidó szerkesztők, újságírók és szépírók, mint Saphir M. G., Rosenthal Sámuel, Kornfeld Viktor Moric, Klein Hermann, Neustadt Adolf, Dux Adolf, Einhorn Ignác, Zerffy Gusztáv, Beck Károly, Kompert Lipót, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Mindezek a hazai németnyelvű sajtóban találtak helyet és

rövid idő alatt ennek vezető egyéniségeivé váltak. Ez a sajtó kettős szerepet látott el: Magyarország németnyelvű és fordítások után magyar nyelvű irodalmát közvetítette külföldre, a külföld és főleg a német irodalom uralkodó áramlatai számára teremtetett itten talajt. A zsidók pszichológiai alkatuknál fogva mintegy teremtvé voltak erre a közvetítői, újságírói, szerepre; a magyar irodalomban ekkor még nem találhatták meg a helyüket, nem csak azért, mert német nevelésben részesültek és mert ez az irodalom köznemes és nem polgári jellegű volt, mint ahogy ezt a szerző állítja, hanem azért is, mert a magyarság csak akkor válhatott asszimiláló tényezővé a zsidósággal szemben, mikor irodalma önálló és európai értékű lett. Valóban ekkor, a 40-es években indul meg a zsidóság magyarosodása. A második fejezetben pontos adatokon épülő, lelkiismeretes részletekbe nem vesző és mégis sok új anyagot nyújtó ismertetését kapjuk a zsidók fokozatos térfoglalásának a németnyelvű sajtóban. Festetics Károly gróf *Pannonia* c. folyóiratában (1819-21) tűntek föl először. Az 1828-ban meginduló, népszerű és nívós *Spiegel*, amely 1852-ig állott fenn, majdnem teljesen zsidók szerkesztették és írták, mint a *Der Ungar* c. erősen hazafias szellemű napilapot is. (1842-49.) Érdekes a szerző által összeállított statisztika. 1819-ben csak 3 újságíróval találkozunk, ez a szám 1830-ban 7-re, 1840-ben 10-re emelkedik, 1848-ban éri el a maximumot: 23-at. A szabadságharc bukása katasztrófát jelent ennek a németnyelvű, de magyar szellemű sajtónak. 1849-ben csak 3 zsidó újságíró élt itten, 1854-ben pedig egy sem. Külföldre menekültek, ahol nem jelentéktelen szolgáltatásokat tettek a magyar ügynek.

A további fejezetekben műfajok szerint csoportosítja a zsidók irodalmi munkásságát (lira, próza, műfordítás, humor, kritika), ahelyett, hogy az egész fejlődést vette volna a felosztás alapjául. Ezt a fejlődést jól látja meg, de nem domborítja ki eléggé. Lényege a következő:

Első megjelenésüktől kezdve a 30-as évekig a zsidók — epigonok a többi epigonok között — a klasszicizmus és romantika formai és tartalmi elemeit viszik szét főképpen az akkor fellendült sajtó útján a legszélesebb rétegekbe, persze erősen ellaposított, leegyszerűsített, közhasználatra alkalmassá tett alakban. Azután a „Fiatal Németország” liberális eszméinek törnek utat Magyarországra, Heine és Börne lesz mintaképük, az ő szellemükben harcolnak a polgárság szabadságának tehát a sajátmagukénak is a kivívásáért. A 40-es években a magyar zsidóság a hazai németiség egy részével megteremtí a csak nyelvben német, de gondolkodásában, érzésében és politikai hitvallásában magyar hazafias sajtót, amelynek virágzását a szabadságharc bukása akasztja meg.

Szerzőnk munkája messze felülmúlja a szokott disszertációk színvonalát. Értékelései, ítéletei, szempontjai legtöbbször helytállóak, találóak, meggondoltak. Éppen azért kell két kijelentésével foglalkoznunk, amelyek ellentétben az egész munkával vagy igaztalanok, vagy felületesek.

„A zsidó nem lírikus hajlamú. Szellemi sajátosságának főösszetevői az intellektualizmus, teleologizmus (céltudat), az energizmus (a célok akadályt nem ismerő keresztülvitele) és a mobilizmus (mozgékonyosság).” — (43. l.) — Ezt Werner Sombart: *Die Juden und das Wirtschaftsleben* c. művéből idézi. De Sombart műve nem Szentírás. Szerinte a zsidóság azért jött létre és végzett komoly előtanulmányokat Talmuddal és Sulchan Arucchal, hogy a 18. és 19. század fordulóján megteremtse a kapitalizmust. Amit ő zsidónak vél, az a zsidóságnak csak egyik arca. Az az arc, amellyel a liberálisizmus korában találkozott a tőzsdén, vagy az Egyetem folyósján. Mintha az elmélyedő, mágiikus erejű, vallást teremtő zsidóság nem is léteznék, mintha *Jezsajas* vagy *Spinoza* a pénzeszköz ideológusai lettek volna! Önkényesen és lelkiismeretlenül kinevezi a legzsidótlanabbá vált zsidót, a kapitalista zsidót, az igazai, a zsidóság időtlen lényegét kifejező típusnak. Ezeknek alapján állítja szerzőnk, hogy a zsidó nem lírikus hajlamú. Középkori irodalmunkból a nagy lírikusok egész sorát tudnók megnevezni, de nincs egy kiválóbb epikai alkotásunk sem. Ha azt mondta volna, a zsidó nem epikus hajlamú, közelebb járt volna az igazsághoz. Görögöktől származik az Ilias és Odysseia, zsidóktól a zsoltárok. A mai héber irodalom több kiváló lírikust tud felmutatni, egy jobb elbeszélőt sem. És Jakob Wassermann nem inkább lírikus-e erkölcsi páthoszában, szubjektív nyugtalanságában, mint Thomas Mann józan, hűvös objektivitásában? De lehet-e egyáltalában népek tehetségeit műfajok szerint osztályozni? A tárgyalt korszakban (1819-54) valóban csak közepes lírikusaink voltak. De miért ne lenne jogunk ahhoz, hogy amikor mindenki epigon, a mi költőink is epigonok legyenek? Különböztetve Lenau mellett e kor legkiemelkedőbb lírai egyénisége zsidó volt: Beck Károly.

A könyv egyik legérdekesebb és eddig alig érintett kérdéssel foglalkozó része a *humorról* szóló fejezet. Ebben ügyes leírását adja az akkori irodalomban uralkodó zsidó humornak. Kialakulását tekintve azonban túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a Talmud és Midrás szellemének. A talmudi irodalom úgynevezett „humora” népies élcelődés csak, vagy skolasztikus szellemeskedés és csak kevéssel játszhatott nálunk nagyobb szerepet, mint ugyanakkor más népeknél. A vallás különben nem humorizál, a humor ugyanis modern lelki sajátság, az én föltülemelkedése saját világán. A zsidó társadalmi és lelki helyzete alakította ki humorát, Talmud és Midrás legfőképpen ha kis mértékben erősítették vagy tették színesebbé irodalmi működésüknek ezt a fajtáját.

E fogyatékoságok is inkább az előmunkálatok hiányára, e terület szomorúan elhanyagolt voltára vetnek fényt, mint magára a munkára, amely kétségtelenül a magyarországi német-zsidó irodalmi kapcsolatok tárgykörének egyik legértékesebb monográfiája.

Budapest.

Grünwald Mèir.

Rabbiavató beszéd

a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet templomában, 1934. március 22-én tartotta: **Dr. Kiss Arnold** vezető főrabbi, a vizsgáló bizottság elnöke.

Kedves Paptestvéreim! Fiatal kürtszava az életnek, a hivatásnak szólít már titeket. Bizonytalan vándorutakra, álmódott, messze ígértország felé.

S a zsidó templomok mélyén is már zsidó vándorutaknak emlékdobjai peregnek, trombitái ütemesen zúgnak.

Küszöbén a szabadságünnepek: grandiózus kép bontakozik ki előttetek. Népeteknek fenségesen tragikus festménye, nap-sugár és árnyék úgy villózik rajta, mintha angyal és démon ecsetje alkotott volna halhatatlan symbolumremeket, végtelen idők gígászi vásznán.

Szól az írás: והמים עלו בני ישראל מארץ מצרים „fegyveresen vonultak ki Izrael fiai Egyiptom szándokból.”

Micsoda utak, micsoda vándorlások! Pusztákon át, sivatag homokjában, zúgó tengerek habjain át, a Sináj lángorma mellett, majd tikkadt ajakkal, halálos fáradsággal, majd pedig egekig ujjongva, kanaáni eszményországot látva.

Az élen járnak a kürtösök, messiási ércel hirdetve az ígért teljesedő jöttét. Nyomukban dobbanó-léptű menetben a törzsek: fegyveres katonák, merengő írástudók, törvénytlató bírásokodók, szentélyt építő művészelke, királyi bibornak jogarvesszős várományosai, prófétai álomlátások darócköpenyű koldus-fogadalmasai. Egyetlen márványból öntött hatalmas vízió, s mégis mint bányatárnak ölében arany és salak, igaz fekete gyémánt és süket tőzeg. Egy földöntúli mómoros művész halhatatlan remeklése és torz szeszélye egyazon gránitban: extátikus istensikoltások és porba-zuhant ördögkacagások, égbeszálló hymnusok és földönvászorgó kétségek, annyi felujjongó és annyi ájult lélekben. Ma aranyorju táncrobaja, holnap sináj-ötvözte koronák büszke hordozása, elül évita-citerák és Mirjam-énekek lantpengése, s mögöttük Erevráv,

gyülevesz, lelkétvesztett csőcselék zülesztő szökése s ez örök pusztai vándorlásban, a sivatag mélyéből, lesből előtörő ellenség lándzsája, kődobása, vádja és káromlása.

S örök igazság, örök stigma a régi írásmagyarázat legendás szava: והמים עלו בני ישראל מארץ מצרים. A המים szó a חם, az ötöt jelző számmal függ össze, והמים annyit jelent: fölvertézetten, fegyverzetten vonultak ki Izrael fiai Egyiptomból, שנאמר ואחם העברו, והמים לפני אהים ומלמד שהיו מונעים בחמישה מיני יין (Jos. 1. 14.) ötféle fegyverrel kellett Izraelnek ezen az ő szünetlen vándorútján védekeznie, mert ötféle volt az ellenszenv oka is, amivel Izraelnek Egyiptomban és azóta is mindig, az ő ígért országa felé vezető prófétai útján szembe kellett szállnia. ובני ישראל פרו: hogy létszámával aránytalan módon foglalja el a boldogulás pozícióit, megnehezítve a versenyt másoknak, וישרצו, hogy szünetlenül lázas törtetésével egyedül alantas kenyérharc sarkalja, וירבו, hogy féktelen becsvágya méltatlanul emeli magasba, ויעצמו במדבר מאד, hogy szellemi erői az istenválasztottság göggyével telítik el a lelkét, והמלא הארץ אותם, hogy nem kíváncsú fajsága betölti a földet, assimilációja, hon-szerelme: áltatás, hitével örök protestáció a föld kerekén, ez az az ellenérzés hamis meglátásban, amit az írás beszél: הנה עם, ime ez az embercsoport konszolidálódik, külön néppé lesz, különálló, egybeforrott, külön célokra törő, zárt néppé válik, ami a פרו-nak, lázas sikerimádásának a következménye, בני ישראל, makacsul ragaszkodik hozzá, hogy az ő isteninek hirdetett igazság harcában, mint az ő külön Istenének küldöttje töretlenül kitartson, a וישרצו következménye ez; ez a nyugtalan vándortömeg szünetlenül nagyokra tör, רבו, az ő veleszületett becsvágya idézi ezt elő, ויעצמו, növekszik, féknélküli vágyával mások fölébe nő — s mindez, mindez, egy keserűen játszó szómagyarázat szerint ממי-ממי, tőlünk való, tőlünk eredt, tőlünk elvett: Egyiptomból eredt vádak, vándorútján soha nem szüneteltek, ma sem jutottak pihenőre, ma is még a futó vándornak nyomába üvölt, bárha az emberiség legjobbjai, még máshitt egyisten/vallo egyházfejedelmei is vállalták az igazság vértanúságát érte, bárha mestervadászok golyókat röpítenek is be oltáros szobáik ablakán.

S ti látjátok, kedves fiatal paptársaim, ezt a bolygó, vihartól izzott népet, a ti hitetek követőit ezen a szent és martírságos vándorúton, látjátok, hogy mint haladnak zárandok-csapatái a világ világosságotvallóival együtt az ígért messianikus országa felé.

Ti látjátok, hogy ezen a poros, sáros, véres, emberi lázongásokban forrongó, tövises úton, sivatagon, filiszteus, amalekita támadáson, Moáb és Ammonon, az egész világon át, hogyan vonul előttek egy mindeneknél szentebb diadalmenet. Lévíta nemzetség viszi a mózesi frigyládát, benne betű és írás, a lelkeknek fejedelmi vezetője. S a mózesi frigyszekrényből kisugárzó tan előtt lángban gyulladnak föl a tövis, és örök eljegyzettség pecsételtetnek merev lelkek és eljövendő lelkek. Tovább regél a régi legenda, hogy az ős tanból Izrael öt fegyvere villant elő az ötös vád ellen: *במציס נאלץ ישראל במצרים* öt eszmény védelmében váltattott meg Izrael minden Egyiptomokból; nem változtak meg *meggyőződésükben, tanaik hirdetésében, igazság vallásában, családi erkölcsük tisztaságában*. És ebben a meg nem szűnő sivatag-útban ott jártak a frigyszekrény mellett ötös láng, ötös áldozati tüzek lobbantásával az áldozó papjaik, amint a heti írás említi a papoknak ötféle áldozatát: *זאת תורת המנחה וזאת תורת האשם* — a régi papnemzetség áldozó serpenyőiből lobban az olthatatlan láng, s ebbe az áldozó seregbe hívunk mi most titeket, fiatal új papok; a mózesi örökség utjelző áldozásainak tüze csapjon föl a szíveitekből, vezetőteket váró népetek oltáraitokra néz, amerre jártok, ahová hív a sorsotok; a lelkek, mint a szomjas rőzse gyújtó fáklyátok lesik, messze kanaáni földek titokzatos szelencéje megnyílik s áldozati tüzeitek illatos tömjéne búvókörébe vonja az igaz szíveket s halálra kergeti az ártó szellemeket. Amerre fölcsapnak ezek a ti áldozati tüzeitek: közelgenek az ígérlet földjének sináj-galambjai, menekülnek a kárhozat károgo varjumadarai, hogy majdan eltűnjének a démonok országának éjféli hegyormai mögött. Lángoljatok föl az igaz Isten megismerésében, az Isten szellemének életretámasztásában ezen a földön, a minden igaz ember egyetlen oltárának építő munkájában, a szomjazó lelkeknek tűzitalall való töltöztetésében — nincsen ennél szentebb papi szolgálat-tevések.

Rabbivá, pappá avattatni: ez az, megdicsőíttetni szent szolgaságban, megemésztődni emberekért való szolgaságban — de egyedül az Isten szolgajármában.

Igy látom, így tudom a bibliai ötös áldozati lángot.

Első a felavatás áldozati lángja. A minden-napok áldozata. „Osztályrészük az attól a naptól kezdve, amely napon fölavatják őket.“ Az a pap, aki föl léssen avatva, készítse el azt, örök törvényül az Örökkévalónak, *egészen egésze el* . . . osztályrészetek az, avatástok napjától kezdve. Állandó áldozat. (Móz. III. 6. 13.) *זה קרבן אהרן ובניו אשר יקריבו ליה ביום המשיח אותו* — A lelkeiteknek áldozati lángja: avatás lángja, most ünnepi tűz. De többre kell felgyulladnia. Talán fogyatékosabbá vált, kenyér-szerzésben a lélek eme kenyere, de ha azért jöttetek volna, hogy garas-számlálásban hánytorgassatok föl: ennyiért nem érdemes, azt mondom nektek: így semennyiért se érdemes. A papi áldozat lángja, a szent szerelem tüze, a legszentebb boldogság, nem alacsony mohóság lángolása, amelyik minden eszményt önös tűzben emészt föl, hogy végtére is egy kis összeomlott hamuvá váljék, nem, hanem folytonosan égő tűz az, amely a legnagyobb áldozathozatalra áll készen életen át, mindhalálig. Ez a mózesi kohóból eredt tűz a lelkeknek pásztorát nem engedi megpihenni unottá vált, megfakult kenyérkereseti pályán, ellenállhatatlanul ragadja magával mindig magasabb célok bércormai felé! *זאת תורת העולה* — Megujhódó erő, magasba csapó, fölfelé törő láng. Valóban nagyon reászorultok, hiszen nem egy papi pálya szomoruan aláhanyatlak időnap előtt. Ifjak még s lélekben öregekké válnak. Talán maguk okát se tudják adni. Talán van is valamelyes külsőséges magyarázat rá. Hiányzik belőlük az a mindennapos áldozati láng, a mindennap ihlető hevülete. Úgy lehet: csalatkoztak a békeséges jólét reményében, a kenyérüket egyre szűkösebbnek látják, fakultabb a rojtos papi kabátjuk, a gond zörget hitves és gyermekek ajtaján. Talán szolgaságnak érzik zsidó papok: nincsen külső cím méltósága, javadalmak biztosítása, a puhább kenyérért hajlonganotok kell, méltatlan kegyosztásért, s ajkatokon lázong a panasza: és a Lévi fiainak sohase lehessen osztályuk testvéreik földi javaiban, csak az áldozati zsiradék szegényes morzsája hull az üres kosrukba. S azt mondom tinéktek, fiatal paptestvéreim! jól van ez így — mivelhogy akkor lennétek igazi szolgák, emberek szolgái, ha megszűnnétek az Isten szolgái lenni. Úrhatnám vágy foghatna el benneteket, lelkeket árutakon vezetni, aki pap ebben látja lélek-vezető hivatását, vágja ki szívéből a hitet, hogy ő az Isten szolgája. Az isten szolgája nem a babonások zsarnoka, nem a resz-

ketőszívűek hitegetője, nem ünnepi keretes liturgista, taps-siker izgalmban remegő-idegű prédikátor, nem vagytok diszelve papi köntösök kápráztatói, szolgaság járma rajtak — de ne legyetek mégse soha emberek hízoló szolgálói, gögnek, üres hadonászó erőszaknak hétrét ne görbüljete, szegényt és vergődöt meglassatok, a sírót meghallgassátok, egész áldozat legyen az áldozatotok tüze, állandó áldozat . . . וְהָיָה הָאֵשׁ מִחֻצֵּיהֶם בְּכָר וּמִחֻצֵּיהֶם בְּכָר, ne legyen benne *felesség*, ha látnátok is, hogy a mi időnknek félszívűsége éppen abban áll gyakran, hogy sokan a mi templomosaink közül megosztott lélekkel két küszöbök, néhanapján valamelyesen zsidók, szereplésben vagy sirhalom mellett, máskor meg, az egész életen át hamupipőke: apáik hite a házukban, nagy ünnepkor unott félóra az Isten házában, azontúl szívük gyökeréig való közöny, s azt hiszik, hogy az ilyen nagy ünnepes, háromnapos zsidóság más, mint az a félszívűség, aminek láttán a próféta komolyan, tagadóan rázza a fejét בְּשֵׁר יֵאָכֵל הָעֵץ אֶשׁ עַל הָעֵץ בְּשֵׁר יֵאָכֵל הָעֵץ אֶשׁ עַל הָעֵץ (Jes. 44. 16. 17.) felét tűzben égette el, fele mellett húst eszik, sültet süt és jóllakik, meg is melegsik és azt mondja: melegedtem, tüzet éreztem. A maradékát pedig istenné dolgozta fel, bálványképévé, meghajtja magát előtte és leborul, imádkozik hozzá és azt monja: „istenem vagy“. Ez a ti veszedelmetek is paptársaim! Majd magunkra öltjük a papi köpenyt, azután meg lerázzuk magunkról, majd a köznap embere vagyunk, máskor meg azt hisszük, hogy a hangunkat pátozra kell emelnünk, az ujjainkat színész-gesztusra, ma pap és malaszthintő, holnap józan kenyérszimatós, nem testvéreim! az ilyen két kulacsban csak hitvány lőre csömörlődik, az isten serlege egybőlöntött csudaudaranyban őrizgeti mámorát, Istennek nem kell a mi félszívűségünk, egész áldozatot, mindennapi állandó áldozatot kíván mitőlünk, ifjú papok! így kosaratok lisztje meg nem fogyatkozik, korsótok szűretje el nem apad — cselekedjétek a hivatás egész csodáit gyülekezetekben, paloták tövében, szegény hajlékok födele alatt, uccák robajában, templomok csöndjén, az áldozat *fele* reggel lobban, fiatalság hajnalán, marad belőle *másik fél* alkonyatra is, őszidők estjére.

וְהָיָה הָאֵשׁ מִחֻצֵּיהֶם בְּכָר וּמִחֻצֵּיהֶם בְּכָר És ez a tan a bűnáldozatról. A pap szerezen vele engesztelést a hűtlenség bűnéért. Kedves paptársaim! Soha nem látott, soha nem hallott viharzúgásban álltok föl öröhelyeitekre.

Amikor az öreg erkölcsök felé a fiatal, helyét nem találó kiábrándultság odakiáltja: „helyet az ifjúságnak“. Amikor kisebb a legelő pázsit s az összeszorult bárányok farkasétvágygal, gyapjaik színe szerint üzik el a szűk gabona-iszák s a megfogyatkozott-vízű itatóvályu mellől szorongó társaikat, amikor hazánknak jogát, igazságát megszükitett országhatárok börtönébe zárta az erőszakos fegyver diktátuma, amikor testi kínzásoknál is győtrőbb teuton lélekprogrammal keserítenek el emberi szíveket, akik egyformán az Isten képmására teremődtek, amikor csüggeteg a férfilelek, mert diplomája, tehetsége, munkavágya a reménytelenség mankója, a női szív úgy áll a családi otthon küszöbe előtt, mint érckapuk előtt, boldogságra föl nem pattantja azokat édes bizalom, a zsenge gyermek bensőjébe is méletyt hullajt a harmóniáját megzavaró családi élet nem ritka züllöttsége. Kétségbeesés, éhes ösztönök, az egyéni önzés úgy lepi el az emberi várakozások és vágyakozások őrtornyait, mint dűledező, téli hóval borított várromokat sötétenszálló, lomha feketeszárnyú hollók csapata. Súlyos idők, balcsillagzatok járnak a vallásos gondolkozásra és érzületre, az ősi törzs százasod fáról hűten, fonyadt lombok hullanak sűrű rajban — s tűreátok ebben a viharban vár az a feladat, hogy Izrael törvényeinek, erkölcsjeinek legyetek a szószólói, hogy engesztelő áldozatot mutassatok be az emberiségért, hogy megcsillantassátok a sivatag útján az egykori bűnáldozatnak lángját, fölélesszétek hamvadó paraszát. Hogyan cselekedjétek meg ezt az engesztelő tűzlobbantást?! Csak tudósok vagytok?! holt írásokban böngészőek?! Nagy és szent feladat tudományotok fejlesztése, de egyedül ez még nem tesz papokká titeket. Megmutathatjátok vele holt nemzedékek összefüggését a jelenkor életével: egyetlen síró lelket sem vigasztalhattok meg vele. Lángszavú prédikátorok vagytok?! Az emberi szenvedések óceánjában elsodort dióhéj a zörgő szavatok. Zúgó orgonák, oltárok és szoltáros rigmusok, ritusok és ritmusok szépsége, sokadalmak vásári özönlése a templomaitokba: a szívetek tüze nélkül kiégett hamuba vetett szerpentin lobogás: nincs benne engesztelő parázs. Annyi oltatlan vágyódás van ezen a világon — senki se lehet igazi pap, aki elsősorban a maga engesztelő áldozatának tüzeit nem lobbantotta ki a saját szíve mélyén. Súlyos veszedelme az mindenütt a vallás ügyének, pusztán külsőségekkel hatni, vagy akár csak tudós babérrel övezett szikárszívű írásmoly-

ez léssen az emberiség Istengyújtotta tűzeinek fénye, megdicsőítő sugárzása testvérekké teszi majd az Istentől testvéreknek teremtett földi halandókat, bárhol is élénének, bárhol is imádkoznának, bárhol is ringott a bölcsőjük, bárhol vetnék is meg halálos nyoszójukat, mert ahol ez az áldozati tűz ragyog: lehullanak a korlátok, megnyílnak a szívek, ott kezeiket nyújtják egymás felé az emberek, szólton-szólván: úgy születtem, mint te, úgy halok meg, mint te, néped a népem, Istened az Istenem — látjátok, egyhez nem kell se emberfölötti lélekvilágosság: a papi áldozat tűzével, a szeretettel megdicsőíteni a világot. Tűzes láng prófétaajkon, fölgylland a Hióbok örök jajsavában, évezrek szenvedéseiben, Dániel orosz-lánverembe dobott martirjainak dicsérő zsolozsmáiban, kitudottak szívében, a gyötrelmek sötétjében, hogy világosságot, az Isten őstűzeit keressék — s az Úr ujonnan avatott szolgálóinak lelkeiben, hogy hausánót zengjenek Tenéked Isten, aki a szent szolgálat jármát illeszted fölébük, aki világosságot és szeretetet sarjasztasz, hogy a te küzdőid Rólád tegyenek tanúságokat ezen a földön.

„Ez az Áronnak illetménye és fiainak illetménye az Örökkévaló tűzáldozataiból, amely napon fölavatta őket örök törvényül, nemzedékeken át.” (M. III. 7, 35.) Ebben a ti szolgálatotokban végső percig üdvösség van számotokra. Az írás szavaival: mosolyban érzitek akkor megfakulni szemeitek fényét, mosolyban hajatok ezüstösödését. Örök az ifjúság, örök az öröm bennetek. De ez igazi papi élet, hogy legyetek eleven tanúságtévők az Isten tűzeivel mindenek szemeiben, mindenek lelkében. Kezeinkben az ősi tűzzel, főlemeljük karjainkat az égbe, avatlak és áldalak titeket, multból jelenné vált régi útjelzés: וּפָסַח אֱלֹהִים מִפְּנֵי מוֹעֵד חֲשׁוֹן יוֹסֵם וְלִילָה (M. III. 8. 35.) „És a találkozás sátrának bejáratánál maradjatok nappal és éjjel, őriztétek az Örökkévaló őrizetét” — ez legyen a szívetekbe vésve, tűzzel és lánggal az ajkaitokon, a lelkeitekben. Úgy legyen. Ámen.

A Chóréb ormán.

אִמִּי גוֹדוֹלָתָא בְּחֻשְׁבָּהּ חֲחֹלָה¹ Ami gondolatban a kezdet, az a valószínűségben a befejezés. Tíz évvel ezelőtt, amikor beléptünk ebbe az intézetbe, lelki szemünk előtt már az avatásnak e képe lebegett. Láttuk magunkat, amint megállunk ünnepi fények sugár-

¹ Salamon Alkabic: Lecho dodi.

özönében a mi mestereink, a mi tanítóink előtt. Hallottuk az ígét, amellyel megáldanak minket és amellyel utunkra bocsájtanak: »Menjete, hirdessétek Isten tanításait, menjete, legyetek Izráel vezetői, papjai és igehirdetői!« És mi csillogó szemmel, ujjongó lélekkel tettünk fogadalmat, hogy hűséges, igaz tanítók leszünk. Tíz hosszú esztendő alatt, rügyfakasztó tavaszban és téli dermedésben, mosolyos örömben és sóhajos bánatban, vig nekiindulásokban és bús visszahullásokban ez a kép lebegett előttünk, ez a kép vonzott maga után, ez a kép adott erőt és kitartást. Mélységes megindulás, mélységes megrendülés vesz erőt rajtunk, zsoldtárenek zsong szívünkben és hálahárfa zeng lelkünkben most, amikor iskolai tanulmányaink véget értek, az álomkép valósággá vált és mestereink áldó szava elküld, hogy hirdessünk, neveljünk Izráelben.

יִיכָא אֱלֹהִים הָאֱלֹהִים² Itt állunk most elhivatásunk Isten-hegyén, elküldetésünk Chóréb-ormán. Felénk árad Isten szava, keres minket, szólit minket. És mi egyszerre megremegünk. וְעוֹלָם בְּרִיעָה³ Ujjongásunkba borzadás vegyül: a megnyugtatóan boldog gyermekálom nyugtalanítóan félelmes lett, mire megvalósult. וְיִסְתֵּר מִשֶּׁה מִנִּי כִּי יִרָא מַרְבֵּשׁ אֶל הָאֱלֹהִים⁴ Arcunkat elrejtjük, föl sem merünk tekinteni. Alig hallani szavunkat, amikor jelentkezünk: הֲנִי⁵ Itt vagyunk — és kételkedve háritjuk el magunktól a megbízatást: מִי אֲנִי כִּי אֵל⁶ Hogyan mehetnénk mi a Te küldetésben? Hogyan lenne erőnk, hiszen esendő, gyarló emberek vagyunk és nagy küzdelmek, iszonyatos kísértések, fájó csapódások várnak ott reánk? Hogyan lenne erőnk, hiszen a testvérek, akikhez küldesz, megtörték az egyiptomi élet vaskohójában, minden percüket a kenyérért való keserves küzdelemben ölik, minden gondolatukat a máért való kínos hajszába folyták és futó percük, röpké gondolatuk sem marad az öröklét dolgai, a vallás tanításai számára? וְהֵן לֹא יִאֱמִינוּ לִי וְלֹא יִשְׁמְעוּ בָקִי⁷ Mi lesz, ha nem hisznek majd nekünk és nem hallgatnak reánk? הֲנֵה לֹא יִדְעָה דְּבַר כִּי-נִנְקֵר אֲנִי⁸

Fiatalok vagyunk még, nem támogatnak egy hosszú élet tanulságai, tapasztalatai. וְהֵן לֹא יִשְׁמְעוּ אֲנִי וְכִתּוּב עַם-טָמֵה⁹ Tisztátalanok vagyunk, mint ök maguk, nem.

² Exod. 3, 1.

³ Psalm. 2, 11.

⁴ Exod. 3, 6.

⁵ Id. h. 4.

⁶ Id. h. 11.

⁷ Exod. 4, 1.

⁸ Jer. 1, 6.

⁹ Jes. 6, 5.

állunk a szentek, a próféták, a bölcsék magaslatán. ¹⁰כִּי כְבֹד-פֶּה וּכְבֹד לִשָּׁן אֲנִי Nem elég ékes a mi szavunk, nem elég erős, nem elég ellenállhatatlan a mi beszédünk.

És ekkor újra fülünkbe csendül az Isten szava, újra keres, újra szólít minket. Az előbb lesújtott, de most fölemel, az előbb legőrmiesztett, de most fölegyenesít. Így szól hozzánk. Ne mondjátok, hogy fiatalok vagytok, mert én gyermekkorotoktól fogva kiválasztottalak titeket és nekem szűkségem van a ti fiatalságtokra, a ti ifjú akarástokra és hevülésekre. Ne mondjátok, hogy tisztátalanok vagytok, mert én megérintem ajkatokat az oltár tűzével és megtisztítalak, fölszentellek titeket. Ne mondjátok, hogy gyenge és erőtlén a hangotok, mert én győzedelmessé, diadalmassá teszem a ti hirdetéseiteket. ¹¹יְיָ אֱלֹהֵי עֵקֶר Induljatok, én kísérlek titeket szent hivatástok útján, veletek leszek a diadalok verőfényes csúcsain és veletek leszek a családok szakadékaiban, ¹²אֲנִי אֵלֶיךָ וּבְרִיחֶךָ, én veletek leszek és megáldalak titeket.

¹³פְּתִיחֵי הָרָאשִׁים חֲזַקְתִּי וְהִנֵּה mi rábeszéléstünk magunkat, megragadtál és legyőztél minket! ¹⁴וַיִּנָּה אֶת-הָעֵצָא אַחֶר הַמִּדְבָּר וַיִּבֶן אֶת-הַר הָאֱלֹהִים הַרְבֵּה orma a pusztaság szélén emelkedik. Nekiünk most le kell szállanunk, le kell ereszkednünk ebbe a pusztaságba, neki kell indulnunk a pusztá úttalan útjainak. ¹⁵מִיָּה בִּירֶךְ Mi az, amit innen, az örökkévalóság e csúcsairól magunkkal viszünk? Mi az, amit ez az intézet a tanulásnak és fölkészülésnek tíz hosszú esztendejében a kezünkbe adott? Meghatottan, álmódóva gondolunk vissza erre a tíz esztendőre, gyermekesgünk, ifjúságunk e feledhetetlen, gyönyörűségei időszakára... Mozzgalmas tíz esztendő volt ez, békés, nyugodt időszak. Vad viharok pusztították a vallás vetéseit. A gyűlölet és a rosszakarat, az istentelenség és a pogányság áradata új diluviumként akarta elnyelni a templomokat és az iskolákat. A tudomány köntösét bitórló tévtanok, az emberboldogítás leplét viselő szabadság, a *mindenkinek mindent* ígérő, de az embert legszentebb kincseitől megfosztó elszűkítés összefogtak, hogy elvegyék az embertől az Istent, hogy elvegyék a földtől az eget. És ez alatt mi itt, ezek között a tanulásnak és imádságnak szentelt falak között a békének és

¹⁰ Exod. 4, 10.

¹¹ Exod. 3, 12.

¹² Exod. 20, 24.

¹³ Jer. 20, 7.

¹⁴ Exod. 3, 1.

¹⁵ Exod. 4, 2.

a nyugalomnak az áldásában haladtunk előre, az önzetlenség és a jóindulat, a vallásosság és a hazaszeretet eszméit szívtuk magunkba, az elvhűség és a meggyőződés csodálatos példáin nevelkedtünk. ¹⁶וְכִי רָצוֹן אֱלֹהֵיךָ Úgy éreztük, úgy láttuk, szeretet az az alap, amelyre ez a ház épült, szeretet az a pillér, amelyen ez a ház nyugszik, szeretet az a fény, amely ezer emlék arany-szálaival lelkünkhez nőtt tanulószobáit, áhitatos imádságainkat őrző templomát, elmélyedő munkánkról emlékező könyvtárát besugározta. ¹⁷כִּי מוֹרִיָּם אַחֶר כְּחָצִיר מֵאֲלֶף Jobb volt itt, több volt itt egy nap, mint másutt ezer! Tíz év alatt itt évszázadok, évszázadok játszódtak! Láttuk Izráel minden nemzedékét, minden nemzedéknek istenhírdetőit, tanítóit és prófétáit, bölcsseit és vértanúit. Hallgattuk szavukat, amely hól királyi udvarok fényéből és templomi szószékek magasságaiból, hol a szenvedések sötétségéből és a megpróbáltatások mélységeiből szállott felénk, hallgattuk szavukat, amely hól királyi udvarok nem szállt sirba velük, ami túlélte őket, ami minden időnek és minden koroknak szól, ami jóság és szépség, szentség és igazság. Az ő lelkükből a mi lelkünkbe is szikra pattant, az ő lelkükből a mi lelkünkbe is tűzláng lobbant.

¹⁸הִנֵּה אֲנִי בָא אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל És mi most elmegyünk Izráel fiaihoz! Leszállunk a Chóréb-ormról a pusztaságba, nem, hogy eltávolodjunk az isteni magasságok kristályos levegőjétől, hanem, hogy levigyük azt oda magunkkal, ¹⁹כְּמִדְבָּר וּמוֹכַח לֵה אֱלֹהֵינוּ... ²⁰נִלְכֵה נָא ²¹כְּמִדְבָּר מִן דֶּרֶךְ ה' Mi az Örökkévalónak akarunk a pusztában áldozni? Mi a vallás, az erkölcs eszméinek és eszményeinek útját akarjuk a pusztában egyengetni. Tudjuk, hogy a pusztában keserű vizet rejtegetnek a kutak és mérges italt a vermek, de mi nem félünk. ²²וַיִּאֲמַר אֵלָיו ה' מִיָּה בִּירֶךְ וַיִּאֲמַר מִטָּה A mi kezünkben csodálatos fa, életfája van és ez megédesíti a keserű vizet, üdítő cseppé változtatja a méregitalt. ²³מִי יִדְעָתִי אֶת מַכְאִבִּי mi ismerjük a mi testvéreink ezernyi fájalmát, ²⁴וְנֹגֶם-רֵאשִׁיתִי אֶת-הַלֶּחֶם mi ismerjük az ő küzdelmeiket és mi mégis hiszünk abban, hogy az a szó, az a tanítás, amellyel mi feléjük közeledünk, nem lesz meddő és eredménytelen. ²⁵וַיִּשָּׂם מִדְבָּרָה כְּעֵץ Szívebben indulunk a pusztaságnak, ahol

¹⁶ Cant. Cant. 3, 10.

¹⁷ Psalm. 84, 11.

¹⁸ Exod. 3, 13.

¹⁹ Id. h. 18.

²⁰ Jes. 40, 3.

²¹ Exod. 4, 2.

²² Exod. 3, 7.

²³ Id. h. 9.

²⁴ Jes. 51, 3.

a lelkünk árán Édent teremthetünk, mint indulnánk kijárt utakra, kitaposott ösvényekre. Már nem akadálynak és gyöngeségnek, hanem erőnek, nagy erőnek érezzük a mi fiatalságunkat. **נער אנוי** Fialatok vagyunk, napbanézők, meg nem alkuvók! **נער אנוי** Fialatok vagyunk, jövőbelátók, célba futók, meg nem állók!

והנה הסנה נער ראש ורסה אנוי אכל²⁵ Tövishokor tövében kapjuk az áldást, kapjuk a hivatást. Nem fognak végzetes sebet ejteni rajtunk az élet hitetlőtől fájdalomtöviséi, égetve, de el nem égetve fog egyre lobogni közöttük a láng: a hivatás, a kötelesség érzésének mennyei lángja. Megértéssel fogunk közeledni a mi testvéreinkhez. Nem fogjuk igazságtalanul, kegyetlenül elítélni őket, nem fogjuk ridegen és kíméletlenül fülükbe harsogni **כי כהן צבורן של ראשונים מברין של אחרונים**²⁶ hogy ők már nem számíthatnak, hogy az ő zsidóságuk már nem zsidóság, hogy az ő vallásosságuk már nem vallásosság, hanem tudni fogjuk **אברהם אברהם** a ritkábban hallgatják is az ígét, ha kevesebbet áldoznak is a pusztában, az ő imádságuk, az ő áhitatuk, az ő kitartásuk mégis drága, kétszeresen drága az Örökkévaló előtt, mert nekik egész erejük megfeszítésével kell ragaszkodniuk a színáji szírthez, hogy a sötét áradatok magukkal ne ragadják, magukkal ne sodorják őket. **ואמר לי מה שמו**²⁷ És ha csüggedezve, a kétség szélén állva azt kérdik majd tőlünk, miért is megyünk mi hozzájuk, miért is nem hagyjuk őket a sorsukra, mi nem kemény szóval, hanem szeretettel fogjuk átadni nekik a chórébi üzenetet: **אברהם שלחני אליכם**²⁸ hogy a zsidóság a legnagyobb gyötrelmem és a legnagyobb szenvedés, de a legnagyobb öröm és a legnagyobb boldogság is, hogy amit mi nekik hozunk, az nem elmélet, élet-től idegen tanítás, hanem élet és valóság, **אלהי אבותיכם**²⁹ az őseinktől ránk örökölt, évezredek és mégis új, mindig új zsidó élet és zsidó valóság.

A chórébi avatás képe megvalósult. Most új kép tárul fel, új kép bontakozik ki előttünk. Állunk a templomban, papi köntösünkön az örökmécses visszfénye csillog, szavunkra áhitatos lelkek figyelnek. Állunk az iskolában, köröttünk tágranyilt szemű, megismerésre epedő gyermekek, tanításukat szívesen hallgatják, szívesen követik. Járunk az életben és meg-meg-

állunk, hogy a templom és az iskola mellett itt kinn, a napi küzdelem terein is beszéljünk híveinkkel, beszéljünk tanítványainkkal. Találkozunk megtörtöttekkel és elesettekkel, találkozunk éhezőkkel és didergőkkel, szólunk hozzájuk, segítünk rajtuk. Találkozunk örvendőkkal, boldogokkal, velük örülünk, velük vigadunk. És amikor hazatérünk a templomból, az iskolából, vagy az életutakról, paplakunkban melegség és fény vár reánk, **החוריצה אברהם** a felénk áradó, felénk sugárzó szeretet melegsége és fénye. Ahogyan ezt a képet nézzük, ajkunkon forró imádság fakad. Engedd, ó Örökkévaló, hogy ha majdan ősz fővel visszatértünk az életre és a Nébó ormán állva még egyszer elvonultatjuk magunk előtt azt az utat, amely a Chórébtól a pusztán át oda vezetett, újra elmondhassuk: **אמי סוף מעשה במחשבה תחלה** ami gondolatban a kezdet, az a valóságban a befejezés, ami az avatás pillanatában ábrándkép volt, az a papi pálya, a papi hivatásteljesítés során valósággá érett.

Most pedig még egy percre megállunk... Életünknek ezt a határkövét, amelynél a mi számunkra álom és valóság, múlt és jövő, kezdet és befejezés találkoznak, nem hagyhatjuk el a nélkül, hogy kegyeletes hálával ne fordulnánk az örökkévalóság birodalmába költözzünk nagy mestereink felé. Amikor tíz esztendővel ezelőtt beléptünk ebbe az intézetbe, dr. Klein Miksa **נחל** megfogta a kezünket, érdeklődött eddigi sorsunk iránt és a hívó lélek örök derűjével segített tovább, előre. Tudta, mikor, kinek van szüksége segítségre, bátorításra, jó szóra, szeretetre, maga volt az iskola lüktető, dobogó szíve. Amikor tovább haladtunk tanulmányainkban, dr. Weisz Miksa **נחל** volt az, aki nagy tudásával, mosolyos valójával, nagy ember- és világszeretettel vezért, aki önzetlenséget és szerénységet, idealizmust és optimizmust ültetett lelkünkbe. Az ő szellemük az intézet rég eltávozott nagyjainak szellemével együtt lebeg most fölöttünk.

És a búcsúnak ebben az ünnepi órájában hálátel szívvel fordulunk a mi professzorainkhoz. Megköszönjük a mi intézetünk évtizedes munkásság után nyugalomba vonult tudós rektorának, hogy föltárta előttünk a talmud világát, hogy elvezetett a zsidó szellem ősforrásaihoz és hogy gondoskodott rólunk, intézte dolgainkat. Megköszönjük a mi intézetünk vezetőjének, hogy iskolai tanulmányaink befejezésénél szeretettel mellénk állott és hozzásegített minket ahhoz, hogy az intézetből kilépünk a nagyvilágba. Megköszönniük valamennyi professzorunknak, hogy *agraphoi nomoi*,³¹ íratlan törvények voltak előttünk, hogy nemcsak azzal nevelték minket, amit mondtak, hanem azzal is, amik voltak, azzal is, hogy a lelkükben éltek, viharzottak a zsidóság történetének századai, hogy a lelkükben

²⁵ Exod. 3, 2.

²⁶ Joma 9b. (R. Jóchanán).

²⁷ Id. h. (Res Lákis).

²⁸ Exod. 3, 13.

²⁹ Id. h. 14.

³⁰ Id. h. 15.

³¹ L. Isaak Heinemann: Hebrew Union College Annual, IV. 149. kk.

ragyogtak, tündököltek a zsidóság örökszent eszméi és eszményei, hogy a lelkük lángjában szent egységbe forrott össze a hit és a tudás, az ész és a szív, a zsidóság és a magyarság.

Méltóságos Rektor Urunk! Főtisztelendő Vizsgálóbizottság! Szeretett professzoraink! Túlrad lelkünk a haláltól és a köszöntőtől, amikor reátok tekintünk és megkérünk titeket, terjesszék ki áldó kezeteiket a mi alázattal meghajtott fejünk fölé, hogy a ti áldó igétek kísérljen minket e chórébi magasságoktól a puszta úttalan útjain át a beteljesedésig. Amen. Amen.

Budapest.

Dr. Vidor Pál.

II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállítása alkalmából rendezett emlékünnepen elmondott beszéd

1906. év október hó 29-én.

Aktualitást nyer, a restaurált rodostói fejedelmi ház közelmúltban történt felavatása által.

Mélyen tisztelt ünnepi Gyülekezet!

A zsoltárok szent könyvének 114. énekében, Dávid, a királyi lantosnak következő költői lendületű verseit olvassuk. *הים ראה יום* „A vöröstenger észlelt valamit és tisztelete jeléül odébb állott, a Jordán folyó hódolat-teljesen hátra fordult.

A cédrusokkal övezett Libanon és Palesztina többi hegyei örömlükben szökdelték, mint a kosok és a dombok pedig ugrándoztak, mint a szelid jámborképű bárányszemek. *מה ראה הים יום* és vajjon mit észleltek mindezek, kérdezték e zsoltári énekkel kapcsolatban a Midrás bölcsői, hogy annyira nyugtalankodtak? *ארונו של ים* hangzik a válasz, egy koporsót láttak, mely József, a hajdani egyiptomi fejedelemnek a szent hamvait rejtette magában, amelyet Mózes a vezér, évszázadok lezajlása után az egyiptomi kivonulás alkalmával a többi törzsek hamvaival együtt a száműzetés és a rabzoltság országából magával vitt az őshaza, az ígért földjére.

Mélyen tisztelt ünnepi Gyülekezet! Nemde méltó visszhangot kelt ezen idézett bibliai esemény, már csak szembeötlő hasonlatnál fogva is a mi magyar keblünkben most, hogy édes hazánk minden hű gyermekének ünneplése mellett, immár majdnem két évszázad után örök nyugalomra helyeztetnek itt minálunk is az

idegen, a száműzetés országából hazahozott fejedelmi hamvak, a hű bujdosó társak földi maradványaival együtt.

Igenis mintegy megismétlődtek képletesen az ókori bibliai természeti jelenetek!

הים ראה יום A márványtenger, mint egykoron a vörös tenger, észlelt valamit és tisztelete jeléül odébb állott, midőn Rodostóból és Iszmidből drága magyar relikviákat a Galatai lazaristák kolostorából és a Nikomédiai nagy örmény temetőből pedig dicső nagynevű kurucfejedelmek és bujdosó hű társaiknak hamvait szállították el.

Továbbá *הירדן יסוב לאחר* Magyarország Jordánjai, a kék Duna és a szöke Tisza hódolat-teljesen csapkodtatták mély medreikben iszapos hullámaikat, midőn a hátaikon emelt vashidakon a szent hamvakat vivő vonat átrobogott. Végre *הים ראה יום* az erdélyi havasok és a magyar Kárpátok, a mi Mátránkkal együtt, ujjongva szökdelték és ormaikon örömtűzek gyulladtak ki, midőn feléjük közeledtek és mellettük elvonultak II. Rákóczi Ferenc, Thököli Imre és a többi nagynevű bujdosóknak hamvai és szellemei.

לכל זמן עת לבנות ועת לשחוק „Mindennek van ideje — úgymond a bölcs Predikátor — van ideje a sirásnak és van ideje az örömnél. Számunkra mélyen tisztelt ünnepi Gyülekezet! a mai nagy temetés dacára, csak az öröm ideje lehet. Félre most a multnak komor képével, félre ama akadályokkal, melyeket elélnkbe a jövő még gördíthet. Félre, messze el e szent órában az életnek gondjaival, terheivel, szűkkeblű kicsinységeivel. Magyar keblünk most más érzetet ne tápláljon, mint az öröm édes mennyei érzületét, mert hisz oly ünnepet ülünk, minőt a keringő hold nem minden évszázadban hoz, mely kegyelethől sarjadzó történeti ünnepélyt, mely nem egyént, nem a társadalomnak csak egy rétegét, hanem egész nagy országot, egész nagy nemzetet illet és ez az ország, a mi országunk, az áldott szép magyar hon és ez a nemzet a mi nemzetünk, a magyarok lovagias nemzete.

Mélyen tisztelt ünnepi Gyülekezet!

Mai emlékbeszédem feladatául nem azt tűztem ki, hogy az egykori dicső kurucok és ármánykodó labancok világgraszoló mérközéseiről elmélkedjem, vagy hogy innen a szószékről bővebben fejtegetném ezen temetési nap és a szent hamvak hazaszállításának történeti jelentőségét. Hisz Magyarország gyermekeihez beszélek,

az pedig nem magyarhon születtje, ki ezen nagy horderejű napok fontosságát nem érezné élénkebben, mintsem én azt gyenge röpke szavakkal kifejezhetném. Csupán azt akarom még hivatásomnál fogva rövid szavakban kifejtetni, hogy ezen kegyeleti örömnünnpünk csak úgy lehet méltó és igazi, ha egyszersmind hálaünnepet is alkotunk belőle. Mert aki örül, az hálaival is tartozik annak, kinek ezen örömét köszöni.

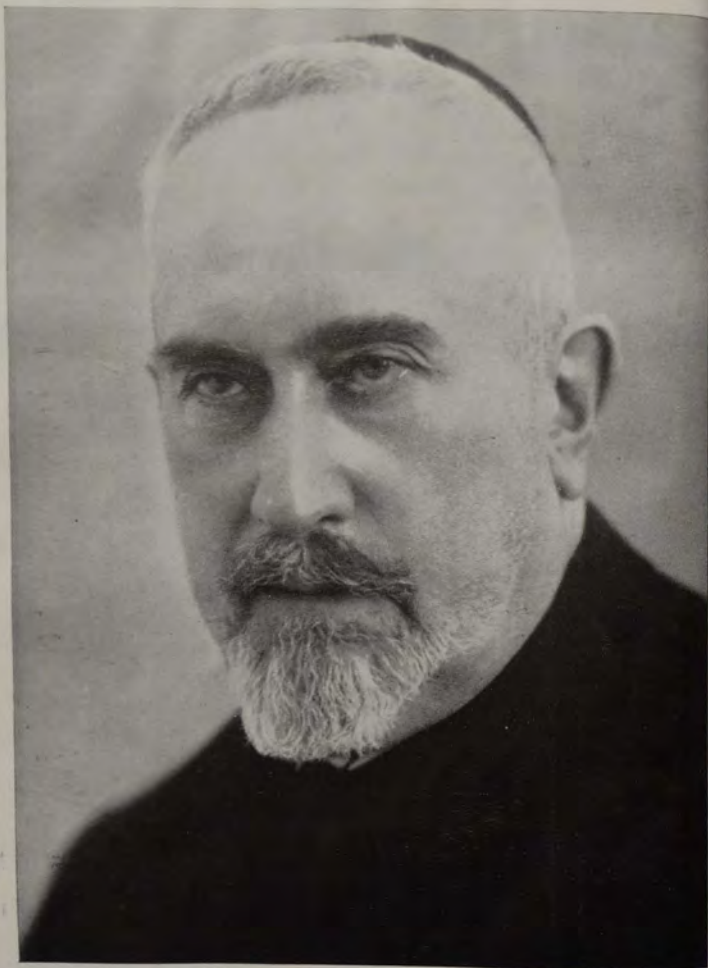
Hálával tartozunk első sorban mennyei Atyánknak, égi Királyunknak, ki sokat üldözött és szenvedett magyar hazánknak minden időkben és nemzedékekben szabadságért hevülő bajnokokat, függetlenségért harcoló leventéket támasztott. Mert szabadság és függetlenség, az emberiség szótárának ezen zengzetes és erőteljesen hangzó szavai rezgették mindenkor a magyar nemzet vezérférfiai lelkének húrjait, kik azután dicső példaadásaik, anyagi önmegtagadásuk és halálmegvetéssel párosult bátorságaik által példát nyújtottak a haza többi gyermekeinek és kioktatták őket arra az értékes és megbecsülhetetlen nemzeti tantételre, hogy a szabadság és függetlenség az ember veleszületett szent öröke, azért teremtette őt Isten egyenesre, hogy emelkedett fővel tekintsen az ég felé, nehogy csusszék-másszék akár a féreg, hanem hogy fel ne adja emberi méltóságát, kedélye nyíltságát, beszéde férfiasságát és meggyőződése függetlenségét. Hálával tartozunk másodsorban felséges Uralkodónknak, jóságos földi királyunknak, aki az ő fegyelmezettségével őseinek velünk szemben táplált elfogultságát és előítéleteit el tudta oszlatni és immár dicső uralkodása alatt másodizben adja tanujelét, nagy és halhatatlan szabadsághőseinknek drága, szent tetemeinek hazaszállításához való hozzájárulásával, fennkölt gondolkozása és nemes lovagiasságának.

Oh! áldd meg tehát mennyei Atyánk Felséges Királyunkat I. Ferenc Józsefet. Tartsd fenn életét és életvidámságát a legkésőbb emberi korig és hintsd koronázott fejére áldásaidnak bő malasztját.

Aldd meg továbbá népeknek Istene! imádott hazánkat Magyarországot, adj dicsőséget nevének, bőséget földjének és békét népének. Add végre emberek Atyja! hogy emlékezzünk meg szüntelenül arról, hogy *egy* a király akit szeretünk, *egy* a haza amelyet imádunk, *egy* a föld, mely minket ápol és eltakar és *egy* az Isten, aki örökös felettünk és megoltalmaz bennünket! Amen.

Gyöngyös.

Feigl L. H. főrabbi.

Dr. Hevesi Simon

Diskay felvétele.

TÁRSADALOM.

Bevezető.

Dr. Hevesi Simon rabbiságának 40 éves fordulóját megünnepelni óhajtó kiváló hittudósaink engem tiszteltek meg azzal a kéréssel, hogy élére álljak az akciónak, mely dr. Hevesi Simon vezető-főrabbi pályájának ezen fordulópontján egy bel- és külföldi nagyszámú tudós közreműködésével kiadandó tudományos emlékmű megjelenését biztosítsa.

Nem hangsúlyozhatom eléggé, hogy őszinte és nagy örömmre szolgál ezen megtiszteltetésnek eleget tenni. Most, hogy közös fáradozásainkat elsősorban a Pesti Izr. Hitközség nagylelkű segítő készségével siker koronázta és a nagyértékű tudományos munka már a nyilvánosság előtt van, a munkatársak avval a kívánsággal is megtiszteltek, hogy én írjam meg a könyv megnyitó cikkét.

Ennek eleget tenni nekem nehéz is és könnyű is. Nehéz azért, mert nem rendelkezem azon tudás és képességek felett, hogy a kiváló közreműködők magas színvonalához méltóan tudjak ennek megfelelni, de azért sem, mert zsidó közéleti munkásságom eddig nem elég jelentékeny és nem elég átfogó, hogy a bevezető cikk járó nagy megtiszteltetést kiérdemeltem volna. Könnyűnek tartom azonban azért, mert Hevesi dr. 40 éves munkássága általában, de különösen annak azon része, mely közvetlenül mindnyájunk szeme előtt a pesti rabbiszékben folyt le, annyi alkalmat adott képességeinek, lelkipásztori buzgalmának, papi hivatására való rátermettségének és számtalan más téren is önfeláldozó működésének értékelésére, hogy az ezekből eredő következtetéseket levonva, feladatom megoldása csaknem önként adódik. Hangsúlyozom, hogy nem a felekezeti közélet terén való szerepem, hanem egyszerűen azon adottság, hogy dr. Hevesi lelkipásztori fáradozásainak én is gondozottja és élvezője vagyok, jogosítanak arra, hogy a vezető-főrabbi úr nagyszerű elhivatottságát megállapíthassam. Biztos vagyok benne, ha nem nekem, hanem bárkinek a sok-sok tízezer hívó közül, vagy ezen sok-sok tízezer hívó mind-egyikének kellene róla, illetve lelkipásztori működéséről írni, ezen

írások — tekintet nélkül az írói kvalitásokra — ritka harmóniával egybehangzottak volna dr. Hevesi papi tevékenységének dicséretében, méltatásában és annak az örvendetes elégtétel kifejezésében, hogy szerencsénk van az ő lelki vezetésének részeseivé lehetni. Működésének sokoldalúsága, felfigyelő képességének élessége, a felekezeti — és közélet minden terén, a nagyműveltségű és az egyszerűbb értelmiségű hallgatót egyaránt megfogó, lenyűgöző ékesszólása, mely sohasem engedi bennük a fáradtság érzetét felébredni, adják meg neki a nagy pap jellegét. Ezért voltam bátor a szerényletlenség látszatát vállalni, midőn azt mondtam, hogy Hevesi Simonról írni annak is könnyű, kinek az írás nem kenyerre.

Boldog elégtétel részemre, hogy a Hevesi Simonnak szánt megtisztelő munka lehetővé tételében a nekem juttatott szerepben közreműködhettem.

A velem egyformán vélekedő és érző hívő testvéreimmel együtt Isten segítségét kérem, hogy üdvös papi működését Schiller szavai szellemében »An den Tugenden der Vorgeschlechter entzündet er die Folgezeit« a gondjaira bízottak és az általános felekezeti érdekek szolgálatában úgy mint eddig, még sokáig folytatva, alkalmat adjon nekünk érdemdús voltáról még kései időkben is újra és újra megemlékezhetni.

Budapest.

Wertheimer Adolf,

az Izs. Magy. Irod. Társ. és az
Orsz. Magy. Zsidó Múzeum Egyesület
elnöke, mint a jub. biz. elnöke.

Dr. Hevesi Simon pesti vezető-főrabbi negyven éves papi jubileumára.

Az a tisztelet, mely dr. Hevesi Simont, a pesti izr. hitközség vezető főabbját nemcsak hitközségében, hanem azon túl és az ország keretein is túl övezi, ékes bizonyossága annak a hivatottságnak, amellyel ez a nemesszellemű főpap misszióját betölti. Papi működésének negyvenedik évfordulóján csak az elismerés és a köszönet hangja szállhat feléje, mert nehéz időkben hívői igaz lelki vezérének bizonyult, aki igehírdető szavának szárnyalásával az Istenbe vetett bizodalom tisztultabb és magasabb régióiba tudta emelni a lelkeket és a hit vigaszát tudta árasztani a gondokban vergődők felé.

Dr. Hevesi Simonban tiszteljük a nagy templomi szónokot, aki szószerének magaslatára tudja ragadni a mélységben tespedőket; tiszteljük a nagy bölcselőt, aki Maimonides tanítása nyomán az isteni hitnek és a természet tudományának egymást kiegészítő és kiegyenlítő bölcselmével a magasabb erkölcsök irányát tudja szabni a tévelygők és kétkedők számára; de tisztelhetjük Benne a szónak legeszményibb értelmében az Embert, aki a jóság és a szépség erkölcsi tanításait tettekkel, cselekedetekkel tudta valósítani és a karitativ, valamint kulturális intézmények egész sorozatának megalkotásával nemcsak a pesti, hanem az egész magyar zsidóság történetében biztosította nevének és szellemének maradandó értékét.

A Gondviselés jóvoltából negyven évi szent szolgálat után is lankadatlan erővel, áradó hevülettel tölti be magasatos hivatását s felekezetünknek világszerte díszére szolgál. Igazi nagy pap, akinek erőnei a megszentelt hagyományokban gyökereznek, mégis a mai kornak papja tud lenni és az ősi konzervativizmust a haladó korszellembe át tudja plántálni.

Szívbéli érzésemnek teszek eleget, amikor e jubiláris emlékkönyvben e néhány sorral én is kifejezést adhatok annak az áhítatos tiszteletnek és őszinte nagyrabecsülésnek, amellyel dr. Hevesi Simon nemes egyéniségét mindannyian övezzük és hő óhajom egyesül hívői nagy sokaságának óhajával: tartsa meg a Mindenható a mi nagy Papunkat töretlen szellemi és testi erőben minél tovább, valamennyiünk örömére, díszére és büszkeségére.

Budapest.

Stern Samu,

a Magyarországi Izraeliták Orsz.
Irodája és a Pesti Izr. Hitközség
elnöke.

Hevesi Simon jubileumára.

Nem tudom pontosan megmondani, hogy mikor, de évtizedekkel ezelőtt találkoztak életünk útjai. És azóta folyton egymás mellett haladtak, mindig ugyanabban, sohasem ellentétes irányban. A magyar Izrael szolgálatában mindig egy táborban találkoztam övele és nagy lelki megnyugvás volt rám nézve, hogy ő is helyesnek és igazságosnak véltem azt az ügyet, melyet szolgáltam.

Igy haladtunk egymás mellett a zsidó közélet nem mindig rózsás útjain. Sok volna valamennyit egyenként felsorolni. Csak három akarok kiemelni a sok közül:

Amikor a pesti izraelita hitközség elnöke voltam, Hevesi Simon már akkor is, bár nem cím és rang szerint, de tényleg és valóságban annak első lelkipásztora volt. Erre az időre esett a világháború végső fájdalmas korszaka, a Károlyi-forradalom, a proletárdiktatura, ennek bukása és az új kurzus . . . sok-sok zűrzavar, baj és szenvedés, melyeket vállalva küzdöttünk végig.

Az Országos Izraelita Patronage-Egylet megalapítása, virágzása és hanyatlása, mely bekövetkezett az ország megcsonkítása és a magyar zsidóság sajnálatos elszegényedése következtében. Egy negyedszázadon keresztül vagyok elnöke a Patronage-nak, ugyanannyi ideje társelnököm Hevesi Simon. Nem igen hiszem, hogy ezen idő alatt komoly véleménykülönbség volt közöttünk, de egészen bizonyos, hogy ez alatt a negyedszázad alatt egy rossz szó nem esett közöttünk, amit nemcsak azért említek meg, hogy ezzel dicsekedjek, hanem elsősorban azért, hogy őt jellemezzem.

És végre együtt vagyunk számos év óta a Rabb-Seminárium vezérlobbizottságában. Én mint elnök, ő pedig mint a vezérlobbizottság tagja, de egyszersmind a seminárium érdemes és jeles tanára, aki az ifjúságba nemcsak a tudományt oltja bele, hanem ott áll követendő példának arra nézve, hogy milyen legyen egy zsidó rabbi héber tudományban, világi ismeretekben, kötelességtudásban, bölcsességben, Isten tisztelésében és az emberekhez való magaviseletében.

Általában nagyon kevés embert ismerek, aki oly harmónikus egyéniség volna, mint ő. Szeretettelő ember, példás családapa, jeles és kötelességtudó pap, művelt ember és uriember. Hogy vannak-e ellenségei, azt nem tudom, de előre kijelentem, hogy nincs igazuk. Ellenben tudom, hogy igen nagy számmal vannak őszinte barátai és tisztelői, akik velem együtt szívből kívánják, hogy a Gondviselés még számos évekig tartsa meg őt erőben, egészségben szereteti örömeire és a magyar Izrael hasznára és dicsőségére.

Budapest.

Székely Ferenc,

a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Vezérlobbizottság
és az Orsz. Izr. Patronage Egyesület elnöke.

Hevesi Simon és az Omike.

Magam elé idézem Hevesi Simon nemes és csodálatos alakját, amelyet nem felejt el az, aki valaha is látta. Kihez lehet ezt a páratlan embert, ezt a hódító papot hasonlítani, hogy rendbeszdhessük azt a hatást, amelyet reánk gyakorol, hogy összegezhessük és lehetőleg klasszikus formákkal fejezhessük ki azokat az érzéseket, amelyeket előkelő és tiszta alakja belőlünk kivált.

A régi nagy zsidó papok mindegyikéből van benne valami, de azért ő mégis teljesen önálló egyéniség. Egészen más, egészen új, egészen különös, példátlanul nagyszerű papi ember és megejtő bájú emberi jelenség. Hatalmas tudás, amelynek jelentkezése mindig csillogóan művészi, rajongás minden ideális iránt, melynek lenyűgöző ereje százszor nagyobb, mint a térítő türelmetlensége. A hitnek, az igazságnak, a szónak nagy varázsa van; de a legnagyobb a varázsa az embernek és Hevesi Simon csodálatosan nagy ember; a szó, az igazság, hitvallás benne egészen emberi. Neki el lehet hinni, hogy emberi meggyőződései tökéletesen egyeznek papi kötelességeivel.

Profétai lélekkel jövőbe néző tekintete meglátta, hogy a magyar zsidó értelmiség elhanyagolja kulturáját, távol áll azoktól a zsidó szellemi értékektől, melyek szilárd alapot adhatnak a bolygó zsidó léleknek. Azonban Hevesi Simon nemcsak meglátta a hiányokat, hanem ezen túl keretel alkotott hazánkban, hogy a zsidó tudományt, irodalmat, művészetet modern szintre emelje és közelvigye a magyar zsidó szellemiségekhez. 1908. július 12-én megírja az Egyenlőségbe azt a történelmi nevezetességű cikket, melynek hatása alatt megszületik a magyar zsidó közművelődés szellemi központja. Ettől a megnyilatkozástól kezdve állandóan ébrentartja az eszmét oly eredményesen, hogy 1909. március 21-én a magyar zsidó társadalom előkelőivel megalapítja az »Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületet«.

Ezen egyesület minden kulturmunkája negyedszázadot meghaladó idő óta Hevesi Simon lángelméjének és nagy egyéniségének jegyében folyik és a magyar zsidó jövő szeretete sugárzott ki lelkéből, amikor a Mensa Academica létesítésével otthont teremtett a hajléktalan egyetemi és főiskolai ifjúság számára. Az ő szel-

lemi irányítása mellett az intézményeknek egész sora kelt életre az Omikében, amelyek egytől-egyig a kultúra és a humanizmus szolgálatában állanak.

Magyar hazánk szomorú sorsának osztályosa volt az Omike is. Bánatos időkben alapjaiban ingott meg az Egyesület, de Hevesi Simon vezérlő alakja erős kézzel magasra emelte a zászlót, amely alá lelkesedéssel sorakoztak a magyar zsidó kultúra előharcosai.

Az Omike megalapításával kezdődik a magyar zsidó köz-művelődés története, amelynek főszereplője Hevesi Simon, a hazai zsidóság egyik legdicsőségesebb, de egyben igen súlyos korszakának főpapja.

Negyven esztendő papi működésének határvövényénél hódol előtte az egész magyar zsidóság és a legelső sorban ott áll az Omike és meghajtja előtte azt a lobogót, amelyet ő bontott ki és amelyre ő írta a jelszót: »A magyar zsidó közművelődésért«.

Budapest.

Dr. Buday-Goldberger Leó,

az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési
Egyesület elnöke.

Dr. Hevesi Simon*

I.

Mint hitigazságaink legünnepeltebb hirdetője, mint vallásos problémák legvilágosabb, souverain meglátója és megoldója, mint a zsidó templomi szószéknek bölcséleti magasságokba emelője, — hová átlátszó, kristályos szavaival magához emelte a magyar zsidó intelligenciát, mint a zsidó filozófiai-irodalom föltárója és hívatott művelője, mint ragyogó írás-magyarázó, mint nehéz, súlyos veretű könyvek ihletett szerzője, mint tudományos folyóiratok szerkesztője és támogatója, mint a magyar zsidóságnak évtizedeken át, valóban a legsúlyosabb helyzetekben lelki reprezentánsa, ezernyi ezer ember ügyeinek, óhajainak vivője, mint országos intézmények kitervezője és megvalósítója, mint a rabbikar választott vezetője és higgadt irányítója, — mindenképpen rászolgált Hevesi Simon arra, hogy működésének decenniumait számon tartsuk és a *negyvenedik* munkaévfordulónál a magunk és a magyar zsidóság figyelmét, hálás elismerését, megemlékezését és ünneplését feléje fordítsuk.

*

Hevesi Simonról még nem jelent meg biográfia. Évtizedek peregetek évtizedek után fölötté; hitközségi intézmények, társulatok ünnepelték a jubileumi határokat; minden közület hálával, őszinte köszönettel, mély tisztelettel fordult Felé

* Született Aszódon, 1868 március 22-én. Atyja Handler Márk, volt siófoki, aszódi, hevesi és tatabányai rabbi, anyja szül. Rosenberg Julia. Az elemi iskolát Hevesen, a négy alsó gimnáziumot magánúton végezte, fölvételi vizsgát tett Budapesten az Orsz. Rabbiképző Intézetben, ahol az alsó és felső tanfolyamot elvégezte és rabbi-oklevelet nyert. Rabbivá avattatott 1894 elején. A budapesti Tudományegyetemen filozófiai, műtörténeti, történeti, irodalomtörténeti és semmi nyelvészeti kollegiumokat hallgatott; bölcsészettudori oklevelet nyert 1892-ben. A kassai jogakadémián 6 szemeszteren át jogi tanulmányait végezte. 1893 december 8-án a kassai izr. hitközség, mint rabbist és hitközségelnököt megválasztotta, állását 1894 elején fog-

ünnepnapjain. Mindenik azért, mit Hevesi munkájával áldásos alkottott külön-külön nekik, — de összefoglalni a nagyskalájú, zerrétű munkateret, — erre egyik sem vállalkozott. Nem mert vállalkozni...

Ez oldalak célja sem teljességet adni. Megrajzolni a portrét — talán igen. Hű rajzot adni, igaz vonalakkal, de nem teljes kidolgozással. A tudós munkáját talán lehet valamely hozzá méltó differenciált mértékegységgel megközelíteni, — a lelkihatásokat sem a könyvek száma, sem a kortársak mérlegelése ki nem fejezheti. Hevesi Simonról is megállapítható, hogy irt több mint félezer cikket, mintegy harminc önálló művet, a bibliografus ezt mértékbe szedi, de azután tehetetlenül megáll, nem mer pontot tenni, mert érzi,

lalta el és ott működött 1897 áprilisáig. 1897-től 1905-ig mint lugosi főrabbi működött a lugosi anyahitközségben és hatásköre kiterjedt a karánsebesi, oraviceai, resicai, bálínei és németbogsáni hitközségekre. 1905 szeptember óta mint pesti rabbi, később mint főrabbi, majd mint vezető főrabbi működik. 1905 március havában, még mint lugosi főrabbi, szentföldi tanulmányutat tett. Meglátogatta Cairo és az Alexandria után Jeruzsálemet, az új zsidó kolóniákat és Palesztina nevezetesebb helyeit. 26 év előtt megalapította az Országos Izraelita Közművelődési Egyesületet, később az Izraelita Patronage Egyesületet. Lugoson Putnoky Miklós igazgatóval együtt szabadegyetemi előadásokat szervezett. Állandó tagja és igazgatósági tagja volt a magyar közművelődési egyesületeknek. Kb. 12 éve elnöke az Országos Rabbiegyesületnek. Társzervezője volt a Magyar Zsidó Szemlének és a Hacofoei héber nyelvű tudományos folyóiratnak. Szerkesztette az OMIKE három Almanachját és a Blau Lajos tiszteletére kiadott kétkötetes emlékművet. Az Országos Rabbiképző Intézetben 29 éven át adta elő a homiletikát és dr. Venetianer Lajos halála óta a vallásbölcsezetet. A Pesti Izr. Hitközség megbízásából szerkesztette az Etika a Talmudban c. kiadványt és a Hitközség megbízásából írta Majmonides-tanulmányát. Előbbi az Imit kiadásában, utóbbi mint a Pesti Izr. Hitközség kiadványaként jelent meg. Imakönyv-fordítása ismételt kiadásokat ért és állandóan forgalomban van. Machzor-fordítása pedig most van sajtó alatt. Egyébként irodalmi működéséről külön összefoglalás számol be. Működésében a hitszónoklatra, a valláserkölési nevelésre és a filozófiai műveltség terjesztésére fordított gondot. Mindenkor a legtisztább és legrosszabb hazafias szellemet képviselte, felekezeteinek és hittestvéreinek sorsát szívén viselte. A Magyar Revizíós Liga igazgatósági tagja és annak egyik országos nagygyűlésén előadást is tartott. Ugyancsak előadást tartott az Erzsébet Népakadémia a vallás helyzetéről a mai társadalomban. Nagyszámú előadást tartott az OMIKE-ben, a Pesti Izr. Hitközség kulturális ügyosztálya előadás-sorozatai, a Magyar Zsidó Szabadegyetem és vidéki hitközségek előadásain, valamint a pesti hitközségi körzetek és a szomszéd hitközségek meghívására. Félavatta a temesvári-gyárvárosi, egri, nagykőrösi, aszódí, továbbá a budapesti-kőbányai, aréna-íti, páva-utcai, esáky-utcai templomokat, valamint a Hősök Templomát és számos rabbi-installációt végzett.

hogy nagyon csekély rész ez Hevesiből, negyven esztendő gazdag vetéséből, aratásából, — a fák koronája fölé emelkedő piramisnak csak egyik oldala az Ő írói, tudományos megnyilatkozása. Az igaz pap munkájában lehullnak a válaszfalak. Nem lehet szólni tudós papról, szónokló papról, meg lelkész-kedő papról. Gyakorta egy-egy ragyogó szónoklat tudományos eredmény és hatalmas méretű pastorális cselekedet is. Amiként egy irodalmi, kulturális, szociális kör megteremtése, — ami valójában lelkesítő mű, alapját képezi a tudományos fejlődésnek. Hevesi Simon az ily irányú alkotások terén a csúcson magaslatain jár. Rabbiképzőnk megnyitása óta elismerten legnagyobb hitszónokunk. A Szentírás szellemébe, a próféták lelkületébe, — nem a lexikális szómagyarázat, hanem a szent szöveg ihletébe legmélyebben behatoló nagyszerű kutatónk. Az OMIKE megalapításával és munkaköre állandó szélesbítésével, a keretek fesztítésével megteremtí a céljaiban legátfogóbb magyar-zsidó kultúrintézményt. A Patronage életbe szállításával ezer és ezer lelket mentett meg a zsidóságnak. Folyóiratok támogatásával, kiadványok rendezésével, kultúrelődások kereteinek megépítésével fórumot teremtett a magyar zsidó tudósok, írók, művészek, rabbik működése számára. Nem Néki volt szüksége a fórumra, a nyilvánosságra, mondanivalójának meghallgatására. Néki minden héten, szombaton és az ünnepnapokon több ezer hallgatója van, a magyar zsidóság színe-jáva, a szellem arisztokratái; Ő ama bizonyos művész, kinek festménye mindig a legjobban megvilágított falat kapja lelki gyönyörűségekre szomjas tömegek kielégülésére. Sok száz más megnyilatkozás fórum nélkül marad.

E pontnál nyilvánul meg Hevesi egyik történelmi szerepe.

A kiegyezést követő három évtized áldott humusza kitermelt gazdag értékeket, magyar zsidó kultúrértékeket, irodalmi kört és előkelő nővőjú folyóiratot, hetilapot, európai hírnévre emelkedő festőket, szobrászokat, a rabbiképző pedig rátermett igehirdetőket, — másrészt kitermelt ama kor a zsidó szellemiség megismerésére szomjazó intellektueket. Am ezek nem találtak egymásra. Valának vateszek és valának tömegek, de nem találkoztak. Az irodalmi kör (Imit) óvta és óvja tradícióit, a zsidó akadémia magaslatairól nem szállhat alá. A folyóirat (Magyar Zsidó Szemle) külföldi viszonylatban is magas szinten mozog, nem találhat utat még a képzetesebb zsidó közönség lelkületéhez sem. Viszont a hetilap, hivatása szerint a napi eredmények és a jelenkor szellemi termékeinek áll szolgálatában. Művészeink viszont alig választanak zsidó témákat. Hevesi minden igyekezete, hogy a zsidóság örök értékű meg-

szóallatátjának közönséget, a szomjú tömegeknek bővizű forrást nyújtson. Közönséget a tudósnak, költőnek, írónak, festőnek, szobrásznak, zeneművésznek, előadószinésznek. Ebben Ő egészen magas nízus horizontján járt, elgondolásait, mintegy rejtve, látomás formájába öltöztette, mintha őt a zsidó Genius vezetné útján. A zsidóság jellemző alkotásait szeretné nemcsak megismertetni, hanem új, meg új megnyilatkoztatásokkal gazdagítani. A Genius megmutatja neki, hogy mit termelt Európa művészetben gazdag metropolisaiban a zsidó. Ő megkérdezi a Geniust: miért nem ihleti a zsidó őstehetéseket zsidó témákkal, miért idegenek járnak kalászkodat szedni a bibliai mezőkön, miért nem glórikálja a zsidó költő, festő, szobrász, zenész a mi zsidó multunkat, napjainkat, melynek nyomán öntudatunk erőre szökken, a tömegek is vágó szeretettel fordulának az őstehetések nyomán saját énjük, fajuk, hitük felé? A Geniusz szomorúan néz rá és Ő megérti a néma tekintetet. Zsidó ember nem vásárol zsidó művészekről zsidó tárgyú műalkotásokat! Valóban, ha valamelyik kápolnából megvehetné a mi zsidó mágnásunk egy nem zsidó művész Mózeszt avagy Salamont ábrázoló oltárképét, vagyont áldozna reá. Talán ha zsidó festő Bachansnő-jét látja hittestvérünk a táriaton, — erre is áldoz. Ám, ha a zsidó tehetségét, egész lelkét öntené is művészetébe és a Kinyilatkozás fenséges drámáját tárná elének vászna, — akkor sem díszítené vele szalonját. Hevesinek a zsidó Génisszal való találkozás látomásáról kimerítőbben kell szólnunk. Nem egyszerű költői vízió ez Nála. Az Ő legnagyobb élményének kell tekintenünk, mely munkásságának legfőbb irányait determinálja. A modern áramlatoktól itasult kor zsidó papjának jól átgondolt eszmemenete tárja elének messzelátó terveit. Hevesi korán észreveszi a lelki, művészi átélésekben rejlő föld fölé emelkedést, áhítatot, a zsidó szellemiségből örökölt kultúra és műpártoló hajlandóságot és az elzsidótlanodott, elkönyösödött, a zsidóságban gheftó levegőt érző zsidó arisztokráciát szeretné megnyerni, mert azok rossz példája rombolólag hat felekezeti közéletünkre, azok megnyerése új áramlatot vinne a fáradt vérkeringésbe. Fel-tárja hát lelkét, magas ívelésű terveit egyik dolgozatában miközben keresi, hogy mi a kultúrában, mi a művészetben zsidó jellemző vonás.

Mielőtt Hevesi itt említett elgondolásairól szólnánk, nem hallgathatjuk el azon megfigyelésünket, hogy Hevesi életrajzában csak akkor adhatunk hű képet munkásságáról, ha felváltva követi egymást az Ő lelkében végighullámzó termékeny benső tervezgetési folyamat, melyről egy-egy mélyszántású cikk, böleseleti, esztétikai, theologiai tanulmány tanuskodik és

azután jelentkezik a megvalósítás, az intézmény életrehívás, a praktikus alkotás.

Hevesi belső, kontemplatív életének egyik leghívebb megnyilatkozása tehát az az említett ragyogó gondolatlánc. Tulajdonképpen Jób könyvének egyik látomása nyomán indul el lelkében, majd bontakozik ki és tűnődései folyamán a zsidó Génusz vezetle úton kiesendű a légién finom megállapításban: „Áhol hitben és művészetben az ember túlemelkedik az anyagon, — az a zsidó lélek rokonsága, az a zsidó hivatottság birodalma! Kezdeté a multban vagyon, folytatása partnélkül való, mint a jövőd s végtelen, mint az én (a zsidó Génusz) utam!“ Nem gyökérszálak nélküli, imbolygó tétel ez Hevesi-nél, melyet az entuziaszmus szónoki hevülete robbant ki és vetít a zsidóság dicsőítésének egére, hanem valóban láncszem után kapcsolt láncszem, melyeket a mélyebben látó intuiciói sugallnak és fűznek egymásba hiány, szakadás nélkül s elvisznek a végső eredményhez. Megpróbáljuk újra fűzni a láncsort Hevesi gondolataiból: Biblia mellett ül. Jób könyvét fordítja. Édesatyja negyvenéves hivatali jubileuma alkalmából megjelenő „Jubiláris Emlékmű“ számára készíti a fordítást abból a bibliai könyvből, mely legjobban megragadta őt, melyről önálló, az exegétáktól elütő felfogást valló elméletet dolgozott ki, amiről majd későbbben szólnunk. Odaér a mondathoz, „esti álomképek ágbogas tűnődései között, midőn mély alvás hull az emberekre, — hozzám azonban egy szózat lopózik és fülem belőle suttagást veszen. S tőle félelem fogott el és borzadás és rémületbe ejté minden csontomat. És egy fuvallat vonul át arcomon fölmereszté testem hajszálait...“ A szózat, a hang alakot vesz fel. „Megáll és nem ismerem föl alakját, egy kép szemeim előtt... esőnd lett és hangot hallék: Vajjon a halandó Isten fölött igaz lehet, vagy Alkotójánál tisztább a férfi, az agyagházak lakói, kiknek alapja por, kiket a molyféregnél könnyebb eltiporni?“ Megáll e soroknál Hevesi s szinte látja: őt, maga előtt a felnyitott bibliával, tollával a papiros fölött, tekintetével a tintatartó felé révedezve, „magamba merülök és látok belső látással...“ mi ez a hang, mely hozzá lopózik: „Nem eszmélsz rám? Én a zsidó szellem Génusza vagyok!“ Az a Génusz, mely e csodálatos bibliai gondolatot szülte a multban, melyhez hasonló hiába keresünk másutt, hogy az „agyagházak lakói“ a halandó ember, lehet erkölcsileg tökéletes lény ezernyi kísértés között. Szinte leroskad a fordító az Ezsze fonsége előtt, rabja lesz Faustként a szent szövegnek, tökéletesebb, megjelenítőbb, kidomborodóbbnak látja minden műalkotásnál! Mert az „ihlet szelleme őseinket úgy érinté, hogy lelkük feléje hajolt és — Istent dalolta. Nem akartak

műs művészek lenni; alkotó erejüket az Oltárra tették. Ben-
muk is dobogott a szépnék kultusza, a teremő szenvedély, az
ő szemük is gyönyörítisan fogta fel a vonalak bűbáját, a
közük reszketett az alkotás vágyában, — de lemondtak róla,
csak anyagtalann művészetet ismertek, dalt és költészetet.“ Am-
de vajjon csakugyan megelégedett a zsidó szellem az erkölcsi
Jónak láthatatlan „szép“-be faragásánál? Nem így látja
Hevesi.

Van Hevesiben a görög szellem érintéséből sok vonás.
Nem választja el végső elemzésben a Jót a Széptől, a hitet a
művészettől, mintha egyik Judeának, a másik Hellásznak egy-
szülött gyermeke volna és — nem vallja a zsidó Góniusz fejlőd-
désnélküli ókori befejezettségét. Azt látja, hogy Izrael „szép“
fogalmai eszmei anyagból faragtattak; nemesak a materiából
lehet gondolatot kihozni, láthatóvá tenni, lefesteni, szoborba
mintázni, hanem maga a gondolat is lehet oly fenséges, oly
elénk dobbanó, hogy az a művészi szép formáit, ihletét fejezi
ki, minden anyag nélkül. (Ebben érdekes találkozást látha-
tunk Bialik elméletével, melyet a nagy költő Halacha és Agada
című klasszikus dolgozatában fejt ki világosan. „Míg a többi
népek művészei finom lélekkel azon gondolkodtak műtermeik-
ben, hogy mikép szabhatnák meg embertársaik gyönyörködte-
tésére a márványba vésendő *alkotások* harmonia- és szépség-
törvényeit, ugyanakkor Izrael talmudbőlesei azon gondolkod-
tak tanházaikban, hogy mikép teremthetnék meg inspirációval
a *jóságos élet* harmoniatörvényeit. . . Kié a nagyobb érdem? . .
Erzem, hogy ez is, az is *művészi* alkotás, ebben is, abban is
bőséges alkalom kínálkozik arra, hogy a *szépség* gondolata a
maga teljes pompájában kibontakozzék és el sem képzelhető
mindez az inspiráció hozzájárulása nélkül. A különbség közöt-
tük csak az anyagban és eszközökben mutatkozik.“) Am-nem
állott meg a zsidó szellem ókori beteltségénél. Hevesi szerint:
„... eljött a zsidó lelkek teljessége és felszabadította őket, mi-
kor a formai szépből nem az anyagi esábot keresték, hanem
az isteni törvényt — és azóta bebizonyították, hogy lelkek nem
egyoldalú, teremteni tud minden téren, ahol az emberiség
kíneseit gyarapítani lehet.“ És a Jób könyvéből kilépő Góni-
usz vezetí őt csodás palotába, hol az épület minden atomja, a
berendezés válogatott iparművészi remekei, mind klasszikus
főkéletességű és „a zsidó szellem alkotása, ami lelked meg-
ragadja és szemed gyönyörködteti.“ Versenyre kél a zsidó
teljesség Tyrus, Szidón, Hellas és Róma mestereivel, de meg-
állja helyét ott, hol korunk nagyjai mérkőznek egymással.

* Bialik: Halacha és Agada, 8. lap.

Salamon király templomát idegen művész tervelte, a közép-
korban keveset építettek a zsidók, de íme, ha a modern Európa
építkezésében a zsidó szellem osztályrészét akaróknak kimutatni,
most kötetekre volna szükségünk. A Góniusz vezetí Hevesit
a palotában, hol tündöklő nevek kápráznak a fény sugarban,
együtt a tudomány, a költészet, bölcselet, szobrászat, festészet,
zene papjai, valóban, mint Nietzsche mondja: „A zsidónak
homloka körül őseinek asztrál szellemei lebegnek.“ „Mennyi
erő, mennyi teremő hatalom! . . .“ Bár Hevesi vezetíje panaszt
sugor fülébe, hogy a tengeri zsidó művész alig foglalkozik
a zsidóság dicsőítésével, zsidó témákkal, holott Benvenuto
Cellini kőcsiny sórtatójára is a tengert meghasító Mózes fa-
ragta reá, bár Hevesi a palotában őt kalauzóln Góniusznak
szemrehányást tesz: ha Te szülted azokat a nagy gondolato-
kat, miért nem ihleted zsidó művészeit, a Te zsidólvívőidet,
hogy azokat tolmácsolják! — mégis megállapodnak abban,
hogy ennek oka, hogy a zsidó ember nem vásárol zsidó mű-
vésztől zsidó tárgyi műalkotásokat. Pedig a zsidó gondolat
zenéjének érvényesülni kellene a művészet minden ágában,
mert a *zsidó gondolat zenéje szől minden műalkotásban, mely-
ben az általános emberi és az erkölcsi van tolmácsolva!* És mi-
előtt a Góniusz visszaröppen a biblia sorai közé, mielőtt foly-
tatná Jób könyvének fordítását, még megkérdezi Faust: „Zsi-
dóság Góniusza! Van-e mindebben a zsidók által szőhöz jutó
művészetben valami egyetemes és általános, ami jellemzi a
zsidót? Ekkor feleli búcsúzóul a Góniusz: „Ahol hitben és
művészetben az ember tülemelkedik az anyagon — az a zsidó
lélek rokonsága! . . .“ Hatalmas gondolat sor ez, mely tette-
re készíti Hevesit.

Amit e sorokban felépít, azt igyekszik megvalósítani a
közéletben. A zsidó vezetí köröket, vezéregyenéseket, kiket a
kor általános szelleme, a vallási indifferentizmus, messze el-
vkor a hiteltől, a kultúra és a művészet előtérbe helyezésével
igyekszik visszahódítani. *Felvezeti a hellenizmus tőgáját, de
nem, hogy megalkudjék, hanem, hogy a hellenistákat vissza-
hozza Jákob sátorába.* Amidőn pedig e terveket megvalósi-
tani akarja, hogy erről szólhassunk, egyúttal külön fejezetet
kell szentelnünk Hevesi *szociális munkásságának*, mely tevé-
kenységében a teremő erő, a céltudatosság és — e téren is
— a nagyvonalúság jellemzi őt. Alig harminc éves korában,
midőn még a „szabad egyetem“, „kultúrelőadások“, „népműve-
lés“ fogalmak szinte ismeretlenek valának a magyar — külö-
nösen magyar-zsidó közéletben, már messzeható tervekkel
foglalkozik. Már Lugoson szorosabb tudományos barátságba
kerül az ottani főgimnázium széleslátókörű igazgatójával.

Putnoky Miklóssal, aki örömmel ismeri fel a fiatal zsidó papban segítő munkatársát, kivel a nemzetiségi vidék magyar intelligenciájának rendszeres továbbképzését, tudományos igényeinek teljes kielégítését szolgáló intézményt sikerül megszervezni. Megalakítják a „szabad egyetemet”. A Délvidéki Magyar Kultúregyesület a lugosi példát az egész Délmagyarországon szeretné megszervezni és így nagyobb kultúrunkába kapcsolódik be Hevesi.

A lugosi munka rövidesen abbamarad. Midőn 1905-ben mint lugosi főrabbi résztvesz az első nagybbszabású palesztinai zarándok tanulmányúton s a társaság meglátogatta Cairót, Alexandriát, majd Jeruzsálemet, az új zsidó kolóniákat és Palesztina nevezetesebb helyeit, a kirándulók, kik között a fővárosi zsidóság színe-java résztvett, mindannyian lelkipásztori egyéniségének bűvkörébe kerülnek. A fényesen sikerült tanulmányútról azzal a benyomással kerülnek haza a pesti vezetők, hogy a fiatal vidéki papot a fővárosi zsidóság tanítására, nevelésére, kulturális megszervezésére mielőbb Pestre kell hozni. Még az esztendő végén a pesti hitközség megválasztja őt lelkipásztornak. Két év múlva valóban megalakul egy *Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület!*

Kulturális szempontból nagybbszerű társadalmi intézménye nincs is a magyar zsidóságnak. Vezetőségében sikerül Hevesinek egybegyűjteni a magyar zsidó egyéniségeket, kik hitközségtől, zsidóságtól addig távoltartották magukat. Hogy mennyi munkával, fáradsággal, utánjárással járt a zsidó ügyekre nézve splendid isolation-t játszó értelmiségeket megmozdítani, arról inkább csak őszinte csodálkozással szólhatunk, mintsem azt elképzelni tudjuk. És ez az intézmény folyton nagybodott, bővült. Sűrű egymásután következő kulturális előadások, melyek szintjére jellemző, hogy boldog volt az a vidéki rabbi, író, tudós, ki ott szóhoz jutott. Megalakítják az Omike mensa akademiát, hol naponta több száz egyetemi hallgató részben ingyen, részben fillérekért étkezik. Észre kell vennünk, hogy a diák asztalnál nem is annyira az olesó étkezési lehetőség a fontos, mint inkább az az eléggé nem értékelhető előnyös helyzet, hogy ott a zsidó diákság együtt volt, családai légkörben élt, megóva ezer veszélytől és — elzsidótlanodástól. Csakhamar megvalósítják a heti rendszeres Isten-tiszteleteket a mensa helyiségeiben, péntek estéknént szombat és ünnepnapokon. Azután diákolvasó és tanulóterem alakul, hol az egyetemi tanulmányokhoz szükséges, drága jegyzetekhez jutnak a zsidó diákok, itt-ott ruhához és — nem utolsó érték ez sem, hiszen fiatalokról van szó, zsidó bálak, mulatságok rendezéséhez. A keretek lassanként tágulnak. Megalakítják

a zsidó művészképzőt, önálló műtermeket, kiállításokat rendeznek. Megindul a tanoncotthonok szervezése, a fővárosi zsidóságnak még mai napig is egyik legégetőbb kérdése. Az Omike helyiségeiből indul ki a zsidó nőegyletek szövetségének gondolata s nyomában a zsidó ápolónők képzése. A műbarátok köre szintén e centrumból lendül. S mind ezeknek sugallmazója, megvalósítója Hevesi. Túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy ez egyetlen műve Hevesinek elegendő volna ahhoz, hogy kitörölhetetlen nyomokat hagyjon a magyar zsidóság történetében.

Szóljunk-e a Zsidó Patronage fenkölt munkájáról; az egyesületet szintén Pestre jövelele első éveiben hívta elő a semmiből Hevesi. Áldásos hatását valójában csak azok ismerhetik, akik úgynevezett „pesti gyermek”-es városban éltek, működtek. Az állami gyermekmenhely a talált gyermekeket vidéki szegény parasztszülökhöz adták ki pár korona „táppénzért” gondozásba. Hogy milyen volt ez a gondozás, erről egyrészt a sok ezer apró sirhalom néma szava tanuskodik, mely a „pesti gyermek” tartó városok, falvak temetőiben látható, másrészt az a sok ezer 18 éves parasztszidó gyermek, kik 18 éves korukban, mind kitértek, hiszen pár hónapos koruktól kezdve nemzsidó nevelőszülők otthonában, azok vallása szerinti hitoktatásban nőttek fel. Az igazsághoz járunk közel, midőn megállapítjuk, hogy e módot rendszeres térítési műveltetnek tekintették. Az új patronage azután elérte, hogy a zsidó lelenek zsidó nevelőszülökhöz kerültek legtöbb helyen, a táppénz pótlékot, illetve többletet, a zsidó patronage teremtette elő. Ez szintén Hevesi alkotása.

Miközben a magyar zsidó közéletre kiható tervei megvalósulnak, benső énje újabb gondolathullámokat rejt és ezáltal a *műveltség legmagasabb fokán állók* lelkében szeretné a vallási eszmét tudatossá tenni, — azok felé fordítva tekintetét.

Valóságos tettnek kell deklarálnunk Hevesinek egy e téren alkotott rövid kis tanulmányát, mely csodálatos finomsággal elemzi a lelki életet, mely behatol benső világunk misztériumába, oda, hol a hit, a vallás keletkezik, hogyan ébred, hogyan tevődik össze, milyen elemekből képződik ez a vallás. Valóban megérdemli e pszicho-filozófiai dolgozat, hogy azt Hevesi jellemző gondolatmeggnyilatkozásának tekintsük, amikor vizsgálja a vallásnak képzetét az emberben, analizálja az ember lelki készségét a vallásra, amint annak elemei belső tényezőkből és külső hatásokból az emberben össze tevődnek. Azon jelenségek között, melyek az emberre hatnak és az emberben mint vallásképző elemek számot tesznek, Hevesi öt-

hat nagyszerű antitézist állít fel. Hatással van reánk a *szép és rút* antitézise, írja. Az útszélén heverő kadaver a fölöszlás búsító tüneteivel nem kelti a szép képzetét bennünk. Viszont a hajnalébredés fényében színeződő harmatos rózsalugas üdősége, minden emberben kellemes érzetet ébreszt. Ez antitézis nevelő hatással van az emberre, megtaláljuk ennek fonálán *erkölcsi szépérzéki*ünket is: cselekedeteiket, eljárásokat is rút-nak vagy szépeknek tartunk — erkölcsi szempontból. Ennek megérzése vágyat ébreszt életünkben minél több szépséget bevinni — cselekedeteink által. A cselekedetek legfőbb Jó, legfőbb Szép eszmeképe *Isten fogalmába vezet!* Másik ellenpár: a *hasznos és káros*. A káros következmények felismerése és mérlegelése nagyon jelentős ethikai elem. Másrészt tapasztalatlankkal korán rájövünk, hogy a reánk hasznos és káros elérése igen sokszor nem akaratunktól függ, tehát gondolatunkat bevezeti a *függés* tudatába, tisztázza az univerzumhoz való viszonyunkat. Viszont cselekedeteink káros következményei a *felelősség* érzetét érelik bennünk. A harmadik fogalompár a *rokonszenves* és az *ellenszenves*. A szimpátia a természettel szemben, az élőfa, a virág, a kúszó repkény, a szelíd galamb, a susogó nádas, a természet jelenségeivel szemben, magába rejti az emberiségnek az univerzumhoz való testvéri vágyát és lappangva hordozza magában a gondolatot, hogy *mindenek és mindnyájan egyek vagyunk Egynek kezében*. A negyedik ellentétpár az *ok és cél*. Mi az oka a jelenségeknek és milyen célt szolgálnak? Ha egy jelenség okát megtaláljuk, azt legott okozatlannak látjuk és keressük annak okát a végtelenségig. Ha a célt keressük s megtaláljuk, azt legott oknak is látjuk új célokért a végtelenségig. Az okok sorát egy *vallási Idea* zárja le, a céloktól pedig ethikai sor, — mindkettő vallásos elemeket képez.

Majd felmerülhet a kérdés Hevesivel szemben: ha minden emberben így kifejleszti a hitet, a vallást ezek a vallást képző elemek, miért került a zsidóság a vallásos tanító magaslátára, miben rejlik kiválasztottsága? Hevesi átlátszó világossággal felelt a nagy kérdésre: A zsidóság tulajdona ez a differenciáltság, ami a vallási Idea befogadásának fokozott készsége. Bizonyos fogékonyság mindenütt van, — hiszen a mai kutatások nyomán tévedésnek bélyegződött az a felfogás, hogy találtak népeket, hol nincs nyoma a vallásnak — a vallás nyomai mindenütt feltalálhatók, Izrael a vallási Ideának klasszikus népe, a revelációnak nagy megértője az ókor óta. A zsidóság a szellemiség kultuszát tetőfokra vitte évezredek óta. Ami a többi népek lelkivilágában mint vallás és erkölcsalkotó elem *emberileg* kifejlődött, ő, a klasszikus tökéletesség

és elsőszülöttség koronájával tünt ki, — erre őt a *több, mint emberi segítség* vitte. Ez a differenciáltság a kiválasztottság, melyet se zsidó, se keresztény, se mohamedán hívő nem tagad. De ez bizony a mártírság tövisét hozza magával. Ez a különvalóság, differenciáltság, idegenné és feltűnővé, rejtélyessé teszi a népek szemében.

Milyen lett tehát a zsidóság sorsa?

A zsidóság sorsát, szenvedéseit is Hevesi igen átlátszó, világos történetfilozófiai prizmán át látja, — ha még oly leverő is a megállapítás. Ha az emberiség történetét figyeljük, tanulmányozzuk, arra a szomorú észleletre jutunk, hogy az élet legfőbb mozgatója és az emberi természet állandó jellemzője nem más, mint a *gyűlölködés*. Nagy művelődési és erkölcsnemesedési fejlődésen kell az emberiségnek átmennie, míg ebből a betegségből kigyógyul. Ez az ősvétek, ez a *gyűlölet tette pokollá a zsidóság életét*, történetének szomorú időszakában. A meg nem értettség gyűlöletté változott.

*

Mint látjuk, Hevesi sohasem ötletszerűen dolgozik. Mitán megteremté a fórumot előadók és megértők között és közelebb lépett a felekezeti élettől távol álló vagyoni és szellemi arisztokráciához, — figyelmét a zsidó ügyekkel foglalkozó világi vezetők felé fordítja és azok helyesen értelmezett feladataival kezd foglalkozni.

Még pedig történetfilozófiai alapon indul el. Fölépíti lelkében az adott helyzetben a legideálisabb megoldásokat és végigtekint a zsidó történelem lapjain, hogy megtalálja ezt a típust, mely néki a legmegfelelőbb s melyet például állíthat hívei elé. Lijenkor sohasem a kor egy-egy szereplőjének tettett vizsgálja csupán, hanem megnyilatkozik nagyvonalúsága és az *egész kort az egész história* menetébe állítja. Ha pedig a zsidóság sorsát egy-egy reátermett vezető kezében szeretné látni, hátratekint a multba és onnan állítja elénk az ilyen vezető típust. Háromféle zsidó vezető típust talál a história-ban Hevesi, melyeket különösen a 16. században lát éles vonalakban. Az egyik típus a törvénytudós, aki a zsidó tan egész tartalmát kötelező formulákba igyekszik szorítani és szellemi munkájában elzárkózik az ellenséges külvilág áramai elől, ilyen volt *Káro József*. A másik a messiási eszmék rajongó álmodozója, a szívek álmának tolmácsa, a szenvedések által kisajdolt szent vágvakozások megtestesítője; ilyennek látja Hevesi *Molchó Salamont*. Végre a harmadik, a tevékeny és tetterős, körültekintő, bölcsen mérlegelő és határozni tudó, éles eszű, kitartó akarátú cselekvő ember, a tettek embere, az ügy-

vívó, aki a valóság talaján áll, a körülmények kínálta elkerülhetetlen harcot elszántan fölveszi és azt az eszélyesség fegyvereivel, hideg bátorsággal és testvérei ügyéért bűzgő meleg lelkesedéssel folytatja... E typusnál időzik legszívesebben Hevesi. A zsidóság sorsát szeretné ideális világi vezetők kezében látni. Másrészt neki oly sokszor kellett zavaros időkben a zsidóság „ügyvivő“-jének lenni, hogy erősen foglalkoztatták őt e kérdések. A multban ilyen kiváló vezetőnek látja *Rosheimi Joselmann-t* (16. század), kinek életével Miksa császár és V. Károly alatt, a zsidóság érdekében kifejtett nagyszerű tevékenységével, nagy szeretettel foglalkozik. Hevesi történetlátása szerint a *kor szüli a typusokat*, „az erőteljes typusok örzik meg az idők jellegét.“ Ebben nem oszthatjuk egészen Hevesi felfogását. Sokszor az egyének nem a kor által vitetnek, hanem a kornak diktálnak irányt és iramot, — avagy nem is élnek a korban. Van, kit az események nem visznek magukkal, hanem ura a sors száguldó kerekének; van, kiben az öserő oly tágra nyitja a szemek sugarát, hogy pillanatok alatt feltárnak a lehetőségek. A typust sokszor saját háza négy fala neveli s csak tetteiben simul az események körlehetetlen következményeihez. Az aszkétát sem mindig a visszariadás, visszakivánczolás szüli. *Utólag* könnyű úgy rekonstruálni egy-egy kort, esetleg egészen más vidékről, több helyről összeszedni a kor vonalait, hogy mintegy varázsütésre megjelenik a kor typusa.

Mily messze multba kellett Hevesinek visszamenni a történelemben, amíg egy ideális zsidó világi vezető typust talált, aki „lankadatlan éberséggel és fáradhatatlan kitartással örököl a zsidóság érdekei felett, nagy körültekintéssel és bölcseséggel megoltalmazza a meglevő jogokat, élet veszi a fenyegető, elejét veszi a keletkező veszedelmeknek, hivatása kifoghatatlan áldozatkészséggel, csodálatos bátorsággal, magáról megfelelő önzetlenséggel, elszánt, erős akarattal, szellemi képességeinek és testi munkabírásiának kíméletlen túlfeszítésével a zsidóság ügyét védeni és előrevinni, a zsidóság helyzetét javítani, a zsidóságért küzdeni.“ Így rajzanak Hevesi lelkében a zsidó világi vezetőről kialakult követelmények.

Hevesi egész életében nyílt szemekkel látja a zsidó sors alakulását, a zsidó vezetők munkáját s szinte kiformalja a párnész elméleti alakját, valamint a *stadlan*-ét. Párnész az a vezető, ki hivatásának tekinti a zsidóság ügyeinek intern rendezését. Hevesi szemei előtt lebegnek az egész zsidó életet átkaroló intézmények életrehívása, a legkülönbözőbb zsidó rétegek megmozdítása, a tömegek spiritualizálása, kongresszusos rendszeres összehívása, kulturális és szociális keretek

(Omike, Patronage) megteremtése, a felekezet tagjainak nagygyűlésein, azok gazdasági életének szabályozása. Viszont a *stadlan*, ki a zsidóság ügyeit kifelé képviseli és nagy *buzgókodással* viszi. Ő talált a zsidóság multjában olyan *stadlant*, aki e címet: „buzgókodó“ kiérdemelte s örök mintaképévé avatta „a zsidóság azon vezetőinek és képviselőinek, kik nem üres címetek hajhásznak, kik tiszteletbeli állásokra világi célok szemmel tartása nélkül önzetlenül törekcszenek, csak azért, hogy munkájukkal és tehetségükkel, áldozataikkal és odaadásukkal hitfelekezetük javát valóságosan előmozdítsák.“

Bármennyire is a fórum élére állította Őt hivatása és hivatásán belül is egyéni kvalitásai nyomán következő életsora, hogy a világ egyik legnagyobb gyülekezetének élére jut, mégis el-elfogja őt a vagy, „az eszmék csöndes kultuszában eltöltött“ napjait. „Az ezerágú tevékenység embere vágyódik a *sima. zajtalan, szemlélődő élet után*.“ Szinte magára ismer, midőn az Újkor legelején élő zsidó műben e sorokat találja: „Mi boldogok is azok az emberek, akik gondolkodásukat és törekvéseiket úgy intézhetik, hogy elfordulnak e világ hívságos dolgaitól és csakis szent dolgokkal foglalkoznak.“

Hevesi életében kiemelkedő mozzanatnak kell tekintelnünk, — mint a szellemiség magaslatain járó tudományos kutató megnyilatkozását, — azt a számára megrázó eredményt, átlést, melyről már említést tettünk, mely az Ő gondolatvilágának egyik legszebb terméke. Jóh könyve tanulmányozása közben, a Szentírás e fenkölt termékéről *új tudományos elméletet állít fel*. A multban Jóh könyvét úgy tekintették, magyarázták, régebbi és újabb exegeták, hogy az a theodicaea problémájával foglalkozik. Az a körülmény, hogy a zsoltárok és a Szentírás egyéb helyei többször foglalkoznak Isten igazságszolgáltatásának kérdésével, odateltele Jóh könyvének kommentátorait, hogy e könyvben is a theodicaea problémáját igyekezzenek felismerni és kimutatni — borzasztó hátrányára a könyv szépségének, szerkezeti egységének, művészi értékének és — helyes megértésének. Ennek a Hevesi szerint hamis kiinduló pontnak az lett a természetes következménye, hogy a könyv tetemes része érthetetlen maradt. *Valósággal Jóh könyve nem Istennel, hanem Jóhbal, az emberrel foglalkozik*. Problémája nem az, hogy Isten igazságos-e?, hanem az, hogy az ember *erkölcsi lény-e?* Igaza van-e a Sátánnak, mikor az emberi erkölcsiséget nem próbaállónak, hanem fölszinesnek és önzésen alapulónak tünteti fel és a legsúlyosabb kísértésben, Nisszajonban megtántorodik saját erkölcsének tökéletességébe vetett hitében, avagy megállja a próbát, a kísértést, a Nisszajont az ember és ezer fájdalomban is kitart saját szilárd er-

kölesisége lehetőségénél. Az alapkérdés tehát: beválik-e Jób, vagy nem? És itt *Jób typus*, tipikus az emberiségre nézve, mert ha egyszer lehetséges önzellen, próbaálló erkölcsiség, akkor általában lehetséges, mert az egy bebizonyult eset azt igazolja, hogy a kérdésbe vett lehetőség az emberi természet határain belül esik. Jób könyvének célja meggyőzően lélektanilag bebizonyítani, hogy a jó emberben az erkölcsiség elég erős arra, hogy a legnagyobb kísértésben is megálljon. Hevesi ezen elméletét fejezetről fejezetre haladva bebizonyítja a régi exegeták és a nagy protestáns bibliakutatók felfogásával szemben.

*

Hevesi, a kiváló hitszónok, egész élete folyamán mélyreható tekintettel merül el Izrael ókori igehirdetőinek gondolatvilágába és előadási formáikba. A Rabbiképző homiletikai óráin egy-egy prófétai fejezet elemzése nyomán, mintha megélevenednének a próféták ajkai s magunk előtt látnók a hallgatóságot. Nem száraz lexikális elemzése ez a Szentszövegnek, hanem életbeszólítása „az alvók ajakmozgatásának.” Nem „fejezet” az többé, hanem magasröptű, dörgő igehirdetés, ragyogó prédikáció, szinte alig ismerünk reá, annyira hozzánk szólnak, annyira modern lesz minden szavuk, — pedig ugyanazt a szentírás szöveget, melynek ámulva észleljük Hevesi előadása nyomán színes fordulatait, — könyvet betéve évek óta tudjuk, megtanultuk összes *variae lectionis* és *hapax legomenon*jaival. Kár, hogy homiletikai előadásai nem kerültek sajtó alá. Még jelentősebb Hevesinek midráskutató módszere. A midrások, melyek egykor vallásos előadások, hitszónoklatok, egyszóval predikációk valának, jelen formájukban alig ismerhetők fel ilyeneknek. A textusból kiindulva — ahogymost a midrásgyűjtemények előttünk fekszenek, több réteget mutatnak. Rengeteg betoldás, a későbbi kor prédikátorának az előbbi kiegészítő, színező, variáló, vezérszavakba sűrített szónoklata belekomplikálva. Hevesi megkísérli kihámozni az eredeti midrást a maga teljes belső tartalmi összefüggésével, teljes gondolatlorával. Kutatásai nyomán valóban új képet kapunk például a Peszikta midrásgyűjteményről.

*

A rabbihívás tekintélyének emelésére nemcsak saját életével, munkásságával, egyéniségével, tapintatával, lényéből sugárzó méltóságával, egész habitusával sikerrel törekszik, hanem a rabbikar érdekében számtalanszor interveniál, felmerülő elmérgesedett helyzetben konciliáns modorával békét teremt —

a rabbi javát szolgálva, tekintélyét öregbítve. Különösen nagy hatást ért el országszerte azon felhívása, mely a pénz elértéktelenedésének idején a hitközségek bizonytalan budget viszonyai között, több hitközség nem a pénz rohamos romlása árnyában, hanem csak alig emelte fel a rabbik ellátásának niveláját. „A magyar zsidóság komoly érdeke, hogy a vallási élet és annak megjelenési formája ne potemkin falu rosszul tapasztott sárfala legyen, ... hanem, hogy papjait abba a helyzetbe hozza, mely őket hathatós és eredményes működésre képesekké teszi. Ha a magyar zsidóság komolyan akarja biztosítani magának fennmaradását, úgy papjainak megbecsülésével, azok anyagi és közéleti helyzetének szánásával és az igazságnak és méltányosságnak, valamint a felekezet érdekének és méltóságának megfelelő magasabb színvonalra emelésével kell kezdeni munkáját.” Biztos értesüléseink érkeztek a felhívás megjelenése idején, hogy Hevesi szava széles körökben nagy és eredményes hatást váltott ki.

II.

Jelen biográfiának nem célja Hevesi Simon életrajzi adataival foglalkozni, néhány közérdekű eseményt mégis felsorolunk szüleiről, gyermekkoráról, *lelkész* munkájáról és küzdelmeiről, egyházipolitikai lépéseiről.

Abban az esztendőben születik Aszódon, midőn atyja, az aszódi rabbi, Handler Márk, otthonában szinte hétről-hétre ünneplik az aszódi hívők papjukat, mert nagy tiszteletet szerzett a kis városka zsidó hívőinek legutóbbi közszereplésével. Ugyanis az aszódi hitközség az egyenjogúsítás örömeire meghívta a világi hatóságokat is. A zsinagóga megtelt és az 1868. jan. 19-ikán tartott magyar hitszónoklat szinte frenetikus hatást gyakorolt a jelenlevőkre. A rabbi ünneplése, szónoki sikere, nem tűnt el a templom lámpáinak kioltásával. A főszolgabíró br. Podmaniczky, tiszteletteljes, igen megleghangú átiratban üdvözölte a főrabbit, fenkölt szárnyalású, magyar nyelvű hitszónoklatáért. A helyi kaszinó díszagnak választá Handler Márkot. Hónapokig közbeszéd tárgya lett a zsidó pap nagyszerű teljesítménye. A zsinagógai beszéd magyar nyelve már multtal bírt akkor hazánkban, de igazán csak multtal, s nem jellel. Régebben tartott néhány rabbi kivételes alkalommal magyar nyelvű hitszónoklatot, de a Bach korszak alatt ismét a németre tért át a predikáció. Handler Márk az első között volt, ki a kiegyezés után megszólaltatta a zsiná-

gógában a hazai nyelvet. Handlernek több munkája maradt reánk. A *Vajovinu bamikra* c. héber elemi nyelvtanát igen sok iskolában használták. Nyomtatásban megjelent az említett emancipáció alkalmával tartott beszéde és külön gyűjteményben, *Keszer Malchuss* címmel néhány hazafias és a királyi családra vonatkozó alkalmi szónoklata. Responzumai közül néhányat a címzetek utóbb Hevesinek megküldöttek s ezeket drága emlékként őrzi.

Többször szerez örömet Handler hitközségének eloquenciájával. Erről tanuskodik az a rendkívül meglehangú átírat, melyet a *hevesi* hitközségtől kap a királyi pár ezüstményezője alkalmával tartott hitszónoklataért. Ugyilátszik Hevesi atyai örökséggel terhelten indult hitszónoki pályájára.*

Handler Márk nem rabbi családból származott. Atyja nagy lamdan hírében állott; gazdálkodott, mint bérlő, föld-birtokon. Hevesi Simon édesanyja hőgyészi születésű; Rosenberg Sámuelnek, a hitközség elnökének leánya. Egyik fivéré, a délviasutak nemzetközi elszámolási irodájának főnökét, mint nyelvzsénit ismerték, ki az európai vasúttársaságok csaknem valamennyiével azok nyelvén számolt el, szóban és írásban. Hevesi anyja nagyon éleseszű, leirhatatlanul vallásos, páratlanul kötelességű, erős jellemű asszony volt, legboldogabb érzések akkor töltötték el, ha férje és fiai talmudot tanultak. Sokszor emlegette, hogy az ő nevének bibliai verse, poszukja szerint leszármazói Izráel tanítói lesznek: Jauru mispotechó le Jaakaav veszauroscho le Jiszroel (Jentl).

Hevesi első tanítója bizonyos *Strasser* Ignác volt, egy esongrádi származású autodidakta; nagy olvasottságú, nem közönséges látókörű férfiú, aki miközben büszkén emlegette, hogy Hevesit ő tanítá 5 éves korában alef bészre — sok érdekes részletet közöl Önéletrajzában kis tanítványáról.**

Iskolai tanítói voltak Löwinger Bertalan, Löwinger né és Goldberg Mayer. Ez utóbbi később Pestre került.

A gyermek Hevesire az események helyett olvasmányai mély hatást gyakoroltak. Folyton olvasott és mindig korát megelőző olvasmányok kötötték le figyelmét. Mint elemista Eötvös Karthausiját és a Niebelungok énekét hordta ki apja könyvei közül. Arany János elbeszélő költeményeit könyv-

* Handler Márkról elég részletes biográfia jelent meg a *Jubiláris Emlékmű*-ben, melyet negyvenéves papi működése fordulóján adott ki dr. Handler Rudolf lugosi ügyvéd 1904-ben.

** Strasser Ignác önéletrajza családom birtokában van, miután e nagy intelligenciájú házitanító — ki később szép pályát futott be és elég szép héber tudással bírt — családomhoz tartozott.

nélkül megtanulta. Verset is próbált írni. Egyik ilyen próbálkozása volt:

Meddig tűröd örök Ég,
Hogy a nehéz sorskerék

Pántja alatt szenvednek
Könnyhullató emberek,

A szenvedő emberek nagy hatással voltak a gyermekre. Egy-egy nyomorék koldus, zokogó ember látása órákig, sőt napokig foglalkoztatta. Nagyon szeretett tanulni, egyrészt mert élvezte feltűnő könnyű memorizáló képességét, másrészt, mert olyan akart lenni, mint apja, aki mindenkinek tudott tanácsot adni, „a tanácsadásban pedig sokat kell tudni, mindenkinél többet kell tudni.“ Szeretett krétából emberfejeket faragni és rajzolni. Tettrevágyó akaratát kielégítette állatok rajzolásában a *mozdulatok* sikeres megrajzolása. Képről rajzolni, pontozott rajzfüzeteket használni nem akart. Sokszor csodálkozott, hogy „miért engedi a jó Isten, hogy az ágak a fákban nem szimetrikusan nőnek?!“ Nem szerette a szeszélyességet, a szimetria hiányát. Emberi arcot nem tudott jól rajzolni, de kimondhatatlanul érdekelte az a kérdés, hogy a mosoly és a redő tényleg kifejezi-e a nyájasságot, illetve a haragot? Kísérleteket tett beszélni még nem tudó kis gyerekekkel, hogy miként reagál a barátságos arkifejezésre és barátságtalanra.

Midőn az elemi elvégezte, otthon maradt héberül tanulni. Atyja jól tanított. 8—10 jobb talmudista tanítványa volt mindig. Saját vallomása szerint, senki oly hatással nem volt reá, mint atyja, ki a bibliát igen alaposan tanulta vele. Kísérletet tett az őriz a családi tradíció. Héberben jártas vendég ült asztaluknál, ki tórárt kezdett mondani: *Jesaje novi sógt* (így szól Jészásjás próféta). *עַקְר לְבַשְׁתִּי יִלְבַּשׁ*... Hevesi rögtön közbe vág: *ezt nem mondja Jesaje novi scholl!*... Mire a vendég replikáz: Könnyű azt mondani, hol nem áll valami, mond az meg fiú, hol áll! — Hevesi nyomban felel: Nem Jesajában, hanem Ijevben (Jób) áll! Történetesen éppen ez a két könyv különösen érdekelte s szívesen tanult meg belőle könnyű felfogásával fejezeteket. A vendég bámulva elhallgat s rövid esend után így szól: „Gyönyörű hangja van ennek a gyereknek“. Az egész család más megjegyzést várt a vendégtől, álmélkodással fogadták a kritikát, hiszen még zemiresszt sem tudott szépen énekelni... Az esztendő a vendégnek adott igazat. Csodásan zengő hang segíti Hevesi szónoklatai benső értékét.

Gyermekkorára jellemző, hogy legjobban szerette nézegetni, olvasgatni *Lavater* Physiognomiai nagy művét, amelyik tele volt karakterisztikus ábrákkal. Hetekig olvasgatta, néze-

gette s — nem elégítette ki őt: nem találta igazaknak, mesterkéntnek mondotta azokat.

Atyja házában gyakran fordultak meg rabbik. Így Krausz Vilmos néhai debreceni rabbi, — ki tanítványa volt, Kohn egri, Schnitzer komáromi, Kuttna szabadkai és később Tatán, a dunántúli fiatalabb rabbinemzedék. A legidősebb fiúra, Hevesire hatással lehetett az apa és rabbitársasága, nemcsak kedve ébredt a papi hivatáshoz, hanem ideálja lett neki, melytől soha semmi el nem téríthette többé. Az apa soha nem mutatta családijában a mi felekezeti életünkől eredő megpróbáltatásokat. Ideális lelkületű ember volt, ki hivatását ideálisan fogta fel.

Tizenhárom éves Hevesi midőn atyját a tatai hitközség főrabbiának választja. Ekkor magánúton végzi a középiskola alsó osztályait; atyjával most már bibliát, talmudot és héber nyelvtant tanul, az Országos Rabbiképzőbe készül, felvételi vizsgára. 1883-tól a rabbiképző növendéke. A szemináriumi évek alatt, rendszeres studiumokon kívül, kétségkívül nagy hatással voltak rá az önképzőköri ülések, melyeken már a következő évben aktíve vesz részt: két szavallattal és három önálló dolgozattal. Az egyik címe: Optimizmus és pesszimizmus, az eredeti költemény címe: Éjjel. A következő évben: Bölcseszett és költészet-ről szabadelőadás sorozatot tart. A témák minden bizonnyal komoly célkitűzéseket sejtetnek. Az 1886/87-ik tanévben Hevesi kedvéért alelnöki állást szereznek. Majd megírja *Bernstein* Bélával együtt az önképzőkör tíz éves történetét. Valószínűleg az önképzőkörben felolvasott versek közül valók a magyar zsidó Szemlében megjelent „Sunémi szép leány“ és „Megnyugvás Istenben“ című bibliai tárgyú versei.

A szemináriumi professzorokon kívül *Pauer*, *Medveczky*, *Henszelmann* és *Pasteiner* egyetemi tanárok voltak reá nagyobb hatással. Legtöbb személyes jóakaratot *Gyulai Pál* részéről tapasztalt, kinek az irodalmi szemináriumokon dolgozatokat nyújtott be. Mindig melegen buzdította és többször megtörtént, hogy kocsiján elvitte Hevesit az Akadémiára előadásokra.

Az utolsó egyetemi évek alatt létesült a rövid életű Főiskolai Hallgatók Világsszövetsége. Mint a Theológiai Kör elnöke, ő is helyet foglalt az egyetemi kör elnökségében, hol aktíve működött. Rossz fényképe még most is megtalálható az egyetemi folyóiratok akkori igen érdekes évfolyamában. Igen előkelő, széles látókörű ifjakkal dolgozott együtt egy időben, melyre mindig kellemesen emlékezik vissza Hevesi.

Tanulmányai mellett mindig szeretett foglalkozni műtör-

téneti ismeretekkel, melyeket az egyetemen, a mintarajziskolában tartott előadásokon és a képzőművészeti egyesület hivatalos helyiségeiben hallgatott előadásokon szerzett. Ezt kiegészítette később könyvekből, gyűjtemények tanulmányozásából Németországban, Ausztriában, Olaszországban és itthon.

A tanuló évek hamar leperlegnek. Az egyetemen 1892-ben avatják doktorrá, amikor „Sir hasirim exegezise a tannaim korában“ című dolgozatával disszerál. 1894-ben, a szemináriumi studiumok befejeztével rabbivizsgát tesz és ugyanazon évben két nagy hitközség választja rabbijává: Miskolc és Kassa. Hevesi ez utóbbit fogadja el. Mindössze három évig működik Kassán, ahol a jogakadémián elvégzi a jogot.

Hogy milyen elemekből tevődik össze Hevesiben a hit-szónoki alkat, arra nehéz felelni. Kétségkívül átörökölt motívumok és lelki impressziók; atyja példája, mély gondolkodása, nemes etikája; azonkívül a *האפיקורס*, mint a lelki élet állandó muzsikája töltötte el, az emberektől kissé elvonultan, nem váltotta a *nul admirari* elvét. Mint későbbi írásaiból kitűnik, a természet megfigyelését, igen gyakran eltölti a szenvedő emberrel való foglalkozás, sőt azok irányában jelentkező szimpátia. Nyomát észlelhetjük a külföldiek közül Ibsen, Schiller,* Schopenhauer, a hazaiak közül Madách, Arany, Greguss Ágost, Alexander Bernát, a klasszikusok közül Plato, Ciceró és Tacitus írásainak. Mindezekből gyakorta idéz is. A történelem mélyebb olvasásának hatása már korán észlelhető Hevesin. Szembehelyezi a változásokat, a mulandókat az örökkel, a változatlanokkal.

Hogy mi indította a filozófia felé? — a vallás. Szinte tétlenül állította fel, hogy a hit minden tételét igazolni igyekszik önmaga előtt, hogy azokat teljes meggyőződéssel hirdethesse. Megismerni kívánta a hit ellen irányuló elméleteket, hogy becsületesen, jellemesen taníthasson. Teljes képességet akart, hogy megvédelmezhesse meggyőződését. Jelmondata lett: győnyörű világ a hit, de én csak akkor szolgálhatom, ha igazságát beláttam, átéltem. A filozófia 2000 éves elméleteiből meglátta a kölcsönös cáfoltatásokat és a kételyekkel szemben ezer bizonyítékot érzett, olyanokat, miket a zsidó filozófusoknál sokkal jobban, többet lehet igazolni a zsidó vallás igazságaiból, mint ezt tették régebben, mikor a filozófia és kritika módszereivel nem mertek a kanti élességgel nem formulázott, de már Plato óta sejtett kritikai határvonalakat megközelíteni.

* Az első szónoklata Schiller: Mózes küldetésével polemizál, — 19 éves korában.

Közben Hevesi megnősül. Rabbi Szimcha Bródy lányát veszi el, kivel Isten-áldott, boldog, megértő, eszményi családi életben él. Rabbi Szimcha Bródy elsőrendű hattárakkal bírt: mint rabbi nem működött. Szinte egyedülálló nagy talmudtudással rendelkezett. A rengeteg anyag felett, beleértve a riszim és áchárónimot, szédületes merészséggel és bravúrral uralkodott. Félelmes és végletekig respektált debatter volt, a pilpulnak elsőrendű mestere. Neje rendkívül szellemes és művelt, — Landesberg Jicchok Aron nagyváradi rabbi leánya volt. Hevesi feleségének nemcsak atyja, nagyatyja, de dédáttyja is rabbi Frauenkirchenben.

*

Külön kell szólnunk Hevesi magas látószögből eredő emelkedett felfogásáról, mellyel *saját pályájáról*, a rabbihipotéziséről, a zsidó tudományok céljáról, a rabbik lelkivilágáról és a zsidó társadalomban elfoglalt helyzetéről alkotott és hirdetett.

A rabbi leggyönyörűbb feladata Hevesi megfogalmazásában: Isten igéjét hirdetni. „Van Istennek igéje, tehát hirdetni kell!” Ha van a zsidóknak egy, a maga nemében páratlan könyve, melyben az égi kinyilatkoztatás a zsidóság nemzeti lelkével találkozik... egyetemesen örök emberivé válik, akkor azt hirdetni, magyarázni, tanítani kell! A Rabbiképzőben rendületlen vallásos meggyőződéssel megáldott, hitben erős, tiszta jellemű, magas ideáloknak élő, a tömeg zajgó érdekbarcainak fölébe helyezkedő, emelkedett életfelfogással bíró embereket kell nevelni, akik képesek az ige tartalmát a híveknél előélni és az ige tartalmát még a kételkedőknek is hódító erővel lelkébe ültetni. „A működő pap pedig ne a vakondok szűk sikátorából, hanem a szellemi élet sávtáblájából nézze a világot, az életet és annak értékeit.”

Az ige hirdetés módjáról, belső tartalmáról, külső előadásáról többiben volt alkalmunk öt hallani, nemcsak a Rabbiképző homiletikai óráin, hanem tudományos értekezéseken is. Hiszen a hitszónoklat egészen más természetű, mint például egy politikai szónoklat, tehát más kívánalmakkal jár. A politikai szónok mindig ígér a tömegnek (földi javakat), még akkor is, ha a kormányoktól követel. A hitszónok az ő hallgatóitól mindig követel bizonyos lelki és testi áldozatokat.

Érdekelhet tehát bennünket, hogy a szónoklat nagy mestere milyen belső (és külső) feltételeket vár a szónoktól, annak predikációjától és az előadás formáitól. Egy alkalommal klaszikus sorokba foglalta Hevesi ezirányú posztulátumát: „Valom és elismerem, hogy a hitszónokot a meggyőződés teszi, ez a leghatalmasabb tanítómester, ez sug képet, erős szót, hatal-

mas antithézist, ez ad lángoló felgerjedést, ez ad lelkesedést, haragot és meghatottságot, gondolatot, fordulatot, indulatot, fölszárnyalást, természetességet, őszinteséget, igazságot, szuggesztivitást, elragadó lendületet, tömörséget, életteljességet, megvillanó egyéni eszméket, új megvilágításokat! De mégis szükségesnek tartom a tanítást és kiképzést (t. i. a beszéd felépítési és előadási módjára nézve), először, mert a tapasztalat szerint a kezdők gyöngén beszélnek, másodsor, mert mindent, még a fegyverforgatást is tanulni kell.*

Másként formulázva a hitszónoklatra vonatkozó igényét, így szól: Az írás ügyes magyarázata; a szentírási és mindrás helyeknek szellemes fölhasználása; a modor előkelősége, a nyelvezet választékossága; a túlzásoktól való tökéletes mentesség; a leghathatósabb részleteknél is az állítások matematikai pontossággal törekedjenek megfelelni a valóságnak; az irány teljes szabotossága. Aki ily igényekkel olvassa a szónoklatokat, az bizonytalanság azoknak mesteri művelője.

Hevesi szónoklatairól nem kívánunk szólni. Nagyobb beszédeinek gondolatmenetét e füzet *Vezérgondolatai* tájékán élénk. Filozófiai előadásairól és ez irányú munkásságáról is más alkalommal talán módunkban lesz kimerítőbben írni, mintsem ezt e gyűjtemény szűk keretei engedik.

A rabbik társadalomfenntartó és építő hivatásáról többiben igyekszik nemcsak a rabbikart, hanem éppen a zsidó közéletet felvilágosítani. E gondolatkörben mozogva szinte *jóslatszerűen* hangzanak szavai, sajnos, bekövetkeztek megvalósításai. Midőn arról értekezik, hogy a zsidó társadalom problémái és feladatai között első helyen áll, hogy a zsidó vallásfelekezetet tényezői a rabbit megbecsüljék, szent munkájában támogassák, tekintélyét és azzal tevékenységének üdvös *hatékonyságát* emelik, őt szeretettel kísérik és jóakarattal bátorítják... ebben az ügykörben minden szűkkeblűségnek megvan a maga káros következménye. „A magyar zsidóságnak (ezt 1915-ben írja a „Mult és Jövő“ júliusi számában) bírnia kell oly eszményi világgal, melynek szelleme kizárja az erkölcsi romlást és hanyatlást... Nem akarom, hogy tápot nyerjen a vád, mely szemünkbe vágja, hogy a zsidó felekezet az ateizmusnak, a hitetlenségnek, a *destruktív irányzatoknak* melegágya és nekünk rója fel, ha sok régi, komoly és szent fogalom a cinizmus és szkepszis martaléka lesz.” „A tapasztalat meggyőzhetett minden zsidó hittestvért arról, hogy, ha a mi ifjúságunk között akadnak kis számban olyanok, akik elrugaszkodnak a vallási világgal foglalkoztatásaitól, akkor álta-

* M. Zs. Sz. XXXIV. 183. lap.

lánosítva róják reánk a destruktív irányzat vádját... súlyos következményekkel sujtottak minket." (Ezt 1931-ben írja.) „Ebből is látható, milyen fontos a rabbinak szent hivatása, midőn az ifjúságot tanítja, milyen fontos, ha őt hivatásához méltóan ruházzák föl erővel és tekintéllyel, ... ha körülveszik őt a lelki vezér és egyházi dignitás méltóságának nimbuszával.”

E nagyjelentőségű szavak nemcsak a felekezeteiről aggódó lelki vezér, hanem a vallásvilág-felfogáson alapuló társadalom jövőjéért gondokba merült fő megnyilatkozása! Nem a kétségbeesés, a megnemértés szavai ezek, hiszen őt mindenkor a legnagyobb megbecsülés vette körül, hanem az etikai magaslaton járó filozófus nyugodt logikája. Ő bátorítja lelkéztársait: „... még ott is, ahol a rabbi... az óhajtott, lelkes megértő és szeretetteljes támogatást nem találja meg, legyen hivatásának tudatától teljesen áthatva, abból merítsen méltóságérzetet, buzdítást, erőt és kitartást és teljesítse szent kötelességét csüggedetlen, bátran, elszántan és hűségesen.”

Midőn a rabbik hivatásáról, az ateizmus elleni tudatos küzdelemről figyelmeztetőleg klasszikus tömörségű írásait teszi közzé, nem elégszik meg a felfigyeléssel, hanem foglalkozik az egész világban jelentkező mozgalmakkal, boncolja azokat és világos okfejtéssel bizonyítja, hogy ha kijött kapcsaiból az egész világ, — annak bizony a világfelfogás destruált volta a háttere.

A rabbik jogviszonyaiért soha nem szünt meg tapintatosan, higgadtan, bölesen, de állandóan és kitartóan küzdeni. Volt pillanat, midőn egyetlen, a magyar zsidóság vezetői gyűlésén tartott, érvekkel alátámasztott, hatalmas beszéde nyomán úgy látszott teljes győzelmet arat fáradsága... Nem történt meg. Ma még a történet folyékony, nem szilárdult közölhető, okokat feltáráshoz jegecekké. Ez irányban tett lépéseiről, úgy érezzük, sok mondanivalója lenne Hevesinek. A ragyogó szónok művésze a mélységes hallgatásnak.

Egész külön fejezetben kell szólnunk Hevesi hivatásának, tudatos munkateljesítménye nagyobb felét igénybe vevő, a *skepticizmus és a vallási tudatlanság* elleni harcáról, küzdelmeiről. Hevesi érzi, hogy nem állhatunk meg egy-egy ünnepi, egy-egy szentírási mondatról szóló sikerült hitszónoklatnál, a vallás részletes igazságai hirdetésénél, a hívő megelégedettségénél. A vallás nagy ellenségeivel is szembeállunk kell, világáramlatokkal, viágnezetekkel, tudatos rombolókkal. És mily régen látta a bekövetkezőket! Kitérülhetetlenül maradt emlékezetemben ezirányú figyelmeztetése. Midőn rabbinövendék

koromban, tíz évvel a tanácsköztársaság kitörése előtt, egyik vidéken, delegációban, elmondandó szónoklatom bemutattam neki, mint a homiletika professzorának; azt átvastva, így szólt: Beszédje egyrészt néhány mondatból bővítse. Amidőn a gazdagok szűkkeblűségét ostromozza, a vagyonnal elérhető nagy eszményi tettekről kell szólnia, nehogy azok szolgálatában állónak tűnjék fel beszéde, kik a vagyont bűnnek, profiteredménynek hirdetik, kik a vallást megsemmisíteni akarják...

Egyik legnagyobbvonalú elgondolása, terve, mely külföldön is nagy hullámokat vetett, az előbbi eszmekörből sarjadzott. Alaptényként veszi, hogy a zsidó vallás a legnagyobb mértékben nyugszik filozófiai principiumokon s már ebből az okból is az *egyetemes vallási eszme apologetikája* a zsidó vallás képviselőire tartozik. A szépségszisztem elleni küzdelem és a vallás korszerű védelme nem speciális, hanem univerzális érdek. Ma az emberiség történetében a szellemi élet és erkölcsi felfogás kialakulásának kivételosen nehéz korszaka előtt állunk. A nagy munkában a zsidóságnak a legelső sorokban kell állni. Talán ezt várják is tőlünk. Sőt befelé tekintve, saját sorainkra, nyomás és térítési törekvések közepette a meggyőződésnek erősítése elsőrendű feladat és parancsoló szükség. Ezért szükségesnek látszik egy *többnyelvű hitvédelmi zsidó folyóirat* létesítése. Az ilyen folyóirat „az *össziszidóság vitalitását* fokozni és a zsidó hivatás nagy vezérgondolatát *realizálni van hivatva*”... Hevesi e nagyszabású tervét Blau Lajos örömmel fogadja, vállalja a társszerkesztői tisztséget és munkát, Eulenberg Salamon, az Országos Iroda akkori vezetője, rajongó lelkesedéssel karolja fel az eszmét, a külföldre szétküldött kérdézőkördések a legszebb válaszokat hozzák. Különösen Hertz, a londoni Chief Rabbi ír Hevesinek nagy elragadtatással, — mindjárt mellékelve az első (angol nyelvű) cikket. A terv terv marad. Mély fájdalommal ír erről Hevesi.*

Mint az *Országos Rabbi Egyesület* elnöke, a rabbikar érdekeit általában mindig tapintattal és a helyzet böles mérlegelésével vitte. Egyes felmerülő vitás kérdésekben mindig sikerült közszeg és rabbija között visszaállítani a békés harmóniát. A hitközségek *összeségében* a rabbikar részéről panaszolt jogi és dignitásbeli bizonytalanság kérdésében óvakodott a haretól. „Mi békés haret folytattunk, az idők számunkra érlelik eredményeiket” — szokta mondani. A Rabbiegyesületet, mint lelkeszi testületet (másszóval Rabbikamarát) a vallásfelekezet

* M. Zs. Sz. 48. évf. 9. lap.

* M. Zs. Sz. XLVIII. 110. l.

hitéleti problémáinak országos fórumát, a magyar zsidóság új alkotmányában is megvalósulva szeretné látni. A rabbik feletti fegyelmi hatóság, a rabbik működésének ellenőrzése Hevesi szerint csak rabbikból álló testület fennhatósága alatt lehet. Többször sürgette hasonló módon a többi egyházakban bevált *állami jogsegélyt*.

Egyidőben Hevesi, talán az Imit Évkönyveinek: az év története rovat mintájára, a Magyar Zsidó Szemlében „társadalmi munka” címmel áttekintést nyújt az e téren produkált nagyszabású szociális és kulturális zsidó tevékenységről, melyet a fővárosban avagy a vidéken buzgó hittestvéreink végeztek. Egy-egy esztendő munkája összefoglalva valóban szép csokrot nyújt felénk. Kár, hogy Hevesi abbahagyta ily irányú szemlét. Avagy talán a viszonyok romlásával nagyon sávrá képet tárna elénk a lelkiismeretes böngésző is.

Irodalmi és szociális célokra egyarányú támogatásokat szerzett. Egyízben báró Kohner Adollyal irodalmi alapot létesített, a legjelentékenyebb felekezeti irodalmi vállalkozásokat elősegítette. A pénz — sajnos — elértéktelenedett. A háború nyomasztó idején, Gervai Gerson ötvenezer koronát bocsátott rendelkezésére, melyből főként egyetemi hallgatókat támogatott. A Hevesi által inaugurált célokra érde *Krausz* Simontól sokszor kapott nagy összegeket. Ez utóbbról így nyilatkozik Hevesi: „páratlanul nemes szíve minden fogalmat meghalad!” A háború elején hadiárvaik segélyezésére oly összeget gyűjt, alapítványokat szerez, hogy a Patronage megvehette a Bimbó uccai házat. Egyik templomi beszédének hatása alatt dr. Glass Izor *Hevesi-alap*-ot létesít, melynek reu-deltetését később módosították, hogy abból írókat és művészeket is támogathattak. Még a legutóbbi időkig is eszközölt gyűjtéseket, *mentési munkálatokat*, melyeknek maradandó hatásuk volt.

A Károlyi-kormány idejében az ország összes rabbijaitól sürgönyileg meghatalmazást kért, hogy a hitoktatás védelmében a magyar rabbiág nevében Weisz Miksával és néhány a fővárosban gyakran megforduló vidéki kollégával együtt eljárasson. Ugyancsak a Károlyi-kormány vallásiügyi miniszteréhez, Kunfihoz, a hitoktatás érdekében nagy lelkészi küldöttség ment. Minthogy a megbízott küldöttségi szónok nem jelent meg a helyszínen, a lelkészek Hevesit bízták meg a gravamenek előadásával. Az Evangélikus Órálló nagy elismeréssel emlékszik meg akkori szavairól.

A kommun alatt kétszer idézték be a fővárosban a lelkészeket. A népbiztos előtt Adler Illés és Hevesi adtak kifejezést vallásos felfogásuknak és szóltak az előbbin alapuló jog-

rend védelmében. Az időben Mezey Ferenc kérésére lépéseket tett, hogy az Országos Irodától fegyveres erővel elvitt közpénzeket visszaszerezze. Erélyes fellépésével ez átmenetileg sikerült is.

A kommun után sokat tárgyalt hatóságokkal. Midőn 40 hitoktató a román parancsnokságon letartóztatásban volt, fáradozásával kiszabadította őket. Az amerikai és olasz misszió készségein támogatta őt ily irányú törekvéseiben. Valamint a magyar miniszterelnök és a politikai és rendőri hatóságok. Egyidőben *Sándor Pállal Chernach* János hercegprímásnál is jártak, akivel Zita királyné által a háború idején egybehívott értekezleten ismerkedett meg. Később a böles és magasszellemű egyházférfit mellét részt vett a Romanelli-bizottság működésében. Mint apró emlék maradt meg ez időből egy kis rajz, melyet valamelyik művész készített Chernach és Hevesi beszélgetéséről, mindkettőjük aláírásával. *Székelly* Ferencel együtt a súlyos napokban József főhercegnél is járt, aki Hevesit a reá következő években ismételtlen meghívta; legutóbb a mult esztendőben is.

Fontos véleményező szerep jutott Hevesinek, amikor a kormányhatóság a felekezeteiktől felvilágosítást kért egy felállítandó *krematóriumra* nézve. Az Országos Iroda a Rabbi-egyesület elnökségét szólította fel a decizió megadására és Hevesi világosan precizizotta a zsidóság e kérdésben elfoglalt álláspontját. *A halottégetést nem tartja megengedhetőnek.* A pesti hitközség rabbiágának az a gyakorlata, hogy megengedi az urnát *rabbi és kántor közreműködése nélkül* valamely családtag sírjában elhelyezni, — csupán a chevra egy alkalmazottja mondhat héber imát — ezt csupán humanizmusból teszi, nem tagadva meg a hamvak elhelyezését. A szakvélemény foglalkozik a halotthamvasztás állítólagos előnyeivel, multjával, a zsidó döntvényekkel, különösen a Jöre Dea 362. szakasz 1. §-ával, valamint Adler londoni chiefrabbi, Hildesheimer berlini rabbi és a württembergi rabbik országos testületének hasonló döntvényeikkel.

Nagyobb jelentőségű szereplései között említenünk kell a *külföldi magyarok budapesti világhongresszusa* idején a dohány-uccai templomba gyűlt, különösen nagyszámú amerikai vendégek előtt tartott hatalmas beszédét. Gyönyörű megnyilatkozása volt ez magyar hazafias érzéseinek, melyekről tanuskodik héber és angol nyelvű körlevele is a magyar nemzet ügyében a kultúrtilag összes nagyobb hitközségeihez és rabbijaihoz, mely nyomtatott formában lett elterjesztve.

Ezzel összefügg római útja is, melyről megemlékezve, ideiktatjuk beszámoló írását.

Rómában járni: a leggazdagabb élményeket jelenti a történetben és a művészetek történetében némileg jártas szemlélőnek.

... Ugy látom azonban, hogy személyes benyomásaimnál jobban érdeklik a közfigyelmet azok a látogatások, amelyeket a katolikus egyház fejénél és Olaszország miniszterelnökénél, a Duce-nál tettem, akit joggal tekinthetünk a világpolitika egyik legmagasabb alakjának.

A pápánál: 1935. január 7-én délután negyed egy órakor műkincsek gazdagságával tündöklő termeken át vezettek bennünket a Vatikánban egy trónterembe, ahol helyet foglaltunk több más magánkihallgatáson előjegyzett látogatóval együtt. Nemskóra tovább vezettek bennünket, egy magánterembe, ahol két biboros fogadott bennünket. Megkérdezték, hogy miért óhajtottam a magánkihallgatást. Azt válaszoltam, hogy tiszteletemet óhajtottam tanúsítani az egyház tudós és fennkölt szellemi feje előtt, aki hivatásának teljesítésében a hitnek és békének őre. A bibornokok visszavonultak és belépett Pio Undecimo, a pápa. Ezüstlet himzett hófehér selyem talár volt rajta, hasonló kerek sapka a fején. Szelidséget és bölcsességet sugárzó arc, szemében valami merengő és a világ hiúságai fölött járó tekintetnek talán az emberi szomorúságokon tűnődő, kissé bánatos csillama. Megnyerő közvetlenséggel közeledett hozzánk, kezét nyújtotta mindkettőnknek, német nyelven üdvözölt. Örömet hangoztatta afölött, hogy eljöttünk. Beszélte Magyarországról, említette, hogy járt Budapesten és hogy a magyar nemzet sorsát jóakaratu érdeklődéssel kíséri. Nekünk az újév alkalmából szerencsét kívánt, óhajtotta, hogy minden utunkon sikerrel járjunk és »kívánságaink teljesüljenek, egészen a mi inten-cióink szerint«. Az utóbbi szavakat kétszer is ismételte.

Majd a zsidókról megemlékezve együttérzését hangsúlyozta és kiemelte, hogy mindég belső kapcsolatai voltak zsidó tudósokkal és szívélyes viszonyban állott Alessandro da Fano milánói főrabbi-val.

En engedelmet kértem, hogy a héber áldóimát elmondhas-sam, melyben hódolunk Isten előtt, aki áldásával osztályosává tette teremtményét, az embert, a bölcseségnek és a méltóságnak. Mire a pápa meghatottan Áment mondott. Bucsuzól ismét keznyúj-tott nekünk és mi meghatottan távoztunk, magunkkal vive emlé-kül galambszelidséget sugárzó képét az Egyház fejének.

Mussolininél: Két nappal később, szerdán, január 9-én este 1/8 órakor Vido külügyminisztériumi kabinetfőnök meghívó-levelével megjelentem a Palazzo Veneziában. Megérkezésem után pár perccel egy miniszterelnöki titkár az óriási fogadóterem ajtajá-hoz vezetett, ahol belépve, láttam, hogy a terem tulsó végében, körülbelül kétszáz lépésnyi távolságra, íróasztalánál ül arccal felém fordulva Mussolini.

Egyedül. Nem volt a teremben kettőnkön kívül más. Se őrség, se tisztviselő. Mikor az ajtóban megpillantott, kezével intett, hogy lépjek közelebb.

Megható és ünnepélyes pillanatok következtek.

Két dolog fektűt a szívemen. Magyarország szenvedése és hittestvéreim sorsa. Mindenekelőtt köszönetet mondtam a fogad-tatás kegyes engedélyezéséért és előadtam, hogy szívem régi óhaj-tása volt látni azt a nagy férfit, aki egyik legnagyobb tényezője az emberiség óhajtott kibontakozásának. Ezeket a szavakat tiltá-kozó szerénységgel háritotta el. Elmondtam neki, hogy Magyar-ország milyen súlyos helyzetben van és hogy ezen a helyzeten vál-toztatni kell, hogy Magyarország a világháborúnak igazi áldozata, legmélyebben sujtott áldozata, ártatlan áldozata, elmondtam neki, hogy a történelem tanúsága szerint a nagy háborúk után kongresz-szusok szokták kijavítani a békeszerződések tévedéseit, a próféta szavát idézve, kiemelt, hogy a háború utáni hangulat »tévutra rángató zabla volt a nemzetek arculatán«, hogy a tévedéseket jóvá kell tenni, mert Magyarország igazsága az egész kulturemberiség ügye. Ha van nagy államférfi, aki a politikát az igazság kultuszá-val magas erkölcsi tényezővé nemesíti, úgy reményünk feléje for-dul, hogy Magyarország ügyét ne hagyja el.

A Duce arca egyre világosodott. Erőteljes arcvonásai egyre kifejezőbbek lettek. »Belülről világított valami.« Mikor a Mózes-szobor előtt állottam, úgy éreztem, hogy abból a szoborból valami belső tűz világít: — hasonló érzésem volt, mikor Mussolini arcára tekintettem, aki rendkívüli komolysággal és az őt jellemző hatá-rozottsággal jelentette ki, hogy a Magyarország iránt táplált barátsá-ga és követett politikája és Olaszország barátsága nem változott meg a Lavallal folytatott tárgyalások alatt és után sem és követ-kezetesen megmarad a jövőben is a baráti jóakarát Magyaror-szág iránt.

Ezek után rátértem a vallás, az egyház és főleg a mi, zsidó egyházunk ellen irányuló mozgalmakra, az intolerancia és odio di razza (faji gyűlölet) tünetekre, amelyek nyomán annyi fájdalom fakad. Kifejtettem, hogy az ilyen tendenciák ellen mily égető szük-ség van a nagy államférfiak igazságszeretetére, mert a fékezhetet-len áramlatok végveszéllyel fenyegetik az emberiség legnagyobb szellemeinek kétszázéves küzdelmével kivívott jogegyenlőségi sza-badságelveket, melyeknek pusztulása kárhazatot zúdít a szeren-csétlen emberiségre.

Mussolini kijelentette, hogy ez elveket ő vallja és hirdeti változatlanul. En még megemlékeztem Olaszországnak ama nagy fiáról, közöttük Casagetto herceg olasz követéről, aki hazánkban működött és itt halt meg, továbbá Romanelli ezredesről, akik nehéz időkben Magyarországgal mellett állottak és híven képviselték

az Olaszországhoz méltó elveket. Végül megköszöntem, hogy Olaszország a mi magyar zsidó ifjainkat támogatja az egyetemi évek alatt és elhelyezkedési lehetőségeket is nyújt nekik.

Az audencia végén Mussolini végigkísért az óriási termen és meg-megállva, személyemre vonatkozó kérdésekkel tisztelt meg, majd keztenyújtott és biztatott, hogy ha újra Rómába jövök, újra szívesen lát.

Az egész kihallgatás alatt láttam a nagy olasz államférfi arcán azt az érdeklődést, mellyel Magyarország iránt viseltetik. Láttam rajta a nagy akaraterőt, a szellemi-felsőbbrendűséget; láttam Mussolini lelkét az arcán, a szemében; meggyőződését a homlokán.

Nagy élményem volt ez a kihallgatás, életem nagy impresziója. Boldog vagyok, hogy alkalmam nyílt ily kimagasló egyéniséget látni és hallani.

Aldassék az Isten, aki szerény szolgálának módot adott, hogy az igazságnak és szeretetnek néhány magvát elhintette a legértékesebb termőtalajba.

*

Sokkal több, mint amennyit e szűk keretek között felmutatunk, — Hevesi negyven éves működése. Hiszen nem szóltunk prédikációiról, azok hatásairól, a kauzaliákról, esketések, temetések, házavatásokról, egyesületekben tartott lelkesítő tanításairól, kultúrelőadásokról, templomavatásokról, ezernyi ezer munkáról, hol mindenütt magával ragadta hallgatóságát, hol mindenütt eredeti ötlet, hatékony tanítás, az igehirdető és hívők áhitatos egybe-forrása szent tökéletesedést teremtett.

És nem bírták volna el e szűkreszabott határokat filozófiai tanításai.

Nem is volt szándékunk teljesen kidolgozott képet adni Hevesi Simon életéről, működéséről. Ám e vázlatos rajz is eléggé igazolja hitünket, hogy a magyar zsidóság történetébe mélyen véste nevét, a legkiválóbbak közé Hevesi Simon.

Aldás kövesse további működését!

Kőbánya.

Dr. Kálmán Ödön.

Hevesi Simon szüleiéről.

Valahányszor belépek a tatai zsidó hitközség tanácstermébe és az egyetlen dísz, azt az arcképet megpillantom, amely Hevesi Simon vezető főrabbi édes atyját, Handler Márk néhai tatai fő-rabbitt ábrázolja, igazi ihlettség fogja el lelkemet. Volt alkalmam néhány zsidó tanácstermet látnom. Mindenütt az elhunyt elnökök emléket örökítették meg. Tatán a rabbiét. Több oka lehet ennek. Az én szívem azt érzi, hogy lelki kiválóságának köszönhetette ez a megdicsőült férfiú ezen ritka kitüntetést. Már évek óta keresem az alkalmat, hogy nagyszerű elődömről megemlékezzem. Hálás vagyok a Gondviselésnek, hogy fia ünneplése erre módot ad.

Huszonkét év óta hirdetem az Isten ígését Tatán és tanúságot teszek a nagy nyilvánosság előtt jelen rövidre szabott frásommal, hogy Handler Márkról én soha senkitől, sem kereszténytől, sem zsidótól soha mást nem hallottam, mint szépet és jót. Fájdalom, a Megdicsőítet én nem ismertem, soha nem láttam, azonban lelkem elé állítottam értékes egyéniségét. Híveim csodálattal állapítják meg, hogy külsőleg is gyönyörű megjelenésű férfiú volt, aki már fellépése folytán is meghódította a vele érintkezőt. Járása méltóságteljes. Amidőn a szószerű fellépett, betöltötte azt. Nyájaság és kellem sugárzott le arcáról, tekintetéről, szeméből.

Magyar szavának gyökeresen tiszta kiejtése még akkor ritkaságba ment az akkori rabbikarban. Első mondatainak szabályossága már dokumentálta, hogy az anyatejjel együtt szálta be szívébe a magyar szót. És míg működésének első tatai éveiben itt-ott német szónoklatokat is tartott, hervadhatatlan érdemeihez sorozandó, hogy az ő rabbisága alatt lett kizárólagosan magyarrá a tatai zsinagóga szószerű. Holott minden más egyéb hitéleti ügyben a lehető legkonzervatívabb életmódot és felfogást nyilvánított meg.

A legjelentéktelenebbnek mondott zsidó szokást is a legnagyobb pontossággal betartotta. Ha orthodox hitközségben működött volna, akkor sem tudott volna senki sem reá ebből a szempontból kifogást emelni.

Ehhez a külsőségben megnyilvánuló igazi szent és jámbor életmódjához járult jellemének kifogástalansága. Életberendezkedésében a teljes igénytelenség díszítette. Nagy családdal áldotta meg a jó Isten. Magára az élet kikerülhetetlen szükségletein kívül semmit sem költött attól a lelke mélyében gyökerező kívánságtól vezéreltetve, hogy gyermekeit mennél jobban felnevelhesse és el-láthassa.

Megáldotta őt a jó Isten önzetlen, önfeláldozó hitvesssel, akivel együtt a legboldogabb házaseletet élte. Gazdasszonyi ügyességét, takarékoságát, beosztóképességét nem tudják ismerősei

eléggé dicsérni. Az igaz szónak valóságos fanatikusa volt. Aszszonyi feltörekvése magas célkitűzésekre bűzította gyermekeit. Boldog volt, amidőn látta, hogy férjét, mint a becsületesség mintaképét megsüvegeли mindenrangú ember.

Amellett Handler Márk mindig tanult. Az önképzést haláláig oldhatatlan kötelességnek, nobile officiumnak tekintette. Lelkébe szívta a zsidó vallásosságot a szülei házbán és azon rabbik mellett, akik szépre, jóra és nemesre tanították nagy reményekre feljogosító tanítványukat.

Sok életmegpróbáltatás ellenére is megőrizte szinte gyermekiesnek mondható kedélyét. És bár őt is érték még hívei részéről is csalódások, nem tudta semmi esemény sem megrendíteni Istenbe vetett bizalmában. Tatán még most is úgy beszélnek róla, mint a földön járt angyalról.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

Simon Rabbí templomából.

Harminckét esztendeje lesz, hogy a régi Budapesti Napló szerkesztőségében két ifjú titán ünnepet szentelt magának és Sövuoszra leutazott Lugosra — Hevesi Simonékhoz. Két fiatal ujságró. Ifjonti lelkességben lobogó belletrista, a felekezeti fronton mindentmegmozgató ellenzékiességben hadakozó vezércikkíró, publicista az egyik (ez én voltam), bátor, új színekben tobzódó költő a másik: Bródy Miksa. Két napra mentünk Lugosra és ott maradtunk öt napig. Feledhetetlen volt ez a mi ünnepünk. Drága jó Bródy Miksa (orvos, költő, librettista) immáron tíz éve, hogy ithagyott bennünket, — be sokszor melegedtünk együtt lugosi emlékeinken.

És most gabbója vagyok Simon Rabbinak. Az ő szent szolgálatának fényében teljesítem előljárói tisztemet. Megadatott számomra, hogy hosszú-hosszú évtizedek óta szerény munkatársra lehetek; résztvehettem vele az OMIKE alapításában, társelnökként ültetett maga mellé a mi Dohány-utcai templomunk Istentiszteleti Bizottságában, megtisztelt a Diákokthoz ifjúsági templomának elnökségével, de hadd mondjam meg előtte és dús aratása előtt hódoló szerénységgel, hogy írói pályám legékesebb kitüntetése, hogy társszerzőként írhattam vele egy kis munkát. (A valóság frásai; Dr. Hevesi Simon Vallásképző elemek az emberben és a zsidóságban; Dr. Hajdu Miklós Tegnep és Ma; 1922.).

A templomgabbó kérne tehát szót ez ünnepi hasábokon, de szót kér a leghívebb munkatárs is, és szót kér a lugosi rabbi sövuosi vendége is. Az elmúlt negyven esztendő emlékeinek egész zengő orkesztere muzsikál a szívemben.

*

Negyven éve végzi Hevesi Simon elhivatottságának és célkitűzéseinek hitében az igehirdetés, a tanítás szolgálatát. És ez az a negyven év, amely a magyar zsidó közéletben szinte márhólnapra új irányokat, új helyzeteket teremtett, lehengerelt rendszereket és sémákat, új erőket és új embereket hívott a nyilvánosság elé, — vittük és visszük saját életünkben kicsi kis betűit a történelem egy-egy fejezetének.

Csak egy példa. Milyen más zsidó közélet és zsidó közület állott előttünk, nemcsak szerepvivőiben, de a személyektől sose közönbösíthető programokban, teszem tíz év előtt, amikor a mi templomunkban a Mester igehirdetésének harminc esztendejét ünnepeltük, huszonhárom Chanukájának ujholdas Sabboszan. A háborút és forradalmakat követő zaklatott időknek összhangos ünnepe volt ez. Az összhang nem volt állandó nyugtatónk és békeltetőnk ekkor. Nem akarnék nagy szavakkal játszadozni, de mégis látnom kell, kissé kortörténeti repriz, ha visszalapozok emlékeimben és jól esik hallanom-hallgatnom ennek a Sabbosznak dallamát. (Post festa; vezetőcikkem a Mult és Jövőben, 1924. január.)

Háromtórás szombatnak reggelén (írtam akkor ünnep után) megszorítottam a Mester kezét. Köszöntenem kellett volna, de adósa maradtam a szavakkal. Az élet ritkaszerp percei ezek, mintha éreznénk, hogy szívünkbe gázoló gyarló megalkuvás, amely kicsiszolt szavakba és mondatokba hervasztja lelkünk sugallatát. Adósa maradtam a Mesternek az üdvözlés, a hódolat és a szeretet szavaival. Beszélgettünk a templom udvarában — a szombati Muszaf előtt. És gyönyörűséggel elevenítettük fel az álomként elröppenő ifjúság örökség emlékeinek drága gyönyörűségét. Egy sövuosi ünnepet, amikor Bródy Miksával meglátogattam a lugosi vendégségből, — és hirdettem lelkesen, hogy a kis délmagyarországi Kehilában csillag ragyog: csillag, amelynek tüze és fényessége, meglátjátok, elkápráztatja majd a szemeket.

De most (írtam tíz évvel ezelőtt) télidő van. — a Mester, tudom, szereti a művészeteket és a diszkantokban is meghallja az univerzum zenéjéből kicsendülő tiszta hangokat. Oh, miért nem látom én is a napi aktualitásokat az ő szelidségével és az ő megértő türelmével? Anatole France mondatja egy bölcsével: »Míg nem tudtam olvasni, az ujságnak különös vonzereje volt számomra.« Hevesi Simon, mint az emberi gyengeségek mélységébe látó tünetmegállapítója, ex offo, sőt ex corde megértéssel és szelidséggel nézi az élet bábjátékait. Késérőség híján, sikerek és eredmények tudatának kielezése nélkül beszél a multról.

Bölcs Löw Lipót írta egyik tanulmányában, hogy Jezsajás sehol se tesz említést hitcikkelyekről. Aki azonban ebből arra

akarna következtetni, hogy Jezsajás nem ismerte a vallásos elmélyedés gondolatát, ahhoz a kontárhoz hasonlítana, aki azt merné állítani, hogy a próféták nem tudtak jól héberül, hiszen beszédeikben egyetlenegy héber grammatikai szabály sincs. Mit példáz Jezsajás példája? Ugyebár azt is, hogy aki a szívekbe tud látni, nem méricskélje a szavakat. Ugy szeretem én, ha a rabbi mond véleményt az amhoorecekről, gyermekeik kikeresztelőről, nem pedig a keresztvíz alá mentett gyermekek szülei a Moro deaszról, a gyülekezet uráról.

Ünnepünk háromtórás szombatján, akkor, tíz évvel ezelőtt, Simon Rabbi és fia a Tóra elé járultak. Ifjabb lelkészársát Fischer Gyula főrabbi áldotta meg. Őszinte, meleg, bibliai áldással. Megkapó tanítást adott és élénk ragyogtatta a kötelességteljesítés ragyogó példáját. A frigszekrény előtt szívbeli bensőséggel fohászkodott Groszmann Zsigmond, vele és utána az egész gyülekezet.

Nyájának pástora, Simon Rabbi, a tudós, a filozófus, a költő szólott aztán hozzánk. Aki amikor ajándékozó tékozlással tárja elének a Tóra kincseit, már az Apának beszél hozzánk. Az Édesapánk. És otthon vagyunk, a mi feledhetetlen Sabboszunk varázsos melegében. Körülöttünk és velünk az égi angyalok, szent Sabboszunk békeangyalai és hallgatjuk: mit ad nekünk, mely kincseket kínál felénk a Szidra, a Haftóra, hallgatjuk, mire tanít bennünket az Írás, amely tej és olaj a gyermeknek, kenyér az ifjúnak és színméz valamennyiünknek, robotos, szomorú élet gyötördő sebesültjeinek...

*

Ünnepünk nekünk minden tanítás, amiben Simon Rabbi részt vett bennünket.

... Rabbi Izsákot meglátogatta a nehardeai iskola vezére, Rabbi Nachman. A vendéglátó búcsúzáskor arra kérte vendégét, hogy áldja meg őt. És Nachman Rabbi mondott egy mesét.

— A nap tüztől elernyedve, éhségtől és szomjúságtól gyötörve, egyszer egy vándor összeesett a pusztaiban. De ime, egy forrás kiességében réveteg tekintete felfedez egy árnyatadó fát, amelynek ágai izes és pompás gyümölcsnek terhével intenek feléje. Megpihen itt a vándor és feléled. Amikor azután friss erejének boldogságában tovább akar vándorolni, felkiált: »En gyümölcsfám, mit kívánjak neked áldásomban? Údító a gyümölcsöd, árnyékd illatos és lábaidnál édes csobogással csörgödez a forrás vize. Csak ezt kívánhatom hát néked: Minden-minden, ami élet-erődből életre szökken, hozzád, hozzád hasonlítson...« (Taamisz 5 b.).

Ez a pusztaiban vándorló testvérem megalálta az áldást, ami-

vel Simon Rabbinak adósa maradtam. Akkor régen, immáron több mint harminc évvel ezelőtt a lugosi Sövuoszon.

És adósa maradtam azóta is, valahányszor megajándékoz bennünket életútjának, bölcselmének és bölcsességének, kalauzálásának és tanításának kifogyhatatlan ajándékaival.

De adósa, örök adósa maradok ma is — negyven esztendő munkás nagy idejének ünnepi állomásán. Van egy adósság, amit sose tudunk törleszteni: a szent és nagy tartozás ez, amivel Tanítóknak és Mesterünknek tartozunk.

Budapest.

Dr. Hajdu Miklós.

Dr. Hevesi Simon, mint a Pesti Izr. Hitközség rabbikollégiumának elnöke.

»Sokat tanultam tanítómestereimtől, még többet tudóstársaimtól. Jóllehet főtisztelendő Dr. Hevesi Simon vezető-főrabbi úr nem tanított engem a Ferenc József Rabbiképző Intézetben, a mi dicsőségesmultú Alma Materünkben, mégis tanítómesteremnek tekintem, mint a Pesti Izraelita Hitközség rabbikollégiumának egyik szerény tagja, amelynek az ünnepelt Mester illusztris elnöke. Örülök, hogy a Mester nagyjelentőségű, áldásdús, a rabbikar és a magyar zsidóság javára kifejtett rabbiműködésének negyven éves jubileuma alkalmából tiszteletemet, szeretetemet és hódolatomat kifejezésre juttathatom.

Dr. Hevesi Simon, mint az ékesszólás nagymestere mindenkor termékenyítő hatást gyakorolt reám. Megindította bennem a gondolatok és az eszmék tömegét és az én szellemem kis mécsese kigyúladt lángelméjének hatalmas és fényes tűzénél. Nyolcadik éve immár, hogy tagja vagyok a Pesti Rabbiságnak és azóta alkalmam volt bölcs elnökének széles halachikus és rabbinikus tudását megfigyelni! Nemcsak a decisorok paragrafusainak tömkelegében ismeri ki magát, hanem a responsumirodalom idevágó kötevényeiben is. Halachikus tudásával biztos ítélet, világos, gyorsfelfogású és mégis bölcs, higgadt elme párosul, amellyel a legbonyolultabb problémákat és a legszövevényesebb kérdéseket is képes kibogozni, úgy, hogy genialitásával mindenkor meglepi a figyelmes hallgatót. Gazdag jogi tudása és a magyar zsidóság közjogi helyzetére vonatkozó törvényeknek alapos ismerete egyenesen predestinálják a rabbikollégium szakavatott vezetésére és irányítására. Hozzájárul még finom tapintata és kedves modora. Így az igazságot kereső, tárgyaló fél megértő lelket talál lelkipástorában és megnyugvással távozik a rabbihivataltól. Mindezek a kiváló lelki tulajdonok és kivételes tehetsége különösen alkal-

massá teszik, hogy méltó szellemi vezére lehet a világ legnagyobb zsidó hitközségének. Fogadja a hála és hódolat ezen üde levelét ahhoz a díszkoszorúhoz, amellyel munka- és pályatársai negyven-éves jubileuma alkalmából az ünnepelt Mestert megajándékozzák.

Budapest.

Dr. Farkas József.

Dr. Hevesi Simon a Rabbiképző katedráján.

Három évtizede annak, hogy a nagy pesti hitközség dr. Hevesi Simon lugosi főrabbit igehirdetésre hívta meg. Abból az első pesti beszédből,¹ amelyet a kinyilatkoztatás ünnepén mondott, a filozófus elmélyedő komolysága, a hívő istenitis megrendülése és egy hatalmas élménynek, szentföldi és egyiptomi útjának, közvetlen hangulata árad.

Úgy érzi, Izráel rezdülő hárfája a szíve... Szent meghatottsággal engedi át lelkét az ünnep hangulatának és a fogékonyság, az éberség ez órájában azt a hatalmas kérdést búvárolja: Mily magasra emelte az embert a kinyilatkoztatás? Van olyan tudományos elmélet, amely szerint az egyén erkölcsiségét a környezet szabja meg. Izráel Egyiptomban függetlenné tudta tenni lelkét a külső élet szomorú körülményeitől. A szenvedések olvasztókohójában megtisztult salakjaitól és megérett rá, hogy a kinyilatkoztatás méltó eszköze és történeti hírnöke legyen. Amikor követ faragott a fáraó sírjához, követ faragott minden zsarnokság sírjához és lelkén az eljövendő erkölcsi világrend első fényhullása szűrődött át. Van olyan tudományos elmélet is, amely szerint az átöröklés, a vérmérséklet határozza meg az ember útját. A kinyilatkoztatás az akaratszabadság tudatát oltja belénk. Nem büntetéssel fenyeget, hanem tanítva tanít és nemesítve nemesít. Cselekedjél jót önszántadból! — hirdeti. Állíts elő önmagadból, a földi emberből, erkölcsi lényt, erkölcsi remeket! Legszabadabb az, aki erkölcsi lénné nemesült! Ime, ilyen magasra emel bennünket a kinyilatkoztatás. »Sasszárnyakon emel föl és visz közelebb Istenhez«.

Ha nem lett volna már ekkor országos hírví dr. Hevesi Simon vidéki tevékenysége, társadalmi, tudományos és irodalmi munkássága, ez az egy beszéd — hozzávéve még azt, ami nem olvasható el: sugárzó főpapi megjelenését, szárnyaló prófétai hangját és egész, csodálatos előadóművészetét — lehetővé, sőt kötelességévé, tette volna már Rabbiképzőnk vezetőinek, hogy betöltésre váró homiletikai katedrájára az új pesti rabbit hívja meg. Rabbikép-

zőnk nem olyan homiletikatanárt keresett, aki csak az elmélet és a történet terén otthonos, nem is olyat, aki — a közmondásossá lett Arany-idézet szerint — »nékelőből lett énektanár«, aki egy szónoki gyakorlatban eltelt élet után öreg napjaiban tanácsokat ad és régi sikereiről emlékezik. Olyan homiletikatanár kellett, akinek van tapasztalata, gyakorlata, aki ismeri a templom követelményeit, aki belelát a hívek lelkébe, aki benne él a nemzeti, a felekezeti életben, aki megérti és megítéli a korszellem áramlatait és aki ezenfelül nemcsak a tanításával, hanem legelsősorban a példájával nevel. Harminc esztendeje járnak a Rabbiképző növendékei a Dohány-utcai templomba, hogy tanuljanak tőle témaválasztást és textusfőlhasználást, hogy lássák a hívekkel való lelki egybeforását, hogy hallják a fenséges templomcsarnokokat fényfeláradással betöltő igehirdetését és hogy mindezekről az ő lelkük lappangó szikrája is föllobbanjon, fölragyogjon.

Dr. Hevesi Simon szemináriumi előadásiban tanítja az ékes-szólás általános szabályait, föl tárja a zsinagógai beszéd külön sajátosságait, visszavezeti a zsidó prédikációt ősforrásaihoz, fejtegeti a prófétai és a midrási beszédeket, bemutatja a középkori zsidó szónoklat remekeit stb.

Főfogása szerint a mai hitszónoklat ősi formája az agádikus beszéd volt. A próféták beszédei örök minták, de a műfaj folytonosságának szempontjából nem onnan indulunk ki. A próféta úgy érezte, Isten keze nehezedik reá, tűz ég csontjaiban és rendszerint ebben az ekstázikus állapotban tolmácsolta a benne megnyilvánuló isteni kinyilatkoztatást. A próféta váratlanul, hirtelen szólt meg, esetleg éppen az általános öröm ujjongásába sírta bele zajongó panaszát. A mai rabbi prédikációja, amely az istentisztelet integráns részeként hétről-hétre, ünnepről-ünnepre rendszeresen tanítja, buzdítja, dicséri vagy feddi a községet, »a k és z valásba vagy erkölcsstanba kapcsolódó tolmácsolás« az agádában kezdődik.² A midrás homiletikai szempontból való szemináriumi tárgyalásának példája az első Pesziktáról szóló dolgozata. Az egyes kiemelkedő szombatokra szerkesztett, textus köré fonódó midrás-szakaszoknak megvan az alap gondolatuk és az összefüggő tartalmuk. Az első Peszikta chanuka ünnepére szól, textusa a szentélyavatással és a menórával kapcsolatos. Kiindul a vallás eredeti egyetemes jelentőségéből, áttér Izráel vallási elhivatására, kiemeli a szentély jelentőségét, mint az Isten és ember közötti szövetség kapcsát s mint a társadalmi erkölcsi rend alapvető intézményét. A főtextushoz egybevető textusok csatlakoznak, a szöveg szavai az egyes szakaszokban különböző értelemben csillannak föl, végül

¹ Dr. Hevesi Simon: Az ember és a kinyilatkoztatás. (1905. jún. 9.) Magyar Zsinagóga. VII. 13—26.

² V. ö. Dr. Hevesi Simon: Jabneh I. 2. és Dr. Vidor Pál: A zsidó homiletika főkérdései. Jabneh III. 92.

is a fejtegetés az öröktől való vallási eszmének és Izráel sohameg-nemszűnésének a gondolatában csendül ki.³

A vallási tanításnak ékes élő szóval való tanítása tehát több mint kétezer éves. A magyar zsidó hitazonosoknak még alig egy évszázados történelme van, de gyökereit ebbe az ősi multba bocsátja vissza. Dr. Hevesi Simon szóban és írásban gyakran foglalkozik a magyar zsidó homiletika történetével, különös megbecsülés és szeretet hangján, Lőw Lipóttal, aki olyan sok téren tört utat, nyitott ösvényt és aki a magyar zsidó homiletikának is megalapítója volt.⁴

Magáról az igehirdetés tevékenységének fontosságáról és jelentőségéről gyakran szól lelkesen és elragadtatással. Isten ígését hirdetni kell! Ha a rabbinak van valami közössége a zsidó néplelekkel, hivatva kell, hogy legyen rá, elsősorban azért, hogy képessége is van rá. Az előimádkozó a hívek szavát tolmácsolja Isten előtt, a rabbi Isten szavát a hívek előtt. Ebben fut össze és ebben találkozik minden: zsidó tudás és világi ismeret, élettapasztalat és egyéni érzület, jellem és tehetség. Az emelkedett istentiszteleti előadást a zsidóság nemcsak követte és gyakorolta, de maga alkotta is meg. A mi vallásunk volt az első, amely szellemi istentiszteletet kívánt, varázslások, áldozások helyett imát, tanítást s az imában, a tanításban esztétikai eleganciában tűnődő erkölcsi előkelőséget. Elismeri és vallja, hogy a hitazonosokat a meggyőződés teszi, hogy ez a leghatalmasabb tanítómester, ez sug képet és ellentétet, ez ad lelkesedést és szárnyalást, lendületet és szuggesztivitást, de mégis szükségesnek tartja a tanítást és gyakorlást. Meg kell ismertetni a hitazonosokat egybefoglaló elméletet, a szónoki hatás eszközeit és a szónoki hatás lehetőségének lélektani alapjait, hogy az a fiatal szónok, ha beszélnie kell, ismerje a műfaj természetét, megtalálja a szentírási verset, a vallási tárgyat, a megfelelő szerkezetet s hogy az értelemre való hatással, az érzelmeik működtetésével, a képzelet megindításával elérhesse a kívánt akaratú hatást is.⁵

A gyakorlati órán dr. Hevesi Simon — intézetünk korábbi homiletikatanáraitól eltérően — a hallgatónak is megadja a hozzászólás és bírálat jogát. Minden beszédhez először a hallgatók szólnak hozzá. A kollégális megbeszélés és bírálat egyrészt tisztázza és mélyen bevési a helyes elveket még a bírálónak a lelkébe is,

másrészt a figyelmes érdeklődést intenzívebbé teszi. Az ő bírálatát azután befejezi az órákat és megoldja a fölvetett kérdéseket. A jelölt akárhányszor csak a bírálatból érti meg azt, amit ő maga homályosan sejtett és akart s nem egyszer a csodálkozás moraja hullámzik végig az előadótermen, amikor a mester egy szellemes fordulatot, egy ötletes befejezést, néha csak néhány szó változást ajánl és ezzel a beszéd egész hatását, szerkezetét, tendenciáját a helyes útra téríti, művészi, lélekhez szólóvá varázsolja.

1922-ben dr. Hevesi Simon újabb munkateret vállal. Átveszi dr. Venetianer Lajos elárult vallásbölcseleti tanszékét. Ettől az időtől fogva ő tárja föl Izráel leendő papjai előtt a zsidó vallás eszmei tartalmát. Valóban hozzá méltó feladat! Dr. Hevesi Simon soha nem elégedett meg azzal, hogy az emberi szellem nagy alkotásaiban, az örök igazságok tárházaiban, a Szentírásban és a hagyományban, csak apró nyelvi megállapításokkal, jelentéktelen egybevetésekkel, meddő statisztikakészítéssel foglalkozzék. Kedves majmonidesi hasonlata szerint nem állott meg a szavak, a nyelv, a kifejezés ezüst filigránszövedékénél, hanem beljebb hatolt az értelemig, az igazság aranyalmájához,

Ő az egésznek bátran nekironta,
Kileste, hol foly az a finom ér,
Melyen halad cselekvés, érzet, eszme —
Habár egy szócska néhol kárba veszne.⁶

Méltóságának körébe valóban mindazokat a kérdéseket belevonja, amelyekkel minden vallásos alapon álló, gondolkodó ember foglalkozik és amelyeket tüzetesen meg kell ismertetni azokkal, akik hivatva vannak a vallás igazságait a községben és iskolában hirdetni és ezen az úton megalakítani a hívek vallásos világnézetét.⁷ Rámutat arra, hogyan jelennek meg az eszmék, az ideák a szentírási könyvekben, különösen Kóhelet és Jóh könyvében, a hagyományos irodalomban, a vallásfilozófiában, különösen Philon, Száadja és Majmonides munkáiban. Hogy a hallgatóság a zsidó gondolkodáson végigáradó szellemi irányzatokkal és így magával a zsidó vallással és a zsidó vallásbölcselettel az organikus kifejlődésével is tisztában lehessen, külön kollégiumokon elemzi Platon és Aristoteles tanításait, a platonizmus és az arisztotelizmus filozófiatörténeti útját, Kant rendszerét, Dubois Reymond gondolatait, Bergson megfigyeléseit és a modern természet-tudományi elméleteket. Akárhányszor egy-egy ilyen szemináriumi előadás mutat rá elsőnek arra, hogy a szaktudományi kutatás vala-

³ Dr. Hevesi Simon: Az első Peszika tartalmi összefüggéséről. M. Zs. Sz. XL. 11—15.

⁴ V. ö. Dr. Hevesi Simon: Lőw Lipót mint magyar zsidó hitazonos. Magyar Izrael IV. 109—113.

⁵ V. ö. Dr. Hevesi Simon: A mi homiletikánk. M. Zs. Sz. XXXIV. 173—185.

⁶ Arany János: Bolond Istók.

⁷ A Budapesti Országos Rabbiképző-Intézet Szabályzata. Budapest, 1912. 32.

mely újabb megállapításának és eredményének milyen kihatásai lesznek az egyetemes bölcseleti gondolkodásra. A filozófia problémái közül leggyakrabban és legszívesebben foglalkozik a substantia fogalmának fejlődésével, az energetikus világmagyarázattal, a filozófiai fogalomalkotással, a kategóriák ismerettani kérdéseivel, a causalis és teleologikus létmagyarázattal, valamint a mozgás és az organikus élet értelmezésével. »Ez a disciplina természeténél fogva egyszersmind apologetika is, megvédvén vallásunk tanait az ellenük bárhonnan eredő támadásokkal szemben.«⁸ Dr. Hevesi Simon e tantervi követelménynek, amely nála egyszersmind a legalapvetőbb egyéni törekvés és a legmélyebb feltörő vágy, a legteljesebb mértékben érvényt szerez. Hogy a felnövekvő rabbigeneráció az életben, a hitetlenek, kétkedők, tagadók, tétovázók, szofisták, szkeptikusok között helyét megállhassa s »az epikureusoknak felelni tudjon«, egy-egy félétven át a vallásellenes filozófia motívumaira világít rá s vallásellenes filozófusok tanításait cáfolja, kezdve az ókorban Epikuroson és Titus Lucetius Caruson és folytatva azután az újkorban a szellemet megtagadó, értelmet elvesztő, célokat nem látó, csak »erőre és anyagra« esküdő materialista filozófián.

Fölsoroltuk, mi mindent tanít dr. Hevesi Simon a Rabbiképző vallásfilozófiai katedráján, kiemeltük, mi a történetben és mi a matematikában az, amit különösen gyakran és szívesen ad elő, de tanári működésének leglényegesebb, legjelentősebb vonását még nem érintettük. Az ő működésének súlypontja, úgy látom, a hitnek az a biztos, őszinte és nyílt vallomása, amellyel ő kiáll a hallgatók elé. A szerzőkből, művekből, forrásokból és adatokból nem bátyát emel, hogy saját véleményét, saját felfogását mögötte elrejtse, hanem bátyát, hogy annak fokára emelkedve, saját véleményét, saját felfogását tudományosan beigazolvva, történetileg megvilágítva, analógiák és antitézisek révén még jobban kiemelve, bátran és hangosan hirdethesse. Legkedvesebb bölcseelőjének, Majmonidesnek szellemében adja elő az igazságot: Ani máamin beemúnó selémó, hiszem teljes hittel, teljes meggyőződéssel...

Adja az Örökkévaló, hogy dr. Hevesi Simon még hosszú évtizedeken át legyen erőben, egészségben, sikerben, boldogságban hitigazságaink hivatott hirdetője, valláseszméink mélyenjáró búvárlója, Rabbiképzőnk büszkesége, rabbijelöltjeink irányítója és legyen elsősorban az a *nomos agraphos*, az a nem írott, hanem megélt törvény, amely minden kétségben útbaigazít, példát mutat és célhoz segít!

Budapest.

Dr. Vidor Pál.

⁸ 1b.

Hevesi Simon, a publicista.

Összegyűjtve — sajnos — még nincsenek Hevesi Simon publicisztikai írásai, de ha elolvassuk a hozzáférhetőbb alakban megjelent cikkeknél csak néhányát is, meg kell győződünk róla: mily óriási feladatot jelent a vallás igazságainak és magának a vallásos eszmének publicisztikai védelme.

A „négy fal” és a buvárkodás papi feladatai után már reformszámba ment a papok tudományos működése, az élet azonban új feladatok elé is állította a papokat. Harcosokká is kellett lenniök, a hit katonáivá.

A vallásos gondolat ugyanis külön életet él. Fejlődésének és terjedésének megvannak a maga akadályai és ellenségei. A „tévlegők”-nek már *Maimonides* is segítségére sietett, de a hit ellenségei — a más vallások részéről eredő támadásokon kívül — tudományos és filozófiai köntösben, szociológiai tanításokban is jelentkeznek.

Azonban ellenségek nélkül is szüksége van a vallásos gondolatnak publicistára. Hiszen a vallásnak „*életreható ereje*” *hivatása* is van. Ezeknek az öntudatát fel kell kelteni az emberekben, akik talán nem is tudják, hogy mit kezdjenek a hittel.

De meg kell szervezni „a hit vallásépítő lelki munkáját” is és az egész világ művelt zsidóságának eszmekepcsolatát kellene megteremtteni a zsidóság nagy gondolatrendszerének kifejtésére és nevelése érdekében.

Íme: csak néhány abból a nagy feladatkörből, melyet Hevesi Simon, a vallás publicistája részére felállít. Talán nem profanizálja a publicisztika elnevezése ezt a szent feladatot, de egytestvér vele: a gondolatokat nem csupán közölni és ismertetni akarja, hanem megvalósítani; a tudaton keresztül a cselekedetre is akar hatást gyakorolni.

Ezen a célján kívül talán csak a művészi, könnyedén szárnyaló formája avatja Hevesi Simon kisebb írásait publicisztikává. De, mint minden igazi publicista műveiben, az övéiben is benne vannak egy tudományos rendszer vázlatai.

Legelső sorban a vallás filozófiája foglalkoztatja Hevesit. A naiv hittel szemben a vallási meggyőződés tudományos meg-

alapozását hirdeti. Filozófiailag megalapozott hitet akar tenni a *reaparrancsolt hit* helyébe. Szembehunyás helyett a problémákkal való szembenézést kívánja. Ne csak a lelki szegényeknek, tudatlanoknak, együgyűeknek és korlátozottaknak legyen hite, hanem a művelteknek is. A filozófia változó irányai, ellentétes áramlatai között nem vesztet el a vallásos igazság. A hit nemcsak a „szív” dolga. A hullámozó érzéssel szemben szilárd meggyőződésre kell alapozni a hitet. *Ne legyen a hit a műveletlenek önámítása, hanem a műveltek meggyőződése.* Műveletlen ember nem lehet mélyen vallásos.

A vallás és tudomány nem kibékíthetetlen ellentétek, hanem a vallásosságnak világszemléleten kell alapulnia, ennek alapja pedig a természettudomány.

Filozófiai tudással kell megvédeni a revelált igazságokat — tanítja Hevesi.

A világot, az élet rendeltetését nem lehet Isten nélkül megmagyarázni. A materialista életbölcselettel szemben a szellemiség elvének kell érvényesülnie.

Éppen ezért *harcot kell folytatni azok ellen a hamis filozófiai premiszák ellen, melyekből aztán hamis szociológiai és gazdaságtani elméletek nőnek ki.* A hitnek ilyen újfajta filozófiai ellenségei a materializmuson kívül: az újkori hellenizmus, a céltudatos ateizmus és a szkepszis, az újkori áltudomány, mely a hitben „pszichoanalitikai komplexumot” lát.

A tudomány és hit vitájában azt tanítja Hevesi: „*A pap elkövette azt a hibát, hogy tekintélyét felhasználta a tudomány ellen; ne kövesse el a tudós azt a hibát, hogy tekintélyét felhasználja a vallás ellen.*”

Mélyrehatók azok a megkülönböztetések, melyekkel Hevesi elválasztja egymástól a vallási eszmét, vallási világfelfogást, hitbeli meggyőződést, vallási hivatást és a vallás erkölcsi rendszerét.

Vallásos történelemfilozófiának lehetne nevezni Hevesi gondolati rendszerének a másik irányát, mely a civilizációval való viszonyában szemléli a hitet. Hevesi a hitben „*a civilizáció lelki oldalának kiépítését*” látja és így ismét megtalálja a kiegyenlítést a folyton változó civilizáció és az örök, szilárd hit között.

A vallás szociológiája körébe vág a fejtegetések harmadik csoportja. Itt is megkülönböztethetjük a pozitívumot a negatívumtól. Hevesi felveti a *vallás fontosságának, társadalmi szerepének* kérdését. A hitnek meg kell nemesítenie az ember kedélyét, biztosítania kell a társadalmi rendet, enyhítenie kell a társadalmi ellentéteket, meg kell javítania az egyén és a köz erkölcsét, nevelnie kell az embert és át kell szellemítenie a

civilizációt. A vallási érzületnek, a maga szilárdságával és tisztaságával, korrektívumul kell szolgálnia az áltudomány, hamis műveltség és alantas érzelmekre számító talmi művészet ellen.

Negatív irányban viszont a *szociológiai vallástalanság* ellen való küzdelem feladatát jelöli meg. A szociológiai vallástalanság a tekintély elve, a személyiség elve miatt és azzal az ürüggyel küzd a vallás ellen, hogy az ösztönök gátlását idézi elő és konzerválja a társadalmi bajokat. A szociológiai vallástalanság megnyilatkozási formái közé tartozik a *militáns ateizmus*. Hevesi mélyrehatóan taglalja és cáfolja ezeket a forradalmi elveket. A háború és azt követő évek katasztrófái különösen aktuálissá tették ezt az *új hitvédelmet*, mert ugyanakkor, mikor növelték a vallási hajlamot, a lelki nyugtalanságok problémákat vetnek fel és izgalmakat váltanak ki. A politikai rendszerek pedig vallásellenes hadjáratot folytatnak.

Szinte felesleges hangsúlyozni, hogy Hevesi publicisztikai munkássága a *belső zsidó problémákat* is felöleli. Ebben a vonatkozásban hirdeti a valódi konzervativizmust, de hadat üzen az álkonzervativizmusnak, „*mely a jelszóból tőkét kovácsol*”. Egyik-másik meghatározása valósággal klasszikus. Így szerinte „*zsidónak lenni*” ezt jelenti: „Az Istenszolgálatnak és az Istenhez való hűségnek emberi szövetségéhez hozzátartozni, hozzáfűződni tudatosan, áldozatkészen, nemes akaratú, törhetetlenül és legyőzhetetlenül, az évszázadok és évezredek viharai között és gyűlölet felhői alatt is megállva tántoríthatatlanul és rendületlenül.” A *zsidó életprogramot* pedig abban látja: a világ frivolitásával szemben érvényre juttatni az erkölcs kristálytisztaságát.

A zsidóság belső életében a béke és megértés apostola Hevesi Simon.

Külön össze kellene foglalni Hevesinek az *Egyenlőségben* és más időszaki lapokban megjelent aktuális cikkei, melyek az ünnepek alkalmát használták fel, hogy a *humanum vox*-ot, igazi fenkölt emberi és papi szótartot juttassák kifejezésre egy feldúlt, háborgó korszak szörnyű lelki válságában. Ezek a cikkek Hevesi Simon „politikai” megnyilvánulásai.

Budapest.

Dr. Ballagi Ernő.

Hevesi Simon irodalmi munkássága.

Minden bibliográfia már önmagában is színes kép, eleven rajz. Színes kép egy szellem életéről, eleven rajz egy élet szellemi munkásságáról.

Minden bibliográfia ezért vonzó olvasmány is egyben. Az évek életveket idéznek, a számok tervet és munkát, álmot és gondolatot. Adatai úgy peregnék színesen és gyorsan, mint fehér vásznon az életsorsokat megjelenítő képek, s e gyorsan pergő, színes adatokból egy emberélet tárul fel előttünk a maga belső értékében, egy emberélet rajzolódik fel nekünk a maga marandóságában, az életnek az a része, amely a személyi varázs és hatás szertefoszlásával és tovatűnéssel is halhatatlan és örök, amely öröksége és birtoka marad a jövődönék: az emlékezetnek is, mert az emberek emlékezete örökkévaló és ez emlékezetben van a valódi élet. (Renan.)

S ha áll is ez minden bibliográfiáról, teljességében talán nem állhat Hevesi Simon irodalmi munkásságáról. Hevesi Simon irodalmi munkássága nem nyújtja az ő munkássága teljes képét, a bibliográfia adataiból nem fog megrajzolódni arcának minden vonása. Mert Hevesi Simon elhivatottságát nem csak irodalmi téren látta és érezte meg, tanulmányait, tudását, műveltségét és művészetét nem csak az írás útján akarta közölni, ő nem csak a toll hatalmával akart tanítani és hatni.

Elsősorban az előszó útján, a tett által, az előszó hatalmával, a tett erejével akarta és akarja nevelni hallgatóságát, híveit: a szónoklat erejével, az ige hirdetésével, amelynek művésze, mestere ő s amely — szerinte — gyűjtőlencséje és tükröje kell, hogy legyen, minden tanulmányának, tudásnak, műveltségnek és művészetnek. Ő írta: »Amiben minden összefut, amiben találkozik a bibliai tudás, a zsidó történet és a világtörténet ismerete, a hagyományos irodalom bölcsesége, a filozófiai és irodalmi műveltség, az élettapasztalat és egyéni érzület, a meggyőződés, a jellem és a tehetség s egygyé lesz a szellemi kvalitások és a studiumok eredője: nem más, mint az ige hirdetése.«¹

E felfogását más helyütt magyarázza és más oldalról is megvilágítja: »Se a talmud tanulmányozása, se az önálló tudományos búvárkodás, se a csöndes tétlenség nem lesz kihatással az életre. A hagyományos irodalmat azért tanulmányozzuk, hogy vigyünk A adjunk belőle valamit az életnek. Tudomány dolgában pedig ám igyekezzék minden rabbi önállóan is valamit alkotni, de maradjon meg nemes becsvágyunk, hogy tanítványok le-

¹ Dr. Hevesi Simon: A mi homiletikánk. Magyar Zsidó Szemle. XXXIV. 1917. 174. l.

gyünk, tanítványai a kiváló szakférfiaknak és jeles mestereknek, kik egy életet szentelnek szakmájuknak és másfelé néző ambíciók kedvéért ne hanyagoljuk el azt, a mit hitközségünk tőlünk vár és a mit híveink nálunk keresnek, legfőbb hivatásunkat, hogy a meg-
lévő eredményeknek tolmácsai és tradensei legyünk. Tehát tanítványok legyünk, a kik egész életen át tanulnak, hogy népszerűsített formában a hívek sokaságát nevelhessék és taníthassák.«²

Amde írásai csakúgy szívéből fakadtak, csakúgy lelke szülöttei, mint az élet forró szavai: Tőle való; szívekhez szólnak, lelkekhez szállnak: nekünk íródtak. Őt érezzük minden sorban, őt sejtjük meg minden szóban.

Hiszen ő írta ezeket a sorokat is:

A holt betűnél is dagad
S hevülhet a rokon kebel;
Hisz a szó, mely szívből fakad,
Énünk egy részét lopta el!³

*

Irodalmi munkássága tárgyban is, hangban is változatos, sokszínű és gazdag. Irodalmi fellépésének kezdete, mint költőt és műfordítót mutatja be nekünk s műfordítói készsége, tehetsége még napjainkig is hat és alkot. Eredeti költeményei önálló kötetben foglalvák (Versek. Lugos, 1904.), műfordításai e kötetben is, de másutt is, szétszórtan. Elsősorban a Szentírásból fordít, sokat és szeretettel a történeti könyvekből, a próféták erőteljes, harsogó beszédeiből, a zsoltárok magasztos lírájából, Dániel rejtélyes könyvéből; Jóbot és a Síralmakat teljes egészükben tolmácsolja. Verses alakban mutatja be hagyományos irodalmunk nem egy költői helyét, fordít héber, német, francia, olasz és angol költőkből is.

A tudományos irodalmat gazdagítja irodalomtörténeti dolgozataival a zsidó irodalom számos kérdéséről: a héber költőkről, a talmud szelleméről, az agádáról, a Makkabéusok könyveiről, foglalkoztatják azonban magyar irodalomtörténeti problémák (Gróf Széchenyi István. Lugos, 1901.), sőt művészettörténeti tárgyak is.

A szentírás marad azonban tudományos, irodalomtörténeti munkásságának is főárgyául. Mózes, Jesajás, Jeremiás, Ezekiel, Cefanjah, a zsoltárköltő király, Bölcs Salamon, Jób, Énekek éneke, Kohelet könyvei és alakjai sokszor új világítást kapnak az ő kutató lámpásától, új színt és vonásokat az ő eleven tollától.

Különös érdeklődéssel és szeretettel foglalkozik Jób- és Kohe-

² Magyar Izrael. X. 1917. 67. l.

³ Hevesi (Handler) Simon: Versek. Lugos. 1904. 3. l.

let könyvével. Jóbbal nyolc dolgozatban, három nyelven is,⁴ Kohelettel két tanulmányban: egy alkalommal magyarul, másszor héberül.⁵

Írásban csakúgy, mint katedrán egyik legfontosabb studiuma a filozófia, szorosabban véve: a vallásfilozófia. Boncolja a hit és tudomány, vallás és bölcsészet, hit és kultúra problémáit, képet nyújt a zsidó vallás világfelfogásáról, bemutatja azokat a vallásképző elemeket, amelyek minden népben megvannak, hatványozottan a zsidóságban. (Vallásképző elemek az emberben és a zsidóságban. Bp. 1922.)

Filozófiai tanulmányai legkedveltebbje Majmuní, kiről két dolgozat után két könyvet ír, hogy Útmutatóját megismertesse a modern kor művelt fiaival.

De írásaiban is társadalmi problémákkal foglalkozik legtöbbször, itt is az eleven, lüktető élettel tart lépést. Foglalkozik a társadalom, a zsidóság minden feleletre váró kérdésével, írásaival is a hiányokat akarja pótolni. Szónoklataiból csak néhányat ad ki, de imádságos könyvet ad kezébe a zsidó férfiúnak, nőnek és leánynak, háborús időn a zsidó katonának, hogy legyen vigaszuk és támaszuk az életben, a fiatal zsidó leánynak még külön Vallástani előkészítőt is, hogy belőle megszeresse vallását.

Ismétlődő, visszatérő ünnepeinket kísérik cikkei örömben és bánatban, ünnepeink szomorú és örömteli, alkalmi mozzanatainak hű dalosai, krónikásai ezek a szózatok, melyek az év forgásával ismét ugyanarról szólnak és mégis újak és mindig újak.

Irodalmi munkásságának is egy a nevezője, alapja és mozgatója: ugyanaz, amely prédikátori tevékenységéé és társadalmi munkásságáé: visszavezetni a hit egyenes ösvényére a kételkedő, a közömbös, képzett embereket, akik eltévelyedtek, visszaadni a sóvárgó embereknek Istent, akit elvesztettek.

Ezért tanít imádkozni öreget és ifjút, leányt és asszonyt, ezért fordítja irodalmunk vallásos hangulatot keltő, vonzó remekait, ezért tanít zsidó vallásfilozófiára, amely »optimizmust« és »ember-

⁴ Jóbb könyvének etikai problémája. Egyenlőség. XIX. 1900.; Jóbb könyvének problémája. Handler-émlékkönyv. 1904. 91–138.; Jóbb könyve. (Fordítás.) Lugos. 1904.; A theodicaea elmélet... Jóbb könyvének magyarázatában. Blösch-émlékkönyv. 1905. 1–7.; Der Grundgedanke des Buches Hiob. Budapest, Wien. 1914.; Jóbb könyvéről. Mult és Jövő. VII. 1917. 48–61.; חזקיהו על ספר איוב Hazofeh. V. 1921. 35–39., 81–89., 156–163., 282–293.; Jóbb: Szentírás a Család és az Iskola részére. IV. (1926.) 174–218.

⁵ Kohelet. Mult és Jövő. VIII. 1918. 26–28., 64–66., 87–89., 134–136., 180–183.; קהלת על ספר חזקיהו Festschrift der Landesrabbinerschule. Bp. 1927. ט-לח.

szertetet» hirdet. Ezért adja a művelt ember kezébe Majmuní, ki hasonlóan, a maga korában — Hevesi szavaival — »áthatva a vallás igazságaitól, filozófiai elmélyedéssel megalkotott meggyőződéseitől, ... a vallás kincsét biztosítani akarja a már megrendült hitűek számára is«, s kinek célja volt »az emberek számára megmenteni az élet kincsét, a vallást.«⁶ Ezért fordítja és magyarázza Jóbb könyvét, amely azt a nagy biztatást rejtí magában, hogy »az ember erkölcsisége diadalmaskodhat a legszörnyűbb megpróbáltatások fölött« s amely arra tanít, hogy »a szenvedés nem mindig büntetés, hanem Isten beszéde a halandóhoz.«⁷ Ezért világít rá a próféták világszemléletére, hogy visszavigye a halandót az örök Igazsághoz, ezért elemzi Koheletet, hogy feltűntesse, mint jut el az írő a kételkedés, a vanitatum vanitas komor szemléletétől az istenfélelem magasztos tudatához, az istenismeret boldogító érzéséhez.

Így válik Hevesi Simon irodalmi munkásságában is az élet nagy kétségeinek magyarázójává, így lesz irodalmi munkássága is szónoklatai hirdette, cselekedetei példázta gondolatai és tervei szöszölőjává.

*

Eötvös Józsefnek gyönyörű gondolata szól az önzetlen és Istentől érző szívvel megáldott íróról, ki »keble mélyében gyémántokat találhatott« s mégis »inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy a munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet...«, kinek könyvében »nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk...«

Hevesi Simon minden munkája nemcsak szép könyv, hanem jó tett is. Megváltoztatva a régi csodát: kezében a rózsák kenyeré váltak:⁸ lélekkenyérre, Isten kenyérévé, az ég esőjének és nap-sugarának ajándékává, amelyet nekünk nyújt, nekünk kínál. Ajándékait — Bánóczi József szavaival — »fogadjuk hálával a múltért és áldással a jövőért.«⁹

P. S.

1888.

I. Lantos és fülemile. (Héberből.) Magyar Zsidó Szemle. V. 544. l.

⁶ Dr. Hevesi Simon: Dalalat Alhairin. Budapest. É. n. (1928.) 13., 14. ll.

⁷ Hevesi (Handler) Simon: Jóbb könyvének problémája. Handler-émlékkönyv. 1904. 94., 130. ll.

⁸ Voinovich Géza: B. Eötvös József. Budapest. 1904. 29. l.

⁹ Egyenlőség. XLII. 1923. 49. szám.

1889.

2. Isten a mi megváltónk! Hitzónoklat. Tartotta a tatai izr. imaházban a Pészach ünnep hetedik napján 1889. április 22-én... Tata. 1889.

1890.

3. A miskolci chevra kaddisa. Szerkesztették: Fischmann Joachim és Greiner Adolf. Miskolcz. 1889. (Könyvismertetés.) Magyar Zsidó Szemle. VII. 49—50.

4. Hitközségi izr. népiskolánk évi zárvizsgáinak alkalmából. Tata-Tóvárosi Híradó. XI. 26. szám.

1891.

5. A הנאים שיר הכשרים könyv értelmezésének története a korában. (80—210.) Adalék az írásmagyarázat és a zsidó irodalom történetéhez. Budapest. 1891. 29. l.

6. »Az öreg Widder.« (Simon aláírással.) Tata-Tóvárosi Híradó. XII. 26. szám.

7. A pénz. Tárczasorozat. Tata-Tóvárosi Híradó. XII. 45., 46., 48. szám.

8. Műtárlatban. Tata-Tóvárosi Híradó. XII. 51. szám.

1892.

9. Megnyugvás Istenben. 42—43. Zsolt. (Műfordítás.) Magyar Zsidó Szemle. IX. 341—342.

10. Alkalmi beszédek. (Dr. Maybaum S., Kasualreden. Berlin. 1892.) Könyvismertetés. Magyar Zsidó Szemle. IX. 599—600.

1893.

11. Wahrmann Mór emlékezete. Emlékbeszéd. Az Orsz. Rabbikepző-Intézet templomában 1892. decz. 12-én tartott requiem alkalmával tartotta: ... Budapest. 1893. 13. l.

12. Sünemti szép leány. (Kir. I. 2. 13—25.) Vers. Magyar Zsidó Szemle. X. 145—147.

1894.

13. A kassai esethez. Egyenlőség. XIII. 25. szám.

14. A héber költőkről. Minerva. I. 200—210.

1895.

15. Izrael bizalma. Hitzónoklat. Tartotta Újpesten, 1895. június 15-én... Budapest. 1895. 19. l.

1896.

16. Az izraelita hitközségek. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. (Magyarország vármegyéi és városai. I.) Budapest. 1896. 153—154.

1897.

17. Abigél. — I. Sámuel XXV. 2—42. után. — (Vers.) IMIT Évkönyve. 85—89.

18. A bibliai hősmondakörből. I. Rispa. (Vers.) A Jövő. I. 3. szám.

19. A bibliai hősmondakörből. II. Ábner. (Vers.) A Jövő. I. 9. szám.

20. Halhatatlanság! (Kaulbach H. festményéhez.) Vers. Felső-magyarország. XIII. 36. szám.

21. Ha tudnád... (Sully Prudhomme-től.) Műfordítás. Felső-magyarország. XIII. 45. szám.

22. A princez szökése. (Robert de Bonnière-től.) Műfordítás. Felső-magyarország. XIII. 55. szám.

23. Lombhulláskor. (Olando Guerrini-től.) — A tengerparton. (Grün Anastaziustól.) — Műfordítások. Kassai Almanach. Kassa. 1897. 46—47.

1899.

24. Dániel. (Vers.) IMIT Évkönyve. 309—311.

25. Abigél. (Vers.) Délvidéki Lapok. II. 9. szám.

26. A princez szökése. (Robert de Bonnière-től.) Műfordítás. Délvidéki Lapok. II. 10. szám.

1900.

27. Az eleven válólévl. (Gitin II. per. misna alapján.) Vers. IMIT Évkönyve. 133—138.

28. Isten nevében! Magyar Zsidó Nő. I. 1. szám.

29. Meggyőződésből. Magyar Zsidó Nő. I. 2. szám.

30. Éva a képzőművészetben. Magyar Zsidó Nő. I. 3., 4. szám.

31. Szent hangulat. Magyar Zsidó Nő. I. 7. szám.

32. Jób könyvének ethikai problémája. Egyenlőség. XIX. 2., 3. szám.

1901.

33. Gróf Széchenyi István. Lugos. 1901. 21. l. (Különlenyomat a »Krassó-Szörényi Lapok« 1901. évi március 24-iki 12. számából.)

1903.

34. Megtérünk. Ünnepi beszéd. Magyar Zsinagóga. V. 1—10.

35. Caesar és a rabbi. (Vers.) Egyenlőség. XXII. 22. szám.

36. Mese, melyben nem történik semmi. (Vers.) Délvidéki Lapok. II. 1. szám.

37. Nirvána. Bartók Lajos halálára. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. II. 3. szám.

38. Kivándorlók. (Vers.) Délvidéki Lapok. II. 4. szám.
 39. A börtön udvarán. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. II. 8. szám.
 40. »O. I. Sz.« (Országos Irodalmi Szövetség.) H. S. betűjegy alatt. Délvidéki Lapok. II. 17. szám.
 41. Márczius 15. Délvidéki Lapok. II. 22. szám.
 42. Két kéz. — Két fül. (Versek.) Hariri néven. Délvidéki Lapok. II. 22. szám.
 43. Az idegesek között. (H. S. betűjegy alatt.) Délvidéki Lapok. II. 22. szám.
 44. Hock János előadása. (H. S. betűjegy alatt.) Délvidéki Lapok. II. 23. szám.
 45. Életfölfogás. (Verses dialog.) H. S. betűjegy alatt. Délvidéki Lapok. II. 32. szám.
 46. A kenyér. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. II. 36. szám.
 47. A Dunnalúd. (Ibsentől.) Műfordítás. H. S. betűjegy alatt. Délvidéki Lapok. II. 38. szám.
 48. Bibliikum és Publikum. Délvidéki Lapok. II. 38., 39. szám.
 49. A madárka. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. II. 40. szám.
 50. Nero anyja. (Színműismertetés.) H. S. betűjegy alatt. Délvidéki Lapok. II. 41. szám.
 51. Ihlet. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. II. 42. szám.
 52. Kétség. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. II. 50. szám.
 53. Melódiák. (Veszelei Károly verskötete. Budapest. 1903.) Könyvismertetés. H. S. betűjegy alatt. Délvidéki Lapok. II. 50. szám.
 54. Hock János az Urániában. (H. S. betűjegy alatt.) Délvidéki Lapok. II. 52. szám.
 55. A süketnéma! (Homo Sum néven.) Délvidéki Lapok. II. 68. szám.
 56. A csille. Elbeszélés. (Homo Sum néven.) Délvidéki Lapok. II. 70., 71. szám.
 57. A szárdiniás doboz. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. II. 86. szám.

1904.

58. Jubiláris emlékmű Handler Mark tati rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Szerkeszti: Lugos. 1904. 138. † Függelék: 70. l.

59. Jóh könyve. Fordította: . . . Lugos. 1904. 70. l.

60. Mikor a hold megújul. Hítszónoklat. Tartotta 1904. június 11-én: . . . Lugos. 1904. 12. l.
 61. Versek. Elbeszélő költemények. Lugos. 1904. 159. l.
 62. Jóh könyvének problémája. Handler-emlékkönyv. 91—138.
 63. Eliezer. (Berachot. V. 2.) Vers. IMIT Évkönyve. 222—223.
 64. Rémlátás. (Vers.) Homo Sum néven. Délvidéki Lapok. III. 7. szám.
 65. A gimnáziumi fölolvasások. Délvidéki Lapok. III. 21. szám.
 66. Torday Grail Erzs. előadása. Délvidéki Lapok. III. 25. szám.
 67. Bizalmas levél. Jogtudós Barátomhoz. Délvidéki Lapok. III. 25. szám.
 68. Kikapcsolva a világforgalomból. Délvidéki Lapok. III. 33. szám.
 69. A mennyország aktáiból. Délvidéki Lapok. III. 41. szám.
 70. A jótékonyág nevében. Délvidéki Lapok. III. 54. szám.
 71. Szabad Lycaum Lugoson. Dr. Vértés Adolf előadása: Hit és tudomány. Délvidéki Lapok. III. 93. szám.
 72. Lángész és téboly. Délvidéki Lapok. III. 101. szám.

1905.

73. Az ember és a kinyilatkoztatás. Hítszónoklat. Tartotta: Budapest, 1905. június 9-én . . . Lugos. 1905. 15. l. (L. továbbá: Magyar Zsinagóga. VII. 13—26.)
 74. A theodicaea-elmélet végső consequenciája Jóh könyvének magyarázatában. Bloch-emlékkönyv. Budapest. 1905. 1—7.
 75. Aphorismák a nevelésről. Krassó-Szörényi Lapok. XXVII. 1. szám.
 76. Újév napján. — Az ünnepi liturgiából. — (Vers.) Egyenlőség. XXIV. 39—40. szám.
 77. Ömlik a vér . . . Egyenlőség. XXIV. 46. szám.
 78. Kirándulás a Holttengerre. Egyenlőség. XXIV. 51. szám.

1906.

79. A zsidók egyetemes története. Szerkesztette: Szabolcsi Miksa. Munkatársak: . . . Hevesi Simon dr. . . . I. Bp. 1906.
 80. Az orosz zsidóüldözésekről. Izraelita Családi Naptár. IV. 89—93.
 81. Gondolatok a hitcséréről. Egyenlőség. XXV. 4. szám.
 82. Ab hó 9-én. Egyenlőség. XXV. 30. szám.

1907.

83. A zsidók egyetemes története. Szerkesztette: Szabolcsi Miksa. Munkatársak: . . . Hevesi Simon dr. . . . II. Bp. 1907.

84. **A zsidók egyetemes története.** Szerkesztette: Szabolcsi Miksa. Munkatársak: ... Hevesi Simon dr. ... III. Bp. 1907.
 85. Exhortáció. **שנה פ' ויירא** Magyar Zsinagóga. IX. 19—24.
 86. Előszó az ötödik évfolyamhoz. Izraelita Családi Naptár. V.
 87. Királyjubileum. Egyenlőség. XXVI. 22. szám.
 88. A nagygyűlés kérdéséhez. Egyenlőség. XXVI. 42. szám.

1908.

89. **A zsidók egyetemes története.** Szerkesztette: Szabolcsi Miksa. Munkatársak: ... Hevesi Simon dr. ... IV. Bp. 1908.
 90. **A zsidók egyetemes története.** Szerkesztette: Szabolcsi Miksa. Munkatársak: ... Hevesi Simon dr. ... V. Bp. 1908.
 91. **A zsidók egyetemes története.** Szerkesztette: Szabolcsi Miksa. Munkatársak: ... Hevesi Simon dr. ... VI. Bp. 1908.
 92. A »nagy szószóló.« IMIT Évkönyve. 7—41.
 93. Büntetés és kegyelem, Magyar Zsinagóga. X. 1—11.
 94. Esmények és érdekek. — Szociológiai tanulmány. Írta: Hesslein Henrik dr. Bpest. 1908. — (Könyvismertetés.) Egyenlőség. XXVII. 10. szám.
 95. Magyar Zsidó Közművelődési Egyesület. Egyenlőség. XXVII. 28. szám.

1909.

96. Tünődés közben. IMIT Évkönyve. 45—59.
 97. A Falasák. Izraelita Családi Naptár. VII. 117—121.
 98. Az Országos Izraelita Magyar Közművelődési Egyesület-ről. Magyar Izrael. II. 4—7.
 99. O. M. I. K. E. Egyenlőség. XXVIII. 36—37. szám.
 100. Filozófiai rendszereken át az Istenhez. Egyenlőség. XXVIII. 49. szám.
 101. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület-ről. Izr. Tanügyi Értesítő. XXXIV. 16—17.

1910.

102. **Cultur-Almanach.** Szerkeszti: ... Budapest. 1910.
 103. **Vallástani előkészítő** a konfirmáns leányok számára. Írta a pesti izr. hitközség rabbiságának megbízása alapján ... Bp. 1910. 50. l.
 104. Előhang. Cultur-Almanach. 3—8.
 105. A zsidó vallás világfelfogása. Cultur-Almanach. 35—60.
 106. Tünődés közben. Cultur-Almanach. 88—93.
 107. A kenyer. A nyomor világából. Vers. (Névtelenül.) Cultur-Almanach. 99. l.

108. Beszéd az Országos Izr. Patronage-Egyesület alakuló ülésén. Cultur-Almanach. 101—102.
 109. Anyaszív. Részlet Weber F. W. Goliáthjából. Műfordítás. (Névtelenül.) Cultur-Almanach. 122. l.
 110. Beszéd Bacher Vilmos jubileumán. Magyar Zsidó Szemle. XXVII. 207—208.
 111. Egy indítvány. Hitközségi Szemle. I. 54—55.
 112. Prologus. Egyenlőség. XXIX. 8. szám.

1911.

113. **עזרת שלום ואמת** Üdvnek igazságnak könyörgése. Imakönyv. Fordította: ... Budapest. 1911. Előszó + IV. + 379. l.
 114. Löw Lipót mint magyar zsidó hitszónok. Magyar Izrael. IV. 109—113.
 115. Az Omike-ről. Magyar Zsidó Almanach. Bp. 1911. 219—220.
 116. Országos Izraelita Iskolaügyi Tanács. Hitközségi Szemle. II. 130—133.
 117. Tengeren a pálmák felé. — Emlék a szentföldi utazásról. — Egyenlőség. XXX. Jubiláris szám. 57—60.
 118. Hit és tudomány. Egyenlőség. XXX. 34. szám.
 119. A zsidóság és a kereskedelem. (Tatay Simon dr. néven.) Egyenlőség. XXX. 51. szám.
 120. A modern monista mozgalom. (Tatay Simon dr. néven.) Egyenlőség. XXX. 52., 53. szám.

1912.

121. **Cultur-Almanach.** II. Szerkeszti: ... Budapest. 1912.
 122. Előszó. Cultur-Almanach. II. 5. l.
 123. Helyesebb megítélés felé. (Registrator néven.) Cultur-Almanach. II. 84—92.
 124. Maimonides. Cultur-Almanach. II. 93—107.
 125. R. Gersom házassági tilalma. Magyar Izrael. V. 93—94.
 126. Ádám és Éva ecset és vész alatt. Mult és Jövő. II. 9—11., 68—72.
 127. Mózes és Fáraó. Mult és Jövő. II. 99—100.
 128. Ostwald monista prédikációi. Mult és Jövő. II. 196—198.
 129. Gondolatok a gyermekvédelemről. Mult és Jövő. II. 285—286.
 130. Új év, új élet. Mult és Jövő. II. 301—302.
 131. Apró jegyzetek Olaszországból. Mult és Jövő. II. 391—392.
 132. Testvéri szövetség. Mult és Jövő. II. 435—436.

133. Nem-zsidók a zsidóságról. Remény (a Mult és Jövő ifjú-sági melléklete). 25—27.
 134. Kiddus. Reflexiók. Hitközségi Szemle. III. 34—39.
 135. Ima a Titanic áldozataiért. Egyenlőség. XXXI. 18. szám.
 136. A magyar ITO. Egyenlőség. XXXI. 29. szám.
 137. 5673. Egyenlőség. XXXI. 36—37. szám.

1913.

138. **סדר תפלה ישראל** Imádságos könyv. Fordította: ... Budapest, 1913. 363. l.
 139. Egy gimnazista töprengései. Mult és Jövő. III. 51—55., 116—122., 153—160., 212—216.
 140. Új kulturális munka. Mult és Jövő. III. 295—296.
 141. 5674. Mult és Jövő. III. 391—393.
 142. Istentisztelet hölgyek részére. Egyenlőség. XXXII. 16—17. szám.
 143. A zsidó nő hivatása. Egyenlőség. XXXII. 20. szám.
 144. Gondolatmenet a III. prédikációból a hölgyek istentiszteletén. Egyenlőség. XXXII. 25. szám.

1914.

145. **Der Grundgedanke des Buches Hiob.** Vortrag, gehalten in Wien am 26. Februar 1914. von ... Budapest, Wien. 1914. p. 27. (L. még: Wahrheit. 1914. évf.)
 146. **Vallástani előkészítő** a konfirmáns leányok számára. A pesti izr. hitközség rabbiságának megbízása alapján írta: ... Második kiadás. Budapest, 1914. 50. l.
 147. Egy kis idézet Majmúniból. Mult és Jövő. IV. 113—117.
 148. Mózes és a kinyilatkoztatás. Mult és Jövő. IV. 305—307.
 149. Művészet a zsidó temetőben. Mult és Jövő. IV. 357—359.
 150. Levél az Egyenlőséghez. Mult és Jövő. IV. 443—444.
 151. Újév — 5675 — **העיר** Mult és Jövő. IV. 455—456.
 152. Heroizmus. Mult és Jövő. IV. 505—506.
 153. Kérd és szentély. Mult és Jövő. IV. 553—554.
 154. Beszéd Bacher Vilmos dr. sírjánál. Egyenlőség. XXXIII. 1. szám.

1915.

155. **Áldozat és Bízalom.** Vallásos emléklapok a háborús évből. Dr. H. S. templomi beszédeiből. Budapest, 1915. 29. l.
 156. Az emberiség megtérése. Magyar Zsinagóga. XVI. 258—265.
 157. Oriens. Mult és Jövő. V. 46—47.
 158. A szabadság fiai. Mult és Jövő. V. 123—124.

159. OMIKE. Mult és Jövő. V. 243—245.
 160. Világvajadás — **הנה עולם** Mult és Jövő. V. 323—326.
 161. Szentföldi adományok. Mult és Jövő. V. 442. l.
 162. Miről írunk. Mult és Jövő. V. 451—452.
 163. Ima a győzelem után. Egyenlőség. XXXIV. 19. szám.
 164. Búcsúztató Wittmann Viktor temetésén. Egyenlőség. XXXIV. 20. szám.
 165. Gyászbeszéd Szabolcsi Miksa felett. Egyenlőség. XXXIV. 25—26. szám.
 166. Jom-Kippur 1915. Egyenlőség. XXXIV. 38. szám.
 167. Imafordítások. Reggeli imák. — Árvák Káddis-imája. — Esti ima. — Paizs és vért. (Imádságok izraelita katonák számára.) Kiadja az Orsz. Rabbiegyesület. Hely és év nélkül. (1915.) 15—23.

1916.

168. **1914—1916. A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachja.** Szerkesztik: Dr. H. S., tiszasülyi Polnay Jenő, Dr. Patai József. Budapest, 1916.
 169. **Jeremiás siralmai.** Fordította: ... Barta Ernő rajzaival. Budapest. Év nélkül. (1916.) 20. l.
 170. Előszó. A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachja. 3—7.
 171. Háborús héber ima a magyar zsidó templomok számára. Almanach. 159. l.
 172. **הספר** I. Ferencz József emlékének szentelt gyászünnepe-lyen. Magyar Zsinagóga. XVIII. 42—49.
 173. A magyar zsidóság. Mult és Jövő. VI. 43—44.
 174. Mózes a bibliában. Mult és Jövő. VI. 127—130.
 175. Hadiárva-Otthon. Mult és Jövő. VI. 196—197.
 176. Romlott társadalmak. Mult és Jövő. VI. 249—250.
 177. Jeremiás próféta. Mult és Jövő. VI. 291—294.
 178. Jeremiás siralmai. IV. (Műfordítás.) Mult és Jövő. VI. 295. l.
 179. Határozatlan álláspontok. Mult és Jövő. VI. 333—335.
 180. Újév 5677 — **הורע לפי** Mult és Jövő. VI. 375—376.
 181. Gondolatok az ünnepen. Mult és Jövő. VI. 415—417.
 182. I. Ferencz József. Mult és Jövő. VI. 453. l.
 183. Kultúra a fogolytáborban. Egyenlőség. XXXV. 15. szám.
 184. Gyászbeszéd Dr. Langfelder Arthur felett. Dr. Langfelder Arthur cs. és kir. törzsorvos emlékezete. 1871—1914. Szeged. 1916. 9—12.

1917.

185. **Dr. Stiller Mór.** (Gyászbeszéd.) 1917. december 5. Buda-pest. Év nélkül. (1917.) 7. l. (Könyvnyomatosan.)

186. Föladatok. Magyar Izrael. X. 5—8.
 187. A rabbi kulturális és szociális feladatairól. Magyar Izrael. X. 66—68.
 188. A mi homiletikánk. Magyar Zsidó Szemle. XXXIV. 173—185.
 189. Homília a kinyilatkoztatásról. Magyar Zsinagóga. XVIII. 153—160.
 190. A király. Mult és Jövő. VII. 3. l.
 191. Jób könyvéről. Mult és Jövő. VII. 48—61.
 192. Tavasz ünnep. Mult és Jövő. VII. 127—128.
 193. Hűség. Mult és Jövő. VII. 169—170.
 194. Hittestvéreimhez! Mult és Jövő. VII. 199—200.
 195. Vallás és jogegyenlőség. Mult és Jövő. VII. 249—250.
 196. Új év, új feladatok. Mult és Jövő. VII. 337—339.
 197. A rabbi hivatása. Mult és Jövő. VII. 390—391.
 198. Kulturális feladatok. Mult és Jövő. VII. 459—460.
 199. A rabbik kulturális és szociális feladatairól. Egyenlőség. XXXVI. 11. szám.
 200. Szabadságünnep. 5677. Egyenlőség. XXXVI. 13—14. szám.
 201. Chanuka este. Remény. III. 1. szám.

1918.

202. Örök áhítat. Könyörgések és rövid fohászok könyve. Zsidó nők és leányok számára írta: ... Budapest. Év nélkül. (1918.) 128. l.
 203. Kohelet. Mult és Jövő. VIII. 26—28., 64—66., 87—89., 134—136., 180—183.
 204. Filozófiai töprengések. Mult és Jövő. VIII. 286—288., 330—333.
 205. Magyar Zsidó Irodalmi Alap. Mult és Jövő. VIII. 363—364.
 206. 1918. november 16-ika előtt. Mult és Jövő. VIII. 443—444.
 207. Magasban. (Vers.) Az Egyenlőség XXXVII. 44. számának Ifjúság c. melléklete. (I. évf. 1. szám.)

1919.

208. Beszéd Bánóczi József jubileumán. Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek. Budapest. 1919. Függelék: 7—9.
 209. Ezekiel. Mult és Jövő. IX. 130—132.
 210. Az új év elé. Mult és Jövő (hetilap). IX. 1. szám.
 211. Ezekiel. Mult és jövő (hetilap). IX. 2., 3., 4. szám.

212. Hymnusz. (Műfordítás.) Mult és Jövő (hetilap). IX. 5. szám.
 213. A pesti zsidóság választások előtt. Egyenlőség. XXXVIII. 1. szám.
 214. Pészach ünnepén. 5679. Egyenlőség. XXXVIII. 15—16. szám.
 215. Újév. Egyenlőség. XXXVIII. 19. szám.
 216. Magyar szellem a zsidó iskolában. Egyenlőség. XXXVIII. 24. szám.
 217. Tudomány és vallás. Egyenlőség. XXXVIII. 27. szám.
 218. Chanuka. 5680. Egyenlőség. XXXVIII. 29. szám.
 219. Beszéd az ötvenéves fiúárvaház ünnepén. Egyenlőség. XXXVIII. 30—31. szám.

1920.

220. Etika a Talmudban. Írták: Dr. H. S., Dr. Blau Lajos, Dr. Weisz Miksa. I. Rész. Kiadja az IMIT. Budapest. 1920. I. Bevezetés. 7—42.
 221. Etika a Talmudban. Írták: Dr. H. S., Dr. Blau Lajos, Dr. Weisz Miksa. II. Rész. Kiadja az IMIT. Budapest. 1920. IX. Családi élet. 58—73.
 XII. Befejezés. 113—119.
 222. Bölcs Salamon szociológiája. Mult és Jövő (hetilap). X. 27., 28., 29., 31. szám.
 223. Újév 5681. Mult és Jövő (hetilap). X. 37—38. szám.
 224. »Ne kívánd a másét.« — Előadás a kulturothtonban. — Mult és Jövő (hetilap). X. 46. szám.
 225. Az Országos Rabbiegyesület felhívása. Egyenlőség. XXXIX. 1. szám.
 226. Mi a zsidó hősiesség? Egyenlőség. XXXIX. 2. szám.
 227. Gyász és remény. Egyenlőség. XXXIX. 4. szám.
 228. Magyar rabbik az ő elszakított testvéreikhez. Egyenlőség. XXXIX. 4. szám.
 229. Olvasás közben. Egyenlőség. XXXIX. 7., 8., 10. szám.
 230. Szabadságünnepünk. Egyenlőség. XXXIX. 14—15. szám.
 231. A zsidó nő és vallása. Egyenlőség. XXXIX. 20., 21. szám.
 232. Kinyilatkoztatás ünnepe. Egyenlőség. XXXIX. 21. szám.
 233. Gyászbeszéd Verebély Artur felett. Egyenlőség. XXXIX. 32. szám.
 234. Újév 5681... Egyenlőség. XXXIX. 37. szám.
 235. Gyászbeszéd Landau Adolf koporsója felett. Egyenlőség. XXXIX. 42. szám.
 236. A destrukció vádja. A Magyar Zsidóság Almanachja. — Védőirat. — Budapest. 1920. 14—20.

1921.

237. הצופה לחכמת ישראל נערך ויצא לאור ע"י ד"ר יהודה אריה בלוי ד"ר יהואל מיכאל הכהן נטמן וד"ר צדוק העוזעני שנה חמישה.
238. Hazofeh. V. 35—39., 81—89., 156—163., 283—293.
239. Az agádáról. A hagyomány gyöngyei. I. Budapest. 1921. 7—8.
240. A Mult és Jövő és a zsidó kultúra. Mult és Jövő. XI. 3—4.
241. Ezekiel. Mult és Jövő. XI. 197—200.
242. A zoltárvölgy király. Mult és Jövő. XI. 251—255.
243. Hit és kultúra. Ünnepi beszéd a Mult és Jövő II-ik kulturstélyén. Mult és Jövő (hetilap). XI. 3. szám.
244. Tóra és temető. Avató beszéd. Mult és Jövő (hetilap). XI. 20. szám. (L. még: Egyenlőség. XL. 20. szám.)
245. Előadás a Rákosi-ünnepen. Egyenlőség. XL. 2., 3., 4. szám.
246. A negyvenéves Egyenlőség. Egyenlőség. XL. 3. szám.
247. Purim ünnepén. Egyenlőség. XL. 12. szám.
248. A zsidóság teste a világtörténetben. Egyenlőség. XL. 16. szám.
249. Kinyilatkoztatás ünnepén. Egyenlőség. XL. 23. szám.
250. Áldozatok! Újév előtt. (5682.) Egyenlőség. XL. 39. szám.
251. Újévi beszéd. Egyenlőség. XL. 40. szám.
252. Löw Immánuelről. Egyenlőség. XL. 43. szám.
253. Meg fogják csókolni kicsorgott vérünket... Egyenlőség. XL. 45. szám.
254. Beszéd Goldziher Ignác temetésén. Egyenlőség. XL. 46. szám.
255. Gyászbeszéd Goldziherről. Egyenlőség. XL. 50. szám.
256. Mécseket gyújtunk. Egyenlőség. XL. 51. szám.
257. A zsidó vallás etikája. — A kinyilatkoztatás ünnepe. — Remény. VII. 11—12. szám.
258. Buddhizmus és zsidóság. (Tanulmány.) Az Egyenlőség képes folyóirata. I. 1. szám.

1922.

259. Vallásképző elemek az emberben és a zsidóságban. Budapest. A Valóság kiadása. 1922. 23. l.
260. הצופה לחכמת ישראל שנה שישה.
261. Az agádáról. Mult és Jövő. XII. 28. l.
262. Tanítás és kulturmunka. Mult és Jövő. XII. 83—86.
263. Ézsaiás próféta beszéde. II—IV. f. (Műfordítás.) Mult és Jövő. XII. 293—294.

264. Példázat a szőlőkertről. Ézsaiás. 5. f. (Műfordítás.) Mult és Jövő. XII. 335. l.
265. Tetemre hív a próféták szava! Gyászbeszéd a hat zsidó mártír koporsója fölött. Mult és Jövő (hetilap). XII. 15—16. szám. (L.: Egyenlőség. XLI. 15—16. szám.)
266. A Mult és Jövő jubileumára. A Mult és Jövő Almanachja. Budapest. 1922. 97. l.
267. Rede bei der Leichenfeier für die Opfer des Bombenattentates. Pester Lloyd. LXIX. Abendblatt. Nr. 80.
268. Beszéd Kiss József temetésén. Egyenlőség. XLI. 1. szám.
269. Purim. Egyenlőség. XLI. 10. szám.
270. A király. Egyenlőség. XLI. 14. szám.
271. Peszach ünnepe. Egyenlőség. XLI. 15—16. szám.
272. Bloch, a magyar hegedű mestere. Egyenlőség. XLI. 19. szám.
273. Sovuóth 1922. Egyenlőség. XLI. 22. szám.
274. Beszéd Szabolcsi Miksa sírkövének felavatásán. Egyenlőség. XLI. 27. szám.
275. Újév küszöbén. Egyenlőség. XLI. 38. szám.
276. Beszéd Hevesi Ferenc beiktatásán. Egyenlőség. XLI. 40. szám.
277. Válasz Prohászkanak. Egyenlőség. XLI. 41. szám.
278. A zsidó vallás négy alaptétele. Egyenlőség. XLI. 48. szám.
279. Avató lángok. Egyenlőség. XLI. 50. szám.
280. Szent ünnepünk időszakán... — A zsidó vallásról — a zsidó gyermekeknek. — Remény. VIII. 17—18. szám.
281. Előszó. Az Úr nevét áldom. Szentírás a Család és az Iskola részére. I. 3—4.

1923.

282. Magyar Zsidó Szemle. XL. évfolyam. Szerkesztik: Dr. Blau Lajos és Dr. H. S.
283. הצופה לחכמת ישראל שנה שבע.
284. Az első Peszakta tartalmi összefüggéséről. M. Zs. Sz. XL. 11—15.
285. A papnevelés problémája. M. Zs. Sz. XL. 65—67.
286. מדיניות בנקרא Hazofeh. VII. 97—102.
287. Bevezető a Makkabéusok könyvéhez. (Ford.: Dr. Dercsényi Mór.) Népszerű Zsidó Könyvtár. 12. Budapest. É. n. (1923.) 3—9.
288. Ézsaiás próféta első beszéde. (Műfordítás.) Mult és Jövő. XIII. 47—48.
289. Sötétségből világosságra! Mult és Jövő. XIII. 83—84.

290. Ezsajas beszéde a gőgös asszír nép bűnhődéséről és az üdv és béke dicső koráról. (Műfordítás.) Mult és Jövő. XIII. 312—313.

291. Ezsajas próféta látomása. A Mult és Jövő Almanachja. Budapest. 1923. 27—28.

292. Bőjtöt hirdetünk a numerus clausus ellen! Egyenlőség. XLII. 3. szám.

293. Intés a zsidó társadalomhoz. Egyenlőség. XLII. 8. szám.

294. Purim. Egyenlőség. XLII. 9. szám.

295. Tavasz ünnep. Egyenlőség. XLII. 13—14. szám.

296. Kinyilatkoztatás. Egyenlőség. XLII. 20—21. szám.

297. A zsidó vallásos eszme ünnepe Bécsben. Egyenlőség. XLII. 20—21. szám.

298. Újesztendő 5684. Egyenlőség. XLII. 36—37. szám.

299. Egy magas, szakállas alak taliszban. Egyenlőség. XLII. 42. szám.

300. Érettünk. Egyenlőség. XLII. 46. szám.

301. Levél az Egyenlőséghez. Egyenlőség. XLII. 51. szám.

302. Ünnepi levél a Remény olvasóihoz. Remény. IX. 7—8. szám.

1924.

303. Magyar Zsidó Szemle. XLI. évfolyam.

304. הצופה להכמת ישראל שנה שמינית

305. Kant Immanuel. (Születésének bicentennáriuma alkalmából.) M. Zs. Sz. XLI. 53—68., 97—113.

306. Előszó Dr. Zalai Szalay László: A zsidó nők története c. könyvéhez. Budapest. É. n. (1924.)

307. Válasz egy rabbi levelére. Mult és Jövő. XIV. 32. 1.

308. Levél az Egyenlőséghez. Egyenlőség. XLIII. 3. szám.

309. Adler Illés. Egyenlőség. XLIII. 8. szám.

310. Búcsúztató Adler Illés temetésén. Egyenlőség. XLIII. 9. szám.

311. Egy marék magyar föld. Egyenlőség. XLIII. 11. szám.

312. Pillangó... Gyászbeszéd Szamosi Elza felett. Egyenlőség. XLIII. 29. szám.

313. »... Mi a nyolc koporsó mellett sem változtunk meg!...« Egyenlőség. XLIII. 35. szám.

314. Újesztendő 5685. Egyenlőség. XLIII. 38—39. szám.

315. Chanuka. Egyenlőség. XLIII. 50—51. szám.

316. Ünnepi remény. Remény. X. 11. szám.

1925.

317. Magyar Zsidó Szemle. XLII. évfolyam.

318. הצופה להכמת ישראל שנה חמישית

319. Kant Immanuel. Előadás Kant 200. születése napján, 1924. április 22-én. Budapest. 1925. 56. l. (Különlenyomat a M. Zs. Sz. 1924. és 1925. évfolyamából.)

320. Kant Immanuel. M. Zs. Sz. XLII. 1—25.

321. Előszó Sass Irén: Híres zsidó asszonyok c. könyvéhez. Budapest. 1925. 3—4.

322. Israels. Mult és Jövő. XV. 33. l.

323. Isten szántóföldje. A tóraadás ünnepére. Egyenlőség. XLIV. 22. szám.

324. Rós-Hasonó. 5686. Egyenlőség. XLIV. 38—39. szám.

325. Löw Lipót emlékének. Egyenlőség. XLIV. 41. szám.

326. Elmúlt harminc év... Egyenlőség. XLIV. 47. szám.

327. Chanuka. Egyenlőség. XLIV. 50. szám.

328. Az Izraelita Tanítóegyesület folyóirata. Izr. Tanügyi Értesítő. L. 7—8.

329. Löw Lipót emlékének. Izr. Tanügyi Értesítő. L. 185—186.

1926.

330. Magyar Zsidó Szemle. XLIII. évfolyam. (Jubileumi emlékkönyv. Dr. Blau Lajos... jubileuma alkalmából. Kiadták: Dr. H. S., Dr. Klein Miksa, Dr. Friedman Dénes. Budapest. 1926. 355. l.)

331. ... הצופה להכמת ישראל שנה עשירית (ווארט ל'דודרה... עיי' דר. צדוק העזעשי דר. רוב העללע דר. מרדכי קליין. (Viennae, 1926. p. 336.)

332. Szentírás a Család és az Iskola részére. IV. Szerkeszti: Dr. Frenkel Bernát... Dr. H. S. ... közreműködésével. Budapest. Év nélkül. (1926.)

333. יודרה אריה בלי Blau-Festschrift. Viennae. 1926. 1—9.

334. Dr. Blau Lajos pályafutása. Mult és Jövő. XVI. 128—130.

335. Bevezető. Izraelita Családi Naptár. XV. 4. l.

336. Felhívás zsidó hittestvéreimhez. Egyenlőség. XLV. 1. szám.

337. Purim ünnepén. Egyenlőség. XLV. 9. szám.

338. Héber ima Vázsonyi szerencsés megmenekülése alkalmából. Egyenlőség. XLV. 10. szám.

339. A szegénység kenyere. Egyenlőség. XLV. 13—14. szám.

340. Dr. Blau Lajos. Egyenlőség. XLV. 13—14. szám.

341. Beszéd Pészach első napján... a numerus clausus ellen. Egyenlőség. XLV. 15. szám.

342. Válasz egy »nyílt levél«-re. Egyenlőség. XLV. 17. szám.

343. A Tóraadás ünnepén. Egyenlőség. XLV. 20—21. szám.

344. Gyászbeszéd Vázsonyi Vilmos fölött. Egyenlőség. XLV. 24. szám.
 345. Csernoch Jánosról. Egyenlőség. XLV. 31. szám.
 346. A zsidó jövő útja. Egyenlőség. XLV. 36—37. szám.
 347. Beszéd az Aggok Háza avatásán. Egyenlőség. XLV. 40. szám.
 348. A szegények gyermekeiért. Egyenlőség. XLV. 43. szám.
 349. Az én tanárom... (Bánóczi József.) Egyenlőség. XLV. 47. szám.
 350. Hogy fiaink hazataláljanak. Chanukai szózat. Egyenlőség. XLV. 48. szám.
 351. Sötét koporsó előtt... Egyenlőség. XLV. 51—52. szám.
 352. Jób. (Fordítás.) Szentírás a Család és az Iskola részére. IV. 174—218.
 353. Sirmak. (Fordítás.) Szentírás a Család és az Iskola részére. IV. 235—247.
 354. Bíráló »Az arisztotelikus elemek... Majmuni filozófiájában« c. pályaműről. Az Orsz. Rabbiképző-Intézet Értesítője. Budapest. 1926. 25—26.

1927.

355. Magyar Zsidó Szemle. XLIV. évfolyam.
 356. Emlékkönyv a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára. 1877—1927. II. kötet. Kiadják: Dr. Blau Lajos, Dr. H. S., Dr. Friedman Dénes. Budapest. 1927. 152. l.
 357. הצופה לחכמת ישראל שנה אחת עשרה
 358. Szentírás a Család és az Iskola részére. I. Második, átdolgozott kiadás. Szerkeszti Dr. Frenkel Bernát... Dr. H. S... közreműködésével. Budapest. Év nélkül. (1927.)
 359. השקפה על ספר קהלת (Különlenyomatban is.)
 360. Társadalmi munka. M. Zs. Sz. XLIV. 16—19.
 361. A Jóbél ünnepén. M. Zs. Sz. XLIV. 217—220.
 362. Adler Illés. Zsidó Évkönyv. I. Budapest. 1927. 211—218.
 363. Előljáró sorok Hajnóczi Károly: Lesz még Nagymagyarország! c. verseskötetéhez. Budapest. É. n. (1927.) 3—4.
 364. Beszéd Wirth Kálmán igazgató pedagógiai működésének negyedszázados jubileumán. A pesti izr. hitközség alapítványi leánygimnáziumának Értesítője az 1926—1927 iskolaévről. Budapest. 1927. 7—8.
 365. A zsidó szenvedés örök kultúrája... Egyenlőség. XLVI. 5. szám.
 366. A jóság ünnepe. Egyenlőség. XLVI. 12. szám.
 367. Peszach ünnepén. Egyenlőség. XLVI. 16—17. szám.

368. Vázsonyi Vilmos első Jahzeit-ja... Zsidó pünkösdi ünnepe. Egyenlőség. XLVI. 23—24. szám.
 369. Boldog új esztendő. Egyenlőség. XLVI. 39—40. szám.
 370. Léderer Sándorról. Egyenlőség. XLVI. 43. szám.
 371. Beszéd Léderer Sándor temetésén. Egyenlőség. XLVI. 49. szám.
 372. Chanuka. Egyenlőség. XLVI. 52. szám.
 373. Előszó a második kiadáshoz. Szentírás a Család és az Iskola részére. I.² 3—4.

1928.

374. Magyar Zsidó Szemle. XLV. évfolyam.
 375. Jabneh. Homiletikai folyóirat. I. évfolyam. Szerkesztik: Dr. Blau Lajos, Dr. H. S., Dr. Friedman Dénes.
 376. Szináj. Népszerű Zsidó Vallási Ismeretek Tára. Dr. Blau Lajos és Dr. H. S. támogatásával szerkesztik: Dr. Friedman Dénes és Dr. Hevesi Ferenc. I—V.
 377. הצופה לחכמת ישראל שנה ששים עשרה
 378. Dalalat Alhairin. Majmuni Útmutatójának ismertetése. Kiadja a Pestú Izr. Hitközség. Budapest. É. n. (1928.) 188. l. (L. Magyar Zsidó Szemle. XLV. 161—340.)
 379. Dalalat Alhairin. Majmuni Útmutatójának rövid ismertetése. Bp. 1928. 42. l. (Szináj. II.)
 380. Jabneh. Jabneh. I. 1—5.
 381. A vágy... Ünnepi beszéd. Jabneh. I. 59—66.
 382. A béke útján. Zsidó Évkönyv. II. Budapest. 1928. 45—47.
 383. Levél az Orsz. Izr. Tanítóegyesület Elnökségének. Izr. Tanügyi Értesítő. LIII. 87. l.
 384. Purim. 5688. Egyenlőség. XLVIII. 9. szám.
 385. Szabadságünnep. Egyenlőség. XLVIII. 13—14. szám.
 386. Mattan Tóra. — Sovuész ünnepére. — Egyenlőség. XLVIII. 20. szám.
 387. Beszéd a hercegprímáshoz. Egyenlőség. XLVIII. 20. szám.
 388. Beszéd Vészi József jubileumán. Egyenlőség. XLVIII. 21. szám.
 389. Lássátok Istent és boruljatok le előtte. Egyenlőség. XLVIII. 32. szám.
 390. Örökkévalóság és mulandóság. Egyenlőség. XLIX. 1. szám.
 391. Az Isten megoltalmazta a magyar zsidóhitű ifjúságot. Egyenlőség. XLIX. 7. szám.
 392. Zsidó szülők: vigyázzatok! Templomi szózat a zsidó ifjúság aggasztó eltévelyedéseiről. Egyenlőség. XLIX. 12. szám.

393. Fénypontok az éjszakában. Egyenlőség. XLIX. 13. szám.
 394. Önéletrajz. Pesti Futár. XXI. Karácsonyi szám. (99 élet-
 rajz. 53—54.

1929.

395. Magyar Zsidó Szemle. XLVI. évfolyam.
 396. Jabneh. II. évfolyam.
 397. הצופה לחכמת ישראל שנה שלש עשרה
 398. Az »Egyenlőség« 50 éves jubileumára. IMIT Évkönyve.
 196—201.
 399. A programm. Zsidó Évkönyv. III. Budapest. 1929. 31—33.
 400. Miért van emberi szenvedés? Beszéd. A »Vida Jenő Ta-
 noncotthon« emlékkönyve. Bp. 1929. 19—21.
 401. Jiszró. Egyenlőség. XLIX. 21. szám.
 402. Meg kell szervezni a zsidó ifjúságot és a felnőtteket.
 Egyenlőség. XLIX. 22. szám.
 403. A félszázados Egyenlőség. Egyenlőség. XLIX. 27. szám.
 404. Szomorú Purim. Kaszab Aladár halálára. Egyenlőség.
 XLIX. 28. szám.
 405. Szózat az ünnep előtt. Egyenlőség. XLIX. 31. szám.
 406. Pészach ünnepére. Egyenlőség. XLIX. 32—33. szám.
 407. Mi van és mire volna szükség? Egyenlőség. XLIX. 32—
 33. szám.
 408. A Tóraadás ünnepére. Egyenlőség. XLIX. 39. szám.
 409. Isten hozott zsidó testvérek! Egyenlőség. XLIX. 49. szám.
 410. Ros Hasóno. Egyenlőség. L. 1. szám.
 411. Chanuka. Egyenlőség. L. 12—13. szám.
 412. A zsidó leánygimnázium 10 éves jubileuma. A pesti izr.
 hitközség leánygimnáziumának Értesítője az 1928—1929 iskola-
 évről. Budapest. 1929. 6—7.

1930.

413. Magyar Zsidó Szemle. XLVII. évfolyam.
 414. Jabneh. III. évfolyam.
 415. Morijah. Pedagógiai folyóirat. I. évfolyam. Szerkesztik:
 Dr. Blau Lajos, Dr. H. S., Dr. Friedman Dénes, Dr. Weisz Miksa.
 416. הצופה לחכמת ישראל שנה ארבע עשרה
 417. Fohász. Zsidó nők imakönyve. Dr. H. S. közreműködé-
 sével írta Dr. Hevesi Ferenc. Budapest. É. n. (1930.) 587. 1.
 418. Program. Zsidó Évkönyv. IV. Budapest. 1930. 5—11.
 419. A hitoktatásról. Morijah. I. 2—4.
 420. Előszó. Fohász (Zsidó nők imakönyve.) 3—7.
 421. Málchioth! Fohász. 165—167.

422. Zichronoth! Fohász. 168—174.
 423. Szózat. Egyenlőség. L. Jubileumi szám. 9. 1.
 424. Beszéd Szabolcsi Miksa sírjánál. Egyenlőség. L. Jubi-
 leumi szám. 127. 1.
 425. Beszéd a dohány-utcai templomban. Egyenlőség. L.
 Jubileumi szám. 142. 1.
 426. Purim előtt. Egyenlőség. L. 24. szám.
 427. Zsidó nők munkája. Egyenlőség. L. 26. szám.
 428. Elsősülöttek bójtje. Egyenlőség. L. 27. szám.
 429. Peszach leoszid. Egyenlőség. L. 28—29. szám.
 430. Kinyilatkoztatás és hagyomány. Egyenlőség. L. 35. szám.
 431. Ros Hasóno. Egyenlőség. LI. 1. szám.
 432. Vass József édesanyja. Egyenlőség. LI. 1. szám.
 433. Sötét vizeken dalol a hattyú... Egyenlőség. LI. 2. szám.
 434. Minket is mélyen érint! Egyenlőség. LI. 6. szám.
 435. A magyar zsidó főiskolai ifjúsághoz! Egyenlőség. LI.
 6. szám.
 436. Két beszéd gyermekei esküvőjén. Egyenlőség. LI. 9.
 szám.
 437. Chanuka. Egyenlőség. LI. 11. szám.
 438. A zsidók és a gyónás. Országos Egyetértés. VI. 37—
 38. szám.
 439. Chanuka. Országos Egyetértés. VI. 48—49. szám.

1931.

440. Magyar Zsidó Szemle. XLVIII. évfolyam.
 441. הצופה לחכמת ישראל שנה חמש עשרה
 442. Nem húnynk szemet. M. Zs. Sz. XLVIII. 3—9.
 443. Perspectiva. M. Zs. Sz. XLVIII. 105—110.
 444. A Rabbiegyesület jubileumára. M. Zs. Sz. XLVIII.
 401—403.
 445. Megnyitó. Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról. I.
 Bp. 1931. 3—4.
 446. Záróbeszéd. Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról.
 I. 32. 1.
 447. Ha szívem olyan csalfa volna... (Byron költeményének
 fordítása.) Egyenlőség. LI. 15. szám.
 448. Beszéd a pesti Chevra Kadisa közgyűlésén. Egyenlőség.
 LI. 15. szám.
 449. Szózat a fővárosi zsidósághoz! (Purim 5691.) Egyenlő-
 ség. LI. 20. szám.
 450. Peszach. 5691. Egyenlőség. LI. 24—25. szám.
 451. Legyen vége az igazatnak. Egyenlőség. LI. 26. szám.

452. Áldozunk a gyermekekért. Egyenlőség. LI. 28. szám.
 453. A kinyilatkoztatás ünnepe. Egyenlőség. LI. 30—31. szám.
 454. Az ember felszáll a magasba. Egyenlőség. LI. 33. szám.
 455. Dr. Weisz Miksa. Egyenlőség. LI. 38. szám.
 456. Ujév 5692. Egyenlőség. LII. 1. szám.
 457. Hitvédelmi szövetség. Egyenlőség. LII. 6. szám.
 458. Levél Sándor Pálhoz. Egyenlőség. LII. 7. szám.
 459. Jáéle vőjovau. Beszéd a Hősök Temploma felavatásán. Egyenlőség. LII. 10. szám.
 460. A Menóra fénye. Egyenlőség. LII. 13. szám.
 461. Ami elhozza a Geullát. Országos Egyetértés. VII. 13—14. szám.
 462. Beszéd Róth Jenő temetésén. Országos Egyetértés. VII. 15. szám.

1932.

463. Magyar Zsidó Szemle. XLIX. évfolyam.
 464. A Rabbi Egyesület elnökségének szakvéleménye a halott-hamvasztás ügyében. M. Zs. Sz. XLIX. 111—113.
 465. Csefanjah. M. Zs. Sz. XLIX. 153—157.
 466. Az új Évkönyv elé. Zsidó Évkönyv. V. Budapest. 1932. 35—41.
 467. A női istentiszteletek. A Magyar Zsidó Nő Naptára. I. 49—51.
 468. Válasz a térítőknél. Egyenlőség. LII. 17. szám.
 469. Válasz a térítő prédikációkra. Egyenlőség. LII. 18. szám.
 470. Purimra. Egyenlőség. LII. 26. szám.
 471. Kévek és csillagok! Egyenlőség. LII. 27. szám.
 472. Tavasz ünnep... Peszach ünnep. Egyenlőség. LII. 29—30. szám.
 473. Sovóóth, Mattan Tóra ünnepe. Egyenlőség. LII. 35—36. szám.
 474. Ujévre. Egyenlőség. LIII. 1. szám.
 475. Kramer Miksa. Egyenlőség. LIII. 2. szám.
 476. Beszéd Kramer Miksa jubileumán. Egyenlőség. LIII. 3. szám. (L. Országos Egyetértés. VIII. 41. szám.)
 477. Chanuka: Lélekavatás. Egyenlőség. LIII. 11—12. szám.
 478. Beszéd a leánygimnázium iskolaépületének felavatásán. A pesti izr. hitközség leánygimnáziumának Értesítője az 1931—1932. iskolai évről. Budapest. 1932. 11—13.
 479. Beszéd a Mikéfé fennállásának 90-ik évfordulója alkalmából tartott díszközgyűlésen. A Mikéfé (néhány példányban készült) könyomatos Jegyzőkönyve. 5—9.

1933.

480. Magyar Zsidó Szemle. L. évfolyam.
 481. הספד נער ויצא דאור בחיבת דר צדוק העושי עי דר אפרים העושי, דר דוד שמואל לאוינער ודר דוד צבי פרידמן. שנה ראשונה.
 482. 50 éves jubileum. M. Zs. Sz. L. 185—186.
 483. אל הקורא. Haszoker. I. 1. l.
 484. Jób. (fordítás.) Kis Szentírás. Szerkesztette: Dr. Frenkel Bernát. Bp. 1933. 483—499.
 485. Siralmak. (fordítás.) Kis Szentírás. 510—513.
 486. Leányavatás. A Magyar Zsidó Nő Naptára. II. 31—32.
 487. Apponyi Albert. Egyenlőség. LIII. 18. szám.
 488. A gyűlölet nem megoldás. Egyenlőség. LIII. 25—26. szám.
 489. Mattan Tóra. Egyenlőség. LIII. 31—32. szám.
 490. Megharsan az érczkürt... Egyenlőség. LIV. 1. szám.
 491. Kassa. Egyenlőség. LIV. 3. szám.
 492. Vájlálch. Egyenlőség. LIV. 9. szám.
 493. Chanuka lángja. Egyenlőség. LIV. 10. szám.
 494. Beszéd a leánygimnázium zászlóavató ünnepén. A pesti izr. hitközség leánygimnáziumának Értesítője az 1932—1933. iskolai évről. Budapest. 1933. 5—6.

1934.

495. Magyar Zsidó Szemle. LI. évfolyam.
 496. הספד שנה שנה שאלה Haszoker. II. 15—24.
 497. Mattan tóra ünnepére. Mult és Jövő. XXIV. 131—132.
 498. Előadás a pesti izr. hitközség templomi estéjén. Országos Egyetértés. X. 1—15. (Jubileumi) szám. 97—98.
 499. Zsidó hősi halottaink emléke. Országos Egyetértés. X. 23. szám.
 501. Szent napok. Országos Egyetértés. X. 35—36. szám.
 502. Leányavatás. Remény. XX. 6. szám.
 503. Azoknak, akik minket támadnak. Egyenlőség. LIV. 15. szám.
 504. Purimi levél. Egyenlőség. LIV. 17. szám.
 505. Peszach 5694. Egyenlőség. LIV. 20. szám.
 506. Hívjátok vissza a kitérőket... Egyenlőség. LIV. 20. szám.
 507. Miért térítenek? Egyenlőség. LIV. 25. szám.
 508. Beszéd a Hősök Temploma előtt. Egyenlőség. LIV. 26. szám.

509. Vissza a valláshoz! Egyenlőség. LIV. 36—37. szám.
 510. Grauer Vilmos emlékezete. Egyenlőség. LIV. 41. szám.
 511. A magyar igazság szent lángja. Egyenlőség. LIV. 46—
 47. szám.
 512. Van-e csoda, lélek és túlvilági élet. Az Est. XXV. 268.
 szám.

*

Önálló művek.*

1. A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachja. 168.
 2. A שיר השירים könyv értelmezésének története a חנאים korában. 5.
 3. Az ember és a kinyilatkoztatás. 73.
 4. Áldozat és Bizalom. 155.
 5. Cultur-Almanach. I. 102.
 6. Cultur-Almanach. II. 121.
 7. Dalalat Alhairin. 378.
 8. Dalalat Alhairin. 379.
 9. Der Grundgedanke des Buches Hiob. 145.
 10. Dr. Stiller Mór. 185.
 11. Emlékkönyv a Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára. II. 356.
 12. Etika a Talmudban. I. 220.
 13. Etika a Talmudban. II. 221.
 14. Gróf Széchenyi István. 33.
 15. Isten a mi megváltónk! 2.
 16. Izrael bizalma. 15.
 17. Jeremiás siralmai. 169.
 18. Jób könyve. 59.
 19. Jubiláris emlékmű. 58.
 20. Jubileumi emlékkönyv. 330.
 21. Kant Immanuel. 319.
 22. Mikor a hold megújul. 60.
 23. Örök áhitat. 202.
 24. Vallásképző elemek az emberben és a zsidóságban. 259.
 25. Vallástani előkészítő. 103. Második kiadás: 146.
 26. Versek. Elbeszélő költemények. 61.
 27. Wahrman Mór emlékezete. 11.
 28. השקפה על ספר קהלת 359.
 29. וואס ליידה 331.
 30. סודר תפלת ישראל 138.
 31. עתרת שלום וואס. Üdvnek, igazságnak könyörgése. 113.

*

* Betűrendes sorban. A számok a bibliográfia számaira utalnak.

Folyóiratok.

1. A Jövő.
 2. Az Est.
 3. Délvidéki Lapok. 1. 1898—1899. (Lugos.)
 4. Délvidéki Lapok. 2. 1902—1904. (Lugos.)
 5. Egyenlőség.
 6. Felsőmagyarország. (Kassa.)
 7. Hitközségi Szemle.
 8. Ifjúság.
 9. Izr. Tanügyi Értesítő.
 10. Jabneh.
 11. Krassó-Szörényi Lapok. (Lugos.)
 12. Magyar Izrael.
 13. Magyar Zsidó Nő.
 14. Magyar Zsidó Szemle.
 15. Magyar Zsinagóga.
 16. Minerva. (Kassa.)
 17. Morijah.
 18. Mult és Jövő.
 19. Országos Egyetértés.
 20. Pester Lloyd.
 21. Pesti Futár.
 22. Remény.
 23. Tata-Tóvárosi Hiradó. (Tata.)
 24. Wahrheit. (Wien.)
 25. השובק
 26. הצפה

A bevezetésünkben mondottakhoz csak egy gondolatot akarunk még fűzni.

Minden bibliográfia nemcsak színes kép, nemcsak eleven rajz és vonzó olvasmány, de biztatás is egyúttal és ígéret is. Az évek életéveket ígérnek, a számok újabb számokat: tervet és munkát, álmot és gondolatot. Minden bibliográfiából az a nagy ígéret hangzik ki, amely a nagy költő drága énekéből csendült ki egykoron:

Új dalok, új dolgok tolmácsai, jönek,

Ha Isten erőt ad szegény éneklőnek. (Arany.)

Az új dolgok tolmácsolójának adjon Isten erőt és kedvet új írások befejezésére a maga, mindannyiunk, a magyar zsidó tudomány és irodalom üdvére és javára.

Budapest.

Scheiber Sándor.

A Biblia történeti szemlélete.

A héber Biblia huszonnégy könyve közül történeti tartalmú tizennégy és pedig: a Tóra öt könyve, Józsuá, Bírák, Sámuel, Királyok, Ruth, Eszter, Dániel, Ezra-Nehemia, Krónika. A Tórát — ősidőktől fogva a mai napig — törvénynek tekintik és nevezik, az ókorban görögül helyesen *Νόμος*, azaz Törvény volt a neve, de főtartalma történet, melynek keretébe a törvény be van iktatva. Az első könyvtől kezdve a második könyv 12. fejezetéig tisztán történeti elbeszélés, de azután is terjedelemre nézve sokkal nagyobb a történeti, mint a törvényi rész. Józsuá, Bírák, Sámuel és Királyok tisztán történet. Az egész egy összefüggő történet a világ teremtetésétől kezdve Izrael és Júda birodalmának bukásáig, vagyis Júda népének 586-ban i. e. történt Babilóniába való fogságba hurcolásáig. Zsidó bevett kronológia szerint ez 3175 évnek összefüggő története.

Sámuel és a Királyok könyvei eredetileg egy könyvet képeztek és nevük *Királyok Könyve* volt. A görög fordításban, a Septuagintában Sámuel és Királyok Könyve együtvéve első, második, harmadik és negyedik „*Királyság*“ *Könyvére* van felosztva. Hogy eredetileg nem volt Sámuel külön könyv, kitetszik még a Bírák Könyvének utolsó verséből, amely így hangzik: „Abban az időben nem volt király Izraelben, mindenki azt tette, ami jónak látszott szemében.“ Ez a mondat az előző elbeszéléssel nincs szoros összefüggésben és világosan arra céloz, hogy most fog következni a Királyok Könyve és csakugyan az is következik, mert hiszen Sámuelről már az első könyv 25. fejezetében az áll, hogy meghalt és az előző fejezetek is lényegében arról szólnak, hogy Sámuel királlyá avatta Saul; a könyv további részeiben pedig az van elbeszélve, hogy miképpen lett Dávid Izrael királya. A Sámuel nevet a könyv elejéről kapta, mint más könyvek is, pl. Mózes IV. könyve חומש המקרים a *Számlálások Könyvének* nevezetett,

noha az ötödik fejezettől kezdve már nem számlálásról van szó, amely csak a 26. fejezetben tér vissza az előzőtől más céllal. Ugyanezt lehet állítani Mózes harmadik könyvéről is, melynek legrégibb eredeti neve a *Papok törvénye* (תורת כהנים) volt. Nem ok nélkül beszéltek a régiek a „*Nyolc tekercsről*“ (օֹרֶסֶת־עֶשְׂרִים), mivel ez a nyolc könyv egy összefüggő történet. Hogy a Tórát — amely egy mű — öt könyvre (pentateuchos) és a Királyok Könyvét — amely szintén egy mű — négy részre, illetve a héberben két Sámuel és két Királyok Könyvére osztották, ennek oka nagy terjedelmük, t. i. együtt túlságos, nehezen kezelhető nagy tekerestet alkottak volna. Ezt részlete-sen bebizonyítottam a Krónika Könyvéről és más iratokról is *Az óhéber könyv* című művemben.

Összefüggő történetet, elejétől fogva az Ezra után következő korszakig ad a Krónika Könyve, melyet helytelenül neveznek magyarul a „*Krónikák*“-nak. Ez a mű abban különbözik az előbb ismertetett kilenc könyv tartalmától, hogy csupán Júda történetét adja, Izrael királyságáról csak itt-ott szólva, főképpen papi (כֹּהֵן) szemüvegen át nézve a világ folyását kezdetétől végig. Ennek a könyvnek a folytatása Ezra könyve, melyet helytelenül Ezra-Nehemiának neveznek. Hogy ez folytatás, látszik abból, hogy a Krónika Könyvének utolsó két verse Ezra könyvének elején szóról-szóra ismételve van. Ezt már régen észrevették, de azt, hogy ez milyen szokás, senki sem tudta. Én bizonyítékot hoztam az ékiratos táblákból, amelyeknél — az összefüggés biztosítása végett — a következő cseréptáblán az előzőnek utolsó sora újból iratik le. Mellékesen fölvetem a kérdést, hogy nem volt-e a szentíróra a babilóniai és perzsa ékiratos szokás befolyással. Maradványa ennek az ősi szokásnak az, hogy a lap végén a következő lap első szava iratik le. Ez az ú. n. *custos*, amely a lapszámmal el nem látott kézirati szokásból ment át még a héber nyomtatványokba is.

Történeti munka Dániel Könyve is, amely Nebukadnecár udvarán játszik. A könyv történeti jellegét semmiféle kritika nem érintheti, mert ha a makkabeusok idejében íródott volna is, amint a bibliakritika — minden történeti érzék híján — állítja, akkor is történeti jellegű. Fokozottabb mértékben áll el Ruth Könyvéről, amely Dávid király származását beszéli el. Eredetileg a Bírakat követte ez a könyv, bevezetésül Dávid történetéhez. Goethe azt mondta, hogy Ruth Könyve a világirodalom legszebb idillje. A legnagyobb német költő kompetens bíráló. Ruth Könyve lehet a világirodalom legszebb idillje, de a könyv szerzője történetet akart írni, nem idillt. Nem is látható be, hogy miért kell a könyv valódiságában kételkedni. Az állapotok rajzolása és az említett *levir szokás*,

valamint a történeti színezet teljesen az ősidőket tükrözteti.

Észter könyve Ahasvéros, a zsidó-aram papyrusok tanúsága szerint, Xerxes idejében játszik. A bibliakritika — mint már Luther, ki „Das Judenende Esterbuch“-nak nevezte — kételkedik az elbeszélés valóságában, azonban bármiképp gondolkodnak az Észter Könyvről, nem tagadható, hogy elbeszélés, vagyis az, hogy a szerző történetet akart írni. A bibliakritika itt is téves úton jár; az elbeszélés u. i. a perzsa birodalom szokásait és eseményeinek színezetét mutatja. Hogy csak egy példát említsék, mindjárt a könyv eleje igazi perzsa evés-ivást említ: száznyleven napig tartó dáridót, melyet a király Perzsia és Média fejedelmeinek ad. Mint ismeretes, a perzsák voltak a legnagyobb evők-ivók, a Talmud szerint (Kiddusin 49b) a világra jött tíz mérő evés-ivásból kilenc mérőt vettek maguknak a perzsák és egyet az egész többi világ. Igen jellemző, hogy az első fejezet 9. verse szerint a király a hetedik napon a bortól való jókedvében azt parancsolta, hogy hozzák elébe a királynét. A jókedv hétnapi borivás után állott be. Az is igazi perzsa szokást mutat, hogy mikor másik királynét választ, összegyűjti százhuszonhét tartományból álló végtelen birodalmának összes szép szűz leányait, kiket mind megtart a királynévá választott Észter mellett. Egyéb, igen érdekes perzsa szokás van még több a könyvben, amiből kitűnik, hogy a szerző Perzsiában élt. Ebből a körülményből az is magyarázható volna, hogy az Isten szó nincsen benne említve, minden valószínűség szerint azért, mert a Szentföldön kívül való leírásával profanizálná. Bármint álljon a dolog, Észter Könyve történeti tartalmú.

Ha a próféták könyveit nézzük, akkor is azt látjuk, hogy történeti fonal vonul végig rajtuk. Ézsaiás Könyvének első része a 36–39. fejezetekben történeti elbeszéléssel fejeződik be és pedig ugyanazzal, ami lényegében a II. Királyok 18. és a következő fejezetekben is megvan. Hasonlót látunk Jeremiás Könyvének 46–52. fejezeteiben is. Történelmi elbeszélés alakjába van öltöztetve Jóna könyve is. Magukban a próféciákban szintén említetnek a királyok, kiknek korában a próféta beszélt. Így Ézsaiásnál mindjárt első fejezetének első versében és több beszédénél, úgyszintén Jeremiásnál és más prófétáknál. Milyen más az eszmék előadása a görögöknél, rómaiaknál és a befolyásuk alatt álló európai gondolkodóknál. Platon Symposiumjában, ahol a görög eszmék fejtetnek ki, vagy Goethe Faustjában nincsen kor említve, hogy ne említsem Kant Kritik der reinen Vernunftját. Így megy ez az egész vonalon, az összes filozófiai és tudományos irodalmakban. Ezeknek is van párhuzamuk a bibliai irodalomban a bölcsesség

könyveiben. Ilyen Jób, Salamon példabeszédei és a Prédikátor, mely utóbbi kettő Salamon király műveiként jelenik meg. Külön állanak az egész világirodalomban a zsoltárok. Ezekhez hasonlókat az ékiratok himnuszaiiban próbáltak felfedezni. Ha azonban a zsoltárok nem lennének, sohasem jutott volna az assziológusoknak eszébe, hogy a bálványokhoz intézett ú. n. himnuszok: zsoltárok.

Megállapíthatom, hogy Izrael és Júda népe gondolkodásának kerete a történet volt. Mindent a történet szemüvegén át látott. Nem kételkedem, hogy Előázsia más népeinek lelkében szintén volt történeti szemlélet, de irodalmat nem teremtettek, legalább az utókorra semmi sem maradt; csupán a zsidó nép hozta irodalmát az utókorra és a mai napig legszentebb kincseként őrzi. A vallásosságon felül esodás példája a szellemiségnek, az eszmék szeretetének és a példa nélküli kegyeletnek. A zsidó nép a Biblián kívül más műveket is teremtett és pedig mind történeti, mind bölcseseti alkotásokat, melyek közül kiválik a két Makkabeus könyv és Szirach bölcsesége. Az apokrifák és pseudepigrafák többszörösen fölülmulják — terjedelemre nézve — a héber bibliát és ezekben is dominálnak a történeti művek, de ezeket jelen dolgozatomban mellőzöm. Egyébiránt ezek a művek nem feleltek meg az egész nép lelkületének és azért nem vették ezeket be szent könyveik közé.

Maga a Biblia említ könyveket, melyek eltűntek. Már a Tórában találjuk az *Örökkévaló harcainak könyvét* (IV. M. 21, 14), melyből több verset idéz. A cím és idézet szerint eposz volt, melyet nem őriztek meg. Az eposz, amely más népeknél, mint a görögöknél, germánoknál és más nemzeteknél a nép lelkületének kifejezője, Izraelt nem vonta varázskörébe. Tiszán Sámson élete mutat hősies vonásokat, de az is kombinálva van vallásos motívumokkal, t. i. a názirátussal. Ugyanez áll Debora énekéről (Bir. 5. fej.), melyet vallásos célatra folytat tartottak meg. Említi még a Tóra az *Igazak Könyvét* (ספר הישר), melynek tartalma talán szintén hősről szól. (Józs. 10, 13; II. Sam. 1, 18.)

Izrael és Júda népének jelentékeny történeti irodalma volt, amint a Királyok, Krónika és Ezra könyveinek idézeteiből kitűnik. A következő műveket említik: Salamon története (I. Kir. 11, 41.), Izrael és Júda királyai történetének könyveire az I. és II. Királyok könyveiben 33-szor történik hivatkozás (Pl. I. Kr. 14, 29. és I. Kr. 14, 19.). Izrael királyainak könyvére hivatkozik a Krónika II. könyve (20, 34.). A két ország királyainak könyvére a Krónika ötször utal, így I. Krónika 9, 1; II. Krónika 16, 11; 27, 7; 35, 27; 36, 8.

Jelen dolgozat céljához nem tartozik annak vizsgálata, hogy a Krónika írója a mi Királyunk Könyvét használta-e, vagy mást, itt csak azt állapítjuk meg, hogy már a Sámuel és Királyok Könyve előtt volt történetirodalom, még pedig olyan, amely minden valószínűség szerint tisztán a királyok történetével foglalkozott.

Említve van még történeti mű e címmel: „A Királyok Könyvének *Midrás*” (II. Krónika 24, 27) és „Iddó próféta *Midrás*” (II. Krónika 13, 22). Érdekes történeti mű — amelyre még vissza fogunk térni — a „*Családi listák könyve*” (ספר ההיש) amelyről Nehemiás Könyve úgy értesít minket, hogy megtalálták (Neh. 7, 5). Mint látjuk, a Királyok és Sámuel könyveinek szerzője gazdag forrásmunkákkal rendelkezett. Ezeket csak kivonatolta, amit maga is megmond azzal az állandó formulájával, mellyel az egyes királyok történetét befejezi és amely így hangzik: „A király egyéb viselt dolgai föl vannak jegyezve a „*Királyok Történetének könyvében*”, melyeknek neveit már fönt idéztük. Míg a hivatkozott forrásmunkákban világi események is fel voltak jegyezve, addig a mi könyvünk szerzője tisztán vallási szempontoktól vezéreltetni magát, ami szembeötlik abból a rendesen visszatérő befejező észrevételből: „És rosszat cselekedett az Isten szemében”. Az egyistenhit szempontjából ítéli meg az uralkodókat (Jerobeám vezért is), vagyis elítéli őket bálványimádásuk miatt.

A Biblia harmadik részében levő történeti könyvek — Ruthot kivéve — Júda királyságának bukása után következő történetet beszélnek el. Dániel Könyve Nebukadnecár udvarán játszik. Ezra-Nehemia Könyve összefoglalva a Kyros, Dárius és Artaxerxes alatti történeteket mondja el, Eszter Könyve a Xerxes perzsa nagykirály uralma alatt történt eseményeket jegyzi fel. A Krónika összefoglaló mű, amelynek első szava Ádám és a többi — a Tórában említett — ősemberek és így levezeti a történetet egészen az Ezra utáni korig. Már a Talmud azt mondja, hogy Ezra írta az ő könyvét az ő származásáig, a többi pedig már más. Mint már említettük, a Krónikához tartozott Ezra-Nehemia is, melyet a könyv túlságos terjedelme miatt vágtak ketté. A krónikás szempontja a legtisztábban levita irányú.

Mint látjuk, a történet két főrésze oszlik: az első a teremtestől Júda királyságának bukásáig tart. Mint a népek története általában, ez is az uralkodók történetét foglalja magában. Minden nép egészen a legújabb korig csak a királyok iránt érdeklődött, sőt még mai napig az átlagemberek első sorban a király és udvara eseményeire figyelnek. Ilyen volt Izrael népe is. Mielőtt a királyság megalakult, a vezérek: Józua és a

Birák történetét mondják el Józua és a Birák Könyvében. A שופט ugyanaz, mint a rokon föníciai nép „szufet”-je; közben persze más nevezetesebb vezérekről is szó esik. Mondhatjuk, hogy Izrael és Júda történetében a király éppen olyan szerepet játszik, mint más ókori népek történetében. Hogy más ókori népeknél szintén oly tartalmú történeti művek léteztek, mint Izrael-Júdánál, tanúsítja Eszter Könyvének utolsó előtti verse, amely így hangzik: „És erejének s hatalmának minden tette és Mordekhai nagyságának részletezése, ahogy őt naggyá tette a király, megvannak írva *Média és Perzsia királyainak történeti könyvében*”. Tehát ugyanazzal a névvel jelöli, mint a Biblia Izrael és Júda történetét.

Eszter Könyvében (6, 1) ez áll: „Azon az éjjelen eltűnt a király álma és azt mondta: hogy hozzák el az *Emlékek könyvét, a történetet*, hogy felolvassák a király előtt. És úgy találták írva, hogy jelentette Mordekhai Bigtánról és Térésről, a király két udvari tisztjéről, a küszöbőrök közül, hogy kezet akartak kinyújtani Ahasvéros király ellen. S mondta a király: Milyen megtisztelés és kitüntetés adatott Mordekhai-nak ezért? A király ifjú szolgálói, az ő szolgálattevői azt mondták: „Nem adatott neki semmi”. Ebből azt látjuk, hogy az „*Emlékek könyve*” a király személyét illető eseményeket tartalmazott. Kérdés lehetne már most, hogy a ספר הזכרות az összes eseményeket foglalta-e magában, vagy pedig csupán csak a király személyét közvetlen érintőket. Eszter Könyve hozzáteszi magyarázatul a רברי הימים (történet) szót, ebből következik, hogy az „*Emlékek könyve*” azonos a „*Történet*” könyvvel. Ezt a felfogást támogatja II. Móz. 17, 14., ahol az Amalekkel vívott hareről az van rendelve: „Írd ezt *emléki* könyvbe”. Maleakhi messiási korokról szóló jóváendölése között ezzel a verssel találkozunk (Mal. 3, 16): „Akkor egymással beszéltek az Istenfélők, ki-ki a társával, az Örökkévaló pedig figyelt és meghallotta s megíródott az *emlékezet könyve* ő előtt az Istenfélők számára és azok számára, akik a nevét tekintik (tisztelik)”.

Az „*Emlékek könyve*” oly cím, amely szöszerint nem található ugyan Izrael—Júda történetéről, de célzások vannak az említett Mózes második könyvében és Maleakhi prófétánál. Erősebb bizonyíték lehet a ספרי szöszerint *emlékeztető*, vagy amint ezt rendesen a félrevezető kancellár szóval fordítanak. Ez a méltóság előfordul Szentírásunkban hétszer és pedig mindig utolsó helyen: a hadvezér, udvarmester s adófőnök után. Mindannyiszor hozzátartozik valamelyik királynak főtisztjéhez (II. Sam. 20, 24; I. Kir. 4, 3; II. Kir. 18, 18 és 37; És. 36, 3 és 22; II. Krónika 34, 8) és pedig Dávid, Salamon,

Chizkijáhu és Jósija uralkodóknál. Hogy az „Emlékek könyve”, amelyet az Eszter Könyv szerzője szükségesnek tart a Történet szóval magyarázni, használatos volt-e a héber íróknál, vagy pedig csak a perzsáknál és más népeknél, nem állapíthatom meg. Annyi azonban bizonyos, hogy a מוֹכֵר az „emlékeztető” (a kancellár) jegyezte föl az eseményeket és ezek a följegyzések alkották a forrásokat, amelyekből a bibliai írók történeti könyveiket merítették. Ahol a מוֹכֵר-t említi Szentírásunk, ott a מוֹכֵר הַכֹּהֵן-t juttatja eszünkbe. Ebből is érthető, hogy a történet a királyok körül forog. De — mint már megjegyeztem — sem az írók, sem az olvasók más események iránt — kivéve a papiakat, melyek szintén említetnek — nem érdeklődtek. Föltehető — és minden valószínűség mellett szól —, hogy a történetírók a királyságok fönnállása idején is, elsősorban kohaniták (papok) voltak. A tudomány különben minden régi és új népnél egészen az újkorig — némely népnél a tizenyolcadik századig — főképpen papok és arisztokraták birtokában volt.

A Törőről majd külön fogunk beszélni, előbb a történeti könyvek második csoportját fogjuk jellemezni. Ebben a csoportban csaknem kizárólag papok a vezérek. Miután a királyság megszűnt — sikertelen kísérlet után — a főpap lett az ország feje. Ezra — a pap — alapítja meg a theokratikus államot, a zsidó községet. Nem független többé az ország, hanem először (330-ig i. e.) a perzsa nagy királyok vazallusa, később a Nagy Sándor vezérei alapította királyságoknak volt a vazallusa, végül Róma uralma alá került. Az ország függetlensége ezután nem támadt föl többé. A hasmoneusok függetlensége csak 80 évig tartott.

A kohanita szempont mértékadó e csoport összes könyveiben, különösen kidomborodik a Krónika származás-listáiban. E mellett szól Nehemia Könyve is (7, 5), ahol az áll: „Ekkor szívembe adta az Istenem és összegyűjtöttem a nemeseket és vezéreket és a népet származásuk megállapítására; és meg is találtam a Családi listák könyvét (סֵפֶר הַיְּהוּדִים) azokét, akik először visszavándoroltak és találtam írva benne.” A יהוה szónak igéje előfordul a I. Krónika 9, 1-ben. Zunz is azt állította, hogy a Krónika koholta a szóbanforgó listákat és mai napig ilyeneknek tekinti a kritikusok túlnyomó része. Nagy tévedés. Újabb kutatók mint dervisek éltek évekig arabok és más népek között és azt látták, hogy a fő a származás, a יהוה. A Talmud is említ tíz osztályt עשרה חומות Kaddusin utolsó fejezetében. Még a Talmud idejében legalább 500-ig külön csoportok voltak a zsidó nép között, pl. a Józsa által templomszolgákká tett gibeoniták (גִּיבְעֹנִיתִים) a tiltott házasságból születtek (מִמֵּנֶם) és mások.

Ezek nem házasodhattak össze; vonatkozott ez különösen a rabbszolgákra, házasságtörésből származókra és a már említett templomszolgákra; ezek csak egymás között köthettek érvényes házasságot. Még a mai napig vannak régi zsidó körök, amelyek a már említett mómzért a maguk módja szerint nyilvántartják. De a „törvénytelen gyermek” és a „természetes apa” a zsidó jogban ismeretlen fogalmak. A gyermeknek éppen olyan jogai vannak, mint a törvényes házasságból származottnak. Ne ütközzünk meg az ókori zsidó nép társadalmi széttagoltságán; az minden népnél létezett; osztályok, arisztokrácia stb. ma is vannak. Elég a Góthai Almanachra és a Semigothára, továbbá a balkéz-házasságra utalni, vagyis arra, hogy királyi családok tagjai csak egyenrangúakkal köthetnek teljes érvényű házasságot, különben rangjukat veszítik. A mai Németországban kétszáz évre visszamenőleg kell az ősoket kimutatni. Az általános história világosságánál a bibliai adatok igazaknak bizonyulnak. Noha a paraszt alkotja a népet, például Németországban még a tizenyolcadik század végéig 90 százalék volt a földműves, a történelem róla tudomást sem vett. Fölötte jellemző ezzel szemben, hogy a fentemlített „Családi listák könyvében” a nemesek és vezérek mellett a nép származása is fel volt jegyezve. Ilyesmit semmiféle szerző nem kohol, hiszen a nép tulajdonképpen Keleten és több más országban is, ma sem jelent semmit; hogy jutott volna tehát az írónak eszébe, hogy a nép származását a könyvben levőnek állítsa?

A származás átfogó gondolata nyilvánul meg a Tóra elbeszéléseiben is. A Genesis velejében Izráel népének megalakulását mutatja be az ősatyák életrajzai kapcsán, akik előkelő gazdag vándorok voltak. A legújabb keleti ásatások megerősítették a bibliai elbeszélést, abban a korban szolgákkal, nyájakkal, arannyal, ezüsttel bíró pásztorok éltek. Mózes első könyve az ősatyákat megelőző korokat rajzolja, mégpedig a legalaposabban, mert a világ teremtetésével kezd.

A történetírás jellege teljesen független attól, hogy milyen hitbeli álláspontot foglalnak el vele szemben. A Biblia az emberiség egységét hirdeti: Egy az Isten, egy az ember. Az Ábrahám-előtti kor két részre oszlik, az özönvíz előtti és az özönvíz utáni tíz-tíz nemzedékre. Ádám ivadékeinál mindig csak az elsőszülött van említve, noha utána mindig az áll, hogy az ő „nemzett” fiúkat és leányokat. A történelmi igazságnak megfelelőleg a törzsfő birtoka volt az egész család. Ugyanezt mutatja Izráel népének törzsekre és a törzseken belül családokra való oszlása, amint azt főképpen a Mózes negyedik könyvében (1. és 26. fej.) foglalt két népszámlálás tanúsítja, valamint a már említett történeti könyvek mutatják. Az egyes

ember nem számított külön, hanem csak mint a család tagja jött tekintetbe. A japánoknál még manapság is az egyes ember teljesen azonosítja magát nemcsak szűkebb családjával, hanem egész népével is. Kész érette minden pillanatban meghalni. Kétségtelenül számos primitív nép érez és cselekszik így; így lehetett ez Izraelben is. Ez az érzés a civilizált népeknél a hazafiúság név alatt él tovább. A Biblia elbeszélése tehát a tíz-tíz ösről megfelel a történeti valóságnak. Ez nem prae-historia, történelemelőtti kor, mert ilyen helytelenül konstruálnak. Ha van adat, akkor van már történelem. A vízözön utáni tíz nemzedéket *noachidának* nevezik, mert ezek a vízözönből Isten által megmentett Nőé ivadékai. Az emberek népekre való oszlását sorolja föl Mózes első könyvének tize-dik fejezete, a *népek táblája*, összesen hetven népet. *A világ-történet legfontosabb dokumentuma. Ehhez fogható emlék nincs több.* Ebben a fejezetben osztatnak fel a népek. Nőé három fia neve után sémitákra, chámítákra és jafetitákra. Innen vette Eichhorn a tizennyolcadik század vége felé a népek csoportosítását, amely még a tizenkilencedik század első felében el volt fogadva. *Igy lett a zsidó sémita és így szűlelt meg az antisémia szó. Ezt is a zsidóktól tanulták.*

A történetírás különböző népeknél különböző formákat öltött, erkölcsi szempont azonban nem érvényesült. A nagy görög történetírók, mint Thukydides, Herodotos minden fajta dolgot jegyeznek fel, — hallott meséket is — erkölcsi bírálatot azonban nem gyakorolnak. A történeti könyvek közé tartozik Hesiodos és Homeros is, mindenféléről van szó, de erkölcsi becslés nincsen. Tacitus is, a rómaiak legnagyobb történetírója, kinek művei a mai napig általános nagy becsben állanak és aki — a nagyokkal szemben is — szökimondó volt, a római császárok történetét tárgyalja Annales és Historiae című műveiben, de az etikai szempontok nála is háttérbe szorulnak. *Ez a fundamentális különbség a Biblia és az egész világ történelmi irodalma között.*

Már az első emberpárnál találjuk, hogy megszegte Isten parancsát és ezért a bűnért bűnhődnie kellett összes ivadékainak is, amennyiben „arcd izzadtságában fogsz kenyeret enni“. Ez az ú. n. „eredendő bűn“ — aminek a talmudi irodalomban is van nyoma — erkölcsileg értékeltek. A vízözönt Isten azért hozta az emberekre, mert „minden test elrontotta szokását“, azaz nemi erkölestelenséget követett el. Kétségtelennek tartom, hogy a Tóra kijelentése megfelel a történeti tényeknek. A Talmud kiérezte, hogy Ádám ugyanígy cselekedett. *Mindenesetre etikai szempont vezet az elbeszélés.* Ugyanez áll a következő tíz nemzedékről is. Isten az embe-

reket a Bábel tornyának építése miatt szétszórja, úgyhogy egymás nyelvét meg ne értsék. (Mellékesen megjegyezve, itt van az első kísérlet a nyelvek eredetének megmagyarázására.) Ezután ez a mondat következik (I. Mózes 11, 6): „Es mondta az Örökkévaló: Ime, egy nép és egy ajkuk van mindnyájuknak s ez az, amit ők tenni kezdtek és most nem lesz megvonható tőlük semmi, amit majd tenni szándékoznak.“

A bálványimádás az összes népeknél el volt terjedve. Ábrahám volt az első, aki az Egyistent (J. H. V. H.) fölismerte, amely tényt a Talmud írástudói gazdagon kiszínezték, azt mondván, hogy atyja bálványait szétörte, elégette stb., még pedig hároméves korában. *Az egyistenhit az erkölcsi életnek is az alapja.* Ezt legvilágosabban mutatja a Tízparancsolat, ahol az Egyistenben való hit parancsolata után következnek az erkölcsi parancsolatok: „Ne gyilkolj! Ne lopj! Ne paráználkodj! Ne tégy hazug tanúságot!“ stb. Ábrahámnál is össze van kapcsolva az Egyistenhittel az etika, ami világosan ki van fejezve ebben a versben (I. Mózes 18, 19). „Mert megismertem őt azért, hogy megparancsolja fiainak és házában maga után, hogy őrizzék meg az Örökkévaló útját, cselekedve igazságot és jogot, hogy elhozza az Örökkévaló Ábrahámmra, amit szolt felőle.“

Végigkísérhetők Mózes könyveiben a bálványimádás és erkölestelenség elleni tilalmakat. Vörös fonalként húzódik végig az Egyisten hit és az etika szoros kapcsolata, de csak néhány példára mutatunk rá. Általános parancs (III. Mózes 19, 23): „Szentek legyetek, mert szent vagyok én, az Örökkévaló, a ti Istenetek. Mindenki tisztelje anyját és atyját és őrizzék meg szombatjaimat; én vagyok az Örökkévaló, a ti Istenetek.“ Többször említi még a Tóra, hogy Izrael legyen szent nép, sőt papok birodalma. A monotheismus és etika szoros kapcsolata kidomborik abban a külön fejezetben (III. Mózes 18. fej., 1—30), amely a fajtalanságról és a közeli rokonok egyesüléséről szól. Említve van fiú és anyja, atya és unoka, pederasztia, anya és leányának elvétele stb. Az utolsó öt versben pedig ez áll:

„Ti pedig őrizzék meg törvényeimet és rendelkezéseimet, hogy semmit se tegyetek mindez utálatosságok közül, a honos és a jövevény, aki köztetek tartózkodik. Mert mindezen utálatosságokat tették az ország lakói, akik előttetek voltak és így tisztátalanná vált az ország. Hogy ne hanyjon ki beneteket az ország, mikor megtisztátalaníttjátok azt, amint kihányta a népet, mely előttetek volt. Mert bárki tesz valamit mindezen utálatosságok közül, irtassanak ki a személyek, kik teszik, népük közül. Őrizzék meg őriztetemet, hogy ne tegye-

tek semmit az utálatos törvények közül, melyek tétettek előtt, hogy meg ne tisztátalanítsátok magatokat általuk. Én vagyok az Örökkévaló, a ti Istenetek."

Hogy ez megfelel a valóságnak, bizonyíjják egyebek közt a görög mithoszok. Istenei egyáltalán nem erkölcsösök. A rokoni keveredésre más népek múltjából idéztem adatokat *Abhandlungen zur Erinnerung an H. P. Chajes*, Wien 1933. című munkában megjelent „Die älteste Eheform” című értekezésében (6–21 l.). A politheizmus sokféle erkölcsöt teremt, de kétezer évvel a Biblia elfogadása után sem tűnt el a fajtalanság a népek életéből, amire a gyermekvédelem annalesai gazdag anyagot szolgáltatnak, elég gyakori, hogy az atyától el kell venni mostoha leányát, de az sem ritka, hogy saját leányát kell tőle elvenni.

A Tórában sűrűn említettnek Istennel kapcsolatban tanaim, parancsolataim, rendelkezéseim és törvényeim, mégpedig többször oly módon, hogy a bálványimádással Izráel fiai ezeket sem követik. E cikk keretét áttörné, ha részletekbe bocsátkoznám. Megállapítom azonban, hogy Mózes könyve — minden vonatkozásban — az etikát helyezi előtérbe, nemcsak a parancsolatokban, hanem az elbeszélésekben is. *Mózes könyve végsővéig etikai mű.* Ez a mai napig semmiféle történetírásban nem jelentkezik, vagy legalább ily mértékben nem. *A Tórának legjellemzőbb sajátossága az egyistenhit és az erkölcs szoros kapcsolata és történeti szemlélete. All ez — ha nem is ennyire kidomborodva — a Biblia összes történeti könyveiről. Az a poliori fit denominatio elve szerint a Bibliát történeti műnek nevezhetjük.*

A Bibliának még egy felette érdekes hatása volt, belőle származik a világtörténet eszméje. Benne az összes népekről szó van és a történet a világ teremtésével kezdődik. Semmiféle világtörténet többet már föl nem üléhet. Röviden összefoglalva mondhatjuk, hogy a Biblia etikai világtörténet.

A Biblia első tizenkét fejezete a legszélesebb világtörténet. Bármily állást foglaljon el hitbéli vonatkozásban a teremtés történetével szemben sok természettudós és filozófus, nem tagadható a *grandiózus koncepció*. A Genesis első tizenkét fejezeténél átfogóbb világtörténet el sem képzelhető. Más népeknek is voltak képzeteik a világ keletkezéséről. Ilyet látunk például az Eddában, a most sokat emlegetett ősgermán vallás, azaz a „Nordische Religion” könyvében, ahol a Föld mélyétől az égig nyúló sokágazatú fa játssza a főszerepet. Ugy az Edda, mint hasonló mitológiai vallásalapító művekben — nem szólva a Gilgames eposzról és más teremtési mithoszokról — erkölcsről nincsen szó, de más egyszerűségre

nézve is oly messze van a Genesis első tizenkét fejezetétől, mint az Ég a Földtől. Azokat nem értik, a bibliai elbeszéléseket pedig minden gyermek megértheti. A természettudomány szintén konstruált elméletet a világ keletkezéséről. A Kant–Laplace-féle kozmológia uralkodott a legújabb időkig, míg legújabbban a természettudomány ezt elvetette és helyébe mást tett. *Ugyanazzal az erővel, amellyel ezeket a világleletkezéseket el lehet hinni, — sőt még kevesebbel is — mindenki számára elhíhető a bibliai elbeszélés. A természettudomány állításai nem kisebb csodák, mint a Biblia egyszerű, közérthető világleletkezéséről szóló leírása.*

Végül röviden összefoglalom nézetemet a Bibliáról, mint történeti műről. A Bibliából ered a világtörténet eszméje. A Biblia történeti értékmérője az etika. Röviden a Biblia etikai világ és nemzeti történet. A zsinórmérték véges-végig az egyistenhit és az erkölcs. Ez a Biblia történeti szemlélete.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Deák Ferenc és a zsidó kérdés.

A liberalizmus egyéni szabadságokat, társadalmi szabadságokat és politikai szabadságokat kívánt megvalósítani. A társadalmi szabadságok egyike „a szabad vallásgyakorlat, mellyel az egyház és állam elválasztása is egybekapcsolatik”.¹ A reformkor liberális felfogású nemzedéke magáévá teszi ezt az álláspontot. Így lesz ez a nemzedék — Széchenyi állásfoglalásával szemben — a zsidóemancipáció hívévé. Tulajdonképpen az összes vallások egyenjogosításának híve és az államvallás fogalmának ellensége. „Magyarország egyik legnagyobb átkául tartom, hogy itt statusreligió volt, melyből annyi igazságtalanság s átok áradt a népre.”²

Ennek az áramlatnak egyik főembere Deák Ferenc. Megvan győződve arról, hogy a zsidók emancipációja a kor egyik követelménye. Látja, hogy egyes zsidóknak jól megy a dolguk, de ez nem akadályozza meg benne annak látását, hogy az összesség jogaitól megfosztva synyíldik. Tréfásan írja Kossuthnak:

„... Hetek, sőt hónapok múltak el, mióta nékem a leveled érkezését zsidó és keresztény próféták jövendöltették, s én hittem e jövendölés teljesezésének, jobban,

¹ Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 79. l.

² Idézi Deák szavait a Deák-album. Bp. 1876., 101. l.

³ Deák Kossuthnak 1844. XI. 2-án. L. Deák Ferenc emlékezete. Levelek. Bp., 1890. 121. l.

mint Izráel fiai most örülnének, ha megérkeznék rögtön a régen várt Messiás, és kizaklatná őket *pesti*, bécsi, párisi fényes, kényelmes palotáikból, hogy Palesztina sivatagjain új zsidó országot alkossanak...

Hogy azonban Deák középkori rendszert lát a zsidók jogokból való kirekesztésében, megnyilvánul már 1839-ben. Ekkor volt a vita azon, vajjon a zsidókat ki kell-e rekeszteni az úrbéri telkek vételéből.

A rendek 1839 október 28-án kerületi ülésen tárgyalták a főrendek üzenetét az 1832–36-i úrbéri tárgyú törvényekről néhány szakaszának módosításáról. A főrendi javaslat úgy szólt, hogy olyan helyeken, ahol a zsidók eddig jobbágytelkeket nem tartottak, csak akkor vehessenek úrbéri telket, ha ehhez a földesúr hozzájárul. Az úrbéri telket vásárló zsidó pedig telkét csak zsidó munkással műveltetheti.

Deák ehhez a módosításhoz nem járul hozzá. A főrendek u. i. nehezebbé tennék ezzel a zsidó számára a telekvásárlást, mint más osztálynak a számára. A földesúr — ha akarja — kirekesztheti a zsidót a telek vételéből. Éppily igazságtalan, hogy zsidó ne tarthasson keresztény munkást — mondja. Ha a főrendek nem akarják, hogy a zsidónak telke lehessen, — mondják ki nyíltan. „Utoljára még oda jutunk talán, hol Anglia volt egykoron, hogy a zsidóknak csak sárga kalapot volt szabad viselni, a többi néposztálytól való megkülönböztetésül.” Javasolja, szólítsák fel a főrendeket, hogy álljanak el feltételeiktől.

Az emancipáció felé haladó liberális felfogás első győzelme az 1839. évi XIX. törvények. Az 1839/40-es országgyűlésről beszámoló követi jelentésében Zala vármegye két követe, Deák Ferenc és Hertelendy Károly. E jelentés lényege a következő:

A rendek tekintetbe vették a zsidók elnyomott helyzetét. Joguk alig van; a törvényes adón kívül még türelmi adót is fizetnek, holott ez az adó a törvény előtt ismeretlen. A zsidóság elhanyagolása azonban káros a hazára nézve is. Ezért javasolták a rendek a türelmi adó eltörlését s a zsidóság felruházását az összes nememesi jogokkal. A főrendek azonban a fokonként való haladást tartják helyesnek. Eltörlik a türelmi adót s meg akarják engedni, hogy zsidó az ország bármely részén lakhassék, felvehető legyen a céhekbe, jobbágyi telket és polgári fundust vehessen. A karok és rendek addig is, amíg a teljes polgárosítás létrejön, hasznosaknak vélik a főrendek javaslatát. A királyi válasz több pontot kihagy a javaslatból

⁴ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei. Bp., 1882–98. I. 323. l.

s így jön létre az 1840 : XIX. t.-c. A követek bíznak benne, hogy a többi a jövő feladata lesz és a polgárosítás fokonként jön majd létre.

A polgárosítás valóban létrejön a forradalom viharában, de az abszolút kormány alatt ez érvénybe nem lépett.⁵ 1861-ben az országgyűlés pártjai ismét napirendre kívánják tűzni az emancipáció kérdését.

Igy a határozati párt gróf Teleki László, Tisza Kálmán, Nyáry Pál, báró Podmaniczky Frigyes és Madarász József vezetésével programmal tűzi ki egyebek között „a tökéletes vallási, politikai és polgári jogegyenlőségnek az 1848-i törvény alapján teljes kifejtése és minden az országban lévő hitfelekezetre, ideértve az izraelitákat is, kiterjesztése.

Ugyanezt látjuk a javasolt határozatban 1861 július 23-án a következő szavakkal:

„A polgári jogok teljes élvezetére sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget többé nem tehetvén, ezek teljes egyenjogúságot biztosító, következésképpen a zsidók egyenjogúságát is létesítő törvényt megalkotása s az ezzel ellentétben levő törvények hatályon kívül tétele ezen országgyűlés elutasíthatatlan teendői közé tarozik...”

Hogy a felirati pártnak, illetve az ettől származó Deák-pártnak hasonló az álláspontja, azt mutatja az 1866. évi trónbeszédre készített válaszfelirat. Ezt Deák a 34. pontban úgy fogalmazza, hogy beleveszi „a valláskülönbség nélkül” szavakat, „mert a zsidókat is érti.”⁶

A tárgyalásnál Deák fel is szólal. Nem akar külön emancipációs törvényt, hanem a törvényeknek valláskülönbség nélkülségét. Azt az álláspontot foglalja el, amelyet később Tisza Kálmán vallott. Fontosnak tartja még a bevándorlási törvényt, de szóljon ez minden bevándorlóra, nemcsak a zsidókra.⁷ E bevándorlási törvényt egyébként később is sürgetik, de elkészítése elmaradt.

A Ház azonban 1867-ben már külön emancipációs törvényt kíván, 1867 március 26-án Tisza Kálmán interpellál és kérdi a minisztériumot, hajlandó-e a felekezetek egyenlő jogútlására szóló törvényjavaslatot még a folyó évben beterjeszteni és Horváth Boldizsár igazságügyminiszter azt a választ adja, hogy egy általános honosítási törvényjavaslatlal együtt

⁵ Kónyi. i. m. I. 455. l.

⁷ Kónyi. i. m. III. 149. skk. 11.

⁶ Marezali Henrik: A zsidók emancipációja a szabadságharc korában. IMIT 1933. évkv. 89. l.

⁸ U. o. III. 378. l.

⁹ Kónyi. i. m. III. 435. sk. 1.

készül a javaslat minden felekezet jogi egyenlőségéről, még ebben az időszakban tárgyalni is fogják. Tisza külön szerette volna a javaslatokat, de így is hozzájárul s a miniszteri nyilatkozatot elfogadja.¹⁰

De már 1867 június 22-én külön emancipációs javaslatról van szó, Bernáth Zsigmond javasolja, „terjesszen a Ház elé izraelita honfitársaink polgári jogainkban való egyenjogúsítását ünnepélyesen nyilvánító s őket ezen jogokba tétleg beigtató törvényjavaslatot.” A javaslat képviselő hangsúlyozza az „izraelita honfitársaink” kifejezést, így érti u. i., hogy a bevándoroltakat nem akarja polgári joggal felruházni.¹² A Ház kimondja, hogy ez indítvány kinyomassék s annak idején felvételék.¹³ A közvélemény is számontartja az emancipáció gondolatát. Klapka György október 22-én Trecsénben a felelős kormány feladatai között említi a zsidók polgárosítását.¹⁴

1867 november 25-én terjeszti gróf Andrássy Gyula miniszterelnök a Ház elé az emancipációs javaslatot. Ennek eredeti szövege a következő volt:

Törvényjavaslat az izraeliták egyenjogúságáról; polgári és politikai jogok tekintetében.

1. Az országnak izraelita lakosai minden polgári és politikai jogok gyakorlására az országnak keresztény lakosaival egyenlően képesítetteknek nyilváníttatnak.
2. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás, vagy rendelet ezennel megszüntetik.

Deák javasolja, hogy az osztályok minden további határozat nélkül tanácskozásait azonnal megkezdjék.¹⁵

Tisza Kálmán ragaszkodik régebbi felfogásához. Tiltakozik a külön emancipációs javaslat ellen és azt kívánja, hogy minden felekezet egyenlő jogú legyen.¹⁶ Álláspontját magáévá teszi a Ház VII. osztálya.¹⁷

Magát e javaslatot azonban általános, élénk helyeslés fogadja. A központi bizottság — Kerkápoly Károly elnöklete alatt — átszitalizálja a javaslatot s így kapja ez azt a formát, ahogyan a törvénykönyvbe került, mint 1867. évi XVII. tör-

vércikk. Az 1. §. módosul: „... minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak” szöveg kerül a fentebb idézett szöveg helyére. Az „egyenlően képesítetteknek nyilváníttatnak” valóban nem fejezi ki olyan tisztán és nyomatékosan az emancipáció tényét, mint az „egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak” kifejezés. Ezért a Ház a módosított szöveget fogadja el. Csatlakozik a központi bizottság véleményéhez Tisza Kálmán is, nehogy az emancipáció tényét késleltesse.¹⁸ Nem fogadja el a Ház Bernáth Zsigmond módosítását. Ő a lakosok szót helyett a honfitársaink szót ajánlja a bevándorlás miatt.¹⁹ — A 2. §. vita nélkül megy keresztül. A Ház a javaslatot egyhangulag fogadja el, csak egy szélbali képviselő marad a szavazásnál ülve.²⁰

Az emancipációval általában a liberális értelműek megvannak elégedve. Az Egyenlőségi Kör Klapka György elnök és Rákossy Jenő jegyző aláírásával kérvényt nyújtott volt be a felekezetek egyenlőjogúsítása ügyében. Most e kérvényt intézettnek tekintik.²¹ A konzervatív zsidóság már előbb kijelentette, hogy az „óhitű rabbik” is barátai az emancipációnak.²² Sőt korteskedés is indul meg a Deák-párt részéről a zsidók körében.²³

Deák a zsidóság ügyében még egyszer veti latba a befo lyását. Akkor, amikor a zsidóság két táborra oszlik, Deák így szól: „A Mózes-vallást követők, úgy látszik, itt Magyarországon két különböző felekezetre oszlottak... a két felekezet közt valóságos dogmatikus különbség létezik...“ A vallásszabadságával összeegyeztethetlenné találná, hogy együvé kényszerítsék e két csoportot, közös vezetés alá.²⁴ Ezt az álláspontot vallják a képviselők is: a Ház 1870 március 18-án a lelkiismereti szabadságra hivatkozik és felfüggeszti a kultuszminiszterrel eddigi rendeleteit, majd 1871-ben Pauler kultuszminiszter jóváhagyja az orthodox szervezeti szabályzatot is.²⁵

Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

¹⁰ U. o. V. 115. I.

¹¹ U. o. V. 115. I.

¹² Képviselőházi Napló 1867 dec. 20-i ülés.

¹³ Könyvi i. m. V. 115. I.

¹⁴ Pesti Napló 1867 okt. 27.

¹⁵ Képv. Napló 1867 nov. 25-i ülés.

¹⁶ A Hon 1867 nov. 26.

¹⁷ U. o. dec. 20.

¹⁸ Pesti Napló dec. 21.

¹⁹ Képv.-h. Napló 1867 dec. 20-i ülés.

²⁰ [Toldy István]. Öt év története. Bp., 1891.

²¹ Pesti Napló 1867 dec. 25.

²² U. o. nov. 28.

²³ A Hon 1867 dec. 29.

²⁴ Könyvi i. m. VI. 276. I.

²⁵ Bakonyi László: Visszaemékezés az első magyar zsidó kongresszusra. IMIT Évkv. 1929 261. l.

Prof. dr. Hevesi Simon vezető-főrabbi úrnak
40 éves áldásos papi működése alkalmából
tanítványi szeretettel és ragaszkodással.

A Prédikátor bölcséletének rendszere.

I. Bevezetés.

Az emberi gondolat történetének Keleten egyik legjelentősebb állomása a Prédikátor könyve, amely a Szentírásban az ú. n. Hagiographák között foglal helyet.¹ A könyv hangja sok tekintetben elüt a Szentírás egyéb bölcselkedő tartalmú irataitól. Jób könyve is szkeptikus jellegű, de mégis kiengesztelő motívumokkal záródik: a Prédikátor könyve csupa disszonancia, telve kétségekkel és lemondással. A zsidó hagyomány, noha a művet felirata alapján Salamon királynak tulajdonította, megérezte a benne rejlő nehézséget és veszélyt, éppen ezért kanonizációja nagy küzdelmet jelentett,² úgyhogy a könyvnek a Szentíratok közé való végleges felvételére csak az időszámításunk szerint való II. században kerülhetett sor.

A könyv a Szentírás első görög fordításában, a Septuagintában ugyancsak a salomoni iratok között szerepel. E fordítás az időszámításunk előtt való II. században fejeztetett be.³ A Prédikátor könyvét már Ben Szira apokrif műve, mely i. e. 190—170 körül keletkezett, említi, sőt egy későbbi apokrif iratból, a Sapientia Salomonisból kitűnik, hogy e mű az alexandriai zsidóság körében a szerző idejében (i. e. 100 körül) már nagy tekintélyben állott.⁴ A könyv Hillél, a talmud-korabeli zsidóság egyik legnagyobb alakja idejében (időszámításunk kezdete körül) már az elfogadott Szentíratok sorában szerepel, de kanonizációja, mint a talmudi vitákból értesülünk, még másfél évszázadig, R. Akkiba idejéig (i. sz. 130 körül) elhúzódott.⁵

A könyv hagyományos magyarázata a különböző szerzők által szerkesztett Qoheleth Rabba és Zuta-ban⁶ és a középkori zsidó szentírásmagyarázók kommentárjaiban található.

¹ A könyv neve a héber kánonban Qoheleth, a Septuaginta fordításában Ecclesiastes. A Prédikátor elnevezés Luthertól ered.

² I. Budde: Der Kanon des A. T. Giessen 1900.

³ I. Swete: Introduction to the old Testament. ed. II. 1914. p. 31—53.

⁴ I. Swete: The old Testament in Greek. Cambridge 1896. II. p. 605—6.

⁵ A zsidó hagyományos irodalomnak a könyvre vonatkozó adatait összeállította Schiffer: Das Buch Koheleth nach der Auffassung der Weisen des Talmud und Midrasch. Leipzig 1884.

⁶ I. edit. Rom, Vilna 1878. és edit. Buber, Berlin 1894.

A modern exegézis-történet a könyvben pseudo-epigráfikus művet lát és a feliratot a szerzőség áttetsző leplezésének véli. Ezek között elsősorban Grotius említendő, ki a könyvről így nyilatkozik: »Scriptum serius sub Salomonis nomine.«⁷ A könyv a XVIII. század vége óta a tudományos érdeklődés középpontjában áll. Palm és Zirkel az elsők, akik a könyv szövegében graecismusokat igyekeznek kimutatni.⁸ Knobel a Prédikátor könyvét a már említett Sapientia Salomonis c. erősen hellénizált apokrif irattal állítja párhuzamba.⁹ A könyv vizsgálatát új irányba tereli Graetz, kinek felfogása szerint egy Herodes korában élő, hellén kultúrában felnevelkedett szerző művével állunk szemben.¹⁰ Ha tekintetbe vesszük, hogy Salamon uralkodásának idejét i. e. 982—41 között, Heródesét pedig i. e. 40—4 között állapíthatjuk meg, úgy az egybevetésből kitűnik, hogy a könyv keletkezési dátumáról való felfogás ezer esztendő ingadozást mutat.

Az angol Tyler könyvünk tanításait a Stoa filozófiájával és Epikuros tanáival hasonlította össze. Felfogása szerint a Prédikátor bölcslete abban csúcsosodik ki, hogy az embernek engedelmessé kell a világfolyamat törvényszerűségének.¹¹ Renan, ki a Prédikátor könyvéhez igen vonzódott, benne semmi hellén karakterisztikumot nem lát. Nézete szerint a könyv szövege tiszta héber stílusban fródott, s tanításai a zsidó szellemi fejlődésből hellén kölcsönhatás nélkül is megérthetők.¹² Wright könyvünket a XIX. század modern pesszimista bölcséletével állítja párhuzamba.¹³ A könyv exegézisének egyik legjelentősebb állomása Pfeleiderer műve, mely Herakleitosnak bölcselőnkre való erős hatását igyekszik kimutatni. Nézete szerint a Prédikátor gondolatmenete az élet és halál problémája körül forog: »Leben und Tod, und speziell der letztere, bilden daher für unseren Verfasser den Brennpunkt, in dem sich seine Gedanken konzentrieren und der in den ver-

⁷ Grotius: Annotationes in Vet. Test. ed. Vogel Häl. 1775. Tom. I.

⁸ Palm: Ecclesiastes philologie et critique illustratus. Leyden 1784. — Zirkel: Untersuchungen über den Prediger mit philosophischen und kritischen Bemerkungen. Würzburg 1792.

⁹ Knobel: Kommentar über das Buch Koheleth. Leipzig 1836. A Sapientia Salomonis könyvével párhuzamos helyek összehasonlítását l. p. 95. és köv.

¹⁰ Graetz: Kohélet oder der Salomonische Prediger. Leipzig 1871.

¹¹ A Stoa alapítója, Zénon i. e. 336 körül, Cyprus szigetén született. Epikuros ugyancsak e korban (i. e. 340—270.) élt és működött. A két bölcselői irány már alapítóik életében közeledett egymáshoz s egymásra kölcsönösen nagy hatással voltak. — I. Tyler: Ecclesiastes. London 1874.

¹² Renan L' Ecclesiaste, Paris 1882.

¹³ Wright: The Book of Koheleth. London 1883.

schiedensten Wendungen immer wieder auftaucht.¹⁴ Siegfried szerint a könyv törzse epikureus szerzőtől származik. Ezt az alapot a glosszátorok és szerkesztők egész sora dolgozta át s a mű ebben a formában került a kánonba.¹⁵ Mc. Neile a közvetítő feladást képviselője: a kulturális hatás nem volt egyoldalú, a zsidók is hatottak a hellén műveltségre, amelyben a görög gondolat sok keleti vonással gazdagodott.¹⁶ L. Levy könyvünket a szaduceizmus tükrében vizsgálja meg és sztoikus-epikureus hatások pontos kimutatására törekszik.¹⁷

A mai tudományos közfelfogás szerint a Prédikátor könyve az i. e. III. században keletkezett.¹⁸ Nyelve, amely átmenetül szolgál a régi klasszikus és a későbbi talmudi héberség között, valamint a tanításai mögül kibontakozó politikai háttér egyaránt a késői eredet mellett tanuskodnak. Nem ily egységes a modern felfogás a könyv keletkezésének helyét illetően. Némelyek szerint a könyv a palesztinai, mások szerint a diaszporabeli, minden valószínűség szerint az egyiptomi zsidóság körében keletkezett. A történelmi visszaemlékezéseknek és a messiási várakozásoknak, a nemzeti öntudatnak és a közösségérzésnek teljes hiánya valóban arra vall, hogy e mű a törzs-zsidóság körében aligha jöhetett létre.¹⁹

A könyv keletkezésének korában, i. e. 301–198-ig a zsidók egyiptomi uralom alatt éltek. Nagy Sándor hódító hadjárata a Földközi tenger egész környékén elterjesztették a görög műveltséget. A görög gondolatvilágnak a keleti műveltséggel való összefonódásából alakul ki a legszínesebb antik kultúra: a hellénizmus. Nagy Sándor halála után a hatalmas birodalom újra elemekre bomlik szét és a diadochosok kora következik. Egyiptom a Ptole-

¹⁴ Herakleitos görög filozófus szül. i. e. 540, megh. 475 körül. — I. Pfeleiderer: Die Philosophie des Heraklit von Ephesus... Nebst einem Anhang über heraklitische Einflüsse im alttestamentlichen Kohelet. Berlin 1886. p. 263. — Biralva H. Diels által: Archiv für Geschichte der Philosophie. 1887. p. 8–13.

¹⁵ Siegfried: Das Buch Koheleth (In Nowack's Handkommentar) 1900. — Bonyolult teóriáját bírálta és egyszerűsítette Laue: Das Buch Koheleth und die Interpolationshypothese Siegfrieds. 1900.

¹⁶ Mc. Neile: An Introduction to Ecclesiastes. Cambridge 1904.

¹⁷ L. Levy: Das Buch Qoheleth. Ein Betrag zur Geschichte des Sadduzäismus. Leipzig 1912. — Bírálta Bacher M. G. W. J. LVII. p. 103–111. — A szaduceizmus elnevezés a II. szentély-korabeli zsidóság egyik vallási pártjának tanításait foglalja magában.

¹⁸ I. Jewish Encyclopedia, Encyclopaedia Judaica, Jüdisches Lexikon, stb.

¹⁹ Polémiára itt nincs terünk, v. ö. a legújabb kommentárokat.

maiosoknak jut, kiknek uralma alatt a zsidóság kitűnő helyzetre tesz szert. Sokan közülük elsajátítják a görög szellemi műveltséget. Feltételezhető, hogy a hellén kultúrának a zsidóságra gyakorolt hatása oly régi, mint maga a hellénisztikus körben élő zsidóság.

A peripathetikus Klearchos jelentése szerint már Aristoteles, kisázsiai tartózkodása alatt (i. e. 348–345-ig), egy művelt zsidóval találkozott, aki már egészen benne élt a hellén kultúrában: „Ἑλληνικός ἦν οὗ τῆ διαλέκτου μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆ ψυχῆ.”²⁰ Aristoteles halála után az eredeti, tiszta görög gondolat fénykor-száka lehangyol, de a szellemi műveltség középpontjában tovább is a filozófia áll, amely a hellénizmus korában még nagyobb népszerűségnek örvend, mint a klasszikus görög rendszerek idejében. Ennek oka a korszellem, amely a kereszténység keletkezését is megmagyarázza: a kihaló dekadens ókorban él a vágyakozás az élet és a világ nagy problémáinak keresésére és megoldására. Ebben a korban találkozik a zsidóság eszmevilága a görög szemléssel és így jön létre a hellénisztikus zsidó kultúra, amelynek alappillére a Septuaginta, a Szentírás görög fordítása,²¹ csúcsköve Alexandriai Philon bölcsellete.²²

Amde a zsidóság vallásos gondolatvilága már rég kialakult, midőn a görög filozófiával érintkezésbe lépett s a maga jellegzetességeit vele szemben is kifejezésre juttatta. A hellénizmus ugyanis csupán Palesztinában, a törzs-zsidóság körében kívánta a hagyományos eszmék megtagadását: az elszakadt zsidósággal szemben, főleg Alexandriában megelégedett saját bölcséleti világszemléletének vallásával és követésével.²³ Épen ezért a Prédikátor-exegézis történetében megnyilvánuló hullámozás, amely bölcselőknek tanításait egyfelől tiszta zsidó székesziszóból, másfelől külső szellemi befolyásból magyarázza, kevésbé megokolt: a könyv frónak belső szellemi harcát vetíti elénk, amelyben a zsidó vallásos gondolatok mellett spekulatív hellén bölcséleti elemek is helyet nyernek. A Prédikátor tehát ingadozik a régi zsidó és az újonnan megismert hellén világgelfogás között, s könyvében eme kétségét igyekszik megrogzíteni és irodalmi formába önteni.

E szentírási könyvben gondterhes aggastyán lép elénk, ki

²⁰ I. Josephus: Contra Apionem I. 22., továbbá Eusebius: Praep. Evang. IX. 5. — v. ö. Schürer: Gesch. d. jüd. Volkes. Leipzig 1909. III. p. 12.

²¹ Keletkezését I. Pseudo-Aristeas levelében, ed. P. Wendland, Leipzig 1900.

²² Heinemann: Philons griechische und jüdische Bildung. Breslau 1929.

²³ Prof. dr. Guttmann Mihálynak az Orsz. Rabbiképző Intézet felsőtanfolyamán tartott zsidótörténeti előadásai nyomán.

hosszú, változatos életet élt. Erős megfigyelő képességével, a törtenések iránt való csodálatos fogékonysággal néz körül a világban. Érdeklődése az egyetemes emberi problémák felé fordul, mindent sub specie totalitatis szemlél. A mózesi vallás egyik alap gondolata, az erény jutalmába és a bűn büntetésébe vetett bizalom, a zsidóságot ért súlyos nemzeti csapások miatt csorbát szenvedett, a naív hit kora már lejárt. Nagy bölcséleti művek rendszerint akkor keletkeznek, midőn a társadalomban a régi felfogás elveszti hitelét, s a közösségnek más megoldáshoz kell folyamodnia. A Prédikátor nyughatatlan szelleme is szenvedéllyel keresi e megoldást. Az emberi tudás glorifikálása, a szerző szellemi arisztokratizmusa, mely intellektusa, éles gondolkodóra vall. Miközben az élet titkait kutatta, hite és érték-érzése megrendült, mert mindenütt csupa szélsőséget látott. A létező világ — úgy véli — telve van ellenmondásokkal: egyfelől a fizikai világ állandó mozgásának cél nélkül való körfolyamata, másfelől a születés és a halál között tátongó űr, az emberi élet hiábavalósága. Művéből hiányzik az összhang, amint a valóságról vallott felfogásából is hiányzik a harmónia: »Kein harmonisches Ganze, kein Produkt systematischen Denkens, sondern die ehrliche Beichte eines ernsten Mannes, der an vielem zweifelt, was andere so leicht glauben, aber doch nicht den Glauben seiner Kindheit daran geben will: das ist Kohelet.«²⁴

A könyv körül — mint láttuk — hatalmas irodalom keletkezett, amelynek három főirányát különböztetjük meg. Elsősorban kell említenünk a kommentár-irodalmat, amely főleg filológiai megvilágításra törekszik, míg a bölcséleti részre kevesebb gondot fordít. A második csoportba a bevezető-művek tartoznak, amelyek a könyv keletkezésének, a kánonban elfoglalt helyének s a többi Szentíráshoz való viszonyának kérdését taglalják. Végül az idevágó irodalom egy része a könyvnek egyes filozófiai rendszerekkel való összehasonlítását tűzi ki céljává.

Tárgyunk kidolgozására az ösztönzött bennünket, hogy az előbb említett, egyoldalú irányokkal szemben a további kutatásnak szerény nézetünk szerint egyedül helyes, közvetlenül adott útját válasszuk: a) elsősorban a Prédikátor bölcselkedésének egységét, alapeszméjét és szerkezetét igyekszünk megvizsgálni; b) ezután ennek keretén belül a szétszórta anyagot bölcséleti elemek szerint csoportosítjuk; c) az egyes bölcséleti elemeket pedig egyfelől a Szentírás, másfelől a görög-római filozófiai irodalom párhuzamaival állítjuk szembe, hogy a gondolatok eredetiségét, vagy kölcsönzöttségét szemléltethetvé tegyük. Az eredeti kánoni szövegen

sehol sem változtattunk, mert nem tartanók tudományos eljárásnak, ha a könyvre vonatkozó felfogásunk egészben, vagy részben — amire az idevágó irodalom számos példát nyújt — a héber szöveg megváltoztatásán épülne fel. Az eredmény, amelyre ily közvetlen úton jutunk, a Qoheleth-kutatások egyikével sem állhat ellentétben, legfeljebb azok kiegészítésül szolgál. Minden törekvésünk arra fog irányulni, hogy a könyvre vonatkozó, sokfelé ágazó modern elméleteket egységes szintézisben foglaljuk össze.*

II. A mű egysége, alapeszméje és szerkezete.

A Prédikátor könyvében a gondolatösszefüggés annyira laza, az egyes szakaszok határai annyira elmosódtak, hogy a mű egységes fonálát nem sikerül megtalálni. E nehézség azonban csökken, ha tekintetbe vesszük, hogy nem teljes, hanem töredékes művel állunk szemben, amelyben több helyütt világosan hézagok észlelhetők. Irodalmi forma és szerkezet tekintetében csupán az I–II. fejezet tökéletes. Ez a véletlen azonban döntő jelentőségű, mert e két fejezet az egész könyv teoretikus alapvetésül szolgál.

A könyv mai formájában is azt mutatja, hogy szerzője nem rendszerező görög elme, műve nem logikai rendben haladó filozófiai munka, de azért van benne következetesség és felépítés, csak hogy a már említett töredékesség miatt a mű egységes fonala kisklik a kutatók kezéből. Az elfogulatlan vizsgálódás számára tehát nem marad más hátra, minthogy egyoldaluan keresztülvitt felosztás helyett megállapítsuk azt a logikai keretet, amelyen belül a Prédikátor egész bölcselkedése mozog. Így a mű alapeszméjének problémája, amely sok ellentétes nézet ütközőpontjává vált, kiküszöbölhető, és helyette meg kell elégednünk azzal, hogy megkeressük azt a gondolatkört, amelyben az összes ellenmondások önmagukban feloldódnak, mert hiszen az előbb említett felfogások a Prédikátor alapeszméjét illetően inkább csak a könyv egyes részeit tartják szem előtt, de az egész mű egységes megértésére kevésbé alkalmasak.

Nézetünk szerint a Prédikátor világszemlélődésének középpontjában az embernek a mindenségben elfoglalt helyzete áll. Az

* Rövidebben foglalkoztunk e tárggyal a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet 1933–34. évi vallásfilozófiai pályadíjával kitüntetett dolgozatunkban: »Héllén és zsidó bölcséleti elemek a Prédikátor könyvében.«

²⁴ 1. Wildeboer: Der Prediger (in Martis Kurzem Handkomm. zum A. T.) Leipzig und Tübingen. 1898. p. 115.

ember világhelyzete jelentős bölceleti probléma, amely már az ősidőkben az érdeklődés homlokterébe került. A legprimitívabb ember is érzi, hogy mint testi lény benne él ugyan a természetben, de mint szellemiséggel bíró, kultúra-alkotó lény szemben áll a világgal, külön princípium, amely akaratát a külső világban érvényre juttatni törekszik.²⁵ A természet világfolyamata azonban érthetetlen a Prédikátor számára: csupa ismétlődés és törvényszerűség — vég, cél és fejlődés nélkül. A világmindenség vizsgálata elvezet az emberhez: mi az ember feladata e megismétlődő természeti folyamatok mellett? — ezen a kérdésen épül fel a könyv.

Az ember nem érti a természet egyénfeletti szellemi összefüggéseit, az egyén nem tudja, hogy a világban szupraindividuális cél működik, ezért kételkedik az élet értékében. A nemzeti öntudat, mely a faj életrevalóságáról és hivatásáról meg van győződve, nála hiányzik, éppen ezért az egyes ember sorsán töpreng. Az egyénnek a világhoz való viszonyát rejtélyesnek találja, ennek megfejtése végett próbál meg mindent.

Nagy gondolkodóhoz illően elsősorban a tudásban keresi az élet biztosítékát, úgy véli, hogy az ember a végzet hatalma alól csupán a tudás ereje révén vonhatja ki magát. Mint az ókor legtöbb filozófusa, szellemével a világ mechanikai folyamatai fölé akar emelkedni, az anyagi világ determinizmusával szemben szabadságra s örökkévalóságra törekszik. Ámde a szellem erejébe vetett hitében csalódik s ráeszmél arra, hogy a természeti erők titka mindig rejtve marad a kutatók előtt: »Távol van az, ami van, s mély, mély: ki találhatja meg?» (VII. 24.)²⁶ Az egyes dolgokat megérthetjük, de a világegésznek összefüggéseibe nem tudunk behatolni; hiába igyekszünk megragadni az isteni mű totalitását, emberfeletti törekvésünk kielégíthetetlen marad: »Mindent szépen alkotott a maga idejében, az örökkévalóságot is adta szívükbe anélkül, hogy az ember felfoghatná azon művet, melyet Isten alkotott kezdettől végig». (III. 11.) Az emberben él az örökkévalóság gondolata, tudja, hogy csak az érték, ami örök. Éppen ezért halhatatlanságra törekszik. Egyedül az örökkévalóság gondolata

²⁵ Prof. br. dr. Brandenstein Béla bölceleti embertani előadásai a budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán.

²⁶ Hogy a céltaloz fordítás vádját eleve elkerüljük, idézeteinkben az Irodalom rovatban feltüntetett magyar Szentírást követjük.

biztosíthatná az ember számára a kivételes helyzetet a természetben, de bölcselőnk ebben is kételkedik: nincs egyéni halhatatlanság, az ember is alá van vetve a keletkezés és elmúlás fizikai törvényszerűségének.

Az egyén csalódását a világban az okozza, hogy az ember öncélnak tekinti magát, kivételes helyzetre tör, ezzel elszakad rendeltetésétől: »Csupán, lásd, ezt találtam: hogy az Isten az embert egyenesnek alkotta, de ők sokféle mesterkedést kerestek». (VII. 29.) Az ember nem független, alkotó tényező, csupán egy tag a világegészben, mely önerejéből nem tud megállni, nem tud hatásokat előidézni s a halandó nem szállhat perbe rendeltetése miatt: »Minden ami van, rég nevezetett annak neve»²⁷ s tudva van, hogy az ember micsoda és nem tud pörölni azzal, ki nálánál hatalmasabb. (VI. 10.) Az ember nem képes elszakadni a világtól, nem tud szabadulni ennek törvényszerű korlátaitól. Az ember világhelyzetén sem a szellemi, sem a fizikai erő kifejtés nem tud változtatni: »Rátértem én és láttam a nap alatt, hogy nem a gyorsaké a futás, sem a vitézeké a harc, nem is a bölcské a kenyér, s nem is az értelmeské a gazdagság és nem is a tudósoké a kedvesség, mert idő és véletlen esik meg mindannyián». (IX. 11.) Az emberi fáradtság semmi maradandót nem alkot, a kultúrában nyoma sincs az emberi szellemiségnek, nem jelenti annak tárgyi kifejeződését. A generációk egymást követik, de az ember idegen marad a földön: »És ez is fájó baj: megfelelően annak, ahogy jött, úgy fog elmenni; mi nyeresége van tehát neki, hogy a szélnek fáradozik». (V. 15.)

A nagyotakarással, a heroizmussal szemben tehát bölcselőnk a természet törvényszerű keretébe való beleilleszkedést ajánlja. Az ember minden tettét a kényszerűség jellemzi, a végzetet senki sem változtathatja meg, mert minden előre el van rendelve: »Ha megtelenek a felhők esővel, a földre ürítik és akár délen, akár északon legyen egy fa, a helyen, ahol ledől a fa, ott marad». (XI. 3.)

Az ember számára nem marad más, mint a meghajlás az isteni végzés előtt. Az Alkotó az embertől feltétlen engedelmességet kíván: »Tudom, hogy mindaz, amit Isten cselekszik, megmarad örökké, ahhoz nem lehet hozzátenni, sem belőle nem

²⁷ A primitív képzet szerint a megnevezés egyértelmű a létezéssel: csupán az létezik, aminek nevet tudunk adni (nóminálizmus).

lehet elvenni semmit; Isten pedig úgy cselekedte, hogy féljenek tőle». (III. 14.) A természeti rend kényszerítő mivolta abban csúcsosodik ki, hogy az ember biológiai szempontból sem szabad és az egyént utoléri a halál: »És visszatér a por a földbe, amint volt azelőtt és a szellem visszatér Istenhez, aki adta«. (XII. 7.)

Ezt a gondolatfűzést a könyv mai formájában nem vezeti egységesen végig, ezért a könyv összefüggő részekre való bontása kielégítő eredménnyel nem járhat. Csupán a könnyebb áttekinthetőség kedvéért tesszük, ha mégis megkíséreljük, hogy az összes eddigi szerkezeti megállapítások figyelembevételével az imént vázoltak alapján a következő felosztást ajánljuk:

- a) I. 1–11. A világfolyamatok örök törvényszerűsége.
- b) I. 12–II. 26. Az egyén helyzete a világmindenségben.
- c) III. 1–8. A cselekvés és történet változatlan isteni rendje.
- d) III. 9–22. Az emberi élet tartalma.
- e) IV. 1–VI. 9. Az ember helyzete a társadalomban.
- f) VI. 10–VII. 29. A legfőbb jó az ember számára.
- g) VIII. 1–IX. 10. Isten világkormányzása.
- h) IX. 11–XI. 9. Az emberi erő kifejtés hiábavalósága.
- i) XI. 10–XII. 8. Az emberi élet mulandósága.
- k) XII. 9–14. Epilógus.

III. Bölceleti elemek.

E tagozódás alapján a mű egészét bölceleti elemek szerint csoportosítva fogjuk vizsgálni.

a) Determinizmus.

Bölcelőnk a természet egységes magyarázatára egyetemes princípiumot keres. Ilyen alapelvül szolgál Herakleitos²⁸ rendszeréhez hasonlóan a szüntelen örökös mozgás. A jelenségek egymást követik, a természetben egyetemes okság uralkodik. Minden a maga örök körforgását végzi. Ez alól a fizikai determinizmus alól az ember sem kivétel.

²⁸ I. a 14. sz. jegyzetét.

A Prédikátor könyvének idevágó gondolatmenete a következő*:

I. Hiuságok hiusága, mondja Kóhélet, hiuságok hiusága, minden hiuság. (I. 2.) Nemzedék megy és nemzedék jön, de a föld fennáll örökké. Fölkel a nap, s lenyugszik a nap. s a helyére siet, ahol fölkel. Megy délnek, majd északnak kerül át, folyton kerülve jár a szél, és kerüléséhez tér vissza a szél. Mind a patakok a tengerbe folynak, de a tenger nem telik meg; azon helyre, ahova folynak a patakok, oda folynak ők ismét. Mind a dolgok fáradoznak; nem bírja senki elmondani, szem nem lakik jól látással és fül nem telik meg hallással. Ami volt, ugyancsak az, ami lesz, ami történni, ugyancsak az, ami történni fog; s nincs semmi új a nap alatt. (I. 4–9.)	II. Nemzedékre, meg nemzedékre van a te hűség; megszárdítottad a földet és megállt. (Ps. CXIX. 90.) Teremtette a Holdat ünnepek számára, a nap ismeri lementét. (Ps. CIV. 19.) ... aki a fővenyt tettem határu, a tengernek örök törvényül, hogy meg ne szegje; megmozognak, de nem bírnak és zugnak hullámai, de nem szegik meg. (Jer. V. 22b.) Midőn a tengernek megadta a törvényét és hogy a vizek meg ne szegjék parancsát, midőn megszabta a földnek alapjait. (Prov. VIII. 29.)	III. Soles occidere et redire possunt, Nobis cum semel occidit brevis lux, Nox est pernetua una dormienda. (Catul. Carm. V. 4.) Kétszer nem léphetsz ugyanazon vízbe, mert más és más víz folyik hozzá. (Her. Fragm. 29.) Minden mozog. (Herakl.) A világ mindig is volt, van és lesz, örökéletű tűz. (Her. Fragm. 17.) Világciklusok. (Stoa.)

Ami görbe, nem bír egyenessé válni és hiányt nem lehet számlálni. (I. 15.)

Mindent szépen alkotott a maga idejében, az örökévalóságot is adta szívükbe, anélkül, hogy az ember felfoghatná azon művet, melyet Isten alkotott kezdettől végig. (III. 11.)

Tudom, hogy mindaz, amit Isten cselekszik, megmarad örökké, ahhoz nem lehet hozzátenni, sem belőle nem lehet elvenni sem-

Ne tegyetek hozzá ahhoz a dologhoz, amelyet megparancsoltam nektek és ne vegyetek el belőle ... (Deut. IV. 2. a.)

Utódaink semmi újdon-ságot nem fognak látni, amint elődeink sem láttak többet. (Marc. Aurel. Meditationes XI. 1.)

* Az I. jelzésű oszlopban a Prédikátor könyvből vett idézetek, a II.-ban a szentírási, a III.-ban az idegen párhuzamok állanak. A görög párhuzamokat is lehetőleg magyar nyelven közöljük: Sophoklest és Euripidest Csengeri (Bpest, 1911–1919.), Herakleitoszt Sebestyén (Bpest, 1898.), Marc. Aurelius Huzsiti (Bpest, 1923.) fordításában idézzük.

ἕως ἀρχαίων οὐδέποτε ὄρθων (Suidas s. v. ἕθων.)

Istennek minden szép, jó és igazságos. (Her. Fragm. 53.)

I.

mit; Isten pedig úgy cselekedte, hogy féljenek tőle. Ami lett, már régen van és ami majd lesz, már régen volt; Isten pedig felkeresi azt, ami eltűnt. (III. 14–15.)

II.

Ne tégy hozzá és ne vágj el belőle. (Deut. XIII. 1. b.)

III.

(Herakleitos Metamorphosis-tana.)

Mert eset éri az ember fiait és eset éri a barmot és azon egy esetjük van; amilyen ennek a halála, olyan annak a halála és egy lelkük van mindnek; és az emberek elsőbbsége az állat fölött semmi, mert minden hiúság! (III. 19.)

Minden azon egy helyre megy, minden a porból lesz és minden visszatér a porhoz. (III. 20.)

Mindezeket megkísérletem bölcsességgel; mondtam: hadd leszek bölcs, de ő távol van én tőlem! (VII. 23.) Mivel nem történik ítélet a rossz tett ellen gyorsan, azért van tele az ember fiainak szíve azzal, hogy rosszat cselekedjenek. (VIII. 11.) Láttam az Istennek minden cselekvését, hogy nem bírja az ember megtalálni a dolgot, mely történt a nap alatt, bármennyire fáradoz is az ember, hogy keresse, de nem találja; ha mondja is a bölcs, hogy ismeri, nem bírja megtalálni. (VIII. 17.) Mert mindezt szívemre vettem, hogy megvizsgáljam mindezt: hogy az igazak és bölcsök és az ő tetteik az Isten kezében vannak; sem szeretetet, sem gyűlöletet nem ismer az ember, minden előttük van. (IX. 1.)

Rátértem és láttam a nap alatt, hogy nem a gyorsaké a futás, és nem a vitézeké a harc, nem is

Ne győztes a király hadnak sokaságával, hős nem menekszik erőnek sokaságával. (Ps. XXXIII. 16.)

Mert porból való vagy te és a porba térsz vissza. (Gen. III. 19.)

Omniparens eadem rerum commune sepulcrum. (Lucr. De Rer. Nat. V. 259.)

I.

a bölcséké a kenyér, nem is az értelmeseké a gazdagság és nem is a tudósoké a kedvesség, mert idő és véletlen esik meg mindannyin. Mert nem is ismeri az ő idejét, mint a halak, melyek megfogatnak gonosz varsában és mint a madarak, melyek megfogatnak a törben; mint ők, törbe ejtetnek az ember fia a szerencsétlenség idejében, amidőn rájuk esik hirtelenül. (IX. 11–12.)

II.

Midőn gyalogosokkal futottál, kifárasztottak téged, hát miképpen verse nyeznél lovakkal; béke országában biztos vagy, de miképpen fogsz cselekedni a Jordán búzkeségében? (Jer. XII. 5.)

Kezeden éltemnek idői; ments meg engem ellenségeim kezétől és üldözőimtől. (Ps. XXXI. 16.)

III.

Az itt összeállított idézetek a Prédikátor könyvének legmélyebb tanításai közül valók. A természetben minden folytonos, céltalan körfolyamatot végez, kivéve a földet, amely egyedül áll szilárdan helyén, mint a rajta végbemenő változó történések változatlan tartálya, színhelye. Minden változás feltételez valami állandót, amin a változás végbé megy; csupán a világ egésze állandó tehát, maguk a részjelenségek folyton változnak. (I. 4.)

Az örök egyformaságra a fizikai világból három példát hoz fel; a nap, a szél és a víz körforgását. (I. 5–7.)²⁹ A közölt párhuzamokból azonban kitűnik, hogy a dolgok ciklikus visszatérésének bölcselőnk csupán népszerű értelmezését nyújtja, filozófiai alapvetés nélkül. Míg a görög rendszerekben ugyanis a természetben a lét rendje épen a történések örökös visszatérésén alapszik, addig nála ez teljesen céltalannak és értelmetlennek tűnik fel: »Aus dem ersten Kapitel des Buches Qohelet, dem unvergleichlich tiefsten des Buches, spricht ein griechischer Philosophie von Grund aus fremdes Lebensgefühl.«³⁰

A Prédikátor világfelfogása sztatikus; a mindenségben nincs valóságos fejlődés, a haladás csak látszat. A természet örök egyformaságához hasonlít a generációk állandó váltakozása, a világfolyamatok ismétlődéséhez, a jelenségek periodicitásához a történelem meghatározott rendje: a múlt, jelen és jövő azonos, az események egymást kergetik, a múltba taszítottat az Isten újra a jelenbe vetíti. A történések immanens módon folynak egymásba, a változások igazi eredménye — bármennyire paradoxonnak hangzik is — a kontinuitás, az állandóság. (III. 15.)

A szellem birodalmában épen úgy nincs fejlődés, értékköszódés, mint az anyagi világban. Az ember nem tud változtatni a

²⁹ A föld, a nap (tűz), a szél (levegő) és a víz felsorolásában sokan az empedokleai négy elemet keresik. (Ibn Ezra).

³⁰ I. I. Guttman: Die Philosophie des Judentums. München 1933. p. 27.

világ szüntelen körforgásán. A történetben két principium küzd: a természet törvénye és a szellem szabadsága.³¹ Kettejük harcában a természet kerekedik felül: a körfolyamat törvényzerűsége az ember teljes függőségét vonja maga után. Az ember sem lépheti túl a természet korlátait, nincs ereje ahhoz, hogy magát elszigetelje. Az emberi élet tehát ugyanolyan változó, mint maga a természet. Az ember számára semmi cél nincs meghatározva, illetőleg mi nem tudjuk felfogni a világfolyamatokban megnyilvánuló célszerűségi mozzanatokat, nem értjük a mindenség szellemi összefüggéseit. (I. 12–18.) A Prédikátor agnosztikusnak vallja magát: a megismerés leküzdhetetlen akadályokba ütközik, az objektív világ szüntelen forgása nem áttekinthető az ember számára, a körfolyamatok titka minden kutató előtt rejtve marad. (I. 8.).

Amint a gondolkodás nem vezet eredményre, ugyanúgy az alkotó tevékenység sem használ. Minden maradandó alkotásra való törekvés hiábavaló, a természetben változtatni nem lehet. (I. 15.) Az emberi erőfeszítésnek nyoma sincs a kultúrában, a történelmet nem az emberi akarat irányítja. A fizikai és szellemi hatások egyaránt Istentől valók.

Ugyálszik, hogy gondolkodónk a szabad akaratot is tagadja, hiszen mindent az isteni végzet kormányoz, minden szerves tagja az isteni műnek, mindennek Isten akaratában van meg az ideális léte. Személyek és cselekvések mind Isten kezében vannak, az ember nem ura sem életének, sem tetteinek. (IX. 1.) Ez a felfogás azonban csak a bölcséleti gondolkodásban kevésbé jártas magyarázók révén terjedhetett el; a Prédikátor negatív állásfoglalása ugyanis a *cselekvés ontológiai, metafizikai* szabadságára vonatkozik, amelyet nem szabad összetévesztenünk az akarat szabadságának etikai problémájával. Az utóbbiban bölcselőnk sem kételkedik, hiszen ezt minden erkölcsiség eleve felteszi, e nélkül az ember nem is *törekedhetne* erkölcsi értékeszmények megvalósítására; az akarat *végrehajtásának lehetőségét* vitatja csupán, ezért hangoztatja minden emberi erőfeszítés meddőségét. Az ember lelki életének ez a spontaneitása tehát nem áll ellentétben a fizikai determinizmus tényével.

A természet szilárd rendje mellett a társadalmi rend csupán a véletlen játékának tűnik fel. Nincs egyéni különbség abban, ami éri az embert mind a fizikai, mind a morális világban. Érdemre való tekintet nélkül egyenlő végzet ér utól mindenkit. Az isteni végzet elháríthatatlan.

Az isteni mindentudás áll itt szemben a fogyatékos emberi tudással: mi nem értjük a történelmi alakulásokat, az isteni műnek csak kis részét tekinthetjük át, holott a rész-jelenségek csak az egész révén válnak érthetőkké. A történelmi gondviselés lassu,

az isteni beavatkozás nem elég gyors (VIII. 11.), mégis a társadalmi viszáltságok mögött meg kell pillantanunk a nagy egyetemes harmóniát.

b) Individualizmus.

A természet örök rendjével szemben az ember érvényesülésre törekszik, a maga egyéniségének bélyegét akarja rányomni a külső világra. A tudatosságra ébredt embernél az én áll előtérben; érhető tehát az én állandó hangsúlyozása, az a páratlan individualizmus, amely könyvünkben lépten-nyomon megnyilvánul:

I.

Én Kóhélet király voltam Izrael fölött Jeruzsálemben. (I. 12.) Beszéltem én szívemmel mondván: én ime nagyobbítottam és gyarapítottam bölcsességemet mindazok fölött, kik előtttem voltak Jeruzsálem fölött és szívem sok bölcsességet és tudást látott. (I. 16.) Vizsgálódtam szívemben, hogy jól tartom borral testemet — szívem pedig bölcsességgel vezet — s megragadom a balgáságot, míg nem látom, mi jó az ember fia számára, amit cselekedjenek az ég alatt életük napjai tartamára. Nagy műveimet megalkottam . . . (II. 3–4. a.)

Fordultam én mind a tetteim felé, melyeket kezeim cselekedtek és a fáradság felé, mellyel munkálkodva fáradtam: és ime minden hiúság és szélnek hajhászása és nincsen nyereség a nap alatt. (II. 11.)

Mert nincsen megemlékezés a bölcsről a balgával együtt örökre; mivel, hogy a jövő napokban rég el lesznek felejtve mind s miképen hal meg a bölcs a balgával együtt! (III. 16.)

Mindent szépen alkotott a maga idejében, az örökkévalóságot is adta szívükbe, anélkül, hogy az ember fölfoghatná azon művet, melyet Isten alkotott kezdettől végig. (III. 11.)

II.

Kerestem enmagamat. (Herakl. Fragm. 4.)

Video meliora proboque, deteriora sequor (Ovid. Metam. VII. 20.)

Az ember egész élete tele van fájdalommal és nincs vége a fáradozásnak. (Eur. Hippol. 189.)

III.

Bizony látja! Bölcssek meghalnak, balga és okatlan egyaránt elvesznek és másokra hagyják vagyonyukat. (Ps. XLIX. 11.)

³¹ Kornis Gyula: Történetfilozófia. Budapest 1924.

Az individualizmus hihetetlen magasságba helyezi a gondolkodó ént. Bölcselőnk is az emberi életre vonatkozó legfőbb kérdéseket merőben egyéni vizsgálódásai alapján, mások tapasztalataitól elzárkózva tárgyalja, ítéleteiben a maga belső értékvilága felé fordul. Az erkölcsi közösség fogalma gondolkodóink tanításából hiányzik: a népi összetartozóságot jelölő kifejezések, amelyekkel a Szentírás egyéb könyveiben lépten-nyomon találkozunk, e műben egyetlen egyszer sem fordulnak elő. Az egyén nincs összekötve a társadalommal, hiányzik a multtal való szolidaritás, a nemzeti önérzet. A Prédikátor korában a régi hagyományok már elvesztették tekintélyüket, ezért a közösségi szellem helyett az individuális szellem kerekedik felül. Az egyes ember szenvedései és kétségei nyilvánulnak meg könyvünkben, a nemzeti aggodalmak és várakozások helyett.

A Prédikátorban az ember önmagát keresi; az egyén nem érti önmagát, paradoxonnak és misztériumnak tűnik fel önmaga előtt, ezért hajlik a kételkedésre.

Gondolkodóink mindent megpróbál, a szélsőségektől sem riad vissza. (II. 3.) Körülhéz az életben, a természet és a kultúra világában, ezt önmagában bírálja, benne saját lelki vívódásainak tükröképét látja. Önnön hangulatát vetíti bele a természetbe: nincs fejlődés sem a lélekben, sem a természetben, mindenütt ugyanaz az egyformaság.

Az emberi szellemnek sincs tartóssága. Az egyén a megismerést szomjuhozza, de a problémák megoldatlanok maradnak számára. A bölcsnek nincs elsőbbsége a balga felett, a tudás mit sem használ. Sőt az embernek a barommal szemben sincs felsőbbisége, legfeljebb annyi, hogy mi ennek tudatában vagyunk: ez az egyetlen különbség, mert az emberi fáradozás csak praktikus ismeretekhez juttat, de az igazi tudáshoz nem vezet el soha. Az emberi tevékenység hiábavalósága teljes: még az emlékezet sem marad fenn. (II. 16.)

Az emberben mégis él az »örökkévalóság« gondolata. (III. 11.) Az örökkévalóság itt nem metafizikai értelemben vett fogalmat, hanem áttekinthetetlen időtartamot jelent.³² Az emberben levő elmulhatatlanságot, ennek ideáját nevezi bölcselőnk örökkévalóságnak (Delitzsch). Felfogása az embernek »sub specie aeternitatis« való szemléletéről határozott idealizmusra vall. Az

³² Az »Olam« szó a Szentírásban mindenütt ilyen értelemben fordul elő. »Világ«-jelentése csak a későbbi héberségben keletkezett. A mikrokosmos-makrokosmos képzet, amellyel egyes magyarázók próbálkoznak, e helyütt tehát nyelviileg is teljesen kizárt. E fogalom párt mai jelentésében különben is először csak az i. sz. 135 körül élő Poseidonios tanításában merül fel. L. Kaffka-Eibl: Der Ausklang der antiken Philosophie. München 1928. p. 75.

ember, noha időben determinált, mégis az örökkévalósághoz tartozik: természetében rejlik, hogy nem áll meg a jelennél, hanem az időbeliség korlátait áttörni törekszik. Lényege az örökkévalóság felé való törekvésben nyilvánul meg. Könyvünknek ez a tanítása a legmélyebb emberi gondolatok közül való.

c) Relativizmus.

Bölcselőnk erős individualizmusából folyik relativizmusa is. Az individualizmusnak a relativizmusba való átmenetét figyelhetjük meg Protagoraszénál, aki felállítja az abszolút alanyiság híres tételét: »πάντων χρημάτων μέτρον ὁ ἀνθρώπος.«³³ Tanítása szerint a jó és a rossz megkülönböztetése nem abszolút, ezért azt kell helyesnek elismernünk, ami bizonyos időben és körülmények között előnnyel jár. A Prédikátor ehhez az elgondoláshoz úgy jut el, hogy az ember által a világban átélt szüntelen változások tényét az igazságok körére is kiterjeszti. Az egymáshak ellenmondó tételek közül egyik sem igazabb a másiknál:

I.

Mindennek meg van a kora és ideje, minden dolognak az ég alatt. Ideje van a születésnek és ideje van a meghalásnak; ideje van az ültetésnek és ideje van az ültetés kiszakításának. (III. 1—2.) Ideje van a szeretésnek és ideje van a gyűlölésnek; ideje van a háborúnak és ideje a békének. (III. 8.)

S továbbá láttam a nap alatt, a jognak helyén, ott a gonoszság és az igazság helyén, ott a gonoszság. Mondtam én szívemben: az igazat és a gonoszt itéli az Isten; mert ideje van minden dolognak és minden cselekedetért ottan. (III. 16—17.)

A jónak napján légy jóban és a bajnak napján lásd: emezt is megfelelően amannak alkotta Isten, annak okából, hogy az ember nem talál maga után semmit. (VII. 14.)

II.

III.

Dolgok körfutása. (Stoa.)
... az egyes cselekedetekre fordított figyelemnek megvan a maga értéke és mértéke. (Marc. Aur. Med. IV. 32.)

Helyes középser (Aristoteles).

μηδὲν ἄγαν σπουδᾶν (Theognis Gnom. 401.)

Aurea mediocritas (Horatius).

Medio tutissimo ibis (Ovid. Metam. II. 137.)

³³ I. a köv. jegyzetét.

I.

Ne légy szerfelett igaz,
s ne mutakozzál bölcsnek
tulságosan; minek pusztulnál el? Ne légy szerfelett gonosz s ne légy balga; miért halnál meg idő előtt? (VII. 16–17.)

Mert ember nincs igaz ned — mert nincs ember, Mali inter malos vivimus a földön, ki jól cselekszik ki nem vétkezik — ... (Seneca: De Ira III. 26, 4) és nem vétkezik. (VII. 20.) (I. Kir. VIII. 46. a.)

II.

III.

Egyetemes bűnösség (Stoa).

Midőn vétkeznek el — Omnes mali sumus.

Mali inter malos vivimus (Seneca: De Ira III. 26, 4)

A relativitás tehát minden földi történelem végigvonul. A világfolyamatok minden tagja a maga idejében egy másiknak adja át helyét, valami, ami eddig nem volt, valósággá érlelődik, hogy felváltsa azt, ami elmúlt: a tézis helyébe az antitézis lép. E változó folyamatok oscillálásából alakul ki a világ. A relativitás e szerint szoros összefüggésben van a természet kibontakozásával: a változások ténye éppen az ellentétes folyamatok feszültségéből, illetve kiegyenlítődéséből magyarázható.

A relativista mindent történetileg, időben ítél meg. A cselekvéseknek nincs állandó zsinórmértéke, mindennek helyességét az idő dönti el. (III. 1.)

Az antitézisek táblája (III. 2–8.) a születéssel és halállal kezdődik, amelyek függetlenek az embertől, majd az emberi tevékenységekkel folytatódik. Itt sincs különbség az emberi és a vegetatív élet között. Ezek az antitézisek azonban nem azonosak a stoikus tanítások örökké ismétlődő kőrfutásával, sem Herakleitos metamorphosis-tanával, mert itt az isteni elrendelésen, az ő akaratának változatlanóságán van a hangsúly.

Fizikai világelfogása szoros kapcsolatban áll etikájával. A tudás és az erkölcsi kategóriák is mind csak viszonylagosak: a relativitás elvét könyvünk az etika terén is érvényesíteni törekszik. Az ember nem lehet tökéletes, ezért a szélsőségek helyett megfelelő középutat kell választanunk, az erények a két véglet között foglalnak helyet. A természettel összhangzásban kell élnünk: „ὁμολογουμένων τῇ φύσει ζῆν (Stoa)“ — ügyelnünk kell arra, hogy annak szabályaival összeütközésbe ne kerüljünk. (VII. 16–17.)

A történések egymásra való következtetésében az ember nem tudja kiválasztani a kellő pillanatot, azért az ember nem tudja, mi a teendője a maga idejében? (VII. 14.)

A Prédikátor mindezek alapján ugyanarra az eredményre jut, mint minden idők legnagyobb relativistája, Protagoras: nincs abszolút igazság.³⁴ Bölcselőknek ez a megállapítása azonban csak

³⁴ Hevesi: השקפה על-ספר קהלה c. tanulmányában (p. 23.) teljes joggal veti a bibliakritika szemére, hogy Herakleitos és a Stoa bölcsleténél nagyobb jogosultsággal hasonlíthatók össze könyvünket a szofista Protagoras (élt i. e. 480–410 körül) tanításával.

erre a világra vonatkozik, mert már felteszi legalább egy, feltétlenül abszolút tétel érvényét — és a Prédikátor éppen ebben különbözik a görög filozófustól. A természeti ellentét-párokhoz ugyanis egy újabb antitézis járul: itt a földön a jogtalanság és igazságtalanság, az Istennél az ítélet és igazság. (III. 16–17.)³⁵

d) Szkepticizmus.

Az összes szkeptikus tanítások mind a relativizmusra vezetnek vissza. Mi a dolgokat csupán megjelenési formájukban tapasztaljuk, de a jelenségek valódi természete felől mit sem tudunk, semmiről semmi bizonyosat nem állíthatunk, ezért leghelyesebb a minden ítéletalkotástól, minden határozott állásfoglalástól való tartózkodás. Az ember nem érti a történések összefüggéseit, céljait, a megismerő alany és a megismerendő tárgy között nincs objektív kapcsolat, ezért kételkedik minden megismerés lehetőségében:

I.

II.

III.

Mi nyeresége van az embernek minden fáradozásában, mellyel fárad a nap alatt. (I. 3.) Ki ismeri az ember fiainak lelkét, vajjon felszáll-e fölfelé és a barom lelkét, vajjon alá száll-e a földre? És láttam, hogy nincs jobb, minthogy örüljön az ember a műveivel, mert az az ő osztályrésze, mert kihozza őt majd ide, hogy nézze azt, ami utána leszzen? (III. 21–22.)

Mert ki tudja, mi jó az embernek az életben, hivatásos élete napjainak tartamára, melyeket eltölt, mint az árnyék? Ugyanis ki mondja meg az embernek, hogy mi lesz ő utána a nap alatt? (VI. 12.)

Ignoratur enim, quae sit natura animi, nata sit, an contra nascentibus insinuetur et simul inter, nobiscum morte diremptat an tenebras, Orci visat vastasque lacunas? (Lucr. De Rer. Nat. I. 113–116.)

A Prédikátor tanításaiból hiányzik a tudományos szkepszis. A földi javak célszerűségében, az emberi igazságszolgáltatásban, a jó jutalmazásában és a rossz büntetésében, a lélek halhatatlanságában, a tudás lehetőségében a Prédikátor nem teoretikusan

³⁵ J. Kuhn: Erklärung des Buches Koheleth. Giessen 1926, p. 21.

kétkedek, felfogása távol áll Pyrrhonnak, a nagy hellén filozófusnak rendszerétől, amelyben a kétkedés bölceleti alapvetésül szolgál.³⁶

Szepticismusa csak annyit bizonyít, hogy a megismerés akadályokba ütközik, de korántsem egyértelmű azzal, hogy a tudás megszerzése mindenképpen lehetetlen. A minden megismerés lehetetlenségét jelentő tétel ugyanis önmagának mondana ellen. Delitzsch könyvünkhöz írott kommentárának bevezetésében megemlíti, hogy Heine a Prédikátorban tiszta szkepszt lát, s ezzel szembeállítja saját felfogását: »... Man könnte deshalb das Hohelied eher das Hohelied der Gottesfurcht nennen, als wie Heine das Hohelied der Skepsis...«³⁷ Ez az adat, amelyet azóta az idevágó szakirodalom nagy részben átvett,³⁸ tárgyi tévedésen alapul, s a vita, amely a Heine, illetőleg Delitzsch felfogásához való csatlakozás formájában azóta megindult, teljesen meddő: ez az elnevezés ugyanis Jób könyvére vonatkozik. »Aber warum muss der Gerechte so viel leiden auf Erden?« — kérdi Heine. »Das Buch Hiob löst nicht diese böse Frage. Im Gegenteil, dieses Buch ist das Hohelied der Skepsis.«³⁹ Szinte érthetetlen, hogy e közlés Delitzsch nyomán minden ellenőrzés nélkül annyszor napvilágot láthatott.

Ebben a korban az értékek tagadása dívik. A súlyos nemzeti csapások után a történelmi igazságszolgáltatásba vetett hit megrendült; gondolkodunk azonban nem ebben kétkedek, mert a közösségi érzés töle távol áll, hanem az egyéni gondviselésben és az egyéni halhatatlanságban, a másvilági életben. Könyvünknek erre vonatkozó tanítása (III. 21—22.) a magyarázóknál sok félreértésre és vitára ad alkalmat.⁴⁰ A természet világában az ember sem kivétel a keletkezés és elmúlás törvénye alól, sőt szelleme még fokozatosan sem különbözik az állattétől. A lélek halhatatlanságában való kétkedés még sem áll ellentétben a mózesi vallás ama alap gondolatával, mellyel könyvünk is zárul: »Es visszatér a por a földre, ami volt azelőtt és a szellem visszatér Istenhez, aki adta.« (XII. 7.) Bölcselünk ugyanis nem tagadja azt az általános bibliai képzetet (Jób XXXIV. 14—15., Ps. CIV. 29.), hogy a lélek

³⁶ Pyrrhon (megh. i. e. 270 körül) Zénon és Epikurosz kortársa, a régebbi szkeptikus iskola megalapítója volt.

³⁷ Delitzsch idézett műve Einl. p. 190.

³⁸ V. ö. pl. L. Levy i. m. Einl. p. 2., Wildeboer i. m. p. 117.

³⁹ I. Heines Werke XI. Teil Herausg. von H. Friedemann u. R. Pissin. Berlin-Leipzig u. s. w. p. 192, 14—20.

⁴⁰ E helyütt nincs érkezőnk arra, hogy a tévesnek tartott felfogásokat cáfoljuk, ezért meg kell elégednünk az általunk helyesnek vélt álláspont leszögezésével.

elpusztíthatatlan, szellemi természetű monas, amely a test halála után visszatér az isteni teremtet szellembe, felszívódik a világlelekbe, hanem az egyéni halhatatlanságban kétkedek.⁴¹ Nem tudjuk, hogy a halál aktusával lezárul-e az emberi lét? — ebben csúcspontod ki gondolkodónk szkepticizmusa.

E mellett az alapvető szkepszis mellett a földi életben belül is csupa kétség mered elénk: a jövő teljesen ismeretlen marad előttünk. Ennél a tételnél azonban rá kell mutatnunk arra, hogy könyvünknek ez a tanítása ellentétben áll saját történelmi felfogásával: t. i. ha a világfolyamatok váltakozása állandó és szabályszerű, akkor a jövő nem ismeretlen előttünk, hiszen a történelem tudása révén mindennek bekövetkezését előre megállapíthatjuk. *Feltűnő, hogy a Prédikátor bölceletének eme súlyos belső ellenmondására az általunk ismert és felhasznált forrásművek egyike sem világít rá.*⁴²

A Prédikátor szkepticizmusa tehát termékeny, mert ellentétes gondolatait — amint a következő fejezetekben látni fogjuk — éppen ennek segítségével állítja egymás mellé.

e) Energetizmus.

Egységes pozitív állásfoglalás hiján, szerzőnk világszemléleti túlzásai, összes ellenmondásai mind a szkepticizmusból folynak.⁴³ A két legnagyobb szélsőség: egyfelől a boldogságnak szenvedélyes keresése, másfelől a mindenről való lemondás is erre vezethető vissza.

A jövő ismeretlen előttünk, ezért meg kell ragadnunk a jelen lehetőségeit. Az élet munkából és a munka gyümölcseinek élvezetéből áll. Bölcselönkhöz a munkába, a sikerbe vetett bizodalom áll mégis közelebb. Ezt az alkotó tevékenységben való meglegedést nevezzük mi Paulsen után energetizmusnak: »... Das höchste Gut ist volle Entfaltung und vollendete Betätigung aller menschlichen Tugenden und Tüchtigkeiten, am meisten der Höchsten.«⁴⁴

»Es láttam én minden fáradságot és a cselekvésnek minden ügyességét, hogy az az egyiknek irigysége a másik ellen. Ez is hiúság és szélnak hajhászása.« (IV. 4.) Mindent, amit elkezdesz, hogy erőddel megtegyed, tedd meg, mert nincsen cselekvés és számítás és tudás és bölcsesség az alvilágban, ahová te mégy. (IX. 10.)

⁴¹ Pileiderer: Die Philosophie des Heraklit. Tübingen 1888. p. 283.

⁴² Hevesi idézett tanulmányában (p. 14. 2. jegyz.) rámutat arra, hogy az I. fej. 9. és VI. 12. versei között némi ellenmondás rejlik. Mi ezt a megállapítást e determinisztikus-szeptikus bölcelet egészére vadjuk kiterjeszteni.

⁴³ Prof. dr. Heller Bernátnak az Orsz. Rabbiképző Intézet felsőtanfolyamán tartott szentírástudományi előadásai nyomán.

⁴⁴ I. Paulsen: Einleitung in die Philosophie. Stuttgart und Berlin 1920. p. 52.

Bocsásd kenyeredet a víznek színére, mert sok idő múltán megtalálod. Adj részt hétnek és nyolcnak is, mert nem tudod, mily szerencsétlenség lesz a földön. (XI. 1—2.)

Aki a szelet vigyázza, nem vet, s aki a felhőket nézi, nem arat. (XI. 4.) Reggel vedd el magodat és este se nyugtasd kezedet, mert nem tudod, melyik fog sikerülni, ez-e, vagy az, avagy mind a kettő egyaránt jó? (XI. 6.)

A Prédikátor az ember rendeltetését a feltétlen kötelességtudatban látja. (IX. 10.) Az ember hivatása nem abban áll, hogy boldog legyen, hiszen a boldogság nem az emberi fáradozás jutalma, hanem Isten adománya; mi azért élünk, hogy kötelességünket teljesítsük. Noha az ember képtelen a megismerésre, nem ura cselekvéseinek, jövője nem tőle függ, ez még nem ok a semmittevésre: a munka jelentősége a cselekvés relatív eszközértékén túl, önmagában rejlik. (XI. 6.) Bölcselőnk tehát nem sülyed nihilizmusba, hanem mély gondolkodóhoz illő heroizmus-sal életcéllal a munkát állítja az emberiség elé.

Az emberi élet rövid, ezért gyorsan kell cselekednünk. Mi nem tudhatjuk Isten végzését, ezért nem szabad mindent egy kockára feltennünk, hanem minden eshetőségre számítva: dolgoz-nunk kell. A becsületesen dolgozó jogosan élvezi munkája gyümölcsét. Könyvünknek ez a felfogása teljesen megegyezik az általános bibliai tanítással.

A munkában rejlő élvezet azonban megrontja minden tevékenység indító oka, a versengés. Az ember nem azért dolgozik, hogy a társadalom hasznos tagjává váljék, hogy küldetésének eleget tegyen, hanem azért, hogy embertársaival versenyre kelhes-sen, alkotásaiban azokat felülmúlja. (IV. 4.) De az alkotásban, a vagyonszerzésben még így sem találja gyönyörűségét az ember, mert minden szerzeménye idővel másé lesz; mintha csak a nagy német költőt, hallanók:

»Was willst du untersuchen,
Wohin die Milde fließt:
Ins Wasser wirf deine Kuchen:
Wer weiss, wer sie genießt?«
(Goethe: West-östlicher Diwan.)

f) Hédonizmus.

Az energetizmus ellentéte ugyancsak Paulsen szerint a hédonizmus. Az emberi kultúra ebben a dekadens korban eljutott oda, hogy az életben minden hiábavaló, nincs más hátra, csak az élvezet. Ennek a felfogásnak képviselője a római világban Horatius, a zsidóságban a Prédikátor könyve.⁴⁵ A régi vallásos gondolatok feől kételyek keletkeztek, ezért az élvezetekben igyekeztek harmóniát találni. Bölcselőnk is ehhez a megoldáshoz folyamodik:

⁴⁵ I. Deussen: Die Philosophie der Bibel. Leipzig 1913. p. 127.

I.

II.

III.

Nincs jobb az ember számára, minthogy egyék és igyék és jót élveztesen lelkével az ő fáradságáért; ez is, úgy láttam én, Isten kezétől van. (II. 24.) Mert az embernek, aki ő előtte jó, adott bölcsességet és tudást, meg örömet, de a vétkenek adott bajlódást, hogy gyűjtsön és felhalmozzon, hogy odaadja annak, aki Isten előtt jó. Ez is hiúság és szélnek hajlászata. (II. 26.)

Ime, amit én jónak, szépek láttam: hogy egyék és igyék és élvezze a jót minden fáradságáért, amellyel fáradozik a nap alatt élete napjainak tartamára, melyet Isten adott neki; mert az az ő osztályrésze. (V. 17.) Mert nem sokat fog emlékezni élete napjairól, mivel Isten megengedi szívének örömet. (V. 19.)

Jobb a szemnek látása, mint a lélek barangolása. (VI. 9.) Menj, egyed örömmel kenyeredet és igyad vidám szívvel borodat, mert már megkedvelte Isten a te tetteidet. Minden időben legyenek a te ruháid fehérek, és olaj ne hiányozzék fejednek. Élvezd az életet az asszonnyal, akit szeretsz, hívságos életet minden napjaiban, melyeket adott neked a nap alatt, mind a te napjaiddal; mert az a te osztályrészed az életben és fáradságodért, mellyel fáradozol a nap alatt. (IX. 7. 9.) És édes a világosság és jó a szemeknek látni a napot. (XI. 7.)

Örülj ifju gyermekkorodban és vidtson téged szived ifjúságod napjaiban és járj szived útjaiban és szemeid látása szerint; de tudd meg, hogy mindezekért Isten majd ítéletbe visz téged. (XI. 9.)

A jó örököt hagy fiai fiainak, de igaz számára van eltéve a vétkezőnek vagyona. (Prov. XIII. 22.)

Kalács könyvé (idézve Graetz—Pfleiderer).

És légy csak örvendő..
(Deut. XVI. 15 c.)

Olaj meg tüstölőszert örvendeztetni meg a szívet.
(Prov. XXVII. 9. a.)

Gilgames-eposz, edit. Meissner, 1920. (idézi Barton p. 39.)

Legyen a te kűtföd áldott és örülj ifjukorod szépségével. (Prov. V. 18.)

Látni a napot oly édes s oly szörnyű a naptalan homály. (Euripides: Iphig. in Auli 1218-9.)

Bölcselőnk hédonizmusa nem áll merev ellentétben komoly világfelfogásával: az életörömhöz inkább csak mint kiegészítő megoldáshoz folyamodik. A merész tervek kovácsolásánál, ábrándok szövögetésénél értékesebb az élvezet, amely a boldogságot szolgálja. (VI. 9.) A lélek nem tudja elérni vágyát, minden megismerés úgyis lehetetlen, kár tehát a tépelődésért, — ezt érezzük ki a Prédikátor szavaiból. Az ember nem tudja, mit kezdjen az élettel, az élet különben is rövid és fáradtsággal jár, nem érdemes tehát fölélelmelkedni, jobb élvezni az életet. (V. 17.) Az ember, noha nem tudja, hogy mi fog történni, a szorongató gonddal nem törődjön, hanem a bizonytalan jövő helyett ragadja meg a jelen örömeit. (IX. 7—9.) Az élet egyik legnagyobb értéke és ajándéka a fiatalság s az ifjú lelkivilágához méltán illik az öröm és vidámság. (XI. 9.)

Az ember azonban az élvezetben sem szabad, mert ez is csak Isten adománya. (II. 24.) Az élvezetet Isten rendeli annak, aki megérdemli, tehát csupán megengedett gyönyörökről lehet szó. Másfelől a Prédikátor már rácsmél arra, hogy a hédonizmus álláspontjában önellenmondás rejlik: nem törekedhetünk arra, hogy a legfőbb és legmaradandóbb élvezetekben legyen részünk, mert a gyönyör intenzitása és tartóssága kizárják egymást.⁴⁶ Ezért az élvezetet is komolysággal, mérséklettel kell gyakorolni, megszábotott erkölcsi korlátok között. A Prédikátornak tehát hédonizmusa is mértékertartó, nézete szerint az élvezet felelősséggel is jár. Az ilyen örömekre való felszólítás megegyezik a zsidó tanítással.

Lélektani szempontból igen érdekes megfigyelni, hogy gondolkodónk a tudásba, a munkába vetett hitéből kiábrándulva, egyre jobban és szenvedélyesebben ragaszkodik az élethez, már az élvezetekkel is megelégszik, tépelődő lelkét azonban ez sem elégíti ki tartósan. Az örömben belevegyül a halál gondolja: az élvezet sem marad meg az ember számára. Az életörömben sincs megnyugvás, hiszen bekövetkezik a megsemmisülés. Az élet igénye minden irányban kudarcra vezet. Ez a sikertelenség vezet el a lemondáshoz.

g) Pessimizmus.

Könyvünk alaphangulata, az emberi élet értéktelensége, — bölcselőnk gondolatmenetét követve — teljesen megokolt. Ez a lemondó hangulat Jób könyvére, különösen ennek III., VII., XIV. fejezeteire emlékeztet.

Az emberi törekvések hiábavalósága, a megismerés lehetetlensége, a kultúra értéktelensége tudatos pessimizmusra vezet:

⁴⁶ Sidgwick, idézve Pauler: Bevezetés a filozófiába. Budapest 1920. p. 121.

I.

Meggyűlöltem tehát az életet; mert rossznak tetéztem nekem a dolog, mely történt a nap alatt, mert mind hiuság és szélnek hajhászása (II. 17.)

Es dicsértem én a hol-takat, azokat, kik rég meghaltak, inkább, mint az élőket, kik még életben vannak; de boldogabbnak mindkettőjüknél azt, ki még nem is lett, aki még nem látta a rossz dolgokat, mely történik a nap alatt. (IV. 2—3.)

Ha szegénynek elnyomását és jognak és igazságnak megrablását látod a tartományban, ne csodálkozz a dolgon, mert magas örködik magas felett és legmagasabb van fölöttük. (V. 7.)

Aki szereti az ezüstit, nem lakik jól ezüsttel, s aki szereti a gazdagságot, annak nincs termése. Ez is hiuság. (V. 9.)

Amint kijött anyja méhéből, mezitelen megy megint oda, úgy, amint jött és mit sem visz el fáradtságáért, hogy elvigye kezében. (V. 14.)

Ne mondd: hogy van az, hogy az előbbi napok jobbakk voltak emezeknél — mert nem bölcsességből kérdezted ezt! (VII. 10.)

Amit lelkem még keresett, de nem találtam: férfit egyet találtam ezer közt, de asszonyt mindezek közt nem találtam. (VII. 28.)

Van egy hiuság, mely történik a földön: vannak igazak, kiknek jut a gonoszok cselekedete szerint és vannak gonoszok, kiknek jut az igazak cselekedete szerint. Mondtam, hogy ez is hiuság. (VIII. 14.)

Ez a baj mindenben, ami történik a nap alatt,

II.

Vesszen el a nap, melyen születtem, s az éj, mely mondta: fiugyermekek fogantattak. (Jób III. 3.)

Atkozott a nap, amelyen születtem, a nap amelyen szült engem anyám, ne legyen áldott. (Jer. XX. 14.)

Vagy úgy, mint az elföldelt időtlen nem volnék, mint kisdedek, kik világosságot nem láttak! (Jób III. 16.)

Gazdagon fekszik le, mint aki nem ragadtatik el; kinyitotta szemét és nincsen. (Jób XXVII. 19.)

És mondta: mezitelen jöttem ki anyám méhéből és mezitelen térek oda vissza. (Jób I. 21. a.)

III.

Nem születni legüdvösebb. Ehhez legközelebb jó, hogyha az, aki világra jött, mentül előbb a halálba süllyed. (Soph. Oed. Col. 1224—7.)

Semper avarus eget (Horat. Epist. I. 2, 56.)

Laudator temporis acti. (Horat. Ars. Poet. 173.)

Tizezer nem ér meg egyetlen egy derék embert. (Herakl. Fragm.)

Igaz vagy Örökkévaló, ha pörölnék Veled, csak-hogy jogosságról beszélék Veled: miért szerencsés a gonoszok útja, miért boldogulnak mind a hűtlenedők? (Jer. XII. 1.)

Csendben várj az Örökkévalóra és várakoz-

I.

hogy azon egy esete van mindnek és az ember fiainak szíve telve is van rosszasággal és eszelősséggel van szívükben életükön át, annak utána — a holtakhoz. (IX. 3.)

II.

Es gondolj teremtfődre, ifjúságod napjaiban, amíg el nem jönnek a bajnak napjai és el nem érkeznek az évek, melyekről azt mondd, nem telik bennük kedvem. (XII. 1.) És visszatér a por a földre, amint volt azelőtt, és a szellem visszatér Istenhez, aki adta. Híuságok híusága, mondja Kóhélet, minden híuság. (XII. 7—8.)

III.

Az optimizmus és pesszimizmus világszemléleti kérdését nem értelmi tényezők, hanem irracionális érzelmi mozzanatok döntik el. A Prédikátor lényének sajátos alaphangulatánál fogva az utóbbi felé hajlik, de pesszimizmusa is száralombból, emberszeretetből fakad. Gondolkodónk mély részvétet érez az elnyomottak iránt, fáj neki az ember szenvedése, törekvéseinek hiábavalósága, vágyainak kielégíthetlensége, a földi javak igazságtalan felosztása, mindama etikai visszasság, ami a világrenddel szemben a társadalomban érvényesül.

A vagyonszerzés is csak bosszúsághoz vezet, mert az »argenti sacra fames« miatt az ember sohasem lehet megelégedett. (V. 9.) A munkát is meggyűlöli az ember, mert fáradságának eredménye nem marad meg számára. (V. 14.) Az élvezetben sincs tartós részünk, mind a teremtett dolgok értéktelenné válnak, az egész kozmosz hiábavaló, a háttérben mindig és mindenütt ott leselkedik a halál, az elmúlás gondolata. Ebből láthatjuk, hogy a Prédikátor értékelési iránya egészben véve negatív: csak illúziókat rombol, ideálisnak hitt javakban kételkedik, elismert értékeket tagad, de más pozitív életideálokat nem állít helyükbe.

Pesszimizmusa mégsem tökéletes, különben érthetetlen volna benne a gyönyörökre való felhívás. Az élet céltalanságáról szóló ítélete csak tapasztalatain alapszik, a dolgok hasztalanságára gyakorlatilag eszmél rá. Nem magukat az erkölcsi és anyagi javakat, hanem a megszerzésükre irányuló törekvést tartja bölcselőnk hiábavalónak.⁴⁷ A lemondás érzelmi elemei a korszemlemben győ-

⁴⁷ 1. L. Levy idézett műve p. 4.

kereznek. Erre vall a nőkről való felfogása is (VII. 29.), mely szintén csak dekadens kultúrában keletkezhetett.

A lemondásba erkölcsi tanítások is vegyülnek, a »hiábavalóság« állandó hangoztatása magasabb etikai célból történik.⁴⁸

h) Istenfélelem.

A Prédikátor pesszimizmusa mögött ott rejlik az isteni világkormányzás s az eljövendő ítélkezés gondolata. Istenben az egyetemes emberiség gondviselőjét, sorsának intézőjét látja, végzésének magát aláveti. Istenhite meggyőződéses, a zsidóság vallásos gondolatvilágának legdrágább kincséhez, az etikai monotheizmus eszméjéhez bölcselőnk szívósan ragaszkodik:

»Tudom, hogy minden, amit Isten cselekszik, megmarad örökké, ahhoz nem lehet hozzátenni, sem belőle nem lehet elvenni semmit; Isten pedig úgy cselekedte, hogy féljenek tőle. (III. 14.)

Öríz lábadat, midőn Isten házába mész, s odalépni, hogy figyelj, jobb, mint mikor a balgák áldozatot adnak, mert nincs tudásuk, minthogy rosszat cselekszenek. (IV. 17.) Ne hirtelenkedjél szájjaddal és szíved ne siessen szót kiejteni Isten előtt, mert Isten az égben van, te pedig a földön vagy, azért legyenek a te szavaid kevesek. (V. 1.)

Jó, hogy megragadod ezt is és amattól sem vonod meg kezéd: mert az Istenfélő mindannyitól szabadul. (VII. 18.) De jó dolga nem lesz a gonosznak, s nem lesz hosszú életű, úgy, mint az árnyék, mivel nem fél az Istentől. (VIII. 13.)

A Prédikátor relativizmusa és szkepticizmusa tehát nem tökéletes, mert egy bizonyos ponton megáll: a legfőbb isteni hatalom kétségtelen előtte, a jelenségek körforgásában ez az egyetlen szilárd, változatlan és örök nyugvópont. Mindennek van antitézise a változó világban, csak az istenfélelemnek nincs.⁴⁹

Minden relativ, ami csak máshoz viszonyítva állhat fenn, így relativ a tapasztalati valóság is, mert a világmindenséget nem öntörvényei mozgatják. Itt is érvényesül tehát a korrelativitás elve, amelynek értelmében nincs relativum Absolutum nélkül: a determinisztikus világfolyamatok ténye megköveteli az abszolút létezést. A természet rendjéből eredő erkölcsi belátás vezet el az Istenség eszméjéhez. A tapasztalati világ ugyanis heteronóm jelenség, autonómiája csupán az Istenségnek van. Amint a természet mechanizmusa önmagán túl vezet, úgy az emberélet célja sem önmagában van, hanem magasabb értékek kötelezősége alatt áll. Etikai feladata a változó világrend eme abszolút lezárásától való

⁴⁸ Hevesi i. m. p. 18. és köv.

⁴⁹ Delitzsch i. m. p. 191.

függésben rejlik. Ezért nyilvánul meg könyvünkben oly nagy félelem Isten iránt. Tanítása az Isten és az ember között való végtelen távolságról (V. 1.) a prófétára emlékeztet: »Mert miként nagyobbak az egek a földnél, aképpen magasabbak az én útjaim a ti útjaitoknál és gondolataim a ti gondolataitoknál. (Jezs. L.V. 9.)« A Prédikátor világtképének eme éles kettőssége mély idealizmusra vall.

Az ember küldetése tehát nehéz, mert nem az emberi tevékenység, hanem egyedül az istenfélelem, az isteni végzésben való megnyugvás biztosíthatja a cél elérését, s a változások sodrában hiányzó lélek Benne biztos menedékre talál. Ezáltal az embernek nem kell önmagát végső kétségbeesésbe kergetnie, hanem a lelke mélyén élő szellemi világfölény révén az összeomlásból kiemelkedhetik.

IV. Befejezés.

A Prédikátor könyvében a »bölcseiség« irodalma folytatódik. Tanításainak szelleme Jób és Proverbium könyvével rokon, csupán kora más. A dekadens kor általános kétségeitől háborgatott gondolkodó konfesszióit találjuk benne. A vallásos elmélkedés spekulatív kérdésekkel bővül. Szerzője nem filozófus a szónak görög jelentésében, de ha bölcsekedni valójában annyit tesz, mint küzdeni gondolataink homálya ellen, — akkor a Prédikátornak ott a helye Kelet nagy bölcselei között. Sajátos lelki alkatánál fogva szemlélődésre hajlik, a »vita contemplativa« híve. A melancholia, amely bizonyos fokig minden bölcselel lelki struktúrájára annyira jellemző, benne erősen kifejezésre jut.

A rendszeres tudományos kidolgozás helyett közelebb áll hozzá az aforizma, a szentencia. (VII. 1—8.) Rá is illik, amit a filozófia történetírója a későbbi alexandriai zsidó bölcseletről mond: »Man könnte insofern zweifelhaft sein, ob man die alexandrinische Philosophie mehr aus der inneren Entwicklung des jüdischen Bewusstseins, oder aus der Einwirkung der griechischen Wissenschaft herleiten solle.«⁵⁰

A könyv szerzője nem végzett filozófiai studiumokat, gondolatait inkább lélektani, mint logikai síkon kell követnünk. Világ-szemléletéből a »xet' et'oj'v' görög vonások hiányoznak. Határozott nyelvi vagy tartalmi hatás sehol ki nem mutatható, az idézett párhuzamok csupán a közös műveltség érintkezési pontjait bizonyítják. A filozófia ugyanis az egyetemes hellén műveltség közvetítésével hatott a zsidókra. A konkrét, eredeti kapcsolat a zsidó vallásos elmélkedés és a görög filozófia között csak később jött

⁵⁰ 1. Zeller: Die Philosophie der Griechen, III. 2. Leipzig 1868. p. 215.

létre: »Die wenigen wirklichen Entsprechungen betreffen Gedanken, die in keinem notwendigen Zusammenhange mit einem der philosophischen Systeme stehen, und beweisen nicht mehr, als eine Berührung mit griechischer Populärbildung.«⁵¹

A jelenségek mulandósága és hiábavalósága egyetemes emberi probléma, s a szkepszis az exilium után élő zsidó gondolkodónál külön filozófiai iskolázottság nélkül is felléphetett.⁵² Bölcselelnek azonban otthonos korának hellén kultúrájában és ennek gondolatait beleilleszti sajátos pesszimiztikus világszemléletébe. A hellénizmus szellemi képen csupa végletek és szélsőségek mutatkoznak, innen a sok ellenmondás könyvünkben is. Szigorú tudományos következetességgel szerzőnk nem törődik. Ami korának egyetemes műveltségéből céljainak megfelel, azt művébe beleolvasztja, nem tekintve, hogy egyéb tanításaival megegyezik-e? Könyvünknek ez az eklektikus jellege onnan ered, hogy a zsidóság még csak az imént ismerkedett meg a hellén műveltséggel. A hatás azonban kölcsönös. A dolgok természete, a kulturális symbiosis belső törvényszerűsége hozza magával, hogy ugyanazon a területen élő szellemi irányok nem tudják megtartani különállásukat.

A Prédikátor sokkal mélyebb gondolkodó, minthogy az idegen műveltség elsajátításával elveszítené a kapcsolatot a zsidósággal. A változó folyamatoknak abszolút lezárása, az univerzális istengondolat, a zsidó etikai monotheizmus eszméje szilárd, érinthetetlen fogalom számára. Benne praeformálódik az a sajátság, amely a későbbi zsidó alexandrinizmust annyira jellemzi: »Eine dualistische Entgegensetzung des Göttlichen und des Irdischen, ein abstrakter, jede Erkenntnis des göttlichen Wesens ausschliessender Gottesbegriff, eine Verachtung der Sinnenwelt.«⁵³

Gondolatvilágát megtermékenyítették a hellén kulturális hatások, de érzésvilága egészben véve zsidó maradt. Fájt neki a zsarnokság okozta szenvedés, az elnyomottak sóhaja, részvételben prófétai lélek sugárik felénk: »S rá tértem én és láttam mindazon elnyomásokat, melyek történnék a nap alatt; s íme az elnyomottak könnye, s nincs nekik vigasztalójuk és elnyomóik kezéből erőszak kél, de nincs vigasztalójuk. (IV. 1.)« Minden muló visszáság ellenére is él benne a meggyőződés, hogy egykor beteljesedik az igazság: »Mondtam én szívémben: az igazat és gonoszt itéli az Isten; mert ideje van minden dolognak és minden cselekedetért ottan. (III. 17.)«

⁵¹ 1. I. Guttman: Die Philosophie des Judentums. München 1933. p. 26.

⁵² 1. dolgozatunk bevezetését és Szkepticizmus c. fejezetét.

⁵³ Zeller i. m. III. 2. p. 214.

Bölcselőnk tehát aláveti magát a reális vallásos felfogásnak, de szelleme bírálatra hajlik, mert belátja, hogy minden bölcselkedésnek lényege a kritika. Megfigyeli az életet és annak minden lehetőségét kipróbálja. Elméje mindenben világosságot követel: vizsgálódásaiban érzelmeit háttérbe szorítva, illúzióktól mentesen, egyedül az értelmi belátás vezérli. Művében mély etikum uralodik, a materializmus és cinizmus tőle teljesen távol áll. Minden filozófus lelkében ellentétek dúlnak s a Prédikátor erkölcsi komolysága, amellyel az ellentétes gondolatokat egymás mellé állítja, feltétlen tiszteletet érdemel. A könyv legfőbb értéke épen ebben a legszebb emberi hivatás teljesítésében: az igazság fáradhatatlan, szenvedélyes keresésében rejlik.

A Prédikátor könyve a világirodalomra megérdemelt nagy hatást gyakorolt. Schopenhauer igen vonzódott könyvünkhöz, Renan — mint láttuk — külön értekezést írt róla, egyéb műveiben is a többi szentírási könyvekkel ellentétben dicsőítően nyilatkozik a Prédikátorról: »Livre charmant, le seul livre aimable, qui ait été composé par un Juif.«⁵⁴ Schelling összes főgondolatait magáévá teszi: »Ein Geschlecht vergeht, das andere kommt, um selbst wieder zu vergehen. Vergebens erwarten wir, dass etwas Neues geschehe, woran endlich diese Unruhe ein Ziel finde; alles was geschieht, geschieht nur, damit wieder etwas anderes geschehen kann, das selbst wieder gegen ein anderes zur Vergangenheit wird, in Grunde also geschieht alles umsonst, und es ist in allem Tun und aller Mühe und Arbeit der Menschen selbst nichts als Eitelkeit: alles ist eitel, denn eitel ist alles, was eines wahrhaften Zweckes ermangelt.« Bölcselőnk a mi nagy költőnk is megihlette:

»Itt az írás, forgassátok,
Érett ésszel, józanon
S benne feltalálhatjátok,
Mit tanít bölcs Salamon:
Mikép széles e világon
Minden épül hitványságon,
Nyár és harmat, tél és hó
Mind csak hiábavaló!«⁵⁵

Irodalom.

a) Szövegkiadások.

Euringer: Der Masorahstext des Koheleth. Leipzig 1890.
Biblia Hebraica, ed. Kittel Leipzig 1913.

⁵⁴ Renan: L' Antichrist, p. 101.

⁵⁵ Kölcsy Ferenc: Vanitatum vanitas.

b) Fordítások.

The old Testament in Greek, ed. Swete. Cambridge 1896.
Origenis Hexapla, ed. Field. Oxford 1875.
Biblia Sacra Vulgata. Wien 1863.
Die P'sita zu Koheleth, ed. Kamenetzky, Leipzig 1904.
Das Targum zu Koheleth nach südarabischen Handschriften. ed. A. Levy, Breslau 1905.
Die Heilige Schrift nach d. deutschen Übersetzung Luthers, Berlin 1928.
Szentírás, kiadja az Izr. Magy. Irod. Társulat. IV. Budapest 1907.

c) Bevezető művek.

Barthauer: Optimismus und Pessimismus im Buche Koheleth. Halle 1900.
Budde: Der Kanon des A. T. Giessen 1900.
Deussen: Die Philosophie der Bibel. Leipzig 1913.
Eucken: Die geistesgeschichtliche Bedeutung der Bibel. Leipzig 1917.
Friedländer: Griechische Philosophie im A. T. Berlin 1904.
I. Guttman: Die Philosophie des Judentums. (Kafka: Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen. Abt. I. Bd. 3.) München 1933.
Kaffka-Eibl: Der Ausklang der antiken Philosophie. München 1928.
Kornis Gyula: Történetfilozófia. Budapest 1924.
Kautzsch: Die Philosophie des A. T. Berlin 1914.
Mc. Neile: An Introduction to Ecclesiastes. Cambridge 1904.
Schürer: Geschichte des jüdischen Volkes... Leipzig 1909.
Swete: Introduction to the Old Testament. ed. II. 1914.
Zeller: Die Philosophie der Griechen. III. Leipzig 1865—68.

d) Kommentárok.*

Midras Rabba, ed. Rom Vilna 1878.
Midras Suta, ed. Buber Berlin 1894.
Grotius: Annotationes in Vet. Test. ed. Vogel Häl. 1775. Tom. I.
Palm: Ecclesiastes. Leyden 1784.
Zirkel: Untersuchungen über den Prediger... Würzburg 1792.
Knobel: Kommentar über das Buch Koheleth. Leipzig 1836.
Luzzatto: פירוש קהלת in Ozar Nechmad IV. Wien 1864.
Graetz: Kohélet oder der Salomonische Prediger. Leipzig 1871.
Tyler: Ecclesiastes. London 1874.
Delitzsch: Comm. über die poet. Bücher d. A. T. IV. Leipzig 1875.
Wright: The Book of Koheleth London 1883.
Nowack: Der Prediger Salomo. Leipzig 1883.

* időbeli sorrendben.

Wildeboer: Der Prediger. (in Martis Kurzem Handkomm.) Leipzig 8.

Siegfried: Prediger und Hoheslied. (in Nowack's Handkomm.) Göttingen 1898.

Barton: Critic and exeget. book of Ecclesiastes. 1908.

L. Levy: Das Buch Qoheleth. Leipzig 1912.

Ehrlich: Randglossen zur hebr. Bibel VII. Leipzig 1914.

Thilo: Das Buch Koheleth. 1923.

Kuhn: Erklärung des Buches Koheleth. Giessen 1926.

Kahana: Tel-Aviv תנ"ך עם פירוש מדעי 1930.

e) *Monográfiák.*

Bickell: Der Prediger über den Wert des Daseins. Innsbruck 1884.

Haupt: Kohelet oder Weltschmerz in der Bibel. Leipzig 1904.

Hevesi: השקפה על-ספר קהלה (Ünnepi mű a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára.) Budapest 1927.

Laue: Das Buch Koheleth und die Interpolationshypothese Siegfrieds. 1900.

Menzel: Der griechische Einfluss auf Prediger. Halle 1889.

Palm: Koheleth und die nacharistotelische Philosophie. Mannheim 1885.

Pfleiderer: Die Philosophie des Heraklit von Ephesus. Berlin 1886.

Renan: L' Ecclesiaste Paris 1882.

Schiffer: Das Buch Koheleth nach der Auffassung der Weisen des Talmud und Midrasch. Leipzig 1884.

f) *Egyéb jorrasok.*

Archiv für Geschichte der Philosophie. 1887. p. 8—13.

Br. dr. Brandenstein Béla bölcséleti embertani előadásai a budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karán (1933–34.).

Encyclopaedia Judaica, Berlin.

Dr. Guttmann Mihály zsidótörténeti előadásai az Orsz. Rabbiképző Intézet felsőtanfolyamán (1933–34.).

Dr. Heller Bernát szentírástudományi előadásai az Orsz. Rabbiképző Intézet felsőtanfolyamán (1931–32.).

Jewish Encyclopedia, New-York and London 1906.

Jüdisches Lexikon, Berlin.

M. G. W. J. = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. LVII. p. 103-11.

Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses. 1930. évf.

g) *Bibliográfia.*

Palm: Die Quoheloth-Literatur. Tübingen 1888.

Budapest.

Dr. Deutsch Gábor.

Héber hatás időelnevezésekben és a magyar „hónap” szó.

Ismeretes a שָׁנִים szónak feltűnő nyomatékösítő alkalmazása a Bibliában a חַדָּשׁ és יָרֵךְ 'mensis', valamint a שְׁנָתִים 'biennium, duo anni', ritkábban a שָׁבָעִים 'septimanae, hebdomadae' után. Így a) עָשָׂה עִמּוֹ חַדָּשׁ וְיָרֵךְ (Gen. 29, 14); עַד חַדָּשׁ וְיָרֵךְ (Num. 11, 20); וְחֶזְקוֹ חַדָּשׁ וְיָרֵךְ (Num. 11, 21); וְכִלְיָתָהּ אֶת-אֲבִיהָ וְאֶת-אֶחָיו יָרֵךְ וְחַדָּשׁ (Deut. 21, 13); וְחֶזְקוֹ יָרֵךְ וְחַדָּשִׁים (Kir. II. 15, 13); — b) הָיָה לְפָנָי שְׁנָתִים וְיָרֵךְ (Gen. 41, 1); הָיָה לְפָנָי שְׁנָתִים וְיָרֵךְ (Sám. II. 13, 23); — c) הָיָה לְפָנָי שְׁנָתִים וְיָרֵךְ (Jer. 28, 3 és 11); — d) הָיָה לְפָנָי שְׁנָתִים וְיָרֵךְ (Dán. 10, 2); הָיָה לְפָנָי שְׁנָתִים וְיָרֵךְ (Dán. 10, 3). (Vö. még שְׁבַעֲתָיִם יָרֵךְ מִצֻּר וְיָרֵךְ Ez. 45, 21).

E kifejezéseket a Septuaginta rendszeren szószerint fordítja le. A most idézett mondatok fordításában (az utolsó helyen említett Ez. 45, 21 kivételével) mindenütt megtaláljuk a $\epsilon\upsilon\phi$ görög megfelelőjét: a) καὶ ἡν μετ' αὐτοῦ μῆνα ἡμερῶν, ἕως μηνὸς ἡμερῶν, καὶ φάγονται μῆνα ἡμερῶν, καὶ κλαύσεται τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα μηνὸς ἡμέρας, ἐβρασίλευσε . . . μῆνα ἡμερῶν ἐν Σαμαρείᾳ — b) ἐγένετο δὲ μετὰ δύο ἑτῆ ἡμερῶν, ἐγένετο εἰς διςτριῖα ἡμερῶν, . . . δύο ἑτῆ ἡμερῶν, ἐτὶ δύο ἑτῆ ἡμερῶν — c) . . . τρεῖς ἐβδομάδας ἡμερῶν, ἕως πληρώσεως τριῶν ἐβδομαδῶν ἡμερῶν.

Más kapcsolatok a következő héber kifejezések: a) יְהוָה אֱלֹהֵינוּ (Bir. 19, 2); יְהוָה אֱלֹהֵינוּ (Jób 3, 6); — b) יְהוָה אֱלֹהֵינוּ (Gen. 47, 8), יְהוָה אֱלֹהֵינוּ (Gen. 47, 9) stb. és így ezeknek a görög fordítása is rendszerint más, de az előbbiekhöz közel álló szerkezetet tüntet fel: a) $\epsilon\iota\varsigma \eta\mu\epsilon\rho\alpha\varsigma \mu\epsilon\tau\alpha\omega\upsilon\tau\omega\upsilon$ $\tau\epsilon\sigma\sigma\alpha\rho\alpha\upsilon$, $\epsilon\iota\varsigma \eta\mu\epsilon\rho\alpha\varsigma \epsilon\upsilon\alpha\upsilon\tau\omega\upsilon$. . . $\epsilon\iota\varsigma \eta\mu\epsilon\rho\alpha\varsigma \mu\epsilon\tau\alpha\omega\upsilon\tau\omega\upsilon$, — b) $\epsilon\tau\epsilon\eta \eta\mu\epsilon\rho\omega\upsilon \tau\eta\varsigma \zeta\omega\eta\varsigma \sigma\upsilon\upsilon$, $\alpha\iota \eta\mu\epsilon\rho\alpha\iota \tau\omega\upsilon \epsilon\tau\omega\upsilon \tau\eta\varsigma \zeta\omega\eta\varsigma \mu\omicron\upsilon$.

A fentebb tárgyalt helyeken a görög fordítást megint híven követte a Bibliának ószláv (ógyházi szláv, óbolyár), ill. egyh. szláv fordítása és így itt is végig megtaláljuk a héber מֵשֶׁה ószláv megfelelőjét. Az idézett helyek (későbbi) egyházi szláv fordítása (a Budai Biblia szerint) a következő:

a) i bē šū nimū m(ěše)cū dnej; do m(ěse)ca dnej; m(ěše)cū dnej; m(ěse)cū dnej; m(ěse)cū dnej; — b) po dvoju lētu dnej;

po dvužũ lěťěũ dne; dva lěta dne; dva lěta dne; — c) tri sedmicy dne; do ispolnenie trejũ sedmicũ dne.

Ezen az úton, a görög fordítást szószerint követő ósláv biblia útján és a görögkeleti vallású népeknek az ósláv biblián alapuló újabb fordításai útján hatolt be ez a sajátos héber kifejezés a román, szerb, bolgár és albán élő nyelvbe. Sandfeld is („Linguistique balkanique” c. munkájának 208. lapján; erre Tamás Lajos egy. magántanár úr volt szíves figyelmemet felhívni) hebraizmust lát a következő elterjedt szólásokban: román: un an de zile ’egy teljes év’, o lună de zile ’egy teljes hónap’, (nyelvj.: doi meș de dzăle ’két hónap’ (szószerint: ’napoknak egy éve’, ’napoknak egy hava’, ’napoknak két hónapja’), szerb: mesac dana ’egy hónap’ (tkp. ’napoknak hónapja’), za godina dana ’pendant une année’, danas nedelja dana ’d’aujourd’hui en huit’, bolg. edna nedelia dni ’egy teljes hét’ (tkp. ’napoknak egy hete’), albán: një javë dit ’egy hét’ (tkp. ’napoknak egy hete’).

Az itt tárgyalt kifejezések annyira emlékeztetnek a magyar hónap szóra, hogy kíváncsún látszik annak a kérdésnek a tisztázása, vajon nem kell-e magyar szavunkban is hebraizmust látnunk.

A ’mensis’ eredeti magyar neve hó; eredetileg ’luna’ volt a jelentése, de az ebből fejlődött ’mensis’ jelentés nemcsak a magyarban van meg, hanem kimutatható e szavunk pontos megfelelőjénél több finnugor nyelvben, sőt a szamojédben is (I. Szinnyi: Nyelvhasználat 47, Paasonen: Beitrage 28, Setälä: Journal Soc. FOugr. 30, 41. Vö. még Horger: Magyar szavak története 80.)

De már legrégibb nyelvemlékeinkben is előfordul a hó mellett a hónap szó. Így pl. a Jókai-kódexben: hatt ho nem volt ez bezedek utan (63. l.) és: nem akar uala hanem csak egy honapon lakozny egy helyben (121. l.). A Bécsi-kódexben ugyanegy mondatban is előfordul a két szó: Adarnac honapiaban ezen honac XIIIId es XVöd es XVID napan (73. l.).

Már Czuczor—Fogarasi szótára is (II: 1631) „különös öszvetétel”-nek mondja a hónap szót; alkotó részei — mondja CzF. (uo. 1670. l.) — „hó (mensis, Monat) és nap, mely szélesebb értelemben időt, időkört is jelent, s ennél fogva a. m. egy hó alatt lefolyó idő, vagyis napok száma.”

A magyar nyelv keresztény terminológiájára tudvalevőleg a görög rítusú egyházi szláv is hatott (I. pl. Melich „Szláv jövevényszavaink” c. munkáján kívül „Nyelvünk szláv jövevényei” 6–9 stb.). Ámbár ez a hatás főleg a keresztény terminológiára szorítkozik és jelentékenyen kisebb, mint a latin rítusú szlávok hatása és ámbár az ótestamentumi könyvek csekély számú régi magyar fordításai a Vulgata alapján készültek, elvben nem volna lehetetlen a hónap szóban egyházi szláv kifejezések hatásának érvényesülése. Ha azonban a fenti egyh. szláv fordításokat szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy az ósláv szerkezet alakja napoknak hónapja (és ugyanígy: napok éve, napok hete), még ott is, ahol — mint Deut. 21, 13 — a görögben μηνός ήμέρας ’hó napjai’ van. A magyar hónap szó viszont éppen megfordított viszonyú birtokos szerkezetet tüntet fel, de abban is különbözik a magyar kifejezés az óslávétól, hogy az utóbbiban a nap szó állandóan többesszámban van alkalmazva, a magyarban viszont egyszámot találunk. Az óslávban tehát a szerkezet alakja: napok hónapja, a magyarban: hónap napja. Ósláv közvetítésű héber hatásról tehát itt nem lehet szó.

De hátha a Vulgata hatására lehet a magyar összetételt visszavezetni? A feltevés eleve valószínűtlen, hiszen nyugati népek nyelvében nem találjuk meg az itt tárgyalt héber kifejezések másait. De nézzük, hogyan fordítja a Vulgata a fent idézett helyeket. Rendszeresen egyszerűsíti a kifejezést: a) mense integro (Num. 11, 21), uno mense (Deut. 21, 13), uno mense (Kir. II. 15, 13); b) post duos annos (Gen. 41, 1), post tempus biennii (Sám. II. 13, 23), duobus annis (uo. 14, 28). Néha azonban itt is napok hónapjáról, évről van szó: a) usque ad mensem dierum (Num. 11, 20); b) duo anni dierum (Jer. 28, 3), post duos annos dierum (uo. 28, 11). De előfordul ez a magyarhoz közelebb álló kapcsolat is: hónap napjai, hétnek napjai; a) dies mensis unius (Gen. 29, 14); c) trium hebdomadarum diebus (Dán. 10, 2), trium hebdomadarum dies (uo. 10, 3).

A Vulgatában tehát egyfelől ritka a magy. hónaphoz közelebb álló szerkezet, másfelől itt is többesszámban van a nap-nak megfelelő dies szó. És hogy valóban nem lehet szó a Vulgata hatásáról, azt igazolják legrégibb bibliafordításaink, amelyekben pl.

a miénkhez legközelebb álló három Vulgata-beli kapcsolatnak ez a magyar megfelelője: mykrón egy hónap el mwltb vona JordK. XIIIa; gazolkodom [= gyászolkodom] vala három heteknec napiban Bécsi K. 158; mignem betellessednenec három heteknec napi uo. A Sámuel II. könyvéből idézett két szólásnak pedig ez az alakja egy 1565-ből való fordításban: ket napos esztendeig, két esztendő napok (I. Szily: Magyar Nyelv 14: 153). Károlyi fordításában már mindenütt egyszerűen *hónap*, *esztendő* vagy *esztendei idő* (Jer. 28, 11), vagy pedig *egész hónap*, *egész hét* szerepel.

Magyar szavunk tehát összetételének elemeiben rokon az itt tárgyalt héber és közvetve héber eredetű időmegjelölésekkel, de ezekről teljesen független.

Nézzük tehát, nem találunk-e a magyarral rokon nyelvekben hasonló elnevezést.

Van ugyan a cseremiszb en egy a miénkre emlékeztető összetétel: i-geče 'év-nap', de ez egészen más szerkezetű; a cseremiszb szóban u. i. összefoglaló összetétellel van dolgunk: 'év [és] nap', jelentése 'idő, idők' (I. Budenz: Nyelvtudományi Közlemények 4: 341). Az összetétel mása megvan a törökségben is; I. arról „Finnugor-török mondattani egyezések“ c., sajtó alatt lévő dolgozatomat.

De már egészen közel áll a magyar *hónapban* megnyilatkozó észjáráshoz egy olyan szerkezet, amely a mordvinban és több török nyelvben közönséges. A mordvinban a *tavasz, tél* (tavasszal, télen) stb. kifejezésére ilyen kapcsolatok szolgálnak: *tavasz napja, tél napja* (tavasz napján, tél napján) stb.; pl. tundoñ čine, tele čine (I. Paasonen: Mordwinische Chrestomathie 135. l.); tundoñ čine jaksterne, tele čine oziñe 'im Frühling rot, im Winter weisslich gelb' (Paasonen: Journal SFOu. 12: 63); šokšín čine 'in den Herbst-tagen' (uo. 51). Éppígy a csuvasban: šur-kunne 'tavasz, tavasszal' (Paas. Csu. szójegyzék 142), kər-kuñne 'ősszel' (uo. 64), tkp. 'tavasz napján, ősz napján' stb. (Vö. Beke: Kel. Szemle 15: 35, Munkácsi: Árja és kauk. elemek 331, 336). Ezek az időt jelölő kifejezések már nemcsak jelentésükben, hanem mind a birtokos szerkezet sorrendjében, mind a *nap* szó egyesszámának alkalmazásában is tökéletes másai a magyar *hónap* szónak. (A héberben ilyen esetben is többszámot találunk; pl. Gen. 30, 14: יָמֵי חַיֵּי יִצְחָק; Num. 13, 20: יָמֵי חַיֵּי יִשְׂרָאֵל).

Sám. II. 21, 9: יָמֵי חַיֵּי יִצְחָק; a görögben szintén rendszerint többszámmal, csak kivételesen egyesszámmal: ἐν ἡμέρᾳ θεριασμοῦ πυρῶν, ἡμέραι ἔαρος, πρόδρομοι σταφυλῆς, ἐν ἡμέραις θεριασμοῦ ἐν πρώτῳ; ugyanígy az egyházi szlávban is: vŭ denj žatvy pšenicy; dni vesenni predvarejuštii jagody; vo dnežŭ žatvy pervyžŭ. A Vulgataban: tempore messis triticeae; tempus, quando jam praecoquae uvae vesci possunt; in diebus messis primis; és Károlyinál is: búzaaratáskor; a szőlőszendülés napjai; az aratás első napjaiban.)

De a *tél napja, tavasz napja* stb. mellett még rámutathatunk arra is, hogy nem egy finnugor nyelvben a 'nap' jelentésű szó 'idő, kor' sőt 'állapot' jelentést vehetett fel olyan képzésekben, mint pl. zürjén: tom-lun 'fiatalság, ifjúság, fiatal kor' (tkp. 'fiatal nap'), gaž-lun 'öröm' (tkp. 'öröm-nap'), bur-lun 'jóság' (tkp. 'jó-nap') (I. Wiedemann: Grammatik d. syrjänischen Sprache 72. l.), mordvin: šumbrači 'egészség' (tkp. 'egészséges-nap'), paroči 'jólét, egészség, jóság' (tkp. 'jó-nap') (I. Budenz: Nyelvtud. Közlem. 13: 26 és Nyelvőr 1: 348; — más nyelvekben is, I. Munkácsi id. m. 331. l. V. ö. még Fokos: Nyelvőr 64: 43.).

Ha ezeken kívül még figyelembe vesszük, hogy magában a magyarban is van a *hónap* összetétellel teljesen azonos szerkezetű *időnap* (I. Nyelvtörténeti Szótár 2: 928, Magyar Tájszótár, Munkácsi id. m. 331 stb.), sőt használatos volt a régiségben a *napi nap* 'dies; Tag' kifejezés is (I. Nyelvt. Szót. 2: 930, Nyelvőr 23: 314, 24: 221), akkor arra az eredményre kell jutnunk, hogy a magyar *hónap* összetétel oly szerkezet, melynek a magyarral rokon nyelvekben számos analógiája van; régi jelöletlen birtokos összetétel (mint pl. *atyafi* szavunk), jelentése: 'a hó ideje'. Elemeiben azonban ez a jellemző magyar összetétel azonos a jellemző héber יָמֵי חַיֵּי kifejezéssel, amelynek egyébként más sémi nyelvekben is van pontos mása, nevezetesen az asszír arach ūmātiban (I. Gesenius szótárát), továbbá az arameus jērach jōmin (Onkelos; I. Gen. 29, 14 stb.) kifejezésben.

Budapest.

Dr. Fokos Dávid.

* De vö. Prov. 25, 13: יָמֵי חַיֵּי 'in die messis'.

A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története.

Bevezetés.

A pesti izraelita hitközség, mely közel 200 ezer lélekszámával a kongresszusi szervezethez tartozó magyar zsidóságnak több mint 60 százalékát foglalja magában,¹ a haza fiatalabb gyülekezetei közé tartozik. Okmányilag ugyan ki van mutatva, hogy már több mint 500 év előtt laktak Pesten zsidók,² később azonban az 1727. évi, majd az 1735. és az 1773. évi országos összeírásoknál a pesti hatóságok a város zsidómentességéről tesznek jelentést a helytartóságnak.³ Egyedüli engedmény a város részéről abban állott, hogy a pesti vásárokra járó átutazó zsidók számára kóser vendéglőt engedélyezett, melyet időről-időre jó pénzért bérbe adott a szomszédos Óbudán lakó zsidóknak.

II. József császár 1783. évi rendelete a szabad királyi városoknak és így Pest városának kapuit is megnyitotta a zsidók előtt, kik elsősorban Óbudáról,⁴ de az ország távolabbi részeiről és külföldről is, főleg Cseh-Morvaországból jöttek Pestre. A város, meg a letelepülő zsidók között bizonyos természetes, magától adódó kölcsönhatás alakul ki és egyiknek gyarapodása magával hozta a másiknak növekedését. Az eladdig igénytelen kisláros rövid néhány évtized alatt gazdasági központtá fejlődik, benne pedig népes és virágzó zsidó gyülekezet szerveződik, vallási, közművelődési és jóléti intézményekkel, melyeket saját alkotmánya szerint kormányoz.

Jelen tanulmány feladata, hogy egykorú jegyzőkönyvek és okiratok alapján, lehetőleg mindig az eredeti szövegeket szólaltatva meg,⁵ bemutassa a pesti zsidó gyülekezet ezen alkotmányának történetét. Végigvezeti azt a megindulás első mozzanatától a »pesti zsidóság«, a »zsidó község«, majd a »hitközség« fokozatain át, a jelenlegi hitközségi alkotmány kifejlődéséig. Ezzel kísérletet teszünk az események és történések azon köre felé irányítani a figyelmet, melynek ismertetése eddigig meglehetősen mellőzésben részesült. A történetírók ugyanis általában főleg a külső visz-

tagságok megrajzolására, meg a szellemi alkotások felsorolására szorítkoznak és csak elvétve mutatnak rá a zsidó gyülekezetek szervezete fejlődésének egy-egy mozzanatára.⁶ Dolgozatunk tehát egyben adalék is akar lenni a magyar zsidó gyülekezetek alkotmányának rendszeres történetéhez.

I. Pester Juden.

A pesti zsidó gyülekezet megszervezettsége és alkotmánya nehezen tud kibontakozni. A hatósági engedéllyel állandóan megtelepedett — tolerált —, valamint az időlegesen itt lakó — kommoráns — zsidók a letelepülési engedély ellenére sem alakulhattak elismert községgé, hanem csupán csak mint »Pester Juden«, pesti zsidók, »Judaei Pesthienses«, vagy mint »Israelitische Nation« szerepelhettek.⁷ Pénzügyi okokból, illetőleg érdekből a városi hatóság a zsidóknak 1783. évi törvényes letelepülése után is fentartotta magának a letelepülés előtti időkben divott kóser vendéglő bérbeadásának jogát. Ebből a bérleti viszonyból alakult ki a gyülekezet alkotmányának legelső megnyilvánulása. A bérletet — »Arendatores« — ugyanis a város kinevezte a zsidók képviselőinek, »Deputirte«,⁸ akik ily

⁶ Venetianer: A zsidóság szervezete, 9. l.

⁷ A helyhatóság 1802. nov. 9-én rendeletet adott ki: »In reliquo usum Sigilli, et Expeditiones sub nomine Communitatis Judaicae faciendo supplicatibus Judaicis interdicti, idque dumtaxat admitti, ut attestata nomine ipsorum expedienda per ipsorum Primores subscribantur, aut tali in casu tectior illa expressio »Judaei Pesthienses« adhibeatur. Vagyis a pesti gyülekezet nem használhatja a »zsidó község«, hanem csupán csak a »pesti zsidók« megnevezését. Az okmányokat az előjárók aláírhatják, de tilos azokat pecséttel ellátni. (Pesti hitk. levéltár Zsp. II. 25.).

A bécsi zsidók sem használhattak ez időben a »Gemeinde« megnevezést, hanem 1849-ig »die Wiener Judenschaft« néven szerepeltek. (Wolf: Geschichte der Isr. Cultusgem. in Wien, 1. lap.).

A pesti toleráltak és kommoránsok letelepedési jogát az előjárók véleményezése alapján a városi tanács adta meg. Még évtizedek múltán, 1834. okt. 11-én is megkeresik a polgárok a tanácsot »womit der hiesigen Judenschafts Vorsteher der Auftrag erteilt werde, dass dieselbe in Zukunft in ihren Ausserungen darüber sich gehörig auszusprechen haben, ob der um das Commorations oder Toleranz Recht ansuchende Israelit einen guten moralischen Character besitzt, und mit einen hinlänglichen Vermögen, um sich davon anständig erhalten zu können, versehen seye«. (Pesti hitk. levél-Zsp. II. 88.).

⁸ A bécsi zsidók megbízottai is, kik őket kifelé képviselték a »Deputirte« nevet viselték ez időben (Tietze: Die Juden Wiens 124. és 151. l.).

¹ A Pesti Izr. Hitközség 1932. évi jelentése, 17. l.

² Frisch: Magyar Zsidó Oklevéltár, 124. l.

³ Büchler: A zsidók története Budapesten, 331. sköv. l.

⁴ Egyenlőség 1933. szept. 21. szám »Pester Altöfner«.

⁵ A pesti izr. hitközség jegyzőkönyvei és levéltárának Szv. alatti iratai, valamint az 1861-től nyomtatásban megjelent évi jelentései. Ahol dolgozatunkban nincs a forrás külön megnevezve, ott az adatok az Szv. jelzésű iratokból vannak merítve.

módon az itt lakó zsidóknak hatóságilag kinevezett, nem pedig közbizalomból megválasztott előljárói voltak. Az lett a bérló és egyben előljáró is, aki a legtöbb »arendát« ajánlotta fel a városnak. A bérlok, kik közül 1796 táján Abelsberg Baruch terménykereskedő,⁸ Sachs (Sachsl) Márkus és Liebner Mózes neve ismeretes,⁹ a vendéglő bérlete mellett még a kóser hús és a kóser bor kimérésére is egyedárúsitási jogot nyertek, mely jogukat olykor saját előnyükre hasznosították, nem mindig törődve a gyülekezet érdekeivel. Hiszen ők első sorban és eredetileg üzleti viszonyban voltak a várossal és csak másodsorban, szinte kénytelenül viselték az előljárói tisztséget is.

Más országokban a középkorban általában, de még a 18-ik század elején is találkozunk hatóságilag kinevezett előljárókkal, kik hatalmukat nem épen a község javára fordították, miért is a községek sehol sem voltak tőlük és működésüktől elragadtatva.¹⁰ A pesti zsidók is már kezdetől fogva iparkodtak a rájuk kényszerített »előljárók« önkényeskedéseitől felszabadulni. A budai helytartóság részéről 1798 május 1-én oly rendeletet eszközöltek ki, amely kimondja, hogy meg van nekik engedve »einen eigenen Schächter zu halten, unter der Obsicht des Magistrates«, hogy továbbá »auf keine Weise benüssiget werden sollen, in der Fleischbank der Arendatoren Fleisch zu Kaufen.«^{10a} Wahrman Izrael, a gyülekezet első rabbija épen ezért 1800 körül községigazgatási szabályzatot készített, mely a »Deputirte« mellé egy pénztárost, ellenőrt (Gegenhändler) és egy 12 tagú felelősségbizottságot »Genannte« י"ב אנשים rendel. Ezen kibővített szerv már nemcsak a városi bérletet kezeli, hanem gondját viseli a gyülekezet szertartási és jóléti intézményeinek is, ellenőrzi az itt lakó zsidók jó erkölcsét és védi közös érdekeit. A legrégibb előljárók közül ismeretesek a már említett Sachs Márkus, to-

⁸ A pesti tanács 1789. szept. 12-ki ülése jegyzőkönyvéből: »Baruch Abelsberg bisher von der Altofner Juden Gemeinde bestellt gewesener Mitarendator der Garküche bittet um Erlaubniss, sich allhier eine Wohnung miethen zu dürfen, damit er seinen Producten Handl, dessen Verkehr allhier geschicht, üben könne, weilen er sich vormög beigeschlossenen Zeugnis immer ehrlich auf geführt, auch in hierseyn niemalen eine Klage wider Ihme vorgekommen ist. — Dem Bittsteller wird der Aufenthalt allhier auch weiters gestattet.« (Pesti hitk. levéltára Zsp. II. 19.).

⁹ Büchler: i. h. 372. l. — Egy 1797. márc. 9-ki szerződésen, melyben a bérlok a kóserhúsmérés jogot egy polgári mészárosmesternek albérletbe adják, mint aláírók szerepelnek Moises Liebner, Baruch Abelsberg és Marcus Sachsel. (Pesti hitk. levéltára Szt. 9.).

¹⁰ Venetianer: i. h. 165. l.

^{10a} Hitk. levéltár Szt. 1.

der Hochlöbl. Königl. Ung. Statthalterey die Sanction im ganzen Umfange erhalten haben.«³⁴

Az eddigi »pesti zsidósága« immár »zsidó község« lett, miként a türelmi adó eltörlése ügyében egy évtized múltán, 1843-ban készült felterjesztés is mondja: »Die Israeliten in der Königlichen Freistadt Pest noch im Jahre 1833 durch den löbl. Stadtmagistrat in Betref ihrer oconomischen, kirchlichen und rituellen. Angelegenheiten statutenmässig geregelt und constituirt worden sind.«³⁵ Ezzel állandósult is benne a belső megszilárdulás és megadatott a továbbfejlődés lehetősége. A községnek egy későbbi, a városi tanácshoz 1848-ban intézett beadványa visszapillantva a múlt zürzavaráira »welch trauriges Bild die hiesige isr. Gemeinde vor 1833 bietet, wie die in Ermangelung aller festen Basis u. Form fortwährend innere Zerwürfnisse, Behelligungen der löbl. Behörde mit zahlreichen gerechten Beschwerden über Willkühr und Missbrauch an der Tagesordnung waren« — önérzetesen utal a nyugalmas rendre, mely 1833 óta uralkodik a községben »diese hiesige isr. Gemeinde Seitens der bestandenen kön. ung. Statthaltereien sehr oft andern isr. Gemeinden im Lande als Muster u. Beispiel empfohlen wurde.«

Az új szabályzat alapján 1833 április havában választott előjáróságnak tagjai az évtizedek óta tevékenykedő Breisach Izsák és Kadisch Joachim, a nemes buzgalmú Ullmann Gábor,³⁶ továbbá az 1789-ben Óbudán született és 1808 óta Pesten lakó Rosenfeld Móric nagykereskedő és az 1784-ben Móroton született Rosenthal Izsák nagykereskedő, Rosenthal Salamon volt előjárónak fia. A zsidó község meg a városi hatóság bizalommal tekintett a jövő békés munkája elé. A választást vezető Boráros János tanácsnok jelentette a tanácsnak: »Und so wie von Seite der Israeliten über den Fortgang der Restauration die genügende Zufriedenheit dankbar öffentlich erklärt wurde, eben so ist durch unterzeichneten Boráros im Namen der operirenden Commission anempfohlen worden, womit bey gegenwärtigen Bestand die Geschäfte der Nation ruhig, und friedsam fließen die höhere und Magistratual-Anordnung genau ohne Unterlass vollzogen werden, auch die hiesigen Israeliten in dieser Stadt beglückt, selbst denen Fremden zum nachnamenden Beispiel dienen sollen.«

Mi sem zavarta meg a község munkáját, mely Ullmann Gábor biztos és céltudatos vezetése alatt haladt előre. 1835 telén

³⁴ Hitk. jk. 1838. február 2-ről.

³⁵ Pesti hitk. levéltára Zsp. 140.

³⁶ Löw i. h. 163. l. közli a pesti hitközségnek Ullmann Gábor munkálkodását méltató iratát.

azonban Ullmann súlyosan megbetegedett, Breisach Izsák meghalt, Kadisch Joáchim és Rosenfeld Móric leköszönt. Erre 1836 április 6-án Damjanovits György városi tanácsnok elnöklete alatt megtartott pótválasztáson (Surrogation) Wodianer Sámuel,³⁷ az 1788-ban Óbudán született s gyermek korában Pestre került Kassowitz J. H. borkereskedő, később az abszolút kormány által kinevezett iskolaalapbizottság elnöke és az 1794-ben Pesten született Österreicher Dávid terménykereskedő lettek előjárók. A pótválasztás csak egy évre szólt, melynek letelével alapszabályszerű általános választás volt tartandó.

A tisztújítás Damjanovits György elnöklete alatt 1836 december 27-én folyt le, mikép a tanácsnok hivatalosan jelentette: »in das auf der Land Strasse am Eck der Königsgasse befindliche, der Baron Orczy'sche Familie zugehörigen Haus, und Zimmer des Vorstandes der Israelitischen Gemeinde.« A választó ülést ünnepélyességének fokozására Schwab Lőb főrabbi is meghívott, hivatalból pedig Szepessy Ferenc tanácsnok, Patlachich József városkapitány és Goniczy Ferenc főjegyző voltak jelen.

A betegeskedése folytán visszavonuló Ullmann Gábor előjárói munkásságáról beszámolt olvasott fel a közgyűlésen, — az 1861 óta meghonosult rendszeres évi jelentésnek volt ez előhírnöke. Nyomatékosan kiemeli a községi alkotmány betartásának nagy fontosságát, mert az alapszabályok a község »palladiuma.« »Es stehen wohl die Grundpfeiler des Gebäudes, es sind Normen und Regeln für die rechtliche Handhabung vorgezeichnet«, a szabályok betartása biztosítja a község zavartalan fejlődését. A beszámolóban az előjáró magát »Oberhaupt dieser Gemeinde« nevezi, míg a hivatalos jegyzőkönyv a főrabbit »Organ der ganzen Gemeinde« jelzővel illeti.

A választók bizalmából előjárók (Vorsteher) lettek az 1789-ben Óbudán született Boskovitz József Lőb nagykereskedő, az előző szurrogációban is már megválasztott Österreicher Dávid, az 1785-ben Pozsonyban született Löwy Herman ezüstereskedő,³⁸ Ullmann Sámuel és Pinkas Adolf. Megválaszt-

tották még a 2 árvaatyát, 2 kórházelőljárót, a választmány (Aussschuss) 12 tagját és 30 képviselőt (Wahlmänner). Boskovitz és Österreicher az előjáróság elnökei (Vorsitzer) lettek.

A község 51 tagból álló teljes kormányzó szerve a községi szabályok értelmében hivatali esküt tett Schwab Lőb főrabbi kezébe »nach einem von Herrn Orts Rabbiner abgefassten und vorgelesenen Formulare.«³⁹

Hogy különben még a kózhatalások is mily nehezen tudtak abba beleszokni, hogy immár a zsidó gyülekezet megszervezett »község«, kitűnik abból is, hogy a tisztújításról szóló hivatalos jelentés a tanácsnak még mindig csak »Erneuerung des hiesigen Israeliten Vorstandes«-ról számol be. Viszont az ezen időből való jegyzőkönyvek honosítják meg azon sokáig divott szokást, mely a hivatalos vezetőséget jelöli a »Gemeinde« szóval, az egész gyülekezetet megillető megnevezéssel.

Az 1833. évi alapszabályok jól beváltak, a három évenként megválasztott előjáróságok zavartalanul működtek. Az 1839. december 29-én szabályosan megtartott tisztújításon Damjanovits elnök ki is emelte »die günstigen Resultate, welche sich durch eine solche geregelte Verwaltung für die hiesige Israeliten ergeben haben.« Österreicher Dávid és Löwy Herman lettek az elnökök, Ullmann Sámuel, Pinkas Adolf és az 1784-ben morva Trebitschben született Kern Enoch Salamon nagykereskedő az előjárók, kik az egész 51 tagú községi hatósággal egyetemben hivatali esküt tettek a főrabbi kezébe.⁴⁰

menedéket nyújtó Láng Mihály evang. lelkésznek ezüst emlékerleget adott át. (Löw: i. h. 179. l.: Philippson: Allg. Zeit. d. Juden. 1840. évf. 18. l.).

³⁹ A hivatali eskü letétele másutt is megvolt. Így a bánáti zsidók már említett 1776. évi »Juden-Verordnung« 13-ik pontja előírja, hogy a község által választott előjárót a cs. k. komisszárus erősíti meg. »Nach erfolgter Bestätigung solle ein jeder Vorsteher an den von dem Kommissario zu bestimmen kommenden Tag in der Synagoge in Gegenwart des k. k. Kommissarii und der versammelten ganzen Gemeinde den Eid der Treue gegen dem Landesfürsten, und der Landesstelle, auch des redlich, ehrbar und gerechten Verhaltens halber gegen die untergeordnete Judenschaft ablegen.« — A helytartó tanács is kiadott 1787-ben egy rendeletet, mely előírja, hogy a megválasztott előjárók a templomba mennek s ott leteszik a rabbi által felolvasandó esküt. (Venetianer: i. h. 189. l.).

⁴⁰ Az 1839—40. évi országgyűlés idejében a honi zsidók között egyre fokozódó mértékben terjedt a magyarosodás. Ennek tudható be, hogy Baumann Joáchim, ki az 1836. évi restaurációnál árvagym lett, 1839-ben egy »táblai ügyvéd« útján magyar nyelvű beadványban közli a városi tanácsal, hogy »a pesti izraelita községnél addig viselt árva gyámsági hivataláról leköszön s magát a kijelölésből is kihagyti kéri«.

³⁷ Wodianer Sámuel meglehetősen következtetlen ember volt. 1830-ban előjáró lett, mégis fontosabbnak tartotta saját érdekének megvédését a község érdekének megvédésénél s ezért mint »Arendator« ellenezte az 1833. évi alapszabályokat. De azért az új alapszabályok alapján még 1833-ban elfogadta az egyik »Wahlmann« tisztséget, majd 1836-ban az előjáróságot, hogy azután néhány év múlva elhagyja a zsidó vallást, egy 1842. évi jegyzőkönyv szerint »zur andern Kirche übergegangen«.

³⁸ Löwy Herman, kiről Löw Lipót feljegyezi »ein Talmudist aus der alten Schule«, az 1833. évi pesti nagy árviz idején a zsidók részére

A pesti zsidóság öröndetes belső megszilárdulásának és békés egyöntetűségének tanujele, hogy az 1842 december 26-ki restaurációnál a választók csupán csak azért állottak el az eddigi előjárásnak közfelkiáltással való újraválasztásától, mivel az alapszabályok tényleges választást írnak elő. Österreicher Dávid és előjáró társai választottak meg újolag, csupán a visszalépő Ullmann Sámuel helyébe került Stern József. Ugyancsak a legnagyobb összhangban folyt le az 1845 december 26-ki tisztújítás, melyen Löwy Herman és vele egyenrangban Kunewalder Jónás lettek az elnökök, Kassowitz I. H., Pinkas Adolf és Stern József az előjárók. Mindkét választás, melyen Damjanovits elnökölt, a hivatali eskü letételével zárult.

A községnek 1833-ban alkotott szabályzata szerencsésen állandósította belső békéjét, emelte tekintélyét kifelé és elősegítette intézményeinek, úgymint: a templom, iskola, kórház, szegény- és árvagondozás fejlődését. Volt azonban a szabályzatnak egy alapvető hibája, melyre másfél évtized múltán kellett ráeszmélniök a vezetőknek. Teljesen el volt hibázva az adózási rendszer. Egy 1824. évi királyi engedély lehetővé tette a pesti zsidó gyülekezet előjáróinak, hogy a közszükségletek fedezésére a kóserhús után egy bizonyos járulékot (accis) szedjenek a hívektől. Ezen közvetett adózást fentartotta az 1833. évi szabályzat is, sőt ez maradt továbbra is az egyetlen állandó bevételi forrás. Patacsich József városi tanácsos 1842 június 19-én kelt hivatalos jelentésében meg is állapítja: »A kebelbeli izraeliták hitsorsosaik részére egy jó elrendezett kórházat felállítottak, iskolákat tartanak, a két nagyobb egyházat minden a szertartásukhoz megkívánott egyedekkel ellátják és a szegényeknek nevezetes segédelmet nyújtanak... ezen költségek pedig egyedül csak a kóserhústra vetett 3 kr.-nyi accisából fedeztetvén.«⁴¹ Az accis szedése azonban évek múltán méltánytalannak és igazságtalannak bizonyult. Az előjáróság 1848 elején szegényszemre kénytelen megállapítani »dass diese Basis besonders bei dem Umstande, dass sehr viele von der wohlhabendere Classe mit Nichtbeachtung des rituellen Coscherfleisch Gesetzes — ihren Fleischbedarf aus den kristi. Fleischbänken beziehen — auf die minder bemittelte und arme Classe erschwerend und bedrückend wird.« Ezért az előjáróság kéri a városi tanácsot, hogy minden ittlakó zsidótól igazságosan, arányos (reparticiós) módon közvetlen adót szedhessen, mert »jedes Gemeinde Mitglied die gesetzliche und moralische Verpflichtung habe, zur Erhaltung alles dessen, was das Gemeinwesen erfordert, nach seinen Kräften ebenso beizutragen, wie Erhaltung aller Stadt-Bedürfnisse.«^{41a}

⁴¹ Hitk. levéltár Szt. I.

^{41a} Más zsidó gyülekezeteknek is a fogyasztási adókból állott főjöv-

De más bajok is mutatkoztak. A pesti ifjúság és polgárság által proklamált 1848 március 15-ki tizenkét pont közül a negyedik, mely polgári és vallási tekintetben törvény előtti egyenlőséget követel, vérmes reményeket keltett a zsidóság körében. Kunewalder Jónás községi elnök úgy vélte, hogy immár eljött a rég óta várt egyenjogúsítás ideje s ezért, mint a türelmi adó kezelésének elnöke, március 17-én magyar és német nyelvű kiáltványt fordul a hazai zsidósághoz, »tisztelt honfiak«-nak szólítva őket. »Mi csak honfiak, csak magyarok vagyunk, — szól túláradozva — miután hazánk már minket is kebelébe fogad és egyéb lakósaival egyenlősít; lám! a mire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kiáltást nyitott, íme, Istennek hála, valóságossá lett. Szeretett Hitsorsosink! A zsidó községek ezen dicső esemény folytán, mint zárt testületek létezni megszűntek... A zsidó községek ezen, úgy mint a pesti község már is példányával bizonyítja, csupán mint cultus előjáróságok fognak működni.«⁴² Kunewalder még tovább is ragadtatja magát hevétől és a még meg sem ígért egyenjogúsításért kész megreformálni a zsidó vallást, mikép egy újabb, március 22-ki körlevelében írja: »Kötelességünk csak az, hogy annak idején a legnyitabb felvilágosítást adjuk az eddigelé oly rejtélyes homályban burkolt községi és vallási szerkezetünk felől; valamint az által is, hogy egyrészt a leggyökeresebb reformokat megkezdjük...«⁴³

Az előjáróság többi tagja semmikép sem tette magáévá Kunewalder szélsőséges felfogását és az 1848. március 26-ki ülésben, Kunewalder jelenlétében megállapítja, hogy a pesti zsidó község: »hat sich zumal seit ihrer statutenmässiger Constituirung, nie als ein besonderer politischer abgeschlossener Körper betrachtet und in ihrem Wirken nie nach Ausnamsgesetzen und nach eigener Willkühr zu Werke gegangen, sondern sie hat jederzeit es als Hauptaufgabe vor Augen gehabt, und beethätigt, dass sie als besondere Religions Genossenschaft — gleich allen übrigen Genossenschaften dazu berufen ist — ihre innere religiösen, rituellen und administrativen Verhältnisse und Institute zu leiten, zu regeln und zu handhaben, und zwar ausdrücklich im Sinne der von dieser Gemeinde selbst verlangten, mit Einfluss der Ortsobrigkeit ausgearbeiteten, hohen und höchsten Orts sanctionirten Sta-

delme s middn a 19-ik század közepén meglazult a vallásosság, át kellett térniök az egyenes kultuszadóra. (Bernstein: A zsidók története Vas megyében. M. Zs. Szemle XXXI. évf. 20. l.)

⁴² Pesti hitk. levéltára Zsp. II. — Büchler: i. h. 442. l.; Bernstein: A magyar szabadságharc és a zsidók 39. l.

⁴³ Bernstein: i. h. 44. l.

tuten und Instructionen, deren Vorschriften und Gränzen die Gemeinde immer streng einge halten und nie überschritten hat.⁴⁴

Ha a község elnöke ennyire el tudta vesztetni higgadságát, úgy nem csodálni való, hogy a hívek sorában is akadtak olyanok, akik a 48-as márciusi napok szabadelvű szellemét félreértve, a község vezetésébe, de még hitéletébe is túlzott radikalizmust akartak bevinni. Gondoljunk csak a reform egyletre, melynek tagjai ki is váltak az anyaközségből és megalakították a reform községet.⁴⁵ Az előjáróság 1848. április 8-iki ülésének jegyzőkönyve hűségesen tükrözteti vissza az akkori közhangulatot és a községben uralkodó állapotokat. »Nachdem sich aus der im vorstehenden Protocole erörterten Umständen die schlechte Gestaltung des Gemeinde-Einkömens herausstellt und auf die Nothwendigkeit hinführt, wie es vom Vorstande bereits öfter angeregt worden ist, die Basis der Gemeinde-Erhaltung villeicht auf eine andere Quelle, als auf die des Accises zu sichern; und da sich überhaupt bei den eingetretenen politischen Zeitereignissen der Wunsch kund gibt, dass es zweckmässig wäre, so manche öffentliche zeitgemässe Frage in der Angelegenheit der Israeliten ernstlich zu berathen, und zur Ausführung zu bringen. — So findet sich die Gemeinde Repraesentation veranlasst, theils in Berücksichtigung der öffentlichen Ruhe, welche es als sehr wünschenswerth erscheinen lässt, dass durchaus keine falsche Richtung und Missstimmung im hiesigen isr. Publicum Grund und Verbreitung finden möge; theils auch in Anbetracht, dass die Gemeindevertretung seit der letzten Restauration durch Todes und andere Fälle viele Mitglieder verloren und dadurch zur Ausführung aller vorhabenden Zwecke minder hinreicht — ein Comité aus 40 Personen mit dem Zwecke einzusetzen, um in seinem Wirken, die Ermittlung einer begründeten Basis für die Erhaltung der hiesigen Gemeinde in Bezug auf Cultus und Humanitäts — so wie Bildungsanstalten als Hauptaufgabe zu betrachten, anbei aber auch jede sonstige im Interesse des Judenthums liegende zeitgemässe Frage anzuregen, reichlich zu berathen und zu besprechen, und darüber der Gemeindevvertretung geeignete Vorschläge und Elaborate vorzulegen, und zwar wird bestimt, dass die Hälfte dieses Comités in heutige Sitzung ernannt wird, und die heute gewählten 20 Mitglieder ermächtigt sein sollen,

⁴⁴ Htk. jk. — Ez volt az utolsó előjárósági ülés, melyen Kunewald Jónás megjelent. Rövid idő múlva kitért a zsidó vallásból, követve előjáró elődeinek, Ullmann Mózesnek és Wodianer Sámuelnek diestelen példáját.

⁴⁵ Büchler: i. m. 438. l.

die andere Hälfte des Comités nach eigener Einsicht wählen zu können.»

Még azon ülésben megválasztották a község előjárói és képviselői közül a kiküldött bizottság 20 tagját, kik azután 2 nap múlva megválasztották a kívül állók sorából a többi 20 tagot s az így alkotott bizottság kiegészítette önmagát 57 tagu testületté. Jellemző, hogy míg a község hivatalos szervei eddig kizárólag jómódú kereskedő családból valók voltak, ezen bizottságban már nagy számban vannak akadémiai képzettséggel bírók is, mint Dr. Goldberger Adolf, Dr. Grosz Fülöp, Dr. Grünhut Jakab, Dr. Hasenfeld Herman, Dr. Hauser, Dr. Jakobovits Antal, Dr. Löwy, Dr. Österreicher Ede, Dr. Pollák Henrik, Dr. Saphir Zsigmond, Dr. Schlesinger Ignác és Dr. Schwimmer Dávid orvosok, Kollinszky Adolf bölcsészudor. Még jellemzőbb, hogy a bizottságba nagy számban kerültek az újabb áramlatok vezetői és előharcosai, mint Einhorn Ignác, a rövid néhány hét múlva megalakult reformtársulat lelkesze, Dr. Rosenfeld-Rózsay József, az 1844-ben alakult magyarító egyet⁴⁶ alelnöke, Dr. Finály Zsigmond és Diósy Márton, ennek titkára, Szegfy Mór író, továbbá Galanthay Gábor és Kelethy Zsigmond. Tiszteletbeli tagokul meghívtak Schwab Lőb főrabbi, Bach József, a kultusz templom hitszónoka és Dr. Jakobovits Fülöp kórházi főorvos, a magyarító egyet elnöke.

A bizottság a községi előjárósággal egyetértésben kívánt dolgozni és az összes pesti zsidók nevében köszönettel ismerte el, »dass sie den Zeitgeist und dessen Forderungen berücksichtigend, den Wunsch Kund gegeben haben, ihren Berathungen einen volksthümlichen Ausschuss beizugesellen, dessen wichtige Aufgabe es sei, im Verein mit Ihnen die nothwendig gewordenen Verbesserungen u. zeitgemässen Einrichtungen der inneren Verhältnisse hiesiger Gemeinde zu erwägen u. zu besprechen«.

Három irányban dolgozott a bizottság és alaposan áttanulmányozta a község hitéleti, tanügyi és pénzügyi állapotát. Voltak türelmetlenkedők, akik szeretnék volna, ha néhány nap alatt megreformáltatnék a községi ügykezelés, de még maga a hitélet is. Waitzenkorn Károly terménykereskedő, Boskovitz J. L. volt előjárónak Prossnitzból ide került veje, a bizottság egyik tagja május 18-án »Ein ernstes Wort an das geehrte Gemeinde Comité« feliratú nyílt levélben panaszkodik, hogy a bizottság még semmi eredményt sem ért el. »Die erwartungsvollen Blicke derjenigen, die uns vertrauensvoll gewählt und all unserer dem Fortschritte geneigten Glaubensbrüder in Ungarn sind auf uns gerichtet, und

⁴⁶ Groszmann: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt, 13. l.

wir sind noch nicht einmal darüber einig, ob wir reformiren, ob wir jettzt reformiren sollen, ob wir competent seyen, über religiöse Reformen zu berathen... Der einzige Nutzen, den uns die bisherigen erfolgreichen Discussionen gebracht, besteht darin, dass wir die Meinungen und Ansichten der Mehrzahl der geehrten Comitglieder kennen gelernt und dass wir zur Überzeugung gelangt sind, dass der löbliche Gemeinde Vorstand weder hinsichtlich religiöser und socialer, noch administrativer Reform die Initiative zu ergreifen gesonnen ist.

Az előljárásság a fenálló községi szabályokhoz tartotta magát és a bizottságot kizárólag csak tanácsadó, nem pedig határozatot hozó szervnek volt hajlandó elismerni. A türelmetlenkedők az előljárásságnak ezen törvényes álláspontját — a 48-as szólam szerint — községi abszolútizmusnak nevezték és a bizottságot tartották az alkotmányos és cselekvésre jogosult községi szervnek.

A nagy mozgolódásnak az lett az eredménye, hogy midőn a bizottság által kidolgozott új községigazgatási ügyrendet az előljárásság, engedve a sürgetésnek, jóváhagyás végett felterjesztette a városi tanácshoz, ez a szabad királyi városokról szóló törvényre hivatkozva, 1848. december 21-én a zsidó községet megfosztja községi jellegétől és a benne divott közigazgatás jogától. Kimondja, hogy a zsidók gyülekezete ezentúl kizárólag csak hitközség, melynek semmi formában sincs adókivetési joga, csupán önként felajánlott adományokat szedhet tagjaitól.

A két nagyfontosságú tanácsi határozat, mely az akkor már közel 3.000 családból álló pesti zsidó községet hitközséggé akarja átalakítani, szövege szerint így hangzik:

»17.219. Feszl Ágoston tanácsnok és Monaszterly Sándor jegyző a helybeli izraelita község által községszükségei fedezéseül behozni szándéklott költségkivetés tárgyában jelentést tesznek. — Miután egyedül a törvényhatóságoknak, sőt ezeknek is csak a törvényes korlátok közt van joguk az egyenes, szintűgy a mellékadónak kivetésére és behajtására, folyamodó izraelita községnek, mely különben is a mai napon 17.528. sz. alatt hozott közgyűlési végzésnél fogva csak vallásos testületként állhat fen e város körében, községi költségeinek fedezéseül hitsorsosaira kivetni szándékozott kötelezőleg adónak behozatalára a kívánt engedelem meg nem adathatik, sőt az indirect adói természetű coscherhús árulási díjnak javadalomképeni szedésétől is eltálatni rendeltetik; szabadságában állván egyébiránt az eljáró bizottság által e felől értesítendő izraelita községnek, hogy a szorosan vett vallási és humanitási célokra szükséges költségeket, itt helyben levő reformat evan-gelika és görög nem egyesült vallásbeli községek példájára — önkéntes adakozás útján hitsorsosaitól beszerezhesse.

»17.528. A helybeli izraeliták előljárásságának új községi válasz-

tásig — ügyei igazgatásául választmányt alakítani kéro folya-modványa tárgyában kiküldött hatósági bizottságnak jelentvénye tárgyalás alá vétetett. — Minthogy a helybeli izraelita község eddigi szerkezeténél fogva vallásos ügyeinek elintézésén kívül — hitsorsosai irányában valóságos helyhatósági jogokat is gyakorol, sőt azokat magának tovább is fentartani kívánja, az 1848-ik évi XXIII. t.-c. 25. §. világos rendeletekint pedig e városnak mint törvényhatóságnak az idézett §-ban említett kivételeken kívül rendőri, büntető és magán jogi tekintetben minden e város határában létező személyek és javak kiváltságaik különbsége nélkül s e szerint a pesti izraelita község közigazgatási (politikai) testület minőségében többé nem türethetvén, mint ilyen ezennel megszüntetnek kijelentetik s egyedül csak vallásos községképpen fenállani enged-tetik; mi felől őt tudostó bizottmány e határozatnak foganatba vétele mellett értesíteni s egyszersmind az eszközöltekről jelentést ide bemutatni fogja.

Bár a tanács e határozatai Kunewalder március 17-ki elgon-dolásának nyomdokában járnak, vagy legalább is vele párhuzamosan haladnak, mégis érthető meglepetést jelentettek a pesti zsidóság szélesebb rétegeinek. Bárhol települtek is le a zsidók, sehol sem volt náluk a hitközség és a közigazgatási község fo-galma egymástól teljesen különválasztva. A különválasztási intéz-kedésben azonban még sem kell okvetlenül rosszindulatú elgán-csolást keresnünk, mert gondolhatunk arra is, hogy ez intézkedés inkább egy szabadelvűbb felfogás folyamánya, mely a zsidóságot már nem tekint különálló, magára hagyott testnek, hanem a nagy közösség szerves részének, mely mindinkább beleilleszkedik az egységes államtestbe.⁴⁷

III. Israelitische Religionsgemeinde.

A pesti városi tanácsnak az adókivetést eltoltó 1848. december 21-ki rendelete, majd a nagy vér- és pénzáldozattal járó szabadságharc, melyben a magyar zsidóság lakossági számarányát többszörösen felülmulva vett részt,⁴⁸ végül pedig az osztrák hadvezetőség által kirótt hadisarc már-már a teljes feloszlás és megszűnés veszélyével fenyegette a pesti zsidó községet.⁴⁹ Sokan, kik évek hosszú során át részt vettek a gyülekezet kormányzásában, az

⁴⁷ Venetianer: i. h. 98. l. és 182. l.

⁴⁸ Einhorn: Die Revolution und die Juden in Ungarn, 116. l. — Bernstein: i. h. 122. sköv.

⁴⁹ Büchler: i. h. 470. sköv. — Groszmann: A magyar zsidók a XIX. század közepén, 6. l.

abszolutizmus idején reménytelennek tűnő zűrzavaros állapotoktól meghökkenve, vagy elkedvtelenedve, visszavonultak a közügyektől.

A megcsonkult vezetőség nevében Weisz M. A. és Stern József előjárók, valamint Dr. Grünhut és Gans Dávid helyettes előjárók 1849. december 21-én engedélyt kérnek a tanácstól, hogy a községi szervek kiegészíthetők legyenek »durch andere ruhige, friedliche und sachfähige Individuen«. A tanács választást nem engedélyezett, azonban »nehogy folyamodó izraelita község ügyei kezelésében mi hátramaradást szenvedjenek, öt választmányi tagot (Ausschussmänner) és két választottat (Wahlmänner) nevez ki ideiglenes helyettesül, mikép azt Alkér Antal tanácsnok közírré tette.

Ugyancsak ideiglenes jellegű Koller katonai biztosnak a pénzügyi adminisztráció folytonosságát fentartó 1850. július 10-ki rendelete, hogy mivel »a Koscher Hús kivágása egyházi szertartással össze köttetik, a jövedelem forrása, melyből nagyobb részben a Zsidó tanodák s egyéb jótékony intézetek fentartatnak... szabad lévén ugyan mindenkinek ezentúl is Koscher húst mérni, de az egyszersmind köteleztetik, hogy a Zsidó vallás szertartásai által feltételezetteknek magát alája vesse s felsőbb rendeletek által megerősített minden font hús utáni 1 krnyi díjat a zsidó községi pénztárba lefizesse».⁵⁰

Az abszolút kormány, mely egyébként komolyan foglalkozott az egész hazai zsidóság egységes szervezetének megteremtésével,^{50a} a zsidó községeknek a bírálkodásra, az árvavagyon kezelésére és az adókövetésre vonatkozó eddigi jogát nem tartotta összeegyeztethetőnek a birodalmi alkotmány alapelveivel, »mit den Grundsätzen der allgemeinen Reichsverfassung«. Arra az álláspontra helyezkedett, amelyet Pest város tanácsa foglalt el 1848-ban és kimondotta, hogy a zsidó községek kizárólag hitközségekké alakítandók át. De nem maradt az elvi kijelentésnél, mint 48-ban a városi tanács, melynek talán ideje sem volt határozatát végrehajtani. A helytartóság 1851. május 31-én elmozdítja a pesti község egész előjáróságát és Boskovitz Löb József, Fleischl Dávid, Kassowitz I. H., Schulhof Leopold, Ullmann Károly, Dr. Kadisch és Herz Salamon megbízottakat nevezi ki ideiglenes vezetőkül, »zur einstweiligen Leitung der Gemeinde-Angelegenheiten«. Egyben elrendeli, hogy ezen oktrozált előjáróság válasszon saját kebeléből elnököt és egészítse ki magát a községi ügyek vezetéséhez értő emberekkel. A zsidó községi ügyek az istentiszteletre, isko-

lára, kórházra és szegénygyámolításra szorítkoznak, míg a törvénykezés, az árvavagyonnak és letéteknek kezelése valláskülönbség nélkül a város minden lakója fölé helyezett közhatóság ügykörébe megy át.

A városi tanács most már sürgősen végrehajtotta a felsőbb rendeletet, a pesti izraelita községet feloszlatta, illetőleg hitközséggé alakította át, mire a május 31-én kinevezett előjáróság Boskovitz L. Józsefet választotta a hitközség elnökévé. A helyhatóság a hitközséggé alakulást és az elnökválasztást november 10-én jóváhagyólag vette tudomásul és Kassowitz I. H.-t nevezte ki alelnökül. A helytartósági jóváhagyó leírat egyben jelzi, hogy »die Regulierung der Cultus und Unterrichts Anstalten der Israeliten in Ungarn ohnehin im Werke ist, und aus dem diesfälligen organischen Statute erst die allgemeinen Regeln hervorgehen werden, welche die einzelnen Judengemeinden zur Richtschnur für ihre diesfälligen Einrichtungen zu dienen haben«. Ezen megalkotandó szabályzat rendezni fogja az adózást is és eldönteni, vajjon egyenes adó vezettesék-e be »nach dem Massstabe der aufliegenden landesfürstlichen Steuern«, avagy a húskrajcár maradjon tovább is érvényben.

Az adózást a község kérésére »ideiglenesen« úgy rendezte a helytartóság nevében Krászonyi polgármester által 1855. október 3-án kiadott rendelet, hogy megengedte »die zeitweilige Belassung des Koscherfleisch Zuschlages, jedoch statt mit 1 Kreuzer, nur mit einem halben Kreuzer von Pfund, und die Gestattung, die Ergänzung zur Deckung des Cultusaufwandes mit circa 7. bis 8.000 fl. im Wege der Repartition unter den Bemittelten Classen der israelitischen Bevölkerung von Pesth aufzubringen.«⁵¹

Az adózással kapcsolatosan a reform társulatról is intézkedik a helytartóság. A forradalmi kormány 1849 június 24-én a hivatalt »Közlöny«-ben megállapította, hogy Pest városának »reformált izraelitái« különváltak a régibb vallási és polgári alkotmányu izraelitáktól és önálló községet alkottak, amit a kormány jóváhagyott. Ezzel szemben a helytartóság 1851. november 10-ki rendelete így szól: »Nachdem übrigens die Pester Reform Gesellschaft bisher weder als eine besondere Gemeinde, noch als eine besondere Sekte anerkannt, folglich zur freien Ausübung ihrer Religion bisher auch nicht berechtigt war, sondern dieselbe vor der Hand nur als eine ohne Authorisation der legitimen Regierung entstandene Privat-Verein geduldet worden ist — so haben die Mitglieder desselben bis zur weiteren Entscheidung alle Lasten der Pesther Israelitischen Kultus Gemeinde in gleichem Verhältnisse, wie die übrigen Israeliten zu tragen.« A későbbi döntés abban

⁵⁰ Hitk. levéltár Szt. I.

^{50a} Löw: i. h. 225. sköv. — Büchler: i. h. 472. I. — Groszmann: i. h. 62. s. köv.

⁵¹ Hitk. levéltár Szt. I.

állott, hogy a kormány 1852-ben feloszlatta a reformtársulatot.^{51a}

A kilátásba helyezett végleges hitközségi szabályzat késétt, helyette azonban 1854 november 28-án az abszolutizmus bélyegét magán hordó helytartósági rendelet látott napvilágot, mely megköveteli, hogy minden hitközségi gyűlés és összejevetel előzőleg jelentessék be a rendőrigazgatóságnál, mert azok csak »k. k. Kommissär« jelenlétében tarthatók meg. Annyi kedvezményt mégis nyújt a rendelet, hogy »Zusammenkünfte der Religionsdiener allein, oder des Kultusvorstandes in der Gemeinde zur Besprechung ihrer Kultusangelegenheiten, wobei keine andere Layen interveniren, bedürfen der behördlichen Genehmigung oder der Anwohnung eines k. k. Kommissärs nicht.« Egyházi tiszt-ségre és tanítói állásra választott egyén egyébként csak az esetben foglalhatja el hivatalát, ha a hatóság a birodalom szempontjából nem emel kifogást a megválasztottnak személye ellen.

Az 1851-ben ígért általános zsidó hitközségi szabályzat nem jelent meg s helyette a helytartóság 1858 május 30-án újabb, de még mindig csak »ideiglenes« ügyrendet készít az immár több mint 4000 családból álló pesti izraelita hitközség részére.⁵² A 31 pontból álló szabályzat közvetett választási eljárást ír elő. Az összes szavazati joggal bíró hitközségi tagok, az ósválasztók (Urwähler) 30 választót (Wahlmänner) választanak, de nem nyílt választóülésem, hanem szavazólapok beküldésével. A 30 »választó« megválasztja a hitközség 6 előjáróját és az »Ausschuss« 6 tagját. Valamennyi itt lakó, polgári joggal bíró⁵³ és hitközségi adót fizető 24 éves izraelita férfiú az ósválasztók közé tartozik. Az előjáróságba csak 30 éven felüli, legalább évi 50 forint adót fizető hitközségi tag választható, míg az »Ausschussba« a 20 forinttal adózók választhatók. Nem bírnak választói joggal a hitközségi hivatalnokok, az asszonyok és a csődbejutottak. A választási bizottságnak egy hatóságilag kiküldött biztos (landesfürstlicher Kommissär) az elnöke, tagjai pedig egy rabbi és két előjáró. A 30 »választó« megválasztásához relatív, az előjárók és az »Ausschuss« tagjainak megválasztásához abszolút többség szükséges.

Ezen ideiglenes ügyrend alapján Wolf József »k. k. Polizei Ober Kommissär« és Brill Sámuel Löb rabbi elnöklésével 1858 november 25-én volt a választás, miután már előzőleg közzé tettett a választásra jogosultak névsora, »beim Eingange des

^{51a} A Büchler: i. h. 473. s. köv.

⁵² Provisorische Bestimmungen über die Wahl und Ergänzung der Vorstands- und Ausschuss-Mitglieder der Pester israelitischen Gemeinde.

⁵³ A polgári jogot csak 1867-ben kapták meg a zsidók; itt a Pesten lakhatási jog értendő.

Cultus-Tempels und der Synagoge affigirt.« Baumgarten Fülöp földbirtokos, Kohnér Henrik nagykereskedő, Neuschloss Károly épületakereskedő, Reiss Károly nagykereskedő, Spitzer Gerzson nagykereskedő és Schossberger Sájé Wolf nagykereskedő lettek az előjárók.

Alig lépett életbe az 1858. évi ideiglenes szabályzat, a provizoriumokkal dolgozó abszolút kormány már 1859 január 7-én jónak látta újabb rendelet kiadását. A hitközségnek kötelességévé teszi, hogy legkésőbb egy éven belül készítsen kimerítő alapszabályokat. Előmunkálatul egyelőre egy 19 szakaszból álló »Reglement« készült »einstweilen, um für die neugewählte Kultus-gemeinde Vertretung die Richtung des Wirkungskreises und der Aktivisirung festzustellen.« A »Reglement« szerint »Der Pester Isr. Kultus-Gemeinde wird in all ihren Kultus und rituellen Angelegenheiten von der gewählten und hohen Orts bestätigten Vertretung, bestehend aus 12 Vorstands und 12 Ausschussmitgliedern repräsentirt.« Elnököt a hatóság nevez ki az előjárók közül, míg a tanügyi, szertartásügyi, szegényügyi, pénzügyi és a kórház vezetése fele részben előjárókból, fele részben választmányi tagokból álló 6—6 tagú bizottságra hárul. A költségvetést a »Gesamtvertretung«, vagyis az előjáróság és választmány közösen állapítja meg, mely szervek hatáskörébe tartozik még a hitközségi adó kivetése, rabbi, kántor, titkár és főorvos választása. Minden héten előjárósági, minden hónapban választmányi ülés tartandó.

Még a »Reglement« életbelépte előtt a hitközség választmánya helyhatósági rendeletre kétszer is választ vezetőket. 1859 február 2-án Fleischl Dávid lett a »Vorsitzer«, Schossberger S. W. és Spitzer Gerson helyettesei, majd 1859 október 21-én Schossberger S. W. az elnök, helyettesei pedig Weisz M. A. és Spitzer Gerson. Az általános tisztújítást 1859 december 18-án tartották meg Tandler József helyhatósági tanácsos elnöke alatt, oly módon, hogy az 1858. évben megválasztott 20 »Wahlmänner«, valamint a meghívott Meisel főrabbi és Brill rabbi jelenlétében a helytartósági tanácsos átvette a beérkezett szavazólapokat. Figyelemre méltóak Tandler tanácsos szavai, melyekkel megnyitotta a választást: »Es übt auf mich einen erhebenden Eindruck, die Repräsentanten der Wünsche und Hoffnungen eines grossen Theils der Bevölkerung der jugendkräftigen Stadt Pest vor mir zu sehen... Man rühmt es Ihrem Volkstamme nach, dass in ihm ein besonders reger Sinn für Ordnung und Sparsamkeit, für Familienglück und Nächstenliebe, für Anerkennung geistiger Begabung und für Achtung vor Bürgertugend und Loyalität herrsche. Möge denn die Wahl zu der Sie nun mit Ruhe und Würde schreiten wollen, eine neue Rechtfertigung des Vertrauens Ihrer Mitbürger und ein neuer Beleg für die Vorzüge Ihres Stammes sein.«

A szavazatok összeszámlálása több napot vett igénybe s csak az 1860 január 2-ki ülésen került felolvasásra a választás eredménye, mely szerint Schossberger S. W., Spitzer Gerson, Weisz M. A., Baumgarten F. A., Reusz Károly, Österreicher M., Eigner Simon, Herz Salamon, Deutsch Gábor, Munk Mór, Neuschloss Károly és Holitscher M. I. lettek az előjárók, akik mellé 18 »Beirath« választott. Mind a 30 megválasztott vezető férfi hivatali esküt tett a főrabbi kezébe.

A Schossberger elnöklete alatt álló előjáróságnak munkálkodását izgalmas események zavarták meg, amelyek az általános politikai helyzettel voltak összefüggésben.⁵⁴ A kudarcra végződött osztrák-olasz háború beigazolta a bécsi politikai rendszer helytelenségét, Bach, a mindenható miniszter megbukott és az 1860. évi októberi diploma a magyar nemzeti felbuzdulásra vezetett, mely erőt vett a hazai zsidóságon is. Az abszolutizmus alatt megszűnt magyarító egyület a pesti zsidó ifjúság a »kis szabadság« idején új életre keltette és az értelmiségi osztály rohamot intézett a kormány kegyeit élvező előjáróság ellen. Midőn Schossberger egy tisztázatlanul maradt félreértés következtében 1860 végén megjelent a politikai kibontakozásról és a választói jog folytonosságáról tanácskozó esztergomi primási konferencián, helyzete már tarthatatlanná vált. Az általános vélemény az volt felőle »Herr Schossberger wohl ein Ehrenmann, aber nicht dazu geeignet ist, in einer grossen politischen Frage mitzureden.«⁵⁵

A helyzet nagyon is hasonlított a század elejei rossz emlékü állapotokhoz, midőn még a vendéglőbérlok, a »Deputirte« voltak a közhatalóság által oktrozált előjárók, akik épen nem bírták a gyülekezet bizalmát. Az előjáróság tudatában is volt ennek s ezért Schossberger S. W. elnök, Weisz M. A. és Herz Salamon előjárók 1860 december 10-én kénytelen-kelletlen új választás elrendelését kéri a helytartótanáctól. »Miután — írják — az új események beálltával az ország csaknem minden községében új szervezési és választási vágyak nyilvánulnak, az alólírt hitközségi előjáróság is korszerűnek tartja, hogy megfelelve tagjai kíválmának, a pesti izrael. község képviselőisége is újjól választassék meg. Ennél fogva bátorodunk a Nméltságú magy. kir. Helytartó Tanács előtt alázatosan esedezni, méltóztassék a község képviselőiségének minél előbbi újválasztását elrendelni.«

A helytartótanács eleget tett az előjáróság kérelmének és a

⁵⁴ Marczali: Magyarország története (1911.), 692. l. s. köv. — Büchler: i. h. 497. s. köv. — Groszmann: i. h. 16. s. köv.

⁵⁵ Bärman Allg. Illustr. Judenzeitung, 1860. évf. 160. l. — Groszmann: i. h. 20. l.

városi hatóságot, ez pedig Graefl Ferenc főbíró bízta meg a választás végrehajtásával. A leköszönt előjáróság és a Dr. Hirschler Ignác neves szemorvos vezetése alatt álló »ellenzék« bizalmi emberei együttesen választottak egy 50 tagú »bizottmányt«, mely egy 46 pontból álló választási és község-igazgatási szabályzatot készített. A szabályzatnak alap-gondolata a hitközségi önkormányzat, »mely szerint a község minden vallásos, jótékony és oktatási intézeteit — mentve az idegen befolyástól és gyámságtól — saját önmaga által választott képviselőivel kezeltni jogosítatik. miután ezen intézményeinek összes szükségleteit saját forrásaiból, idegen segély nélkül fedezi.« Nem kevésbé fontos elve a szabályzatnak az általános választói jog és választathatási képesség. »Mind, den, a községi kapcsolatba felvett tag, ki 24 éves s ki a község szükségleteinek fedezéséhez közvetlen járul, választó. Oly községi tag, ki a község szükségleteihez bár mily csekély összeggel járul, ha 30 éves, a községi kapcsolatba 3 év óta felvétellett s ha polgári állásban független, minden községi képviselői tisztségre megválasztható.« A választás közvetlen, szótöbbséggel történik s 3 évre szól. A hitközség képviselője 86 tagból áll, még pedig egy 36 tagú előjáróságból és egy 50 tagú képviselő testületből. Az előjáróság tagjai: 1 elnök, 5 előjáró és 30 ülnök. Az előjárósági tagok »díszhivatla« viselnek s a hitközség tulajdonképeni szervei, »kik az egész község s annak minden intézményei felett a végrehajtó hatalmat gyakorolják.« A képviselőtestület »a község minden fontos ügyeiben dönt s egyszersmind az előjáróságnak minden eljárása s működése felett szigorúan ellenőrökodik.« A hitközségi képviselő 5 osztályban végzi munkáját, még pedig szertartási, iskolai, jótékonyági, pénzügyi és gazdasági osztályokban. Az osztályok hatásköre csak véleményadásra szorítkozik, a határozathozatali jog az előjáróságot és képviselőtestületet illeti meg. Minden osztály 10 tagból és egy előjáró elnökből áll »s magától értetődik, hogy a mindenkorí főrabbinak tekintélyénél és állásánál fogva a szertartásos és iskolai osztályokban befolyása, mint tiszteletbeli elnök fenhagyatik.« E két osztálynak a hitszónokok és rabbisági ülnökök is hivatalból tagjai.

A »bizottmány« ezen tervezetének a választói jogra vonatkozó része korszerű és szabadelvű volt. Nem mondható azonban szerencsés elgondolásnak a hitközség igazgatására vonatkozó rész minden pontja. A nagy hitközség parlamentjét, a képviselőtestületet mindössze csak 50 tagra tervezi, a képviselőtestület és az előjáróság összekötő szervét, a választmányt nem ismeri, e helyett 30 ülnököt küld az előjáróságba, kik számbeli nagyságuknál fogva szinte lehetetlenné teszik annak munkáját. Graefl város-

bíró a leköszönt előjáróság által kiküldött 80 tagú bizottsággal felülbíráltatta a tervezetet, melynek javaslatára ez oda módosult, hogy a hitközséget képviselik a 150 tagú közgyűlés, az 5 tagú előjáróság és 1 elnök. Az adófizetéstől függetlenül szavazati joggal bírnak az akadémiai képzettséggel bíró helybeli zsidók és az egyéb »honoratiók« — »alle ehrbare Individuen, welche sich in Kunst und Wissenschaft auszeichnen... auch die hierorts domicilirende Morenen.«⁵⁶

Az így elkészült szabályzat alapján rendelte el az új választást a választási bizottság, melynek Meisel főrabbi volt elnöke s tagjai közé tartoztak többek között az egész szabadelvű mozgalomnak vezére, Dr. Hirschler Ignác, utóbb az 1868—9. évi kongresszus elnöke, Wahrmann Mór, később az első zsidó vallású országgyűlési képviselő, Kern Jakab, a kézműves egyesület nagytekitélyű elnöke⁵⁷ és Trebitsch Mayer, a kongresszus idején létesült Hitör-Egylet elnöke.⁵⁸

Az 1861 június 25-én leadott szavazatokkal — 1200 választó közül 800 élt szavazati jogával — megválasztott a 150 tagú képviselőtestület. Polgár Károly tanácsnok, hatósági kiküldött, a választás megejtése után kijelentette »dass nun die gewählte Gemeinde Repraesentanz mit autonomer Ermächtigung die Gemeinde Organisation vorzunehmen berechtigt sei.« Ez volt a pesti hitközség önkormányzatának első hatósági megállapítása.

A leköszönt, de még hivatalban lévő előjáróság nevében Weisz M. A. és Munk Mór 1861 július 10-én köszönő iratot írtak a választási bizottsághoz, melyben — szívből, vagy csak színből — elismerik »zur definitiven Reorganisation unserer Kultus Gemeinde haben Sie durch Ihre Mühewaltung den Weg gebahnt und sich hiedurch ein grosses Verdienst um dieselbe erworben.«

Az autonóm közgyűlés 1861 szeptember 1-én Dr. Hirschler Ignácot választotta a hitközség elnökévé s az előjáróság tagjai lettek Kern Jakab, Herz Salamon, Dr. Hauser J., Lányi Jakab és Leopold Ignác. Pest város tanácsa helytartósági jogából kifolyólag jóváhagyta az alapszabályokat és az ezek alapján megejtett választásokat. Ezzel azonban még korántsem jutott nyugvópontra a pesti hitközség alkotmányának sorsa. A zsidó közvélemény teljes bizalommal volt ugyan a Hirschler-féle előjáróság iránt, olyannyira, hogy miután a hitközség anyagi helyzetének megszilárdítására a kóserhús felpénz nem mutatkozott elegendőnek, önkéntes adót fizettek a hívek, miáltal sikerült

⁵⁶ A zsidó teológiai tudományban graduáltak.

⁵⁷ Emlékbeszéd Kern Jakab felett. (Pest, 1866.)

⁵⁸ Venetianer: i. h. 500 l.

vábbá Kadisch Joáchim, ki 1802 óta szerepel, azonkívül Schlesinger Izsák, »hiesig tolerirt Jüdischer Kaufmann«, Ullmann Mózes, az 1758-ban Pozsonyban született Breisach Izsák terménykereskedő és Wotzasek Jakab, kik 1806 óta vesznek részt a gyülekezet ügyeinek vitelében.¹¹ A »Deputirte« és a »Genannte« 1806 december 1-én megegyeznek abban, hogy »alle vier Wochen muss wenigstens eine *אסיפה* mit die *אנשי* gehalten werden«, hogy továbbá »zu die Sitzungen *בי הדרים* (két szobát) aufzunehmen und die mit allen zur Zusammenkunft nöthigen Requisitionen zu versehen.« A gyülekezet küldöncsei voltak Jakób a cházon és Ánsil a sóchet.¹²

Midőn a város 1807-ben, majd 1811-ben megújítja a zsidókkal a bérleti szerződést, a tanács már a Wahrmann-féle szabályzatnak tekintetbevételével rendeli el a »restaurációt«, a tisztújítást. A zsidók hatósági személy jelenlétében, többségi szavazattal választották meg a bérelőket, akik egyben előjárók is lettek. Nehogy idegen községben lakó bérlők kihasználhassák a pestieket, a helyhatóság a zsidók kérésére 1813-ban elrendeli, hogy az árenda csak helybelieké lehet. Ez évben a bérelő-előjárók voltak a már ismert Sachs Márkus, Schlesinger Izsák, Ullmann Mózes, Breisach Izsák, továbbá az 1766-ban morva Horschitzban született Mauthner Ádám és Granichstätter József.¹³ Az előjárók Ullmann Mózeset első előjárónak tették meg s a gyülekezet vezetésének munkaköreit egymás között szabályozták: »die Geschäfte dergestalt zu vertheilen, dass nicht alle

¹¹ A személyi adatok a pesti hitk. levéltárában fekvő konskripciós könyvekből vannak véve, melyeknek az életkorra vonatkozó bevallásai azonban nem mindig megbízhatók. Lásd Mult és Jövő 1932. évf. okt. szám 266. lap.

¹² Hitk. jk. 1806. dec. 1.

¹³ Itt csak alkalmilag említjük meg, hogy a pesti gyülekezet szinte létevétele első pillanatától fogva, mikor saját alkotmánya sem öltött még kiforrott alakot, már szószólója volt a hazai zsidóság összeségét érdeklő ügyeknek. Számos petíciót, melyekben a zsidók helyzetük szabályoztatását kéri a királytól, nádortól, országgyűléstől, a pesti zsidó gyülekezet, illetőleg annak előjárósága írta alá. A türelmi adó eltörlését kérő 1807. évi beadvány egyik aláírója Sachs Márkus. Az 1811. ápr. 12-ki felterjesztésnek, melyben a zsidók József nádortól kéri egyenjogúsítási törekvéseik támogatását, aláírói közt van »Adam Mauthner Vorsteher der Juden in Pest«. Az 1825-ben e tárgyban kiküldött nyolc tagú bizottságban benne vannak Breisach Izsák és Stern Márkus pesti előjárók; majd 1839-ben Boskovitz L. J., Löwy Herman, Ullmann Sámuel és Pinkas Adolf előjárók körlevélben szövegezik tanácskozársra a hazai hitközségek kiküldötteit. (Löw: Der jüd. Kongress 61, 74, 83 és 175 l.).

Oblihenheiten von einem, oder eine jede von allen Vorstehern zu gleich besorgt werden.« Tizenhét ügykört állapítottak meg, még pedig: 1. A közösséget, vagy az egyeseket érdeklő ügyeknek szabályos vagy írásbeli megtárgyalása külső hatóságoknál. 2. A hivatalos könyvek és iratok ellenőrzése. 3. A metszők és mészárosok felügyelete. 4. Az italmérési jognak és a gabellának (Briefgeld) bérbe adása. 5. A pénztár kezelése. 6. A gyülekezet tulajdonában lévő felszerelési tárgyak ellenőrzése (tanácsterem, hússzék, peszách liszt). 7. A gyülekezet tűzoltószereinek ellenőrzése. 8. A templom felügyelete, főleg ha a templomelőjárók között ellentét merülne fel. 9. Egyesületek ellenőrzése. 10. Az alkalmazottak fölötti felügyelet, a metszők kivételével. 11. Új tagok felvétele, »und Aufsicht der untolerirten schlechten Leute«. 12. Iskolafelügyelet. 13. A szegények mácosz ellátása. 14. Esketési díjak kiszabása. 15. Kisebb viszályok elsimítása. 16. A folyó bevételek kezelése. 17. Segélyek kiutalványozása. Ezen 17 ügykör irányítását az előjárók egymás között felosztották. Hogy az ügykezelésben semmi fennakadás elő ne álljon, egyetlen előjárónak sem volt szabad az első előjáró tudta nélkül három napnál hosszabb időre a városból eltávoznia.¹⁴

Nagy haladást jelentett az, hogy oktroyált, esetleg nem is itt lakó előjárók helyett választott előjárók kerültek a gyülekezet élére. De viszont erős gátlást jelentett az, hogy még mindig csak azok voltak választhatók, kik a legtöbb árendát fizették a városnak, illetőleg abban a módban voltak, hogy az árenda fizetéséért jótállni tudtak, nem pedig azok, akiket a gyülekezet bizalmá szeretett volna vezetőkül megtenni. A pesti zsidók akkori alkotmányáról képet nyerünk a városi tanácsnak a helytartósághoz 1815. június 5-én küldött jelentéséből, mely ekép szól: »Übrigens hat die Sicherheit der Städtischen Cassa diesen Vorstehern den Ursprung gegeben; alle sechs Jahre bey Gelegenheit der Juden-Garküchel-Verpachtung, werden mit Mehrheit der Stimmen aller hiesig tolerirten Juden mit Dazwischenkunft zweyer durch uns zu dieser Handlung besonders ausgesendeten Magistrats Individuen, 6 oder 7 Männer unter dem Namen Vorsteher erwählt, welche den mit der Stadt eingegangenen Pachtcontract zu unterschreiben, und in Ansehung der Sicherheit des Pachtschillings gut zustehen verbunden sind; diesen sind zur Abhandlung und Bewirkung auch anderer Gegenstände beygegeben andere Männer von der Zahl 12 mit einem Kassier, und einem Gegenhändler, deren aller zur Handhabung einer richtigen Ordnung zwischen den Leuten ihrer Nation, mit diesen die betreffenden Verrichtungen abgefertigt werden: 1. Die richtige Arenda Be-

zahlung besorgen. 2. Die Sorge des Beth-Hauses, Spitals und des nach ihrem Gebrauche erforderlichen Fleisches haben. 3. Dass die, welche die Besorgung des Schanks haben, zu Ausschänker solche bestellen, die wegen die Vagebunden-Juden alle Aufsicht pflegen, und jeden sogleich anzeigen. 4. Dass sie Armen behülflich seyen, und mindere Zwiste und Händel beylegen. 5. Dass sie im Fall der alle hiesige Juden gemeinschaftlich betreffende Klagen derselben betreiben, sie vorstellen, oder nach Gestalt der Umstände vertheidigen, und 6. Wegen Einnahme und Ausgaben eine genaue Rechnung führen«.

A Wahrmann-féle szabályzat, bármennyire iparkodott is a »Deputirte« és »Genannte« működését egymással összhangba hozni, korántsem tudta biztosítani az ország különböző tájáról letelepített elemekből álló, folytán gyarapodó és épen ezért nem egységes pesti gyülekezet belső békéjét. A »deputáció« tagjai hivatali ténykedéseikért örökös bírálgatásoknak voltak kitéve és egy egykorú beadvány telve van talán jogos, talán alaptalan, de legalább is túlzott panasszal ellenük. Felsorolják, hogy bár felsőbb rendelet értelmében a bérlok semmiféle járandóságot sem szedhetnek a tolerált zsidóktól, ezek mégis önként vállalták minden font hús után egy krajcár felpénz (Fleischaccis) fizetését, hogy az így befolyó összegek a bérleti jövedelemmel együtt a templom, kórház és iskola fentartására szolgáljanak. Az »előjárók« azonban nem a megjelölt célra költik a begyűlő összegeket, hanem könnyelműen elfecsérik azokat. Nem törődnek a templommal, úgy hogy maguk a toleráltak kénytelenek azt fentartani az imaszékek árából, valamint kegyes felajánlásokból — »dass unsern Gebrauch, dass kirchenliche Gebräuche, die einer dem andern zur Ehre zu kommen macht, auf eine Art Licitation verkauft werden, endlich durch milde Stiftungen von denen die zur Tora oder Gesetzsrolle vorgerufen werden«. A kórházat a chevra-kadisa (Brüderschaft) tartja fen, melynek kötelékébe a pesti zsidók $\frac{7}{8}$ része tartozik, még pedig heti 3 krajcár járulékkal. Ennek ellenére a bérlok a húspénzt $\frac{1}{3}$, majd 2 krajcárra emelték, míg esküvői engedélyekért (»Heiratszettel zur Gestattung einer Vermählung«) 2—16 forintot szednek. Az indokolatlan rossz gazdálkodás ellen hiába szólal fel a 12 »Genannte«, vagyis a felügyelő bizottság; az »előjárók« meg sem hallgatják őket. Épen ezért az adózók nem hajlandók a bérloket előjáróik gyanánt elismerni. Különben is ezek csak »die haftende Parthey des Pachtschillings«, vagy még határozottabb szavakkal »dahero die Contribuenten die Vorsteher in keinem Sinne für ihre Vorgesetzten, sondern blos wie Arendatores anerkennen.« Hatáskörük kizárólag csakis a bérleti ügyekre van korlátozva: »alle übrigen aber von den 12 Genannten, als den wirklichen Ausschusskörper der Judenschaft behandelt werden sollen.«

¹⁴ Htk. jk. 1813. évi 70. lap.

A bérlo-előjárók, kiknek nem csak hivatali ténykedése volt kíméletlen bírálatnak kitéve, hanem gyakran még egyéni becsületüket is gyanuba vették, megbántódottságukban a kúlhatalóságokhoz fordultak, fegyelmezetlenségükkel vádolva az egész pesti zsidó gyülekezetet. Schlesinger Izák támogatva Ullmann Mózes álmát, 1814-ben a helytartóságtól kéri előjárói tisztje alól való felmentését, még pedig azon okból »dass er von Menschen seiner Nation, welche jedoch ihme, als ihren Obern, die gebührende Verehrung leisten müssten, ofters malen bitter beleidigt, daher die Zucht der Juden sehr nachgelassen zu haben«.

A kivizsgálással megbízott Boráros János tanácsnok és Weidinger János városkapitány higgadtan itéli meg a helyzetet, melyet nem is látnak oly sötétnek és a tanácsnak jelentik: »dass übrigens die Zucht der hiesigen Juden nicht insgesamt, wie der Bittsteller überhaupt angibt, abgenommen habe, sondern... die Judenvorsteher durch einige Privat-Juden roher Erziehung zu verschiedenen Zeiten mit ungeziemenden Worten, nicht so einer Bosheit, als mehr einer rohen Gemüthsart zuzuschreibende Beleidigung ihm geschehen«.

Már-már úgy tűnt, hogy a városi urak helyesen látják a pesti zsidóság belálapotát, a félreértések elsimulnak és nyugalom tér a fiatal gyülekezetbe. A béke megteremtésére irányuló becsületes törekvés uralkodott azon gyűlésen is, mely 1815. november 26-án bizottságot küldött ki közmegnyugvást keltő újabb községi szabályzat kidolgozására. A kiküldött bizottság első sorban nagy tapintattal és jóakarattal megállapítja, hogy »sowohl von Seite der Herren Deputirten, als auch von Seite der Herren 12 Genannten die besten und reinsten Absichten für das allgemeine Beste zum Grund gelegen seyen« és hogy csak sajnálatos félreértések merültek fel a gyülekezet vezetőségének két tényezője között. Miután a bevételekről és kiadásokról szóló számadások rendben lévőknek találtak, a további békés együttműködés biztosítására 16 pontból álló ügyrend készült. E szerint:

Minden két évben tisztújítás (restauráció) ejtendő meg. Az összes kontribuensek adózásuk mérve szerint három osztályba soroztatnak.¹⁵ Az első osztályból 19, a másodikból 20, a harmadikból 10, összesen 49 »Wahlmänner« választandó. Ezek sorából azután választanak 5 előjárót (Deputirte, Vorsteher oder Wirtschaftsleiter), 1 ellenőrt, 1 pénztárost, 12 »Genannte«-t, míg a többi 30 tag »machen den ganzen Körper der sämtlichen hier wohnenden Tollerirten Judenschaft aus.« A két magasabb kor-

¹⁵ Az adófizetés szerint való három osztályba sorozást már a budai helytartótanácsnak II. József császár rendeletére 1787. márc. 27-én kiadott szabályzata is ismeri (Venetianer: i. h. 188. l.).

mányzási szervbe tartozók nem lehetnek egymással közeli rokonságban. A szabályzat pontosan megállapítja a községigazgatás három tagozatának ügykörét. Azon elv van keresztlül vezetve, hogy a »Deputirte«, vagyis előjáróság beszámol a 12 »Genannte« tagozatnak, ez pedig a »Dreissiger«-nek tartozik felelni. Az előjárók egymás között egyenrangúak, tovább is kezeli a városi bérletet, védik a helybeli zsidók érdekeit, rendben tartják a gyülekezet pénzügyeit és felügyeletet gyakorolnak »über alle Domestiken.« Költségeik fedezésére személyenként évi 200 forint fizetést hűznak, az ellenőr és pénztáros 150—150 forintot kap.¹⁶ Pénztáros csak írni és számolni tudó ember lehet, ki sajátkezüleg vezeti a számadási könyveket. A jegyzőkönyvet egy esküt tett »Notare« vezeti, kinek kötelessége minden ülésen jelen lenni és »bey allen Vorfälle, wenn er sich eines Prothokols zu entsinnen weiss, welches für oder wieder den Gegenstand ist, frey vorzutragen.« Feuchtmann Simon, előbb óbudai tanító, volt ez időben a jegyző »Notar bey der Judenschaft.«¹⁷ A jegyzőkönyv lapjait át kell fűzni »unter den Sigel des Rabbiners und Juristen.«¹⁸ Die 12 Genannte sind eigentlich in Namen aller hier wohnenden Tollerirten die controlirende Parthey gegen die 5 Deputirten. Kiválóan fontos ügyekben, városi bérletnél vagy »Religionsvorsteher« (rabbi) választásánál az egész 49 tagu testület szótöbbséggel határoz. »Um aber auch in diesen Fächern sitsam und anständig vorzugehen, soll der Gegenstand was er auch immer seyn mag, durch votum majorum entschieden werden, und was durch Mehrheit der Stimmkugeln bestimmt wird, muss unveränderlich beschlossen und Prothokoliert bleiben und darf unter keiner erdenklichen Art abgeändert werden.«

Tervbe volt véve egy templomi ügyrend készítése is »wodurch alle in der Sinagog schuldige Andacht und Achtung gegen die Sinagog-Vorsteher, so wie von diesen letztern gegen dem ganzen Sinagog Publikum strengst beobachtet werden soll.« Egyébként a »Sinagog-Cassiers oder sogenannte Gaboim«, kik az esketési és a »cháber« címért »Ehren Ruf, oder sogenannte Chowers« járó díjakat szedték be, tovább is jogosultak erre, hogy az átutazó érdemes szegényeket legyen miből támogatni.

Előrelátólag arról is történt gondoskodás, hogy ha a hatásköröket pontosan megállapító ezen ügyrend ellenére vizsaly tá-

¹⁶ A bánáti zsidók számára 1776-ban kiadott és nyomtatásban is megjelent »Juden-Verordnung« 25. §-a is fizetési rendet az előjáróknak »Juden Vorsteher eine Dozeur pr. 50. fl.«.

¹⁷ Mandl: A pesti izr. hitközség VI. osztályú elemi fiúiskolájának története, 5. l.

¹⁸ Juristen, a rabbisági ülnökök.

madna a vezetők között, az lehetőleg békés úton egyenlítették ki. Külső hatóságok csak közös megállapodással vehetők igénybe. »Obschon vermög alle diese Einleitungen und... Ordnungen die beste Harmonie und Eintracht zwischen die Deputirten und 12 Genannten, also auch 30-ger nebst Cassier und Controlor mit all Gewissheit zu hoffen ist, so wird dennoch zu Vermeidung wieder vermutlich einschleichende Gehässigkeiten festgesetzt, dass es jeden Deputirten und 12 Genannten also auch denen 30-ger und Cassier samt Controlor zur Pflicht seyn solle, in Dienstverwaltungen und in jeder Versammlung einander anständig und mit Art an und zuwieder sprechen, und auf keinem Fall mit Ausartung und Grobheiten anzufahren. Sollte jedoch wieder allen Vermuthen dennoch ein Deputirter von einem 12-er, oder 30-ger, oder einer von beyden letztern von einem Deputirten durch unanständige Worte beleidigt werden, so müssen alle übrigen Amst- Personalen alle mögliche Mittel anwenden, die Zänkpартeyen also gleich, oder so bald es möglich ist, wieder zu versöhnen, und die Streitsache ganz bey zu legen, damit keine höhere Behörde belästigt werde. In Fall aber der beleidigte Theil nothgedrungen höheren Ortes klagen musste, so ist dieser Weg von die Deputirten und 12 Genannten und 30-ger mittelst Protokoll zu bestimmen, damit der Klagende keine Vorwürfe von allgemeinen ausgesetzt seyn solle.«

A szabályzatot az 1816 június 23-ki közgyűlésen לפני חמשה עשר ימים is felolvasták, majd egyhangúlag מלא בפה elfogadták és jóváhagyás céljából a városi tanácshoz felterjesztették, mire az előljárásság leköszönt, hogy helyet adjon az új szabályzat alapján megválasztandó előljárásságnak.

A tanács tovább is vitte a szabályzatot a helytartósághoz, de elmulasztotta azt véleményező záradékkal ellátni. A helytartóság ezért 1817 április 29-ki határozatával az egész szabályzatot félre tette és a tanácsra bízta új választás kiírását.¹⁹

Erre Fellner Benedek városkapitány 1817 július 26-án közlírté teszi: »Auf Magistratual Veranlassung wird morgen, am 27-ten 1. Monats, das ist Sonstags Nachmittag um 2 Uhr die Restauration der Ausschuss Männer in den sonst gewöhnlichen

¹⁹ »Stabiliendum pro restauratione primorum gremialium Citis hujus Judsorum terminum ab Eiusdem activitate pendere; quod vero submissum Projectum futuara eorundem Judeorum rationa Communitatis suae Coordinationis per ipsam Judaicam Communitatem elaboratam concernit: hujus usum eo minus hic loci fieri posse, cum Idem Civicus Magistratus intuitu illius nullam deprimat opinionem, sed et nullam adducatur Motivum, cur a Coordinatione Communitatis Judaicae hujusque in Cite hac usu recepta recedendum foret.«

Zusammenkunfts-Zimmer fürgenommen, wozu also alle tolerirte ohne Weigerung unausbleiblich zu erscheinen und ihrer Schuldigkeit nach zu kommen haben.« A gyülekezet tagjai azonban nem akartak a régi, elavult szabályzat alapján választani, passzív rezisztenciába állottak, a választáson csak gyéren jelentek meg, úgy hogy az nem is volt megtartható. Boráros tanácsnok és Fellner kapitány erre a távolmaradottakat, az alkotmányos jogokkal és kötelességükkel nem élőket a zsidó kórház javára fizetendő 10—10 forint bírsággal sújtotta és augusztus 17-re újabb választást tűzött ki. A gyülekezet ellenállása megtörtött és a kénytelen-kelletlen megtartott választáson előjárók lettek a régebbi Ullmann Mózes, Mauthner Ádám és Breisach Izsák mellett az 1780-ban Óbudán született Kohn Herman terménykereskedő, az 1775-ben Aradon született Rosenfeld Leopold gabonakereskedő, az 1780-ban Óbudán született Koppel Móric terménykereskedő és az 1779-ben Német-Keresztúron született Leitner Jakab nagykereskedő. A tanács a választást jóváhagyta és az új vezetőség hatáskörét, illetőleg a gyülekezet kormányzásának ügyrendjét következőkben állapítja meg:

»Die Geschäfte, mit welchen die Ausschussmänner und mit diesen nach der bestehender Vorschrift gelegentlich auch die 12 Männer beauftragt sind, erstrecken sich auf Folgenden: Auf die bestehende Bethäusern, und ihre Kirchen-Väter, welche nur aus tollerirten bestehen können. Auf das Krankenhaus. Auf alle Verbrüderungen, deren Vorgesetzte hinsichtlich der Ordnung und Leitung der Ausschussmänner untergeordnet sind. Auf die Arenda und der Sub-Arendatoren. Auf die an Fremde zu bewirkende Pässe. Auf Copulationen. Auf alle Arten öffentliche Attestate, welche nur mittelst der Unterschrift der Ausschussmänner Gültigkeit haben können. Auf alle unter welchen Namen es immer seyn mag zu haltende Zusammenkünfte, die wenn sie ohne Genehmigung der Vorsteher gehalten werden sollten, scharf geahndet werden. Auf die Anzähle der Gemeinde Domestiken und ihrer Besoldung. Auf den Königl. Cameral Tax.« Az ügyrendet a városkapitány 1817 október 1-én tette közzé és van Herjn Herrn M. Ullmann Grosshändler is Pest» címzett levélben tudatja, hogy az minden zsinagógában kihirdetendő.

A zsidó közönség, mely az 1815. évi szabályzat életbeléptetését remélte, nem volt nagy bizalommal a régi ügyrend alapján megválasztott előjárókhoz, intézkedéseiket semmibe sem vette, sőt gúnyos megjegyzésekkel kísérte. Csakhamar felbomlott a rend s alig három havi hivatalviselés után kénytelen volt az egész előljárásság 1817 november 20-án leköszönni. A tanács azonban nem vette tudomásul a lemondást, az előljárásságot nem mentette fel hivatala alól, minek folytán csak tovább is tartott a békétlenkedés, a zűrzavar.

A belső ziláltságnak tudható be, hogy a gyülekezet kifelé sem tudott kellő tekintélyre szert tenni. Sajnálatos módon mutatkozott ez meg 1820-ban, midőn a pesti zsidóknak két törekvése is hajótörést szenvedett, még pedig a bérleti kötelezettség alól való mentesülés, valamint a községgé való tömörülés elismertetése.

A pesti zsidók 1820 január 22-én, amikor már 594 család tartozott a gyülekezethez,²⁰ Wahnmann Izráel rabbinál tartott tanácskozásból kifolyólag Böhm János ügyvédet bízta meg annak keresztyénvitelével, hogy végre szűnjön meg a bérleti kötelezettség és hogy jogukban álljon szabadon, minden bérleti díj fizetése nélkül a kóser vendéglőt fentartani, rituális húst és bort kimérni »dass ihnen die Garküchel und koscher Wein Schank, wie auch die übrigen Beneficien ohne Zahlung überlassen werde.« Mihelyt azonban a pesti városház urai Tirnberger András tanácsnok jelentéséből tudomást szereztek a zsidók megmozdulásáról, megtették a kellő ellenintézkedéseket és sikerült is nekik a bérlet eltörlésére irányuló törekvéseket megfűszárítani.

Midőn pedig az előjárók egyik beadványukban a »Juden-Gemeinde« kifejezést használták, Seeber Károly városkapitány reájuk ír: »An die Vorsteher der hiesigen Judenschaft. Zu Folge magistratual Bescheid von 3-ten August lauf. Jahres (1820), haben die Vorsteher der hiesigen Judenschaft, wenn sie Schriften in Namen aller hiesigen jüdischen Religionsgenossen unterschreiben, in der Folge nicht mehr zu schreiben Vorsteher der hiesigen Juden Gemeinde, sondern statt der Wörter Juden Gemeinde zu schreiben Judenschaft. Bittschriften unterzeichnet mit den Wörtern »Von der Pester Juden Gemeinde« statt »von der Pester Judenschaft« werden nicht angenommen.«

A pesti zsidók előjárói a következő évben, 1821. október 20-án Ferenc császárnál kérelmezik a községgé alakulhatás jogát »an Platz sotherer Vorsteher, sich in eine ordentliche Gemeinde, unter einem Richter und Geschworenen formiren zu dürfen.« A felségfolyamodványban elmondják, hogy a szervezetlenség következtében »besonders Menschen von roherer Erziehung und der untern Klassen zu Marktzeiten so namhaft ist, durch dieselbe so schwer in Zaum und Schranken, und zur gehörigen Subordination verhalten werden können, daher die manigfaltigen Spaltungen, selbst unter der besseren Klasse, der ewige Zwist, Uneinigkeiten, und schädliche Auftritte, wodurch die städtische Gerichtsbehörde, so wie auch höhere Stellen, so viel mal und oft behelligt werden müssen, da es kaum mehr jemand von Ansehen unter ihnen giebt, die Vorsteher seyn wollen, weil es ihnen unmöglich ist, und Mangel einer Zusammenhaltung und nöthigen Einverständ-

niss zu wirken, wodurch auch ihre frommen Anstalten ganz zu Grunde gehen müssen.« A községgé alakulás nem azt jelenti, hogy a zsidók ki akarják magukat vonni a városi közigazgatás vagy törvénykezés alól, csupán csak azon ügyekre volna vonatkozással, melyeket úgy a vallási törvények, mint a felsőbb helyen meg erősített és jóváhagyott instrukciók megengednek. »Da sie weit entfernt sind, als Gemeinde sich einer Rechtsverwaltung, es sey mit den Criminalen, oder mit einer besondere Gerichtsbarkeit anzumessen, sondern der Städtischen in allen gehorsam und unterthänig bleiben, und nur solche Angelegenheiten unter sich schlichten wollen, die ihnen ihre Religionsverfassung und eine zu ertheilende höhern Orts bestättigte, Vorschrift und Instruction erlauben wird, so wird die städtische Gerichtsbarkeit auf keine Art beeinträchtigt.«

A községgé alakulás felsőbb engedélye nem érkezett meg, ellenben a belső egyenetlenség, melyre a felségfolyamodvány is hivatkozott, teljes erővel kiújult, még pedig éppen a gyülekezet vezetésére hivatott rétegeiben. Ullmann Mózes és az 1769-ben Mórton született Rosenthal Salamon, a legtekintélyesebb pesti zsidó családfejek ellenségeskedésbe keveredtek egymással és szenvedélyes hangú, árulkodó beadványokkal vádolták be egymást a külső hatóságoknál, nem kimélve még egymás egyéni becsületét sem.²¹

A budai helytartóság is szükségesnek látta 1824. március 9-én a városi tanácshoz leírni: »Übrigens da aus dem untern 8-t. Febr. 823 erstatteten Bericht der exmittirten Magistrats Ráthe ersichtlich ist, dass unter den Mitgliedern der Jüdischen Gemeinde bestehende Misshelligkeiten und Streitigkeiten herrschen, und

²¹ Ullmann Mózesnek segítségére jött a kitért Kollmann Károly, előbb zsidó tanító, utóbb hites héber fordító és censor, abban az időben Ullmann szolgálatában álló kereskedelmi alkalmazott, kivel Rosenthal Salomonnak fia, Rosenthal Izsak a városi tanácshoz 1822. nov. 13-án intézett beadványban kiméletlenül bánik el: »Johann Carl Kollmann, der eben wider mich als Kläger und Zeuge auftritt, und sich einen Professor nennt, war nie Professor, sondern Normal-Lehrer, oder sogenanter Petagog einer aus kleinen Kindern bestehende jüdische Normal-Schule allhier...« Rosenthal kéri »den Johann C. Kollmann aber, da er sich schon nunmehr der jüdischen Religion entdediget hat, strenge zu vermahnen, dass er sich hinfüro in Judengeschäfte nicht mengt.« Rövid idő múlva maga Ullmann Mózes is kitért a zsidó vallásból, magyar nemes lett és megalapította a Sziányi családot (Lőw: i. h. 108. l.). A pesti zsidóknak a türelmi adó mérséklését kérő 1828. dec. 20-ki beadványa el is panaszozza: »einige, und zwar sehr bedeutende Patenten zum Christenthum übergegangen.« (Pesti hitk. levéltára Zsp. 22.).

²⁰ A pesti hitk. levéltárának konskripciók könyve.

hieraus in Verhandlung ihrer Angelegenheiten äusserst nachtheilige Folgen entstehen können, wird dieser Magistrat dieselben zur nothwendigen Eintracht und Mässigung, insbesondere aber, zur schuldigen Folgeleistung gegen ihre Vorgesetzten streng und ernstlich ermahnen.^{21a} Az Ullmann-Rosenthal perpatvar, elmúltával le is csillapodtak a felzaklatott kedélyek s nyugodtabb mederben folytatótt a gyülekezet élete és alkotmányának kialakulása.

A pesti zsidó gyülekezet akkori vezetőinek dicsegetésére válik, hogy a széthúzás szomorú éveiben sem szüntek meg az istentisztelet, iskola és kórház felé irányítai gondoskodásukat. Az 1824. április 24-én tartott nagygyűlés királyi engedély alapján kötelező határozatképen kimondotta, hogy mindenki tartozik gabella-többlet (Koscherfleisch-accis) fizetésével az intézmények fentartásához hozzájárulni. Közel négy évtizeden át ezen közvetett adó szolgáltatatta a gyülekezetnek fő jövedelmi forrását és rakta le intézményeinek anyagi alapját.

A bérlo-előjárók »die ehreame dis — Städtische Herren Arendal-Deputation« 1825-ben szerződésileg albérletbe adják a kóserhús kimérési jogot egy pesti polgári mészárosmester társulatnak, amely arra kötelezi magát, hogy a kóserhús vásárlókon behajtja és a bérlo előjáróknak beszolgáltatja a hús accisát. A szerződés egyébként következőt is tartalmazza: »Nachdem das Koscherfleisch ein Religions Artikel ist, so machen sich benannte H. Fleischhacker schuldig, hinsichtlich des Koschers, die Verfügung und Anordnung, welche von Seiten dem hiesigen Rabiner wegen dem Koschersach veranstaltet und getroffen werden wird, nach denen Vorschrift handeln zu müssen.«^{21b}

A gyülekezet tagjai szívesen áldoztak az intézmények fentartására, melyek pedig az egész ország zsidóságának állottak rendelkezésére. A nyomasztó türelmi adó könnyítését kérő 1833. szeptember 26-ki folyamodvány elmondja: »Die Pesther Israeliten müssen wegen den, zu allen Jahreszeiten, besonders aber auf den Pesther Jahrmärkten aus allen Gegenden Ungarns zusammenströmenden Juden nicht nur für ihren eigenen Gebrauch Synagogen von weit grösserem Rauminhalt, sondern auch ausserdem im Sinne der Allerhöchsten Verordnungen für die Marktbesuchenden Juden, ein zum Religions-Ritus nöthiges Locale zu hohen Miethzinsen, und die hiezu erforderlichen kostspieligen Individuen, als Schächter, Rabbinats und sonstige zum Cultus und Gemeindeverwaltung nöthige und gehörige Dienerschaften, ohne aller zu erwartende Entschädigung herbeyschaffen. Das mit einem grossen Konstenaufwand bestehende Pester Israel. Spital ist das ganze Jahr hin-

durch fast blos mit fremden, in Pesth erkankten Israeliten angefüllt, welche zu dessen Erhaltung nichts beytragen können, indem es blos arme Leute sind«.

Kötelességtudás és áldozatkészség, nem pedig anyagi jólét volt az, ami lehetővé tette az intézmények fentartását. A gyapjával, dohánnyal és gubaccsal kereskedő pesti zsidók ugyan jó módúaknak akartak feltűnni. »Viele Pesther Israeliten haben durch falsche Scham verleitet, ihren jährlichen Hausbedarf aus der Ursache überspannt angegebe, um scheinweise für reich, oder wenigstens für wohl bemittelt zu gelten; theils um sich Handels Credit zu erwerben, oder ihre Kinder gut zu versorgen, theils aber um zu vortheilhaften Lieferungsgeschäften gelangen zu können«. A valóságban azonban cifra nyomorúság volt közöttük, »unter einen glänzenden Elend seufzend«, amit lakásviszonyaik igazolnak legjobban. »Viele Pester Israeliten Familien zahlen meistens 60—80 Fl. Cm. Wohnungszins, weil sie in Pest auch die kleinsten Quartieren nicht billiger bekommen können... diese Leute entweder ihre ganze Wohnungen, oder den grössten Theil davon an fremde Marktbesucher ihrer Nation während der 4 Pester Jahrmärkte überlassen, welche ihnen den grössten Theil des für die Wohnung ganzjährig zu entrichtenden Zinses beysteuern.«²²

A városi bérlet 1828-ban lejárt s ennek megújítása »a Licitation der Khaarkuchel Arenda« jelentette a restaurációt, a tisztújítást is. Boráros János helyettes polgármester és Eichholz János városkapitány jelenlétében 1828. május 11-én zajlott le a választás, még mindig a régi ügyrend előírása szerint, mely pedig már 1815-ben is elavult volt. Bár az új bérlet 6 évre szült és így a bérlo, illetőleg előjárók is 6 évre lettek volna megválasztandók, a városi hatóság nem akarta sem az előjárókat ily hosszú időre hivatalviselésre kényszeríteni, sem pedig a gyülekezet tagjait az esetleg közben mások felé irányuló bizalom kifejezésének lehetőségétől elűzni. Ezért úgy intézkedett, hogy a választás csak 2 évre szőljön »dass zur Erleichterung der Herrn Ausschussmänner, welche nämlich ihre Dienste dem Wohl der Nation widmen, so auch der Nation frey stehe vor Ausgang des auf 6 Jahren gemachten Contractes, nach Verlauf der ersten und zweiten Zweijahren, eine neue Wahl zu fordern«. Egyébként a tanács kimondotta, hogy az előjáróságban nem ülhet egyszerre apa meg fiú és hogy senki sem viselhet két tisztséget. Előjárók lettek a régiéik közül Breisach Izák és Mauthner Ádám, továbbá az Ullmann Mózes peréből ismeretes Rosenthal Salamon, azután az 1770-ben Óbudán született Koppel Gerzson terménykeres-

^{21a} Latin eredetiből egykorú német fordítás. (Htk. levéltár Szt. 1.).

^{21b} Htk. levéltár Szt. 9.

²² Htk. levéltár Zsp. 37.

kedő, az 1786-ban Pesten született Bauer Móric nagykereskedő, az 1793-ban Pozsonyban született Ullmann Sámuel terménykereskedő és az 1775-ben Aszódon született Mandl Zélig terménykereskedő, kik a türelmi adó ügyében készült egyik okiraton így nevezik magukat »Magistraliter ernannte hiesige Israelitische Vorstehera.«²³

Az új előjárásnak legbúzóbb tagja az akkor 42 éves Bauer Móric, kinek kiváló érzéke volt a külső és belső rend megteremtéséhez, ami eladdig bizony hiányzott a növekedő gyülekezet vezetéséből.²⁴ Nyomban hivatalba lépése után több jelentős ügyrendi javaslatot tesz. A külső »dekorum« okából kívánatosnak tartja, hogy »dieses unser Sitzungs-Zimmer soll einem Bureau gleichen, soll daher ausgemahlet, der Tisch mit grünem Tuch überlegt, für alle Beysitzer bezeichnete Sesseln, Schreibzeugen, einen Archiv-Kasten geschafft werden«, még pedig az előjárók saját költségén. Bár az előjáróság tagjai egyenranguk egymással, mégis célszerű, ha három havonként elnököt választanak a maguk sorából. Minden vasárnap délelőtt rendes előjárósági ülés tartandó, rendkívüli ülésre az elnök nyomtatott meghívóban hívja össze az előjáróságot. Az előjárósági ülésben, mely mindenkori az előző ülés jegyzőkönyvének felolvasásával kezdődik, csak állva szabad beszélni és csak többségi szavazattal hozott határozatok érvényesek. Minden ülésen jelen van a titkár. »Der Notair hat weder votirende, noch berathende Stimme, sondern ist blos da, um die Feder zu führen, so dass er als Organ der ganzen Versammlung dient«. A hivatalos ügyiratok részére rendszeres irattár létesítendő.²⁵

Jellemző az akkori közfelfogásra, hogy ezen természetes és szinte nélkülözhetetlen javaslatok megtételénél szükségesnek tartja Bauer mintegy félve védekezni: »Ich will hier keines Falles als ein Reformator gelten, sondern die Nothwendigkeit erheischt eine Ordnung-Verhaltens-Regel, welche sodann als legale Gesetze übergehen«.

A külső rendre vonatkozó szabályok után Bauer, aki mellett Mandl Emánuel »Notär der Judenschaft allda« állott, a követ-

²³ Hitközségi levéltár Zsp. 20.

²⁴ 1828. aug. 10-én így ír Bauer a válaszműny egyik tagjához: »Ich, als hier geboren und erzogen, fühle umso lebhafter das Bedürfniss, das allgemeine Wohl meiner hiesigen Glaubensgenossen (zu fördern.). Dass bey Einigkeit und Offenheit die Sachen des Volkes und überhaupt des Judenthums in meiner Vaterstadt sich besser vorgestellt hätten, bedarf keine fernere Erwähnung«.

²⁵ Fontosabb beadványok megszerkesztésére, valamint az irattár kezelésére keresztény ügyvédet alkalmaztak. (Hitk. jk. 1829. év 56. és 89. lap.).

kezökben körvonalozza az előjáróság ügykörét: Szegényügy, a kórház vezetése, a »nagy zsinagóga« és a kisebb templomok (Nebenschulen) közti viszony rendezése, a normál iskola gondozása, a »Tolleranz-Kassa« kezelése, az alkalmazottak (Domestiquen) fizetésének megállapítása, a pénzügyek ellátása, bevétel és kiadás egyensúlyban tartása. Végül annak szükségét hangoztatja, hogy a gyülekezet teljes szabályzata korszerűen alakíttassék át, miáltal a pesti zsidóság ügyeiben fokozatosan be fog állani a rend.

Rabbisági ügyrendet is készített. A rabbiság tagjai²⁶ változó sorrendben végzik az esketési funkciókat. Vallási kérdések fölött csak közösen tartott ülésben dönthetnek. Hivatali helyiséget kapnak, hol egy szolga is rendelkezésükre áll. Minden hétkor egyik meghatározott napján, valamint a négy pesti vásár napjain d. e. 10-től 12-ig és d. u. 3-tól 5-ig fogadják a feleket. Jegyzőkönyvet héber nyelven, születési anyakönyvet németül vezetnek.²⁷

Miután az előjáróság elfogadta a Bauer-féle javaslatokat, a 7 előjáró és a 12 válaszműny tag 1828. augusztus 17-iki közös tanácskozásban tisztázta az egymáshoz való viszonyát. Az előjáróság a gyülekezetnek igazgató szerve (dirigirender Theil), a válaszműny az előjárósággal együtt a határozatot hozó szerv (beschliessender Theil). Az előjárók tarthatnak ugyan külön üléseket, de fontosabb ügyekben csak a két szerv közös tanácskozásban hozhat érvényes határozatot, még pedig legalább 11 tag jelenlétében; hacsak 10 tag jelent meg, akkor az elnöknek kettős szavazata van. Újabb pénzkidadások és alkalmazottak felvételének kimondásánál az összes ittlakó tolerált és kommoráns zsidók oly módon hallgatandók meg, hogy mind a három adózó osztály »nämlich alle jene, welche von 4 Fl. aufwärts Contribution zahlen« 10—10 tagja közgyűlésbe (allgemeine Versammlung) hívatik. A közgyűlés egyharmada sorshúzás útján minden évben kicserélődik, miáltal majdnem minden adózó részt vesz a kormányzásban. »Durch diese Einrichtung ist allen möglichen contra Carierung vorge-

²⁶ A főrabbi állás Wahrmann Izraelnek 1826. évi elhalálózása óta betöltetlen volt. Oppenheimer Simon, Brill Azriel és Kunitzer Mózes rabbisági ülnökök voltak akkor a rabbiság tagjai.

²⁷ A születési anyakönyveket egyébként Schwab Löb főrabbinak 1836. évi hivatalba léptéig a valóságban a titkár vezette (Hitk. jk. 1829. év, 50. lap 2. szám.). A növekedő gyülekezetben illetéktelen zugarabbik is bukkantak fel, akik ellen az előjáróság kiméletlen szigorral lépett fel. »Wegen des durch Polnischen Juden geschehenen Eingriffes in den Rabbisnats-Rechten, wurde sowohl eben durch öffentlicher Publication, sowohl denselben, als jeden nicht dazu gesetzlich allhier Befugten der schärfste Verbot und die bevorstehende gesetzliche Bestrafung Kund gemacht« (Hitk. jk. 1829. év 46. lap 3. szám.).

beugt. Diese 30-er Stelle solle circuliren, womit fast alle Contribuenten mit Gange der Zeit theilhaft werden kämen; sie werden gewählt 10 von 1-ten, 10 v. der 2-ten, und 10 v. der 3-ten Classe der hiesigen Contribuenten durch Verlosung, wovon alljährlich $\frac{1}{3}$ dieser 3 Classen durch Verlosung abzutreten und andern ihren Platz einzureumen haben sollen.

A városi tanács 1828. október 25-ki ülésében tudomásul vette ezen ügyrendet, mire december 2-án tartott közgyűlés visszatért a Bauer által megpendített tervhez és egy 15 tagú bizottságot küldött ki a gyülekezet teljes kormányzását magába foglaló általános szabályzat kidolgozására. A közgyűlés bizalma jeléül a bizottságnak minden javaslatát már előre is elfogadottnak jelentette ki és az erről felvett jegyzőkönyv ünnepélyesen mondja: »So geschehen im Gemeinde Zimmer, Pest den 2. Dezember 1828«. De azért még öt évig is elhúzódott az alapszabályok életbeléptetése, mert csak 1833-ban készült el a teljes községi szabályzat. Addig pedig az évek során kialakult, illetőleg a tanács által 1817-ben kiadott ügyrend alapján folyt a gyülekezet kormányzása és ügyvezetése, mely szerint még mindig a városi bérlok egyuttal az előjárók is.

Az 1830. évi tisztujtásnál, melyet Boráros és Eichholz jelenlétében július 11-én tartottak meg, a régi előjárók közül Breisach Izsák, Bauer Móric és Mandl Zelig újra megválasztottak, míg az előjáróságnak új tagjai lettek az 1775-ben Nikolsburgban született Ponczen Ábrahám nagykereskedő, az 1779-ben Baján született Stern Márkus terménykereskedő, az 1792-ben Pozsonyban született és 1809. óta Pesten lakó Ullmann Gábor nagykereskedő, Ullmann Mózesnek öccse és veje, végül az 1786-ban Szegeden született Wodianer Sámuel nagykereskedő. Megválasztatott még a választmányt jelentő testületnek 12 tagja, továbbá az árvavagyon kezelésére 3 kurátor és a királyi adónak (taxa cammeralis) egy behajtója. A közgyűlés jellegével bíró 30 tagú testületnek a három adózó osztály sorából való megválasztását, mint újítást, a városi kiküldöttek nem engedélyezték.²⁸

Az elnöklést az előjáróság tagjai három havonként felváltva gyakorolták s határozatilag kimondták, hogy amely előjáró 3 egymás után következő ülésről indokolatlanul elmarad »so wird dessen Votum als Mitglied nicht mehr für die Dauer der Amtirung beachtet«.²⁹

²⁸ Megható az új előjáróság 1830. július 13-án tartott első üléséről szóló jegyzőkönyvnek első pontja. »Herr M. Bauer überreicht dem H. Isaac Breisach im Namen der übrigen Mitglieder eine Mesusa und verehrt ihn damit, durch Aufschlagen derselben an die Thür-Pforte des Sitzungszimmer einzuweißen, welches auch erfolgte.

²⁹ Htk. jk. 1830. év 82. lap 11. szám.

A 19-ik század első 3 évtizedének sok ingadozása és izgalma után a pesti zsidóságban végül mégis csak urrá lett a rend és nyugalom, úgy hogy az előjáróság közmegebecsülésben állott a gyülekezet tagjai előtt, ami nélkül közületnek vezetése el sem képzelhető.³⁰ Midőn egy izgága hittestvér az előző évek szokását követve, tiszteletlenül viselkedett az előjárókkal szemben, nem talált többé pártolókra, sőt az 1831. november 21-én tartott népes gyűlés négy évre eltöltötte őt mindennemű tisztség viselésétől és ugyanennyi időre kizárta őt az összes gyűlésekből. Két év múlva pedig, 1833-ban, amidőn egy másik rendbontó tett kísérletet szembeszállni az előjárósággal és azt ok nélkül megrágalmazta, a közhatóság két napra el is zárta őt.³¹

A rend megteremtésében az előjárók, főleg Ullmann Gábor buzgalmán kívül elvéghetetlen nagy érdeme van Barnay Ignác (eredetileg Braun Náthán) titkárnak, előbb két évig magyar tanító, majd 1833-tól 1875-ig tartó több mint négy évtizedes hivatalviselésével a község felépítésének egyik fő tényezője.³²

II. Juden Gemeinde.

A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának és szervezetének fejlődése 1833-ban, amikor már 1343 család tartozott kötelékébe, új fejezethez jutott. A hívek is, meg a külfatóságok is elérkezettnek látták egy korszerű alapszabály megalkotásának idejét. »Die von den Pesther Israeliten erlangten traurigen Resultate der frühern regellosen Verwaltung der hiesigen Gemeindeangelegenheiten — mondta egy 1833. évi jegyzőkönyv — machten endlich das Bedürfniss höchst fühlbar, für alle Verwaltungs-Zweige und Ämter der hiesigen Gemeinde geregelte, von Vernunft und Erfahrung begründete Reglements und Vorschriften zu besitzen; damit die von nun an zu wählende Gemeinde Vertretung, welche unter den frühern misslichen Verhältnissen nicht gehörig wirken und auch nicht in dem gebührenden Ansehen stehen konnte, sich genau nach diesen Vorschriften-Maasregeln, welche für alle Ereignisse als richtige Wegweiser und Richtschnur gelten sollen — zu halten — und dadurch die so sehr nöthige gute Ordnung und Regelmässigkeit im einzelnen, wie im allgemeinen für immer bezweckt werde.«

³⁰ A belső megbékülést jelképezi a gyülekezetnek akkor készült ovális alakú pecsétje, felül »Concordia« körirattal, középpontban egymást barátság szorító két kéz, alul pedig pálmaágakkal körülvett címer »Pester I. G.« bevésszel.

³¹ M. Zs. Szemle 1933. évf. 261. lap.

³² Reich: Béth-El III., 135. lap.

Ennek folytán a helytartóság utasítására a városi tanács körlevélben kérdést intéztetett az összes helybeli zsidókhoz, kívánatosnak tartják-e új szabályzatok megalkotását. Miután ezek aláírásukkal igenlő választ adtak, az 1832 február 28-án gyűlésbe hívott összes családfők Boráros János, Szepessy Ferenc, Eichholz János és Havas József tanácsnokok jelenlétében megvitatták és elfogadták a bemutatott községi alapszabálytervezetet.³³

A szabályzat elsősorban eltörli azon elavult, egyébként is nehézkes és ily nagy gyűlekezetben alig keresztülvihető eddigi gyakorlatot, hogy minden fontosabb ügy megtanácskozásához az összes ittlakó zsidók hívassanak egybe. E helyett a képviselői rendszert honosítja meg, mely azonban tág teret enged a szabad választás elvének. A városi hatóság minden 3 évben tisztújító nagygyűlésbe hívja az összes helybeli tolerált és komoráns zsidókat, akik a 3 adózó osztályból (bemittelt, minder bemittelt, ärmere Classe) 30—30, összesen 90 egyént neveznek meg. Ezen első választó testület »Wahlkörper«, saját kebeléből osztályonként 10—10, összesen 30 képviselőt (Wahlmänner, Decemviri) választ. Ez a második választó testület a teljes 90 tagú testületből 12 választmányi tagot, 2 árvaatyát, 2 kórházatyát és 5 előljárót választ, kik közül kettőnek elnöki joga van (Vorsitzer).

A gyűlekezet végre tehát felszabadult a bérlők évtizedes uralma alól. Többé nem az »Arendatores« a község előljárói, hanem azok a hittestvérek, akik mellett megnyilatkozik a közbizalom. Wodiáner Sámuel és hat társa »Arendatores der städtischen Ritual-Gefälle und die dieselbe leitende Oeconomische Commission« megkísérlik ugyan veszendőbe menő hatalmukat megmenteni és siettek a városi tanácsnál tiltakozni az új szabályok ellen. A helytartóság azonban a gyűlekezet összességének akaratát tekintette mértékadónak és 1833 január 2-án jóváhagyta az alapszabályokat, azzal az utasítással, hogy az összes községi szervek számára pontos ügyrend készíttessék. Öt évig is eltartott, míg a szertartásra, a tanügyre, a hagyatékok és árvavagyon kezelésére vonatkozó teljes ügyrend kiépült, úgy, hogy az előljáróságnak csak 1838 február 2-ki ülésén volt megállapítható, hogy »die von der Ehrsamen Gemeinde ausgearbeiteten und von Löbl. Magistrat approbirten Statuten und Instructionen, auch von Seiten

³³ Reglementi projectum, debito modo per Commissionem Magistratualem, audita, in quantum oportuerat, tota etiam Judaeorum Communitate, cunctis quippe Judaicis Patribus familiis ad indictam hoc fine Sessionem convocatis, elaboratum, subin Civici Magistratus ulteriori Scrutinio exhibitum.

is a hitközség intézményeinek fennállását biztosítani. De annál ellenségesebb szemmel kísérte az előljáróság munkálkodását a Schossberger-csoport, mely kénytelen visszavonulása felett nem tudott oly könnyen napirendre térni. Hirschler egy még említendő, 1863 március 26-ki beadványában habozás nélkül ki is mondja: »gibt es doch in einer Gemeinde von solcher Ausdehnung an Seelenzahl, wie die Hiesige ist, genug widerstrebende, ja feindliche Elemente, die theils aus übel angebrachtem Ehrgeize, aus Eitelkeit, aus persönlicher Gehässigkeit, oder auch aus selbstsüchtigen Motiven anderer Art sich geltend machen, wo nur eine Gelegenheit geboten wird.«

A politikai életben gyorsan véget ért a »kis szabadság« és a hitközségi életben is új erőre kaptak a Schossberger köréhez tartozó politikai ösdi felfogásúak, kik az abszolutizmushoz visszatért közhatalmáknál szíves támogatásra leltek.⁵⁹ A helytartótanács épen az általános politikai viszonyok hatása alatt 1863 március 12-én kimondja, hogy a pesti hitközség szabályainak »keletkezési módja, valamint az azok alapján tettelegesen behozott jelenlegi községi igazgatás törvényszerűnek nem mondhatatik«, mert azokat csak a városi hatóság vette tudomásul, nem pedig a kormány. Ezért elrendeli a helytartótanács, hogy »az 1860. évbeli hitközségi legutóbbi törvényes előljáróság és képviselőség összes tagjai«, tehát a Schossberger-féle előljáróság Hirschlerrel és 9 előljáró társával együtt alakuljon közös bizottsággá oly célból, hogy ez az 1858—9. évi községi szervezet módosítására, esetleg az 1861. évi alapszabályok átalakítására tegyen javaslatot, avagy pedig dolgozzon ki teljesen új szabályzatokat. A helytartótanács nevében Krásznóczy József főpolgármester 1863 március 21-én felszólítja Schossbergert, mint a hitközségnek 1860-ban volt elnökét, hogy a bizottságot hívja haladéktalanul össze. Hirschler is kap az nap értesítést a főpolgármestertől, melyben közli vele, hogy a helytartótanács nem tartja törvényesnek a jelenlegi előljáróságot. Mindamellett kötelességévé teszi, hogy addig maradjon hivatalában, míg »a pesti izraelita község ügyeinek a kellő törvényes és rendszeres állapotba visszahelyezése foganatosíthatnék.«

Dr. Hirschler Ignác és előljáró társai 1863 március 26-án terjedelmes beadványban fordulnak a helytartósághoz, melyben kifejtik, hogy miután hivatalviselésük törvényességét kétségbe vonták, miután továbbá az új alapszabályok kidolgozására nem az ösválasztók bizalmából megválasztott előljárók, tehát az egyedül törvényes tényezők nyertek megbízást, hanem a leköszönt előljárók, vagyis nem hivatalos egyének: még csak átmenetileg

⁵⁹ Tenczer: Album, 32. 1.

sem vezethetik tovább a hitközséget. »Männer, die als Israeliten und Staatsbürger redlich ihre Pflicht gethan haben, in dem sie ohne irgend welche Besoldung, oder sonstige eigennützige Nebenrücksichten Ämter übernommen haben, die zwar eine grosse Ehre, aber noch weit grössere Last auf ihre Schultern wälzten; die in Verfolgung ihrer humanitären Aufgabe, Privatinteressen, ihre kostbare Zeit, ja ihre Gesundheit und Zukunft zum Opfer brachten, — solche Menschen haben ein volles Recht diese Ämter niederzulegen, wenn sie selbe mit Ehren nicht weiterführen können, haben die Pflicht ihre Thätigkeit zu unterbrechen, wenn dieselbe unfruchtbar wird, oder gar zum Nachtheile der ihnen überantworteten Interessen ausschlagen muss.« A határozott, önzertesz beadvány rámutat Schossbergerék aknamunkájára, midőn így folytatja »damit diese (t. i. a beadványban előadottak) uns zur Rechtfertigung dienen, wenn unser Vorgehen von jenen Menschen abermals in falschem Lichte dargestellt werden sollte, wie es sich während der Dauer unserer Amtsthätigkeit so häufig zur Aufgabe gemacht hatten, unser Thun und Lassen vor den Augen der Behörden zu entstellen.«

A helytartóság belátta, hogy Hirschlerék nem kényszeríthetők a további hivatalviselésre, 1863 április 10-én tudomásul veszi lemondásukat, Schossbergeréket helyezi vissza »a hitközségi folyó ügyek vezetésére« és elrendeli, hogy »amennyiben ezen előjáróság tagjai sorában időközben csonkulás támadt volna«, a megüresedett helyek az 1858—9. évi hitközségi szabályok alapján töltsenek be. A lelépett, valamint a visszahelyezett előjáróság Krásznonyi József főpolgármester elnöklésével április 30-án közös ülést tartott, melyben a hitközség tulajdonainak átadására vonatkozó jegyzőkönyvek elkészítése után a főpolgármester az 1860. évi előjáróságot hivatalába visszahelyezettnek jelentette ki.

Az ismét életbe léptetett 1858—9. évi szabályzat szerint egészült ki a május 12-ki választáson az 1860. évi 30 tagú választmány, míg május 17-én a hivatalba visszahelyezett, közben »tornyai« előnévvel nemesített Schossberger S. W., továbbá Weisz M. Á., Spitzer Gerzson, Holitscher M. I. és Munk Mór mellé előjáróként választattak Dr. Hauser József, Kohner Henrik, Dr. Österreicher Ede, Neuschloss Bernát, Dr. Grünhut Jakab Károly, Brachfeld Ármin és Posner Károly Lajos. A hitközségi választás a városi tanácsnak július 14-ki ülésben »helyeslő tudomásul vétetik és a hitközségi szervezet módosítása s az újabb alapszabályok iránt megindított tárgyalás eredménye annak idején beváratik.«

A visszahelyezett és az elavult választási szabályok alapján kiegészített előjáróság új alapszabályokat készített, melyek elejűk a Hirschler-féle alapszabályok vívmányát, a hitközségi autonómiát.

A Schossberger-féle 1863. évi szabályok szerint a hitközséget 120 tagú testület igazgatja. Élén áll az elnök, mellette van 5 ügyosztályvezető előjáró (Sectionsvorsteher) és 30 választmányi tag, kik együtt összelőjáróság (Gesamtvorstand) néven végzik a belső igazgatást, míg a testület többi 84 tagjának, a képviselőtestületnek (Gemeinderepraesentanz) ügyköre a külső tanács.⁶⁰ A 120 tagú testület az ösválasztókat választják, de csak szavazólapok leadásával, választó ülés kizárásával. Választó joggal bír minden 24 éves férfi, aki a hitközségnek bekebelezett (incorporirt) tagja és legalább évi 5 forint egyenes adót fizet. Választható az a 30 évesnél idősebb férfi, aki »eine vollkommen gesicherte Stellung im bürgerlichen Leben einnimmt«, legalább évi 20 forint egyenes adót fizet és 5 éve bekebelezett tagja a hitközségnek. A választás, melyet a mindenkori főrabbi vezet közhatósági ellenőrzés alatt áll.

Az 1861. évi szabályzat által elvetett, de most ismét életbe léptetett hatósági ellenőrzés folytán megszűnt a község autonómiája. A helyhatóság 1865. március 18-án jóváhagyta a Schossberger-féle ügyrendet, mire megindult a tisztújítás. Ennek munkálatait egy tíztagú bizottság vezette, melynek felét az előjáróság nevezte ki, másik felét az előjáróság által meghívott 80 személy jelölte ki.

A 120 tagú képviselőtestületnek május havi választása, melyen 644 szavazó, tehát jóval kevesebb, mint 1861-ben vett részt, Schossbergeréknek kellemetlen meglepetést hozott. Lányi Jakab nagykereskedő, Hirschler bizalmasa, 628 szavazattal az első helyre jutott, Dr. Hirschler Ignác 605 szavazattal a negyedik helyre, Schossberger S. W. pedig 533 szavazattal csak a 28-ik helyre került. A felsőbb hatóság — nyilván a rosszul helyezett Schossbergerék sugallatára — most erősen érezte, hogy a hitközségnek nincsen autonómiája. Előbb a képviselők megválasztásának módját jelentette ki aggályosnak és a polgármester útján 1865. június 15-én felszólítja a megbukott előjáróságot »die bisher mit aller Umsicht und Thätigkeit vollzogene Leitung der Gemeinde Angelegenheiten, bis zum Herabblenden der höheren Entscheidung im Interesse der Gemeinde und der guten Ordnung fortführen und in seiner Stellung gefälligst verbleiben zu wollen.« Mikor pedig hetek múltán elismerte, hogy a felmerült aggályok alaptalanok, miért is szeptember 3-án megválasztható az előjáróság — az utolsó órában minden megokolás nélkül betiltja a választást. Csak a hitközségnek ezen megbosszantása után tűzte ki a kormány en-

⁶⁰ A helytartóságnak már említett 1877. évi rendelete is úgy intézkedik, hogy a hitközségnek legyen egy kisebb belső és egy nagyobb külső tanácsa. (Venetianer: i. h. 188 1.)

gedélyével Meisel főrabbi, választási elnök az előljárásági választást szeptember 17-re, mely alkalommal Hamsa Mátyás tanácsnok képviselte a hatóságot.

Most azután valóságos drámai jelenetek következtek. A választás megkezdése előtt felolvasták Dr. Hirschler Ignác és Dr. Pollák Henrik levelét, melyben előre is bejelentik, hogy nem hajlandók sem az elnöki, sem az előljárásági tisztséget elfogadni. Ennek ellenére a leadott 82 szavazat közül Hirschler 77, Schossberger pedig csak 2 szavazatot kapott. Az elnökül választott Hirschler mellett előljárók lettek Baumgarten Ignác, Dr. Pollák Henrik, Herz Salamon, Wahrmann Mór és Leopold Ignác. A választást azonban, mely Schossbergerék teljes vereségét jelentette, még kétszer kellett megismételni. Hirschler, Baumgarten, Pollák és Wahrmann ugyanis Meisel főrabbihoz intézett levelükben bejelentik, hogy a választók kívánságának nem tehetnek eleget és az előljárói tisztséget nem fogadják el. Erre Baumgarten A. Fülöpöt választották elnökké, előljárók pedig Brüll Ignác, Holitscher Fülöp és Deutsch Bernát lettek, de megválasztásukat ők is visszautasították. Csak a szeptember 25-ki, immár harmadik választás hozott megnyugvást. Dr. Hirschler bizalmasa, Lányi Jakab lett az elnök, ki már a képviselőtestület megválasztásánál a legtöbb szavazatot nyerte. Munkatársai lettek: Deutsch Sámuel szertartási, Kohen Ignác pénzügyi, Holitscher Fülöp tanügyi, Herz Salamon jótékonyági és Leopold Ignác gazdasági előljáró. Dr. Hirschler Ignác és Dr. Pollák Henrik beválasztatták magukat a 30 tagú választmányba, de Schossberger S. W. még onnan is kibukott. A Lányi-féle előljáróság 1865 október 1-én vette át Schossbergeréktől a hitközség ügyiratait és vette kezébe az ország első zsidó gyülekezetének vezetését.

IV. Pesti Izraelita Hitközség.

Nagyjelentőségű események láncszemei kapcsolódtak egymásba a XIX-ik század hatvanas éveinek második felében. A ki egyezés és koronázás nemzeti mozzanatait nyomom követte a magyar zsidóságnak 1867. évi polgári egyenjogúsítása, majd az 1868—9. évi országos zsidó kongresszus.⁶¹ A pesti izr. hitközség a maga alkotmányát teljesen hozzá idomította az újjáéledt magyar nemzeti felfogáshoz és ezzel az »Israelitische Religionsgemeinde« szellemében is, meg nyelvben is az »izraelita hitközség« jellegét öltötte magára. A gyülekezet alkotmányának ez időtől való

továbbfejlődése beletorkollik már a jelenbe és ezért az események rajzolásánál csak a főbb mozzanatok felsorakoztatására kell szorítkoznunk.⁶²

Az 1865 október 1-én hivatalba lépett Lányi Jakab elnök, kit a hitközség három cikluson át ajándékozott meg bizalmával, 1873-ig vezette a gyülekezetet. A Schossbergerék kibuktatásával megválasztott előljáráságnak első teendője volt, hogy az abszolút kormány által elrendelt 1858—9. évi alapszabályokat eltörölje és az autonómia elvének jobban megfelelő 1861. évi alapszabályokat léptesse újból életbe. Az előljáróság az ügykezelés terén két intézkedést honosított meg. Az addig divott repartíció, vagyis az adónak arányos felosztása helyett életbeléptette a fassziót, az önkéntes adóvállást, amely rendszer az 1867 január 21-ki közgyűlésen elhangzott beszámoló szerint általában jól be is vált. Majd 1867 végén, Meisel főrabbi halála után, a rabbiság tehermentesítése okából az anyakönyvek vezetését Barnay főutikárra bízta, hogy később kialakuljon a hitközség anyakönyvi hivatala, mely a rabbiság nevében önállóan vezeti az anyakönyveket.

Bár ez időben már közel 50 ezer lélek tartozott a gyülekezetekhez, az akkori mostoha gazdasági viszonyok erősen csökkentették a hitközség bevételeit. Hogy vallási, közművelődési és jótékonyági intézményeit továbbra is fenn tudja tartani, kénytelen volt — első ízben — támogatást kérni a várostól. Pest városa 1870-ben 2100 forintot folyósított is, a legnagyobb összeget, amelyet nemkatholikus hitközség kapott.

A kongresszus, mely a magyar zsidóság számára egységes egyházközigazgatási szabályzatot akart alkotni, e kitűzött célját el nem érte és a hazai zsidóságnak három pártra szakadását idézte elő. Bekövetkezett a helybeli orthodox hitközségnek is megalakulása. Az 1871 december 21-ki tisztújítást követő első választmányi ülésen Lányi Jakab elnök ugyan örömeinek ad kifejezést azon, »hogy a haladó pártnak sikerült a választást a korszellem érdekében keresztül vihetni, mi által a pesti hitközség képviselőisége ezen túl is képes lesz a szép és tartós eredményekkel megalapított haladást előmozdítani és terjeszteni, de egyszersmind figyelemzetni a választmányt, miszerint a hitközségi választmány haladási törekvése mellett hivatva van minden pártszínezetnek jogos igényeit kielégíteni és a hitközségben eddig minden áldozattal őrzött békét és egységet tovább is minden lehető módon fentartani.« Majd az előljáráságnak 1871. évről szóló jelentése abban bizik, hogy »a helybeli hitközségben nem sikerülend a hitszaka-

⁶² Jelen fejezet adatai az egykorú levéltári adatok mellett a nyomtatásban megjelent évi jelentésekből vannak merítve, továbbá az alapszabály-módosításra vonatkozó előljárásági javaslatnak 1931. évi indoklásából.

⁶¹ Groszmann: i. h.; 25 l. s. 44v., 82 l. s. köv.

dás zászlóvivőinek káros behatást gyakorolni, akár mennyire dicsekszenek is egy autonóm óhitű község alkotásával és az ehhez való számos csatlakozással. Az orthodox hitközség 1872-ben mégis megalakult s habár kezdetben erősen ki volt élezve a két pesti hitközség közti ellentét, idővel mindkét oldalon lecsillapodtak a kedélyek és egy bizonyos parlamentáris érintkezés fejlődött ki közöttük, nem zavarva egymás békés fejlődését.

Csakhamar szükségessé vált, hogy az 1861-ből való hitközségi alapszabályok és a kongresszusnak a hitközségi igazgatásra vonatkozó szabályai közt mutatkozó ellentétet kiegyenlítsessék. Ezért az 1871-ben kiküldött választási bizottság törölte a »választók« és »választhatók« kettős minősítését és a kongresszusi szabályzat 16. §-a értelmében minden választót egyúttal választhatónak jelentett ki. Ugyancsak törölte a »honoratiók« kivételes szavazati jogát, mivel a kongresszusi szabályzat 15. §-a értelmében minden 2 forint évi hitközségi adót fizető nagykorú férfi ügyis bír szavazati joggal.

Még előzőleg, a Dr. Kohn Sámuel hitszónok elnöklésével 1868-ban megtartott választáson hitközségi elnök lett Lányi Jakab; alelnök Deutsch Sámuel, ki mint erőskezű szertartási előjáró a változó eljárásokban hosszú évtizedeken át irányította az ujabkori hitközség vallási életének kiépítését; Holitscher Fülöp tanügyi előjáró, ki az 1868. évi népiskolai törvény megalkotásakor a képviselőház tanügyi bizottsága előtt kifejtette a zsidó felekezet álláspontját, majd a kongresszus iskolabizottságában elnökölt;⁶³ Leopold Ignác gazdasági előjáró, ki az 1862. évi londoni világkiállításon mint jeles terménykereskedő részesült kitüntetésben;⁶⁴ Hirsch Ignác jótékonyági előjáró, végül Fochs Antal, a közismert emberbarát pénzügyi előjáró. A közhangulat békés kiengesztelődöttségét mutatja, hogy a még nem rég annyira gyűlölt Schossberger S. W. is tagja lett a 150 tagú közgyűlésnek.

A Brill Sámuel Löb rabbi elnöklete alatt megtartott következő, 1871. évi tisztújításnál a 2281 szavazati joggal bíró hitközségi tag közül 1528, vagyis kétharmad szavazott le és tett tanúságot a felekezeti ügyek iránt való élénk érdeklődéséről. Lányi Jakab elnök mellett régi munkatársai közül Holitscher Fülöp, Hirsch Ignác és Fochs Antal lettek ismét előjárók. Az előjáróságnak új tagjai lettek Gruber Jakab, majd Stern Bernát szertartási előjárók, kiknek idejében egy rabbisági normatívum készült; gazdasági előjáró Schweiger Márton, a kongresszus volt háznyája, utóbb az Izraeliták Országos Irodájá-

nak első elnöke. Ezen előjáróság javaslatára, melynek Deutsch Sámuel átmenetileg nem volt tagja, a közgyűlés korszerű módosításokat végzett az 1861. évi alapszabályokon, amelyekről az 1872. évi jelentés elismeri, hogy »wir können dieses Statut, da es auf der liberalsten Basis ausgearbeitet ist, ohne Bedenken als Norm annehmen«.

A következő tisztújításokat már nem rabbik, hanem világi elnökök vezették. 1874-ben, 1877-ben és 1880-ban háromszor egymás után Neuwelt Armin nagykereskedő lett hitközségi elnök, aki mellé Deutsch Sámuel visszatért az alelnöki és szertartásügyi előjáróság székébe. A nyugalomba vonult Barnay Ignác helyett 1876. elején Dr. Goldziher Ignác, a már akkor világhírnévű tudós orientalista foglalta el a titkári hivatalt és 1905-ben történet visszavonulásáig maradt annak díszje.⁶⁵ Neuwelt előjárótársai lettek Schweiger Márton, aki a tanügyi osztályt vette át, Oppenheim I. L. nagykereskedő, Tafler Adolf földbirtokos, Popper Ármán és Nágel Ármán.

A hitközségi alapszabályok 1879-ben a kongresszusi szabályokban lefektetett elveknek megfelelően módosultak. E szerint a hitközség kormányzata 150 képviselőből, 45 választmányi tagból, 5 előjáróból és 1 elnökből áll. Választásoknál a szavazatok csak személyesen adhatók le a bizottság előtt. Nyilván ez utóbbi intézkedésnek tudható be az a csekély érdeklődés, mely az 1880. évi tisztújításnál mutatkozott. Mert míg egy évtizeddel azelőtt, 1871-ben a választók kétharmada szavazott le, most 2869 közül mindössze csak 412, tehát a szavazati joggal bíróknak nem is egy hatod része élt alkotmányos jogával. Egyébként már az első közgyűlés sem tudott határozatképes számban összeülni. Elszomorító az a kevés érdeklődés, melyet úgy a választók, mint a megválasztott képviselők tanúsítottak ez időben a hitközség ügyei iránt. De a hitközség ügykezelésében az előjáróság semmi hézagot sem engedett támadni. Ez időre, 1881-re esik a régi levéltárnak újra rendezése és mai beosztása.

Az 1883-ban elnökké választott Wahrmann Mór 1889-ben újabb módosításokat eszközöltetett az alapszabályokon. Még az ő elnökségének idején indult meg azon élénk politikai mozgalom, mely 1895-ben elhozta a zsidó felekezetnek egyenjogúsítását.⁶⁶

⁶⁵ Az 1875. nov. 21-ki választmányi ülésen elnök jelenti, hogy »az előjáróság dr. Goldziher Ignác úr, keleti nyelvnek tanára az egyetemen, tudományosságáról, műveltségéről, nyelvészeti és héber irodalmi képességéről nagy hírral bíró személyében feltalálta azon férfit, ki a titkári hivatal elfoglalására tökéletesen alkalmas és ajánlható.«

⁶⁶ Groszmann: A recepció mozgalom politikai története. (1915.) — Gábor Gyula: Az izraelita vallás recepciója. (1925.)

⁶³ Groszmann: i. h. 59 l.

⁶⁴ Wertheimer: Jahrbuch X. évf. 176 l.

A recepciós törvénnyel egy időben léptek életbe az egyházpolitikai törvények is, melyek a felekezeti házasságkötést és anyakönyvezést magánüggyé teszik. A pesti hitközség nyomban ura lett a helyzetnek és a rabbiság javaslatára az előjáróság kimondotta, hogy a hitközség belső ügykezelésén semmit sem változtat, illetőleg hogy a felekezeti anyakönyv mint hitközségi intézmény továbbra is fenáll, miként a házasságkötéseknél is tovább érvényben maradnak a zsidó vallás idetartozó szabályai. Ezen intézkedések elhárították a hitközségtől azon megrázkódtatásokat, melyek elé sok helyütt félve tekintettek, egyben helyes irányt adtak a többi hazai hitközségnek is.⁶⁷

Az 1872-ben, majd 1879-ben és 1889-ben módosított, de alapjában véve a Hirschler-féle 1861. évi szabályzatokhoz nyugvó hitközségi alkotmányt az 1893. november 23-án hirtelen elhalálozott Wahrmann Mór helyébe választott Kohn Zsigmond elnöksége és Kornfeld Zsigmond alelnöksége idején, 1904-ben öntötte korszerű formába egy 15 tagú vegyes bizottság. Az alapszabályok kérdése azonban Dr. Weinmann Fülöp (1906—1911.), Adler Lajos (1912—1919.), Székely Ferenc (1919—1921.), Dr. Lederer Sándor (1921—1927.), és Kaszab Aladár (1928—1929.), az egymást követő hitközségi elnökök kormányzása alatt sem tudott nyugvó pontra jutni. A haladó kor és a változó események, a világháború, a gazdasági eltolódások, a hitéletnek fellendülése, új intézmények keletkezése, a templomkörzetek kibontakozása újabb meg újabb változtatásokat tettek szükségessé. Dr. Weiszbürg Gyula, majd Dr. Gábor Gyula főtitkárok készítették elő a részleges alapszabálymódosításokat, melyeket 1913-ban, 1916-ban, 1919-ben, 1925-ben és 1929-ben kellett eszközölni az ősválasztás, az adójárulékok és a kormányzó szervek tagjainak száma tekintetében. De még e gyakori változtatások sem hoztak végleges megoldást, miért is Stern Samu (1929. óta) elnök, Dr. Glücksthal Samu és Dr. Hajdu Marcel elnökhelyettesek munkatársaikkal, Eppler Sándor főtitkárral, Dr. Munkácsi Ernő főügyessel, az illetékes körök véleményének meghallgatása után elkészítették az 1932. évi hitközségi alkotmányt. Ez időben kerekaszámban 57 ezer adófizető tagja volt a gyülekezetnek, kik közül 23 ezren követték a régi szokást és a hitközségbe bekebelezették magukat.

Az 1932. évi alkotmány következőleg épül fel: A hitközség területén lakó minden adófizető egyén, nemre való tekintet nélkül, tagja a hitközségnek. Választói joggal csak azon férfi tagok bírnak, kik legalább egy éve be vannak bekebelezve, vagy ha nem bekebelezettek, úgy az esetben, ha már 6 éve legalább 30 pengő

évi adót fizetnek, végül az intellektuelek az adó összegére való tekintet nélkül.⁶⁸ A választás titkos és minden 30-ik életévét betöltött választó egyuttal választható is. Az összes választók 5 évre megválasztják a 300 tagú képviselőtestületet, mely a közélet kitünőségeiből még 50 taggal kiegészítheti magát. A képviselőtestület választja a 100 tagú választmányt, továbbá az elnökből, 2 elnökhelyettesből és 15 előjáróból álló előjáróságot. Ezen szervek kormányozzák a hitközséget. Mellettük működnek a szakbizottságok és a templomkörzetek. A szakbizottságok mint véleményező szervek már az 1861. évi szabályzatban is megvannak. A templomkörzeteket az 1920. február 15-ki közgyűlésen elfogadott szabályzat létesítette és az 1932. évi alapszabály kihangsúlyozza, hogy azok a hitközségnek külszervei, melyek teljesen érintetlenül hagyják a hitközség egységét.

Ezen egységes alapon fog tovább épülni és fejlődni az ország- és a kontinensnek első zsidó gyülekezete, mely sok változáson át fénylő magaslatra tudott emelkedni hiveinek áldozatkészségéből, vezetőinek bölcseségéből és Istennek áldásával.

Függelék.

A pesti hitközség rabbiságának és előjáróságának synchronikus táblázata 1905-ig.

Rabbiság.

1827—1835:

Wahrmann Izrael főrabbi,
Oppenheimer Simon rabbi,
Brill Azriel rabbi.

Előjáróság.

1806: Sachs Márkus, Kadisch Joachim, Schlesinger Izák, Ullmann Mózes, Breisach Izák, Wotzasek Jakab.

1813: Sachs Márkus, Schlesinger Izák, Ullmann Mózes, Breisach Izák, Mauthner Ádám, Granichstädter József.

1817: Ullmann Mózes, Mauthner Ádám, Breisach Izák, Kohn Herman, Rosenfeld Leopold, Koppel Móric, Leitner Jakab.

1824—1835:

Főrabbi állás betöltetlen,
Oppenheimer Simon rabbi,
Brill Azriel rabbi,

1828: Breisach Izák, Mauthner Ádám, Rosenthal Salamon, Koppel Gerzon, Bauer Móric, Ullmann Sámuel, Mandl Zélig.

⁶⁸ A szabályzat ezen gondolatával találkozunk már az 1861. évi alkotmányban is, mely a »honoratiorok«-nak adta meg a szavazati jogot.

⁶⁷ Groszmann: Kohn-Sámuel, M. Zs. Szemle, 46. évf., 45. l.

Rabbiság.

Elöljáróság.

Kunitzer Mózes rabbi (1828–1837.),

Bach József hitszónok.

1836–1857:

Schwab Lőb főrabbi,

Oppenheimer Simon rabbi

1851-ig.

Brill Azriel rabbi 1853-ig.

Wahrmann Juda rabbi 1851-től,

Brill Sámuel Lőb rabbi 1853-tól,

Bach József hitszónok.

1830: Breisach Izsák, Bauer Móric, Mandl Zélig, Ponczen Ábrahám, Stern Márkus, Ullmann Gábor, Wodianer Sámuel.

1833: Breisach Izsák, Kadisch Joáchim, Ullmann Gábor, Rosenfeld Móric, Rosenthal Izsák.

1836: Ideiglenesen: Wodianer Sámuel, Kassowitz I. H., Österreicher Dávid. Véglegesen: Boskovitz József Lőb elnök, Österreicher Dávid, Löwy Herman, Ullmann Sámuel, Pinkas Adolf előljárók.

1839: Österreicher Dávid, Löwy Herman elnökök, Ullmann Sámuel, Pinkas Adolf, Kern Enoch Salamon előljárók.

1842: Österreicher Dávid, Löwy Herman elnökök, Pinkas Adolf, Kern Enoch Salamon, Stern József előljárók.

1845: Löwy Herman, Kunewalder Jónás elnökök, Kassowitz I. H., Pinkas Adolf, Stern József előljárók.

1848: Weisz M. A., Stern József előljárók, Dr. Grünhut, Gans Dávid helyettes előljárók.

1851: Boskovitz József Lőb elnök, Kassowitz I. H. alelnök, Fleischl Dávid, Schulhof Leopold, Ullmann Károly, Dr. Kadisch, Herz Salamon előljárók.

Rabbiság.

Elöljáróság.

1858:

Főrabbi állás betöltetlen, Wahrmann Juda rabbi, Brill Sámuel Lőb rabbi, Bach József hitszónok.

1859–1867:

Meisel Farkas Alajos főrabbi, Wahrmann Juda rabbi, Brill Sámuel Lőb rabbi,

Bach József hitszónok 1866-ig, Dr. Kohn Sámuel rabbi 1866-tól.

1858: Baumgarten Fülöp, Kohner Henrik, Neuschloss Károly, Reusz Károly, Spitzer Gerzson, Schossberger S. W. előljárók.

1859: Fleischl Dávid elnök, Schossberger S. W., Spitzer Gerzson elnökhelyettesek, majd Schossberger S. W. elnök, Weisz M. A., Spitzer Gerzson elnökhelyettesek.

1860: Schossberger S. W. elnök, Spitzer Gerzson, Weisz M. A., Baumgarten F. A., Reusz Károly, Österreicher M., Eigner Simon, Herz Salamon, Deutsch Gábor, Munk Móric, Neuschloss Károly, Holitscher M. I. előljárók.

1861: Dr. Hirschler Ignác elnök, Kern Jakab, Herz Salamon, Dr. Hauser József, Lányi Jakab, Leopold Ignác előljárók.

1863: Schossberg S. W. elnök, Weisz M. A., Spitzer Gerzson, Holitscher M. I., Munk Mór, Dr. Hauser József, Kohner Henrik, Dr. Österreicher Ede, Neuschloss Bernát, Dr. Grünhut Jakab Károly, Brachfeld Ármán, Posner Károly Lajos előljárók.

1865: Lányi Jakab elnök, Deutsch Sámuel, Kohner Ignác, Holitscher Fülöp, Herz Salamon, Leopold Ignác előljárók.

1868: Lányi Jakab elnök, Deutsch Sámuel, Holitscher Fülöp, Leopold Ignác, Hirsch Ignác, Fochs Antal előljárók.

1868–1905:

Főrabbi állás betöltetlen, Brill Sámuel Lőb rabbi 1897-ig, Dr. Kohn Sámuel rabbi,

Dr. Kayserling M. rabbi 1870-től,
Pollák Lajos rabbi 1872-től,
Feldmann Mózes rabbi 1900-tól,
Dr. Weiszbürg Gyula segédrabbi
1892-től.

1871: Lányi Jakab elnök, Holtscher Fülöp, Hirsch Ignác, Gruber Jakab, Stern Bernát, Schweiger Márton előjárók.

1874—1883: Neuwelt Ármin elnök, Deutsch Sámuel, Schweiger Márton, Oppenheim I. L., Tafler Adolf, Popper Ármin, Nágel Ármin előjárók.

1883—1892: Wahrinann Mór elnök.

1893—1906: Kohner Zsigmond elnök.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

Ujabb adatok a jeruzsálemi második szentély pusztulásáról.

A második jeruzsálemi templom 70-ben,¹ Jeruzsálem elesénél harcok közepette elégett. A templomégés okáról kétféle felfogás szerepel a történetírásban: az egyik felfogás szerint a római katonák Titus parancsára gyújtották föl, a másik felfogás szerint pedig egy római katonáé Titus akarata ellenére fáklyát dobott a szentélybe, úgy hogy a templom szerencsétlen véletlen folytán pusztult el. Jelen sorok a templomégés tényleges okát próbálják megállapítani.

Josephus szerint (Bellum Judaicum, VI, § 252 és köv.) a jeruzsálemi szentély Titus akarata ellenére pusztult el. Ezt a felfogást Graetz² is magáévá teszi, Dubnow³ is. Ugy Graetz mint Dubnow megemlíti Sulpicius Severust, egy 5. századbéli szerzetest, aki azt állítja, hogy Titus maga parancsolta meg a szentély elégetését. Dubnow nem foglal állást Sulpicius Severusszal szemben. Graetz egyik jegyzetében⁴ kifejti, hogy Sulpicius Severus nem szavahihető, mert az indokolása helytelen.

¹ A talmud szerint 68-ban, Aboda Sara 9 a.

² Heinrich Graetz: Geschichte der Juden, III, 538. old. és köv.

³ Dubnow nem foglal állást Sulpicius Severus adataihoz.

Bernays J.⁴ behatóan foglalkozik Sulpicius Severus adataival és a következőket állapítja meg: Josephus elbeszélése a templomégés okáról és Titus emberséges érzelmeiről nagyon mesterkéltnyomást tesz. Bernays tehát nem hatol be mélyebben Josephus szövegébe, hanem más forrásokat keres. Valerius Flaccus, római költő, Vespasianus uralkodásának első éveiben írta Argonauta költeményét. Ebben a műben dicsőíti a Flaviusokat, különösen Titust, Jeruzsálem felett aratott győzelme miatt. Ajánlja Domitianusnak, aki költészettel foglalkozott, hogy daloljon Titus testvérének győzelméről: „... Solymo nigrantem pulvere fratrem spargentemque faces et in omni turre furemtem” (Arg. I. 13.).

„Egy udvari költőnek ilyenféle kifejezései egyrészt semmit nem jelentenek, másrészt sokat jelentenek: a tények egyenes tanúságaként semmit, de sokat, amennyiben azt fejezik ki, amit az udvaron hallani akartak.” (Bernays 51. old.)

Severus szószerint a következőket mondja: „Hagyomány szerint Titus előzőleg haditanácsot hívott össze és tanácskozott arról, hogy az értékes templomot eipusztítsa-e. Némelyek azt vélték, hogy nem szabad megsemmisíteni egy fölszentelt templomot, amely minden emberi művet fölülmúl, mert megóvása tanuskodnék a római önmérsékletéről, megsemmisítése pedig a kegyetlenség örökös emlékét képeznék. Mások pedig, Titus maga is, azt vélték, hogy éppen a templomot kellene mindenestre elpusztítani, hogy a zsidók és keresztények hite teljesen kiirtassék. Mert ezen felekezetek, noha egymásnak ellentétesek, mégis azonos alapítókól származnak; a keresztények a zsidóktól erednek; ha a gyökeret eltávolítják, könnyen elpusztul a törzs. Így, miután Isten akarata szerint kigyúladtak az összes kedélyek, tönkrement a templom...”⁵

Severus lényegesen eltér Josephustól. Ezt megjegyzi Severus kiadója is, Prato-i Hieronymus, aki így fejezi ki magát: „Világos, hogy

⁴ Jakob Bernays: Die Chronik des Sulpicius Severus. Jahresbericht des Jüdisch-theologischen Seminars zu Breslau, 1881. 48. old. és köv.

⁵ „Fertur Titus adhibuit consilio prius deliberasse an templum tanti operis everteret. Etenim nonnullis videbatur, aedem sacratam ultra omnia mortalia illustrem non debere deleri, quae servata modestiae Romanae testimonium, diruta perennem crudelitatis notam praeberet. At contra alii et Titus ipse evitendum templum imprimis censebant, quo plenius Iudaeorum et Christianorum religio tolleretur. Quippe has religiones, licet contrarias sibi, isdem tamen auctoribus profectas; Christianos ex Iudaeis exstis; radice sublata stirpem facile periuram. Ita dei nutu accensis omnium animis templum dirutum...”

Severus nem Josephusból merített; eddig azonban még nem állapították meg Severusnak a Josephus-féle adatoktól eltérő forrását.⁶ Egyes példák útján bebizonyítja Bernays, hogy Severus Tacitus⁶ műveiből merített; Tacitus maga pedig Josephustól függetlenül tudósít, más autorok nyomán (a zsidókról p. o. főleg Manetho és Apion szerint). A templom pusztulásáról Tacitus tudósítója Antonius Julianus volt, aki tudvalevőleg Tacitust szóbelileg informálta. Azonkívül említi Minucius Felix, a legrégibb latin nyelvű egyházatyja, hogy Antonius Julianus könyvet írt a zsidók történetéről.⁷ Tillemont és Bernays szerint az említett Antonius Julianus azonos Marcus Antonius Julianusszal, Judaea helytartójával, aki személyesen részt vett Titus haditanácsán.⁸

Graetz Severus azon állítását, hogy Titus a zsidókkal egyuttal a keresztényeket is akarta sújtani, joggal alaptalannak tartja. De Severus ezen anachronizmusa nem elegendő ahhoz, hogy az ő egyébként jó forrásait teljesen mellőzzük, ahogy azt Graetz teszi.

Graetz belső indokollással is próbálja megokolni, hogy Titus nem pusztíthatta el a szentélyt: „Ha Titus elhatározta volna a szentély elpusztítását, úgy nem szégyelte volna magát, ezt a rómaiak előtt kimondani”. Dacára annak a rendkívüli tiszteletnek, amivel Graetznek, mint egyik legkiválóbb történettudósunknak tartozunk, eme „belső indokolást” nem ismerhetjük el. Mert nagyon is lehetséges, hogy Titus tett olyasvalamit a háborúban, amit aztán később, a békés években, megbánt. Ha Josephus, mint udvari történész Titus ártatlanságáért kardoskodik, az nem bizonyítja Titus tényleges ártatlanságát, hanem — Bernays fönti elve szerint — azt a tényt, hogy Titus a háború után, midőn Josephus munkája iratott, nem akarta a templom pusztításáért a felelősséget vállalni: mert hiszen Josephus úgy írta a történetet, ahogyan azt Titus hallani akarta. Tényleg azonban szerény véleményem szerint Titus maga gyújtatta föl a szentélyt. Indokolásom a következő:

Mommsen Tivadar „Római történet”-ében (5. kötet) azon véleményen van, hogy a jeruzsálemi templom minden valószínűség szerint Titus parancsára gyújtatott föl. Ha Josephus szövegét figyelemmel megvizsgáljuk, e szövegnek még a jelenlegi formájában is némi támaszát találjuk a Mommsen—Bernays-féle felfogásnak. Bellum Judaicum VI,

⁶ Tacitus idevágó szövege elveszett.

⁷ Minucius Felix: Octavius, 33: „Scripta eorum (Iudaeorum) relege, vel, ut transeamus veteres, Flavi Josephi, vel, si Romanis magis gaudes, Antoni Juliani de Iudaeis require.”

⁸ Bellum VI, 238 szerint M. Antonius Julianus a templom elpusztítását javasolta.

§ 251 és köv. szerint a rómaiak Titus akarata ellenére égetik el a templomot. Titus ártatlanságának leglényegesebb indokolása azonban Bellum VI, 240, 241, ahol Josephus leírja Titus haditanácsát, amelyben Titus hadvezéreivel ellentétben állítotag a szentély megkímélését követelte.

Ezen két hely kivételével egyetlen egy adatot sem találunk a forrásokban, amely szerint Titus a templomot kimélni akarta volna. Ellenben több hely van Josephusban magában, amelyből ennek az ellenkezője következik.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy Josephus műveinek a szövege számos önellenmondást tartalmaz. Ugyanezen eseményeket p. o. az Antiquitates másképen írja le mint a Bellum. Ezen önellenmondások csak úgy érthetők, ha föltelezzük, hogy 71 körül, közvetlenül a háború után, Josephus más értelemben írta műveit (a Bellum Judaicum-ot), mint később, a 80-as és 90-es békés években; és ha tovább föltelezzük, hogy a Bellumot későbbben az új politikai (békés) irányzat értelmében átalakította.⁹ A Bellum átdolgozása azonban nem volt tökéletes, az új szövegben bent maradt számos régi részlet, amely világosan kimutatja, hogy Titus személyesen rendelte el a szentély elpusztítását.

Bellum VI, 252 és köv.-ben Josephus védi és mentegeti Titust: ha Titus tényleg ártatlan volna, nem lenne szüksége a védelemre.

Továbbá: Bellum VI, 228 szerint Titus a szentély előcsarnokait fölgyújtatta, mert „az idegen szentélyek kimélése nem olyan fontos, mint a saját katonái élete”. Hogy a Flaviosok elvileg nem kimélték szentélyeket, az a tény is bizonyítja, hogy Vespasianus parancsot adott az Onias-templom elpusztítására (Bellum VII, 421). Hogy a parancsát nem teljesítették, az elvi szempontból nem játszik szerepet (ugyanott). Az a tény is fontos, hogy Titus még utólag megparancsolta a templom megmaradt részeinek elpusztítását (Bellum VII, 1). Meg kell itt jegyeznünk, hogy nem a romok eltávolításáról van itt szó (amire talán első pillanatban gondolni lehetne), hanem céltudatos pusztításról: „Mivelhogy a katonák már nem találtak senkit és semmit, akit gyilkolni és kirabolni lehetett volna és hiába kerestek tárgyat a tombolási vágyuk ki-elégítésére, . . . megparancsolta a Caesar (Titus) az egész város és a templom teljes lerombolását”. (Bellum ugyanott).

Minden jel arra mutat, hogy a Bellum eredeti fogalmazása szerint Titus maga égette el a szentélyt, amiről Valerius Flaccus is tanuskodik.

⁹ Richard Laqueur „Der jüdische Historiker Flavius Josephus” c. munkájában kifejti (230. old. és köv.), hogy Josephus a „Bellum”-ot nem az eredeti 71 körül, hanem későbbi kidolgozásban adta ki.

Csak a Bellum későbbi átdolgozott kiadásában változtatja meg Josephus az eredeti felfogást, és a későbbi, békés politika értelmében, kezdi Titus ártatlanságát hangsúlyozni. Mert az a számos hely (Bellum, VI, 217, 240, 241, 250), ahol Josephus védelembe veszi Titust, csak akkor érthető, ha ezen helyekben az eredeti szöveg maradványait látjuk: mert csakis az eredeti felfogás szerint, ha ugyanis Titus égette el a szentélyt, van értelme annak a sok megokolásnak és igazolásnak, amivel a szerző Titus tettét szépítgetni iparkodik.

Bellum VI, 250 szerint „isten már régen elhatározta a templom elégetését.” Ha tekintetbe vesszük, hogy Josephus az „isteni gondviselés”-sel saját, illetőleg római hibákat szokott szépítgetni¹⁰, föltehetjük, hogy a „gondviselésnek” e helyen is bizonyos politikai feladatai vannak.

Midőn Titus hallja (Bellum, VI, 216 és köv.), hogy Jeruzsálemben, az éhínség közepette egy asszony saját gyermekét ette meg, ezeket mondja Josephus szerint: „... most azonban a gyermekfalás szörnyűségét el fogom temetni fővárosuk romjaival”. Titus megfenyegeti Jeruzsálemet, hogy teljesen el fogja pusztítani. Ez a jelenet nem természetes: Titus maga éhezetti ki Jeruzsálemet. Midőn aztán az éhség szörnyű következményeit megtudja, akár meglepődést, akár szánalmat vagy bármi mást elvárunk, csak azt nem, hogy dühösen megfenyegetse a szerencsétlen várost. Josephus úgy akarja föltüntetni a helyzetet, mintha Titus méltatlankodnék a zsidók makacsságán. Titus fenyegetésének följegyzésével pedig Josephus per tangentem bevallja, hogy Titus Jeruzsálemet nemcsak legyőzni, hanem elpusztítani akarta, „el fogom temetni fővárosuk romjaival”. Midőn Titus rombolási vágyát kifejezi, nem említi, hogy a templomot kimélni akarja. De Titusnak ezen magatartását még élesebben fejezi ki egy Josippon kézirat¹¹ ami az eddigi szakkutatóknál figyelmen kívül maradt. „Ő (Titus) pedig átkozódott és szitkozódott azon a napon, és Titus olyan kifejezéseket használt, hogy azokat nem ismételhetjük” (cod. Bodl. 232a.).

Noha az említett Josippon-kéziratban sok későbbi toldalék van¹², lényegében mégis kiváló forrásanyagot tartalmaz. Jellegetes az a párhuzam, amit a nevezett kézirat Talmud Gittin 56 b-hez hoz. A talmud

¹⁰ H. Guttmann: „Die Darstellung der jüdischen Religion bei Flavius Josephus”. 44. old. és köv.

¹¹ Codex Bodlianus olim Huntingdon. 345. יהודה וינר וידבר ששים ביום הורא דברים אשר אין לנו לספר.

¹² Ezen Kódex anachronizmusaihoz tartozik, hogy a kétnapos Schvauaust említi (224a), és hogy az Izmaelitákat említi mint Róma utódait (235b).

והוא ע"ה ע"ה רומים עד יבא קצם כשאר העמים ויהי בעזרת בני ישמעאל.

e helye szerint Titus a szentélyt durván kigúnyolta. A kézirat párhuzama pedig így hangzik: „Titus leült a szentekszentjébe és tisztjei a szentélybe ültek; jött az egész nagy hadsereg és meghajoltak Titus előtt (aki) a szentekszentjében (volt) és italáldozatot hoztak előtte”.¹³ Eszerint Titus a zsidó isten fölötti győzelmet akarta kifejezni, miben ott fogadta a hadsereg hódolatát, ahol azelőtt a zsidó Istennek áldoztak. Nagyon valószínű, hogy ezen kódex helyesen őrizte meg a hagyományt. A belső valószínűség mindenestre a kódex helyessége mellett szól.

Mindezen adatok arra készítetnek bennünk, hogy a templom pusztulásában ne véletlen, hanem Titus császár szándékos tettét lássuk. Titus fölgyújtatta a szentélyt, hogy minden további felkelést lehetlenné tegyen. Később aztán a templompusztítás ódiámát el akarta magától hárítani és ezért megbízta udvari íróját, Josephust, hogy műveit ilyen értelemben dolgozza át. Josephus szövege azonban hézagosan dolgoztatott csak át, úgy hogy a Josephus-szöveg maga bizonyítja az említett helyeken, hogy Titus parancsára gyújtották föl a római katonák a szentélyt. Ezen felfogás mellett szólnak a többi források is, Marcus Antonius Julianus és Valerius Flaccus, akik egymástól függetlenül állapítják meg, hogy a jeruzsálemi szentélyt Titus parancsára égették el.

Budapest.

Dr. Guttmann Henrik.

A halachikus törvénykönyvek Alfáziig.

Halácha a kötelező törvény. Szó szerint annyit jelent héber nyelven, hogy ez az „út”, a „járás”, melyből kifejlődött azon jelentése: szokás, törvény. Talmudi nyelven haláchán értették a szabály formájába, a törvény alakjába öntött kötelező vallási és jogi előírást. Ez kétféle lehet. Mégpedig a halácha vagy a halachikus midrás következtetése a szentírásból, amikor hermeneutikus normák segítségével vagy a logika törvényei szerint eljutunk a levont haláchához és ennek alapján a tannaíta vagy amóra törvényt állapít meg. Vagy pedig az önálló halácha, mikor a néplelek megőriz régi, tradicionális haláchát, vagy pedig a tudósok megállapítják azt, mely azonban nem folyik közvetlenül a szentírásból, de annak egy törvényéhez vagy szelleméhez fűződik. Ezen törvények egy részét keresték később a szentírásban és a kutatást „minájjin”, vagy „minólon”-nal vezetik be, honnan tudjuk ezt a

¹³ Cod. Bodl. 241b: וישב ששים בקדש הקדשים ושרו ישרו כחוכל ויבאו כל חיל העם וישתחו לשמים בבית קדש הקדשים וינסבחו.

törvényt a szentírásból levezetni. Ezen haláchát Frankel (Dark. hamis. 3 és kv.) nagyon jellemzően absztrakt, vagy *elvont* haláchának nevezi.

A halácha előbbi formáját megőrizték a tannaitikus haláchikus midrások, melyekben a halácha nem nyert tiszta, kikerekített formát, vagyis nincsen törvény formájába öntve, különösen nincsen rendszerbe öntve, hanem levezetik folytatlagosan a szentírásból és a fonalat nem a törvények rendszeres csoportosítása adja, hanem a szentírás szövege, viszont az absztrakt halácha kristályos lerakódása, ahol rendszer található, még pedig a leglogikusabb, az a misna és vele a legközelebbi testvéri viszonyban levő tosefta. Itt az egyik traktátusban pl. szisztematikus sorrendben elmondja a szombat törvényeit.

A nép inkább az önálló, független haláchát, a misnát őrizte meg és a szentírásból következtetett halácha, vagyis a midrás a tudósok körébe szorult vissza. Természetesen a nép a logikus következtetéseket nagyon nehezen jegyezte meg magának, ahhoz több tudás és élesebb memória is kellett. Ezt világosan láthatjuk ezen példából: j. M. K. III. 7. Ki a talmid-chóchoh, kit nevezhetünk bölcsnek? Chizkija azt mondja, hogy azt, aki haláchákat tanult és ahhoz még törát is; r. Jósze viszont azt mondja, hogy ez a régebbi időkben így volt, most már azonban tudós az is, aki csak a haláchákat ismeri. Világos, ahogy ott a Pné Mose mondja, hogy az első az, aki nemcsak a haláchát ismeri, hanem annak következtetését is a szentírásból, a másik pedig az, aki a független, absztrakt törvényt ismeri.

Ebből az következtethető, hogy a halácha mind a két alakját egyaránt haláchának tartották, sőt még sokkal súlyosabbnak a midrás formáját, talán értékesebbnek is, de az idők folyamán később haláchán már csak a független haláchát, a misnát értették.

Bacher: Die Agada der Tannaiten I. k. 2. kiad. függelékében megállapítja az idevágó példák széles egybevetése alapján, hogy a zsidó hagyományos irodalom természetes módon három részre tagozódik és pedig halácha, midrás, agáda. Innen kiindulva definiálja Guttman a haláchát (Bevez. a haláchába 17. l.), hogy elsősorban a zsidó vallástudomány-nak speciálisan törvényt tartalmazó részét jelöli. Ebben az értelemben különválnak egyrészt az agadától, mely a zsidó tan-nak nem törvényes részét öleli fel. másrészt a midrástól, mely ugyan legerősebb pillére a haláchának, de gyakorlati érvénye-sülésében nem bír jelentőséggel.

Természetesen Guttmannak ezen élesen elválasztó meghatározása nem vonatkozhatik a halácha fejlődésének első századaira, csak azon későbbi időre, amikor a misnában és a toseftában az absztrakt, a szentírástól függetlenül megállapított halácha jutott érvényre.

Az bizonyos, hogy a szófrim és a tannaiták idejében majdnem végig, mindenesetre r. Méirig a halácha mindkét formája élt a néplelekben és egyenlő súllyal és jelentőséggel bírt. Sőt az említett jerusalmiból láttuk, hogy igazi tudósok azt tekintették, aki a haláchát a midrásból ismeri. Ez világosan kitűnik a talmudból. Ugyanis Kid. 49a végén olvassuk, hogy mi a misna, mire r. Méir azt mondja, hogy a haláchot, r. Jehuda véleménye pedig, hogy a midrás. Világos, hogy a azon súlyos kérdés körül forgott a vita, hogy a törvényt haláchikus gyűjteményben, melynek létesítése szükségét érezték, hogyan rögzítsék meg, vajjon a szentírásból levont, tehát a midrás formáját, vagy pedig a tannaiták által megállapított absztrakt haláchát vegyék alapul.

Győzött r. Méir véleménye és a kerek számban hatvan részből, azaz maszchitából álló hatalmas törvénykönyv gyűjteménye lett a misna, vagyis az önálló haláchák rendszeresen elrendezett könyvei. Hogy miért győzött r. Méir megállapítása, hogy az önálló, elvont haláchát kell a misnában összegyűjteni, az valószínűleg azzal okolható meg, hogy a szájhagyomány könnyebben őrizte meg a haláchát a szentírástól alakilag elvont, tehát a Frankel által elnevezett absztrakt formában, mint a midrás alakjában, ahol a levezetést is meg kellett jegyezni. Tschernovitz (Die Entstehung des Schulch. Ar. 3.) úgy okolja meg, hogy mivel r. Juda Hanaszi tanítványa volt r. Méirnek, azért ő mesterének véleményét fogadta el, így a tannaitikus, haláchikus midrások nem jutottak gyakorlati érvényre, hanem az önálló halácha lett a misna és a vele rokonságban levő tosefta.

Hogy most melyik a régebbi alakja, az eredetije a haláchának, vajjon a következtetésekkel és a logika különböző szabályaival levont midrásikus halácha vagy az önálló, a szentírástól alakilag független halácha, melyre a szentírásban később támpontot kerestek a „minájjin“ vagy „minólon“ bevezetéssel, ezt ma rendkívül nehéz megállapítani. Frankel (Darké Hamisna 3. és kv.) megállapítja, hogy a midrás formája a régebbi és az önálló halácha később keletkezett. Tschernovitz (e m. 5. l.) a történeti fejlődéssel bizonyítja Frankel állítását. Ugyanis a midrásnak haláchikus formája sokkal kezdetlegesebb, mint a később törvénybe öntött, kikere-

kített, önálló halácha, tehát a midrás a régebbi forma és szerinte az egész hagyományos irodalomnak az ősatya a midrás.

De ha maga Frankel, a misna szerkezetének, szellemének, lelkének legmélyebb ismerője ezen tételt állítja is fel, hogy a halachának a levont alakja, a midrás, a régebbi, vagyis az eredeti, viszont a kikristályosodott alakja, az elvont halácha, a későbbi, mégis úgy merjük hinni, hogy a régi időben a néplelek sok, a szentírás törvényeihez fűződő haláchát önállóan őrzött meg és nemcsak következtetett a szentírásból. Sőt a midrás kutatása levont a szentírásból bizonyára sok haláchát következtetésekkel, melyek a szájhagyományban és gyakorlati életben érvényben voltak. De természetesen nem a későbbi „mizlón“ formában, mert ezen módját a kutatásnak csak akkor lehetett már alkalmazni, amikor a misna már szentesítette a törvényt. De a kutatásokkal nagyon valószínű, hogy levontak haláchákat, melyek éltek, anélkül, hogy rámutattak volna az élő haláchára.

Nehezen tételezhető fel, hogy csak kutatásokkal jutottak el a haláchához és az előbbi ne élt volna. A kutatások tetelesen bővítették a haláchát, sok meglevő haláchát levontak, hogy erősítsék azokat, de nem mutathattak rá, hogy az már meg van, mert nem volt megrögzítve, mint később a misnában, csak megkeresték a törában a haláchát, amivel megmutatták, hogy a gyakorlatban lévő halácha a törában gyökerezdik és természetesen föltétlenül sok újat is levontak.

Mert az bizonyos, hogy a zsidó néplelek a haláchában találta meg az élet tartalmát és lényegét, ami a zsidóság egész történetében irányelv maradt. Természetesen az agadát rendkívül szerették, mert vonzotta az emberek szívét, annak erkölcesért rajongtak, de magát, a zsidóság lényegét, csak a haláchában keresték és találták meg. Magában a törában is elsősorban és főleg a törvénykönyvet tisztelték hódolattal, mely feloszlik parancsokra és tilalmakra, melyet később R. Szimlai már számszerint is megolvasott. Megmondja, hogy a parancsok száma 248, a tilalmaké pedig 365. (Makkoth 23b.)

Hogy ez volt-e a helyes irány, szigorú halachikus törvényekkel az életet korlátok közé zárni, ami a lélek lendületes mozgalmát nem segíti elő, ez vita tárgyát képezheti, de mindenesetre megállapítható, hogy a zsidóság vallási életének leggyőzhetetlen, valósággal bevehetetlen kőfala mindig a halácha volt. És egyedül a halácha a zsidóság fennmaradásának biztos alapja.

Tehát folyton keresték és kutatták, hogy a tóra törvényeit miként kell betartani, mert az írott tan nem nyújtott kellő

világosságot. Ha találták a szentírásban, hogy szombaton munkát végezni nem szabad, akkor égték a vágytól megtudni, hogy mely munkát nem szabad végezni. Kutattak és a két irányú halácha keletkezett, az önálló, a szentírástól alakilag független és ugyancsak a szentírásból levont halácha, melyek párhuzamosan haladtak. Később is találjuk a „dóras“ szót önálló haláchánál is. Kid. 73a, dóras r. Zera, hogy a proselita feleségül vehet törvénytelen nőt.

A halácha természetesen úgy a rituális, mint a jogi törvényekre vonatkozik, de a „dinim“-ről Guttman állítja (e. m. 12. l. 1. j.), hogy kizárólag jogi ítéletekre vonatkozik, szemben Bacherral, aki „Die exegetische Terminologie“ I. 23-ban elfogadja Hoffmann feltevését, hogy „dinim“ alatt rituális haláchákat is értenek. Az tény, hogy általában „dinim“ alatt jogi ítéletet értettek, a bírói döntést, de elvéve találjuk már a talmudban is, hogy „din“ vonatkozik rituális haláchára is. Szanh. 6a, ha valaki „don esz hadin“, kimondta az ítéletet, hogy felmentette azt, aki tartozik, vagy elmarasztalta azt, ki nem tartozik, vagy pedig tisztátlannak mondta, ami tiszta, illetőleg megfordítva is, akkor az ítélete ítélet, de kártérítéssel tartozik. Tehát a „din“ itt nemcsak jogi, de rituális haláchára is vonatkozik. Mai értelemben a „din“ általában már csak rituális haláchára vonatkozik. Természetesen rövidítése a „pszak din“-nek.

Volt még egy kifejezés a törvény megállapítására, ez a „hauróóh“. Ennek az értelme, hogy a kötelező törvényt executiv módon meghatározza, tehát azonos e tekintetben a haláchával, de amíg a halácha úgy jogi, mint rituális döntésre vonatkozik, addig a „hauróóh“ csak rituális haláchára alkalmazható. Szanh. 5a megkérdezi r. Chijja r. Jehuda Hanaszitól, hogy Rávnak megengedi-e, hogy „jaure“, vagy, hogy rituális kérdésekben kimondja a haláchát, amire azon feleletet adta, hogy „jaure“, megengedi. Továbbá kérdezte, hogy „jódin“, jogi végrehajtható döntésre engedélyt ad-e, amire „jódin“-nal felelt, hogy igenis, megengedi. Itt „hauróóh“ a rituális törvényekre vonatkozik. Ez rövidítése a hauróasz haláchának, mert a halácha összekötve hauróóh szóval csak rituális és nem jogi kérdésekre vonatkozik. Nazir 29b mondja r. Gamliél vonatkozólag r. Chaninára, aki gyermek létére neki feltűnően érett feleletet adott, hogy biztos benne, hogy maure halácha lesz Izraelben, Szanh. 5b tanítvány a tanítója helyén „al jaure halácha“, ne mondja ki a haláchát, ez rituális értelemben szól.

És habár a „dvar balácha“ alatt általában törát értettek,

mint Ber. 6b. hogy az ember fusson még szombaton is, hallgatni „dvar haláchá“-t, vagy u. o. 31a. hogy az ember barátjától ne váljon meg beszélgetéssel, vagy tréfálkozással, hanem csak „dvar haláchá“-val, de mégis maga a halácha szűkebb, általában elfogadott értelemben kötelező rituális, jogi törvényt jelent.

Ez a halácha nem annyira a midrással áll szemben, mint Guttin. e m. állítja, mert a tannaitikus midrások haláchikusok és idéztük, hogy r. Jehuda szemben r. Méirrel ezt akarta, misnának megteüni, csak ellentétben van vele, hogy a midrások gyakorlati érvényre nem jutottak. Ellenben természetesen igaz azon állítása, hogy szemben áll az agádával, mely a zsidó hagyományos irodalom azon óriási, végtelen nagybecsű része, *ami nem halácha*.

De azért az agáda a legközelebbi testvére maradt mindenkori a haláchának nemcsak szellemben és, nemcsak azon értelemben, hogy agádikus tanításokat is vettek fel törvénybe, vagy legalább minhagnak, de még azon értelemben is, hogy ahol az agáda a sentírásból következtet, ott még formában is egyezik. Mert bár maga Bacher prof. az agáda szót a fejtegetést bevezető maggid se..., vagy maggid hakószuv kifejezésekből magyarázza, (Ag. d. Tan. II. Anh.), amit az egész tudós világ elfogadott, mégis Tschernovitz e. m. 7a kimutatta, hogy a tannaitikus, haláchikus midrásokban a maggid vagy maggid hakószuv agádikus fejtegetéseknél százharmincszor és haláchikus levezetéseknel százyoleszor fordul elő. Ez mindenestre igen közeli rokonságot mutat. De ha a forma az írás fejtegetésében sokszor feltűnően egyezik, mégis a halácha elkülönödött rész és kötelező törvényt jelent.

A 2. száradban p. természetesen a halácha anyaga már annyira elszaporodott, hogy annak az összegyűjtése és elrendezése elkerülhetetlenné vált. R. Méir folytatta Hillel és r. Akiba művét és r. Jehuda Hanászi a nagy törvénykönyvet megszerkesztette, a misna hat rendjét.

Valóságos kodifikálás volt és egy bámulatot keltő rendszer alakult ki az óriási nagy törvénytömegben. Természetesen ez nem olyan törvénykönyv, ahol csak megállapított halácha volna, csupa sztam misna, ellenvélemény nélkül, hogy a törvény csak így szól és nem máskép. Hanem az egyes tannaiták által meghatározott törvények is óriási számban felvételtek, melyek egymással ellentétben voltak, de az elv ekkor az volt, hogy a haláchát követni kell, vagy az egyikét, vagy a másikat, amelyiket választja magának, de a halácha kell, hogy az „út“-ja legyen. Ez az elv végig húzódik a

gemárán is, de ott már csak az amórara nézve, hogy egy amóra tannaitával ellentétbe tanításával, haláchájával csak akkor juthat, ha tud egy tannaitáról, aki szerint ő tanít.

Ezen elvet fenntartották a *misna idejében* még azon legritkább esetben is, amikor a misnában vagy toseftában megállapították a törvényt egy tannaita vagy annak iskolája szerint. Azon rendkívül ritkán, kétszer, háromszor található esetben, amikor megállapították a haláchát, akkor úgy fejezték ki a meghatározott törvényt, hogy „halácha kdivré“ a meghatározott halácha pl. a Bész Hillel tanítása szerint van. De még ekkor is szabadon választhattak, hogy a haláchában melyik tannaitát kövessék. Chullin 43a végén mondja a tosefta, hogy a halácha mindig kdivré bész Hillel, de ha valaki akar cselekedni bész Sammaj tanítása szerint, cselekedhetik és ha valaki akar cselekedni bész Hillel tanítása szerint, cselekedhetik, de ha valaki úgy választja magának a haláchát, hogy bész Sammaj szerint cselekszik, ha könnyítene és bész Hillel szerint cselekszik, amikor könnyítene, az gonosz. És ha valaki cselekszik a bész Sammaj tanítása szerint, amikor ők nehezítenek és cselekszik a bész Hillel szerint, ahol ők nehezítenek, róla szól az ige, hogy „a balga sötétségben jár“, hanem vagy bész Sammaj szerint kell cselekedni minden könnyítésükkel és nehezítésükkel vagy bész Hillel szerint minden könnyítésükkel és nehezítésükkel. Ez eklatáns példa arra, hogy a misna kódex, ahol a törvényeket elrendezve meg lehet találni, de a törvény az, hogy az egyik tannaita vagy iskolája tanítását kellett akkor követni, vagy a másikat, de a halácha elmaradhatatlan.

Édujoth I. 5. azon hely, hol meghatározott haláchát találunk a misnában, mert azt mondja, hogy miért is említik az egyesnek a véleményét a többekkel szemben, hiszen a halácha minesen másképpen, csak „kdivré hamrubbin“, mint a többek tanítása? Csak azért, hogyha egy bészdin látja az egyes véleményét és arra óhajt támaszkodni, akkor tudja meg, hogy egy bészdin csak akkor változtathatja a másik bészdin határozatát, ha ez nagyobb böleseségre és számra nézve. Ennek Majmuni u. o. a misnamagyarázatában úgy adja értelmét, hogyha egy bészdin az egyes szerint mondja ki a pszakdint, tehát a haláchát, akkor a másik bészdin ezen csak akkor változtathat, ha nagyobb számra és böleseségre nézve.

Tehát ezen az egy helyen mondja a misna a megállapított haláchát, hogy többek haláchája érvényes az egyesével szemben. De itt sem bír abszolút döntő joggal ezen elv, mert ha az egyik bészdin kimondja a haláchát az egyes szerint, akkor

az nemesak érvényes, hanem a másik bészdin csak akkor változtathat rajta, ha számra és bölesegre súlyosabb. Menyire labilis még a halácha lemáasze kimondása. Itt ugyan csak bészdin mondhatja ki a haláchát az egyes szerint, de a fenti toszefia szabad kezét mindenkinék, hogy a bész Sammaj és bész Hillél haláchája közt válasszanak, habár kimondták, hogy a halácha mindig a bész Hillél szerint van.

A misna Jeb. I., 4-ben világosan képet ad arról, hogy egymás halácháját mennyire becsülték, mert habár a bész Sammaj és bész Hillél egymással vitatkoztak és egyes esetekben a házasságkötést ezek tiltották és azok megengedték, mégis egymás közt összeházasodtak és habár egyes esetekben a vita a két nagy ház közt folyt, hogy ezek valamit tisztatlannak deklaráltak és azok tisztának, mégis egymás tahrótjait ők tisztáknak fogadták el önmagukra nézve.

Tehát a misna azon bámulatos, hatalmas, rendszeres törvénykönyv, mondhatjuk, hogy kódex, ahol a halácha óriási tömege csodálatot keltő rendszerrel van megszerkesztve, de nincs meg a halácha pszükő, hogy csak ez a halácha és nem más, hanem haláchikus törvénykönyv, hol választani lehetett.

Természetesen még más rendszer is található a misnában, hogy pl. a sabbosz haláchái nincsenek sabbosz traktátusában csak úgy halomra összehordva, hogy felvették oda a szombatra vonatkozó haláchák logikus fonal nélkül, hanem az egyes beosztásokban, a perekben, vagy a legkisebb egységben, az egyes misnában, vagy mint a jerusalmi nevezi, az egyes haláchában is rendszer látható. Előbb elmondja, hogy mit nem szabad tenni szombat beköszöntése előtt és mit kell tenni a szombat előtt. Előbbi az I. perek, utóbbiak a II., III. és IV. perekben találhatók, így a gyertyagyújtás, a szombatra szóló tűz előkészítése, az eddel melegen való elhelyezése szombat előtt. Majd az V. és VI. perekben a leggyakoribb munka mibenállása, a hőcsoók, azután a VII. perekben az összes tiltott munkák. És ezen rendszer halad végig. Az első misnát pedig azért állították élére a traktátusnak, mert a „stájim schén arbá“ Sebuót élen és Negám élen is található a misnában. V. ö. Sabbosz elején Tószafotot s. v. Jecziosz.

A misnában ha valaki a haláchát kereste, megtalálta, persze a halácha akkori terjedelme szerint és azon elv szerint, hogy egyik tannaita haláchája szerint kell cselekednie. Természetesen a halácha kdivrét, a megállapított haláchát, ott találni nem lehet, hanem a névtelen haláchát, melyre vagy van vita vagy nincs és a haláchákat, melyek névszerint vita tárgyát képezik. És a misna idejében szabadjában állott választani vagy a bészdinnek vagy az egyesnek.

Természetesen a gemarában is az amórák első nemzedékeiben még nagyon dőcögve ment annak a megállapítása, hogy a haláchában kimondják a megállapítást, hogy ez a halácha és nem más.

Eleinte tisztán földrajzi helyi halácha alakult ki, hogy ott kinek halácháját vették alapul. Mert sabbosz 130a-ban elmondja a gemára, hogy Lévi eljutott egy József nevű madarászhoz, ahol elébe tettek tejben főzött pávafejet (tavosz), de ő nem evett. Amikor pedig Lévi eljutott Rabbihoz és elmondta neki, hogy egy helyen tejben főzött szárnyast tettek eléje, akkor megkérdezte Rabbi tőle, hogy miért nem helyezted őket átok alá, amire azt mondja, hogy Juda b. Bathyra helysége volt és gondoltam, hogy r. Jósze hagelili szerint tanít, aki úgy magyaráz, hogy szabad főzni szárnyast tejben. Mert tanultuk a misnában (Chullin VIII., 4), hogy a fóra mondja, hogy ne egyetek elhullottat és mindjárt közvetlenül mellette, hogy ne főzzétek a gödölyét anyja tejében, amiből következtethető, hogy ami mint elhullott tiltva van, azt nem szabad tejben főzni. A szárnyas is tiltva van, mint elhullott, tehát azt sem volna szabad tejben főzni, amire magyarázza, hogy húst anyja tejében nem szabad főzni, a szárnyasnak pedig nincs anyja. És Rabbi ilyen súlyos haláchikus kérdésben elfogadta Lévi érvelését, hogy az b. Bathyra helységében volt, hol ezen haláchát fogadták el.

U. o. rabbi Jiczchok elmondja, hogy Palesztinában volt egy város, ahol r. Eliezer szerint cselekedtek r. Akibával és többekkel szemben, hogy szombaton fát vágtak, hogy szenet égensenek belőle, melyben kést kovácsolnak, hogy azzal gyermeket azon nap körülmetéljenek. R. Akiba és többek véleménye volt, hogy amely munkát köznapon el lehet végezni a szombati körülmetélés előkészítésére, azt el kell akkor végezni. És még hozzáteszi r. Jiczchak, hogy ezen város lakói idejükben haltak meg, vagyis megöregedtek, sőt amikor Róma szigorú rendeletet adott ki a körülmetélés ellen, éppen ezen város lakóit kímélte meg. Tehát ezen város lakosai érdemeket szereztek.

Jeb. 13a-ban mondja Abajji, hogy a különböző földrajzi helyeken egy és ugyanazon ügyben különbözőképpen állapították meg a haláchát. Erre mondja a talmud, hogy r. Eliezer helységében szombaton fát vágtak, hogy szenet égensenek kés kovácsolására. hogy azzal gyermeket körülmetéljenek azon napon. Kérdezi a talmud, hogy csak r. Eliezer helységében tették, de az ellentétes véleményen levő r. Akiba helységében ezt nem tették. De szól a talmud, mi az ellenvetés, hiszen

mondottuk, hogy helységek szerint állapították meg a haláchát. Igen, szól a talmud, de mi feltettük, hogy mivel a szombat tilalma olyan súlyos, talán nem tettek különbséget a földrajzi helyek közt, azért mondják el, hogy még szombatot illetőleg sem hoztak egységes haláchát, hanem különböző helyeken különböző halácha volt.

Hogy mennyire a földrajzi helytől függött eleinte a halácha, azt Ráb és Sámuel haláchái mutatják világosan. Chullin 53b elmondják, hogy egy kosár (fészek) madárnál felmerült a kétely, hogy deruszák-e, vajjon ragadozó madár karmait beléjük vágta-e, amikor tréfók lennének. És bár Rábnak az volt a nézete, melytől soha el nem tért a decisorok szerint, hogy a kétely deruszánál nem aggályos és azt nem tiltjuk, mégsem döntött ott az ő haláchája szerint, mert ott a vele ellentétes nézeten levő Sámuel helysége volt, tehát a helységnek volt a haláchája.

Peszachim 30a elmondja a talmud, hogy Sámuel figyelmezteti a fazekasokat, hogy Pészach multával ne drágítsák az edényeket, mert dönteni fog r. Simon szerint, akinek haláchája az, hogy a Pészachkor használatba nem vett chamecz edényeket ünnep után használatba vehetik. Ezáltal természetesen nem fogják tőlük az edényeket vásárolni. És miért nem tette Sámuel, kérdezi a talmud. Azért, mert az Ráb helysége volt, hol egyedül ő döntő és Sámuel a fazekasokat csak elriasztotta a drágítástól.

Hogy mennyire nem tudott gyökeret verni sokáig a legfontosabb két tétel, melyet már Edujoth I. 4. és 5. misnája sejtet, hogy „halácha kbész Hillel” és „jóchid verabbin halácha kerabbin”, mutatja Sabbosz 130b. Ott r. Lákis r. Jehuda Hanászi nevében elmondja, hogy egyszer elfelejtettek kést hozni pénteken és hozták szombaton és nagyon érthetetlen volt a bölesek szemében, hogy miképpen cselekedtek a jóchid szerint, hiszen ha vita van az egyes és többek szerint, akkor a halácha a többek szerint állapíttatik meg és r. Eliezer csak jóchid volt, továbbá r. Eliezer sammuti volt. Rasi egyik magyarázata, hogy átok alá volt helyezve (v. ö. Bab. Mez. 59b), de ugyancsak idézi a jerusalmit, akinek véleményét ott Toszaf. s. v. derabbi Eliezer elfogadja, hogy r. Eliezer a Sammaj házából való volt és annak ellenére az ő halácháját fogadták el.

Nagyon feltehető, hogy ezen esodálkozás az amórak későbbi nemzedékében támadt és nem r. Lákis mondása, mert ezen két legrégibb és legnagyobb haláchikus tételt, hogy „halácha kbész Hillel” és „halácha kerabbin” csak jó későn

mondták ki decisionak akkép, hogy a többség dönt és „Bész Sammaj bimkóm Bész Hillel épó misna”.

Ber. I. 3 a misna azt mondja, hogy R. Tarfon úton volt és az esti Semá imát a bész Sammaj haláchája szerint mondta el és közben a rablók akarták megtámadni, amire megjegyzik, hogy a veszélyt megérdemelte, mert bész Hillel haláchájával szembehelyezkedett.

Bár itt világosan szól a misna bész Hillel haláchája mellett, mégsem mondták ki az amórak nagyon soká, hogy a halácha lemáasze, a decisió, a megváltoztathatatlan halácha bész Hillel szerint van. Ber. 11a végén az amórak közt a következő vita folyt. R. Jechezkel tanította, hogy aki cselekedett bész Sammaj szavai (haláchája) szerint, jól cselekedett és aki cselekedett bész Hillel szavai szerint, jól cselekedett. R. Jóséf mondja, hogy aki cselekedett bész Sammaj szerint, nem jól cselekedett és r. Nachman bár Jiezechok már annyira megy, hogy aki bész Sammaj haláchája szerint cselekedett, az chajjov miszó, halálos veszedelembé dönti magát.

De még Abajji és Róvó, a 4. század első felében nem ismerik a decisiót, hogy bész Sammaj bész Hillel mellett nem misna. Jeb. 14a mondja Abajji, hogy a szentírás versét „lau sziszgaudedú” (V. M. XIV. 1) úgy magyarázzuk, hogy ne váljatok csoportokká, aggodósz, aggodósz. Ez pedig úgy értendő, hogy nem szabad, hogy egy városban az egyik bészdin döntsön bész Hillel szerint, a másik bész Sammaj szerint. Róvó tovább ment és mondja, hogy ezen tilalom csak egy és ugyanazon bészdinre szól, hogy egyszer ne bész Hillel, más-szor pedig ne bész Sammaj szerint döntsének, de két bészdin ugyanazon városban dönthet: az egyik bész Hillel, a másik bész Sammaj szerint.

Világosan látható, hogy mily forrongást okozott a haláchát végleg megállapítani. Azért került olyan nagy küzdelembe, mert nem gyökeredzett a nép lelkében, hogy csak egy tanpaita szerint kell feltétlenül dönteni. A nagy elvet az első decisirozott haláchát, úgy látszik, hogy a 4. század második felében állapítják meg, hogy az egyes és a többek haláchájánál a döntő a többek véleménye (Ber. 9a) és bész Sammaj bész Hillel mellett nem misna. (Ber. 36b elején). Amikor már végül a nagy elvet megállapítják, hogy a halácha bész Hillel szerint van és a sok ellentétes nézet forrong, ott a bat-kól magyarázatához kell nyulni. Most már nem lehet szabadon választani, mert már nyilatkozott a bat-kól, de még mindig ott settenkedett a háttérben r. Józua véleménye, hogy mi nem vesszük tekintetbe a bat-kólt. De mégis megállapítják a

haláchát besz Hillel szerint, mely alól csak hat kivétel van. (V. ö. Szukka 3a, Tósz. s. v. deómar.) A legfontosabb tételt is kimondják, hogy a rabbim haláchája az érvényes a jóehíddal szemben.

Erre megindul a nagy haláchikus megállapítás, hogy a sztam misna r. Méir, sztam toszefi r. József, sztam szifra r. Jehuda és sztam szifré r. Simon. (Szanh. 86a.) Ha a misna vitát közöl és utána következik a sztam, akkor a névtelen misna szerint kell a haláchát megállapítani, de megfordítva nem. Ez csak akkor szól, ha a sztam és vita egy és ugyanazon maszichában található. Ha a barajta vitát közöl és a misna sztam, akkor az utóbbi döntő szó, amivel kimondják a misna főlényét a barajta fölött. A misnában ha van vita és a barajta sztam, akkor szól a mondás, hogy ha Rabbi nem tanított, honnan tudja r. Chijja. (Jeb. 43a végén.) R. Méir és r. Jehuda közt a döntő halácha az utóbbi, r. Jehuda és r. József közt a megállapított halácha az utóbbi és mennyivel inkább van a halácha r. József szerint, ha r. Méirrel kerül szembe, de r. Méir és r. Simon közt a babli nem állapít meg haláchát. (Mindezt Erubin 46b.) Az amórák közt megállapítják a nagy tételt, hogy vallási kérdésekben Ráb haláchája a döntő, jogiokban pedig Sámuelé, mely alól alig van kivétel. (Bechoroth 49b) Rabba és r. József közt a halácha Rabba szerint állapítatik meg három esetet kivéve. (Gittin 74b v. ö. Toszaf. s. v. hó kajma lon.) Abajji és Róvó közt a halácha Róvó szerint van, hat esetet kivéve. (Kid. 52a.) Természetesen ezek csak szemelvények, csepp a vödörből, de itt nem haláchát keresünk, hanem a halácha történeti fejlődését. Chajim Benvenisti bámulatosan széles ismerettel állapítja meg a talmudból, hogy a halácha tannaiták és amórák közti vita esetében ki szerint állapítatik meg Klóle hatalmud c. művében, mely megtalálható a vilnai kiadású talmudokban Ber. végén.

A gemára eltérően a misnától már megállapítja, hogy a haláchák közt szabadon választani már nem lehet. Pontos irányt ad, vezető zsinórt tesz a kézbe, hogy ki a tannaita vagy kik a tannaiták, ki az amóra vagy kik az amórák, akik szerint a haláchát decisioneak megállapítani lehet és kell. Ugyanazon kérdés egyik ágánál ezen haláchát, a másik ágánál a másik haláchát kell alkalmazni. Függ attól, hogy miképpen értehnézik a tannaita vagy az amóra haláchikus tételét. De a haláchát mindig azon tannaita v. amóra tanítása szerint kell megállapítani, akinek a szava a gemára szerint döntő.

A gemára nem törvénykönyv, nem kódex, hanem egy

soha, soha ki nem apadó forrásmű, olyan élő forrás, mely végtelen erővel, hatalmas és számtalan sugárral buzogtatja az élő vizeket, melyből egyedül lehet a haláchát megállapítani.

A gemára nem rendszeres mű, nem kodifikálás, hanem folytonos éber kutatás, csupa élet, csupa mozgás lángolva azon mešovózódástól, hogy a halácha megállapítása életkérdés. A gemára hódolatot parancsoló fenségessége abban nyilvánul meg, hogy ez maga a zsidóság élete, mely örökké üdíti és ébren tartja a zsidóságot, mely biztosítja annak életét.

A talmud lezárása után kezdődik a gaónok korszakával (609–1038) a decisió, vagyis a legszigorúbb talmudi megállapítások alapján annak a meghatározása, hogy a haláchát melyik tannaita vagy amóra vagy sztam szerint mondják ki. A gaórok működésük első századaiban nem fognak kódexek megteremtéséhez, de responsaikkban, melyek mindig bővebben és bővebben látnak napjainkban napvilágot, a gyakorlati haláchát állapítják meg a talmud alapján. A talmudi anyagot gyűjtik, a haláchikus kérdésekre a feleletet megadják és működésük későbbi századaiban már egyes gaónok haláchikus kódexeket szerkesztenek. Kisebb talmudi traktátusok, mint Szófrim és egyebek, tőlük származnak, mint állítják a tudósok.

Haláchikus gyűjtemény a gaónok korából, a Seeltot, mely Sabbechából származó r. Acha gaón műve a 8. században. Nem törvénygyűjtemény, hanem a soros heti szakaszokban előforduló parancsok, tilalmak vagy történeti részek alkalmat adnak neki egyes haláchikus kérdéseket felvetni, amelyekre a szerző a feleletet a talmudi megállapítás alapján megadja aramäus nyelven. Nem száraz felsorolása a törvénynek, hanem a felvetett haláchikus kérdésekre rendkívül kedvesen és vonzóan, valóságos szónoki lendülettel adja meg a feleleteket, melyeket gyakran „beram cörich al lemélaf“-fal (bizony tudnod kell!) vezet be. Néhol a mélységes tudás mellett szinte költői emelkedettséget, de mindenütt bájos, lekötő előadást mutatnak a seeltotra adott feleletek. Ezek megtartott szónoklatok, melyek a zsidrához kapcsolódnak. Bizonyára több esztendő produktuma. Nyelve legtöbbször, majd mindenütt aramäus.

Berésisz szakaszához fűződik a 3. seelta, hogy kötelesek Izrael házának gyermekei arra, hogy szeressék egymást és egymás iránt csak mievókat és gemilusz chaszódimot gyakoroljanak, mert nem teremtetett Isten ezen világot csak szeretettel és irgalommal, mint megvan írva, hogy „emlékezzél, örökkévaló, irgalmadról és kegyelmedről, mert öröktől fogva vannak“. (Zs. XXV. 6.)

De túlnyomó többsége természetesen csak haláchikus.

Lech-Leehó szakaszában felveti a kérdést, hogy a jámborok ugyan sachrisz imát a nap felkeltével imádkozzák, de erre nézve általában hogyan állapítsuk meg a haláchát. Vajjon a rabbónon szerint, akik megengedik, hogy délig lehet sachriszt imádkozni, vagy r. Jehuda szerint, aki azt mondja, hogy a sachrisz imát d. e. 4 (mai 10) óráig kell elvégezni. A feleletet bevezeti az említett „beram ezórich“ szavakkal. Bizony meg kell állapítani, vajjon a halácha a rabbónon szerint határozandó-e meg, mert ha többen vitatkoznak jóchiddal, a halácha mindig a többek szavai szerint van, vagy r. Jehuda szerint állapítsuk meg, mert a zsoltár mondja, hogy este, reggel, délben imádkozom (Zs. 55, 18) és reggeli 4 (mai 10) óra után nincs már reggel. Fogadjuk el r. Jehuda véleményét, mert a Bechirtában (Edujot a kiválasztott traktátus) tanultuk, hogy a mindennapi reggeli áldozatot d. e. 4-ig (mai tíz) mutatták be, tehát eddig lehet sachriszt imádkozni. És hozzáteszi, hogy „vechén hilchósó“, ez is a halácha.

Tehát a Seeltot nem haláchikus törvénykönyv, nem rendszeres kódex, hanem a heti szakaszok alkalmából onnan ötlet-szerűen vet fel a szerző haláchikus kérdéseket, melyekre a feleletet rendkívül kedvesen, lendületesen, szinte szónoki szárnyalással adja meg. Nem haláchikus midrást vesz mintának, nem törvénykönyv, a legtávolabbról sem teljes munka, hogy a haláchát csoportosítaná vagy fonalat keresne, de ami kérdést felvet, arra a feleletet a gáon halácha szempontjából pontosan, lelkiismeretesen és decisióan szolgáló módon megadja. Nem fonal neki a szentírás, hogy a törvény helyéhez fűzze haláchikus kérdését és feleletét, hanem a szidrák tartalma alkalmat ad egy haláchikus kérdést kiragadni és arra felelni. Nem valószínű, hogy r. Acha gáon olvasmányának vagy tanulmányának írta a Seeltot művét, hanem tényleg megtartott szónoklat, lendületes előadás benyomását keltik.

Hasonlíthatatlanul nagyobb haláchai tekintélyre tett szert a gáonok korának másik nagy haláchikus műve, a Halachot Gedólot, mely viszont fonalul veszi a talmud azon traktatusait, melyek törvényei a diasporában is érvénnyel bírnak. A fonalhoz ragaszkodik, a talmudot a halácha szempontjából kivonatolja, magyarázatokat, megállapításokat fűz hozzá. Héber és aramäus nyelven ír. A talmudi sorrendet lehetőleg megtartja, de a rendszeres csoportosítás vezeti és különböző helyeket is állít oda. A szombati traktatusba a Hilchosz Chanukkát és Hilchosz Milát a 2. és 19. perek fonalán csoportosítja. Bár elvétele szól áldozatokról, Zebachim, Menachot, Meila, Temura törvényeiről, mégis általában a diasporában

érvényes törvényeket állapítja meg a talmudi sorrendben. Kihagyja, ami a halácha megállapítására nem lényeges, felölel mindent, ami csak a haláchára tartozik. Elmondja, hogy e szerint van „hilchósó“ vagy nincs a halácha.

Élére teszi a könyvnek az agadikus bevezetés után a 613 törvény felsorolását, a tilalmakat és parancsolatokat. Encyel. Judaica V. k. 1069. oldalán található ezen megjegyzés: „In diesem Werk wird zuerst die Zahl der Gebote mit 613 angegeben“. Ez tollhiba, mert itt a Hal. Ged.-ban, sörölatnak fel először a törvények számszerint, de számukat már r. Szimlai megállapítja a talmudban. (Makk. 23 b).

Tekintélyéről Chullin 44 a s. v. kedé azt mondja Tósza-fósz, hogy minden szavuk „divré kabból“, magának a tradíciónak szava és a későbbi decisorok boruló hódolattal szólnak róla, viszont R. Tam mondja (idézi a Ros Móed Kat. 3. per. 3. pont), hogy nem lehet mindenben elfogadni a Hal. Ged. döntését, mert Rav Jehuda gáon, aki R. Tam szerint a Hal. Ged. szerzője volt, világtalan volt és tanítványai irtak olyat is, amit nem parancsolt.

Még ma sem állapították meg a szerzőt határozott pontossággal. Hildesheimer az általa a vatikáni könyvtárból kiadott „Hal. Ged.“ bevezetésében 2 l. és kv. felsorolja és megjelöli a helyeket, hogy Serira gáon. Hái gáon, Ábr. Ibn Ezra, r. Izsák b. Abba Móri vagyis a Báal Hoittur, r. Zerachja Halévi, r. Meir Halévi (Abuláfia), Nachmani, Izsák Izraéli, a Ritva és mások Simon Kajjarát nevezik e könyv szerzőjének, aki a 9. század első felében élt és nem volt gáon. Viszont Rasi. Ramban, az Or Zeruá, Rashó, a Szemag, a Ran, a Nimukké József, a Mordecháj, a Migdal Oz és mások Rav Jehudaj gáont mondják a szerzőnek. Viszont Tósza-fósz, Ros, Kolbó és mások mindkettőt említik szerzőnek.

Buchholz a MGWI 1864. évf. 209. lapján kimutatja, hogy csak Simon Kajjara írhatta, mert Rav Jehudajt gyakran idézi, sőt gáon néven, tehát nem lehetett Rav Jehudaj gáon a szerzője. De Simon Kajjara előtt feküdt szerinte Rav Jehudaj gáon műve. Viszont Ginsberg L. a Ginzé Schechterben (New York 1929.) mondja a 627. l. s. v. r. Simon Kajjara, hogy r. Báruah Albália olyan haláchákat mond Kajjara nevében, melyek a Hal. Ged.-ban nem találhatók.

Nehéz ugyan tiszta véleményyt alkotni. mégis talán nincs kizárva azon feltevés, hogy a ma előttünk fekvő Hal. Ged. művet valaki a Rav Jehudaj gáon és Simon Kajjara műveiből, melyek mindegyikét Hal. Ged.-nek nevezték, szerkesztette össze. Innen az eltérés, hogy hol Jeh. gáonnak, hol Simon

Kajjarának tulajdonítják, mert ők mindkét munkát külön ismerték és összeszerkesztett műveit is. Innen az eltérés, mely a tekintélyről szól. Végtelen auctoritásnak mondják, viszont megbízhatatlannak is jellemzik.

Mindenesetre nagyon értékes haláchikus mű, bár Buchholz e. h. 211. l. mondja, hogy formailag és tartalmilag igen esekély önállóságot mutat. Sokkal helyesebb Ginsberg megítélése, aki e. m. bev. 6. lapján mondja, hogy maga Alfázi nemcsak felhasználta ezen művet, hogy belőle dolgozott, hanem ezen hatalmas mű szolgált mintául Alfázinak nagy műve megalkotásánál. Igaz, amint Ginsberg írja is és köztudomású, hogy Alfázi műve hatalmasabb, de viszont meglepő a hasonlatosság a kettő közt és a Hal. Ged. nagy érdeme, hogy úttörő volt, az első halachikus kódex.

A Hal. Ged. után Alfáziig, aki a legnagyobb „amud bahauróoh“ mindmáig, mert maga Majmoni majdnem mindegyik haláchát szerinte állapítja meg, a zsidóság legkimagaslóbb, nagy férfiai dolgoztak haláchikus kódexeken, de a halacha minden ágát átölelő, nagy haláchikus kompendiumok nem látnak napvilágot. R. Jehudaj gaón tanítványától r. Abától, megjelent egy haláchikus kézikönyv, melynek részét Hoffmann Festschriftje közli, Chullin traktatusa elején említi Tszaf, a Hilchosz Erec Jiszróelt, melyet Eldad Hadáninak tulajdonítanak.

I. H. Weiss a Dór-Dór-Vedórsav IV. kötetében összeállítja a gaónok haláchikus kódexeit, melyek nem alapvetők, nem átölelők, inkább úgyszólván monografikus haláchikus könyvek. Ugyilátszik, hogy megelégedtek a 10. és 11. század legnagyobb gaónjai a közkezen forgó, különböző Hal. Ged., Hal. Peszukosz, Hal. Kecúvósz művekkel és csak egyes, inkább jogi kódexet állítottak össze. Szaadja irt Széfer Hapikódont, továbbá egy örököségi művet, mely kéziratban van meg a Bodlejánában és a karaiták említik egy Széfer Hóarójosz művét. Hai gaón írta a Széfer Hamékaeh vehamimkort arabs nyelven, melyet 60 fejezetre oszt. R. Izsák b. Reubén Alberzeloni héberre fordította. Nem is teljesen kódex, hanem inkább kommentár jellege van. Ehhez csatlakoznak Széfer Hamaskon, Mispeté Hatnóim, Mispeté Halvóosz. (A zálog, a feltételek, a kölesönök törvényei.) A nagy műve címe az esküről, a „Saaré Sevuósz“. Tehát kizárólag jogi kodifikálások. Sokkal termékenyebb kódexszerkesztő a nagy gaón, Sámuel b. Chofni, ki már sokkal többoldalúbb, de művei részint kéziratban vannak, részint elvesztek. Ami pedig megmaradt, az semmi jelentőségre nem tett szert, bár későbbi decisorok említik

tek nevét. Irt kódexet a kiskorúságról és nagykorúságról, de csak kéziratban van arab nyelven. A cicisz törvényeit össze egy kódex, amely kéziratban van meg és csak nevét ismerik. Megírta a saaré beróchoszt arabs nyelven, melyet le is fordítottak. Különösen az étkezési benedictiókat tárgyalja. Irt egy Széfer Hamievoszt, mely már nincs meg. Irt különböző jogi kódexeket, melyek azonban távolról sem tettek olyan tekintélyre szert, mint Hai gaón jogi kódexei.

A kairuváni iskola a talmudtanulás legtekintélyesebb központjává vált Serira gaón idejében. De Észak-Afrikában r. Chusiél, fia r. Chananél és tanítványa r. Niszim b. Jákob nem állítottak össze kódexeket. Csak Rabbennú Chananél a rendkívül értékes talmudmagyarázatai végén a peszak dint is megállapítja. Németországban r. Gersom, meór hagóla, írja a Hilchosz Terefoszt, melyeket idézi Toszaf. Chullin 46 b. s. v. élő s másutt is és mások is citálják. Francia földön r. József Tóv Elem (Bonfils), r. Tam tanítója, feldolgozza a Pészach halácháját egy piutban, melyet Sabbosz Haggódolkor mondanak, de ez csak szemszedegetés, de nem haláchikus forma és nem átfogó mű.

Spanyolországban meghonosítja R. Móse a kordovai rabbiszekből a talmud mely és komoly kutatását. És már Sámuel Hanágid bevezetése a talmudhoz minden viszontagság ellenére, mely feldarabolta és elpusztította nagy részét, jelentőségelteljes a halacha megállapítására. Később ugyan sokkal alapvetőbb munka jelent meg Benvenisztól, melyet említettünk, de Sámuel Hanágid utat mutatott. Irt egy haláchikus munkát, melyet Hilchosz Gavrijószó néven ismernek. Kortársa, talán tanítványa, r. Izsák ibn Gajjat, aki a sokat idézett „Méoh Seórim“ haláchikus kódexet írta. Abban különbözik Sámuel Hanágidnak csak nagyon töredékesen reánk maradt művétől, hogy a „Hilchosz Gavrijószó“ traktátusok szerint sorakozik, míg ibn Gajjat műve haláchikus csoportosítás. Még Salamon ibn Gabiról és Juda Halévi is dolgoztak fel haláchát lendületes piutokban, ugyanis a Sema, a Cicisz és a Tefilin haláchikus törvényeit szedték sorba.

Mindezek azonban csak előhírnökei a legnagyobb kodifikatornak, akinek műve, a „Talmud Kóton“, a halacha örökös oszlopa. R. Izsák Alfázi, a „Rif“ a halacha fogalma. Ő őrzi a talmud nyelvét, annak egész lényegét valóságos szentséggel, de kivonatolja azon szempontból, hogy amit művébe felvesz, az a halacha. Megelőzte a Hal. Ged., de annál sokkal tökéletesebb. A halacha megállapításánál irányadó neki a jeru-

zsalemi talmud is, de a babli ellentétek esetén az irányadó, ha a kiegyeztetés lehetetlen. És nemcsak a gaónok nézetét nem fogadta el, hol ellenkezett meggyőződésével, de néha a talmud felelete sem elégítette ki. A Rif művét, a Talmud Kótont, mely csak a ma érvényben lévő haláchát állapítja meg, szinte a talmudot illető hódolatos szentséggel övezték. Sirköfeliratát közli Dávid Komforte a Kóré Hadórszban, hogy „aser lefónov lau hójó komauhú, móherrer r. Jiezechak Kóhén Alfázi“, tehát senki előtte hozzá hasonló nem volt. Juda Halévi költeménye róla valóságos apotheosis. Sirkövére vették. A tőszafisták közül a Ri azt írta, hogy ilyen művet az írhatott, aki fölött a Sechina lebegett. Majmuni a misnakommentárjához írt bevezetésében olyan hódolattal beszél Alfáziról, hogy a gaónok közül senki meg sem közelítette őt, ahogyan ő összefoglalja a haláchát, melyre a zsidóságnak a diasporában szüksége van. Lehetőleg a Rif szerint állapítja meg a haláchát, mert atyja, R. Majmun, tanítványa volt a Ri ibn Migáznak, aki viszont Alfázi egyik legnevezetesebb tanítványa volt Ezért szólnak a régi decisorok, a Bész József, hogy úgy állapítja meg a haláchát, krif rabbé. R. Zerachja halévi és a III. Ráved Posquieresből élesen és mély tudással kritika tárgyává teszik a Rif megállapításait, de Nachmani ugyanolyan éleslátással a Rif igazát védi, aki az utána keletkező hatalmas haláchai kódexeknek a világító fátylaja maradt mindmáig.

Budapest.

Dr. Hoffer Ármín.

Az ember teremtésének ideje az aggadában.*

Mikor már Isten mindent megteremtett, utolsónak jelenik meg az ember a földön, azért, hogy „azonnal terített asztalhoz, a kész lakomához üljön“. Így mondja Philon is, meg a régi rabbinikus forrás is.¹ Ez az indoklás megfelel a Biblia elgondolásának.

* Katona József: Az Ádám-legendák és az óletei ősember, Budapest, 1933. és u. a.: A lélek az Ádám-legendákban, Budapest, 1934. (Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve.) c. dolgozatokhoz.

¹ De opif. mundi XXV. (német ford. 54. old. és köv.); Toszefta Szanh. VIII. 8. (Zuckerman kiad. 428. old.) jer. IV. 13. (22c), bab. 38a. — Stein, Philo u. Midrasch, 7. old.: »Es ist klar, dass für Philo und die Baraita eine gemeinsame Ältere Quelle anzunehmen ist«. Egyáltalában nem világos, sőt ha a két helyet jobban szemügyre vesszük, azonnal igazoljuk Kaplan (JQR. NS XXIII. 1933. 287. old.) szavait: »the resemblance is nothing more than accidental, and in no way points to a common source,

A teremtés hatodik napján, így tudja a teremtéstörténet első fejezete,² Isten megteremtette a tengeri és szárazföldi élőket és végül az embert. Tehát már a Biblia szerint is, a hatodik nap nemcsak az ember, hanem az egész élő világ születésnapja volt. A rabbinikus irodalomban megtaláljuk a hatodik nap munkájának pontos órarendjét.³

1. R. Jóhánán b. Chánina mondta: tizenkét órá volt a nap;⁴ az első órában Isten összegyűjtötte porát, a másodikban formátlan tömbbé készítette, a harmadikban kialakultak tagjai, a negyedikben belehelyeztetett a lélek, az ötödikben lábára állt, a hatodikban nevet adott az állatoknak,⁵ a hetedikben társul kapta Évát, a nyolcadikban ketten szálltak az ágyba és négyen keltek fel,⁶ a kilencedikben Isten megtöltötte a tudás fájának gyümölcsét, a tizedikben vétkeztek, a tizenegyedikben elítéltettek, a tizenkettedikben kiűzték.⁷

2. Azon a napon teremtették,⁸ azon a napon elkészült formája, azon a napon formátlan tetemmé készült, azon a napon elhelyeztetek tagjai és megnyitattak nyílásai, azon a napon adatott belé a lélek, azon a napon állt lábára, azon a napon kapta társul Évát, azon a napon adott neveket, azon a napon mentek be Éden-kertjébe, azon a napon eltöltötte neki a tudása gyümölcsét, azon a napon bünt követett el, azon a napon kiűzték.⁹

or to mutual influence. — A vendéglátó hasonlatát felhasználja Ambrosius, Epist. 43. és Gregorius de Nyssa, De hom. opif. II. fej. is.) Id. Chon fordításának 55. old. 3. jegyz. alapján).

² Gen. I. 25. és köv.

³ Aptowitz, Zur Erklärung einiger merkwürdiger Agadoth über die Schöpfung des Menschen (Simonsen, ünnepi mű, Kopenhága, 1922.) 112—114; Ginzberg, The Legends of the Jews, Philadelphia, 1908—1928. V. 106. old. és köv. 97. jegyz.

⁴ Köztudomású, hogy amíg a babiloniak reggeltől, addig a zsidók estétől számították a napot. (L. Benzinger Hebr. Arch. 3. kiadás 172. old.) A 12 óra, tehát nem az egész nap, hanem a 6. napnak az a része, amikor Isten teremtett, éjszaka ugyanis nem dolgozott. (V. ö. Gen. I. XII. §. 14. 112. old. a Sammaiták és Hilleliták világlát.) E szerint kérdés, hogy a Biblia az napon jelzett állatvilág-teremtése mikor történt, hiszen a nappal mind a 12 órája az ember teremtésére van lefoglalva?! Sámuel Edels (1553—1631.) novellájában Szanhedrin 38b-bez, szintén felveti a kérdést és azt válaszolja, hogy csak az embert nem teremtette éjjel, az állatvilágot azonban igen. E felelet mindenesetre ellenkezik az idézett midrás-hellyel.

⁵ L. Gen. II. 19. év köv.

⁶ Ők ketten meg Káin és Ábel.

⁷ Szanh. 38b.

⁸ Előbb általánosságban, azután részletez.

⁹ ARN I. rec. I. fej. (3b).

3. R. Juda b. Pedája mondta: tizenkét óra volt a nap; az első órában felmerült az első ember a Szent, aki dicsértessék, gondolatában, hogy megteremtessék, a másodikban tanácskozott a szolgálattevő angyalokkal, a harmadikban összegyűjtötte porát, a negyedikben meggyúrta, az ötödikben megformálta, a hatodikban felállította a lélek nélküli szörnyet, a hetedikben beléje lehelte a lelket, amint mondván: »és belehelte orrába az élő lelket«,¹⁰ a nyolcadikban bevezette Éden-kertjébe, a kilencedikben meghagyta: erről, ehetsz, erről nem ehetsz, a tizedikben vétkezett, a tizenegyedikben elítéltetett, a tizenkettedikben kiűzetett.¹¹

4. Tizenkét óra volt a nap: az első órában összegyűjtötte az ember porát, a másodikban meggyúrta, a harmadikban formálta, a negyedikben belehelyezte a lelket, az ötödikben lábára állította, a hatodikban nevet adott, a hetedikben társul kapta Évát, a nyolcadikban parancsot kaptak a fa gyümölcsét illetően, a kilencedikben ágyraszálltak ketten és leszálltak négyen, a tizedikben levezette Éden-kertjébe és áthágta a parancsot, a tizenegyedikben elítéltetett, a tizenkettedikben kiűzetett.¹²

A lényegtelen részlet eltéréseket nem tekintve, két főcsoportot figyelhetünk meg ezen aggadákban: a) 1., 2., b) 3. Az első csoport kihagyja az ember teremtését megelőző eseményeket, a második csoport viszont nem foglalkozik a teremtés utáni epizódokkal, kihagyja az állatok elnevezését, házasságát, szaporodását és különösen részletezi az ember teremtését megelőző eseményeket: az elhatározást, a tanácskozást az angyalsereggel. Az első csoport azáltal enyhíti az antropomorfisztikus vonásokat, hogy az igéket passzívumba teszi és az angyalokkal folytatott tanácskozást kihagyja. A 4. e két csoport keveréke: az angyalokkal való tanácskozás elmarad, mint láttuk az első csoportban is, de az igék aktívumában vannak, mint a második csoportban.

Aptowitzer¹³ felveti, a kérdést, hogy mi készítette az aggadát az ember teremtésének ilyen részletezésére, míg a többi teremtmény az aggada szerint quantitative és qualitative befejezett formában lett teremtve. Szerinte ez is állásfoglalás a gnosztikus tanítások ellen: nem elég egyszerűen azt mondani, hogy nem az angyalok teremtették az embert, óráról-órára kell bemutatni, ha

¹⁰ Gen. II. 7.

¹¹ Tanch. Buber kiad. שמיני §. 13. (16 a). U. o. בראשית §. 25. (9b); Tanch. שמיני §. 8.; Peszikta R. Kahana XXIII. fej. (150b); ARN II. rec. II. fej. vége; Lev. r. XXIX. §. 1. (42a); Peszikta Rabb. XLVI. (187b); Midr. Zsolt. XCII. §. 3. (202a) a részleteiben lényegtelen változatú párhuzamok.

¹² PRE XI. fej.

¹³ U. o.

durva antropomorfizmusokkal kidomborítva is, hogyan teremtette Isten az embert.

Anélkül, hogy megállapítanók Aptowitzer véleményének erőltettségét, úgy véljük, talán még sem kell polemikus célzatot látnunk ebben az órarendben, hanem inkább az aggadát, hogy az embernél, eltérve a többi teremtménytől, maga a bibliai szöveg is méltóságos lassúsággal és antropomorfisztikus vonásokkal közli,^{13b} teremtése részleteit és ez az, amit kiemel a rabbinikus irodalom is.

Ismertünk egy feltűnő aggadát, amely szembehelyezkedik az általános felfogással, hogy Isten a hatodik napon teremtette az embert:

5. R. Berekhja mondta: amikor a Szent, aki dicsértessék, készült megteremteni a világot, a teremtés kezdetén embert készített, lélektelennek alkotta. Ekkor bele akarta helyezni a lelket, így szólt azonban: ha most lábára állítom, azt fogják mondani, társ csinálta velem a kezdet művét, — hagyom tehát feküdni, mint gólemet, míg megteremték mindent. Amikor mindent befejezett, azt mondták Neki a szolgálattelvő angyalok: nem teremt meg az embert, akiről szolgáltát? Mondta nekik: már megteremtettem, csak az hiányzik, hogy belehelyezzem a lelket. Talpra állította és vele befejezte a világot. Vele kezdte és vele fejezte be a teremtést, amint mondván is van: »utolsónak és elsőnek teremtett«.¹⁴ Mondta a Szent, aki dicsértessék:¹⁵ »íme az ember olyan, mint egy közülünk«.¹⁶

6. »Ádám, Sét, Enós«.¹⁷ »Ádám« egy majuszkulusz aleffal áll a masszorai szövegben. Mi ennek az oka? Mert az első ádámmal kezdte a Szent, aki dicsértessék, megteremteni a mindenséget. Hogyan? Megalkotta őt és hagyta feküdni lélektelenül s a hatodik napon belehelte a lelket. És miért nem lehelte bele a lelket az első napon? Azért, hogy azt ne mondják az emberek: az ember teremtette Vele a világot. És honnan, hogy vele kezdte a világ teremtését? Mert mondván van: »ezek az ég és föld története, amidőn megteremtettek«.¹⁸ És mi áll utána? »Amikor a mezőnek még

^{13b} Aptowitzer nyilván téved, amikor a részletekről azt írja: »für die nicht der Schatten eines Anhaltspunkte im Bibeltex te gibt«. — A Biblia igenis szintén részletezi az ember alkotását.

¹⁴ Zsolt. CXXXIX. 5. L. Katona: A lélek az Ádám legendákban 3. jegyz.

¹⁵ Gen. III. 22.

¹⁶ Midrás Abkhir Jalkut בראשית §. 34. (= Buber: Likkutam 2. old. 3. sz.).

¹⁷ I. Krón. I. 1.

¹⁸ Gen. II. 4.

bokra sem volt¹⁹ stb. — »kőd szállt fel a földről«²⁰ — »akkor alkotta meg az Örökkévaló Isten az embert«²¹ aztán meg: »ülte-tett az Örökkévaló Isten kertet Édenben«²² És csak az ember teremtésének története után mondja: »és növesztett az Örökkévaló Isten a földből mindenféle fát«²³ stb. Ez arra tanít, hogy az ember az első teremtmény. Így is mondja: »utolsónak és elsőnek teremtettél«, mert vele kezdett mindent. Ezért, amikor a Biblia világ származását akarja megírni, a könyv elején említi Ádámot, még pedig nagy aleffal jelezve.²⁴

Meglepi az a nyílt ellentmondás a bibliai elbeszélésnek,²⁵ amely szerint Isten a hatodik napon teremtette az embert. Ginsberg szerint²⁶ eretnek felfogással van dolgunk, amellyel a régebbi rabbinikus forrás polemizál is,²⁷ azonban későbbben, mikor már, nem kellett tartaniok veszélytől, vagy talán már nem is tudták, hogy eretnek, felvették az aggadába. Azonban feltéve, hogy elfelejtették, hogy ez eretnek felfogás — arról csak nem felejtkezhetek meg, hogy Biblia-ellenes?! Aptowitz²⁸ szerint ez egyike azoknak az aggadáknak, amelyek a gnosztikus tanítással polemizálnak, amely szerint az angyalok résztvettek az emberi test megalkotásának munkájában. »Ime az ember egy közülünk«: tehát úgy magyarázza, hogy az angyalok és az ember egykorúak, azaz az első napon teremtettek. Ezzel ellentétben az általános aggadikus felfogás éppen a gnosztikusok elleni polemia miatt, az angyalok teremtését a második vagy az ötödik, sőt a

¹⁹ U. a. 5.

²⁰ U. a. 6.

²¹ U. a. 7.

²² U. a. 8.

²³ U. a. 9.

²⁴ Midr. Rut VI. fej. idézi Szikili, Talmud Tóra Gen. II. 7-hez (közölte Ginsberg VI. 1914. 35. oldal). (A mi Rut Midrásunkban nincs meg!)

²⁵ Igaz ugyan, hogy a teremtés-történet II. fej. 4—9. eredeti értelmében a modern exegeták szerint, hogy az ember a teremtés elseje, aminthogy egy sumir-akkad teremtés-mítosz szerint is az ember megelőzte az állatvilágot: »Miután Anu, Ellil, Enki és Ninchárság a fekete fejüket (bab, megjelölése az embernek) birta... állatokat, a mező négy lábúit alkotta meg.« (Jirku, Altorientalischer Kommentar zum Alten Testament. 20. old.). Biztos azonban, hogy az első fejezet világos részletezése után a második fejezet leírását csak nem pontos összefoglalásnak tekintették a régiek, vagy mint például Ibn Ezra 9-hez az ígét plusquamperfectumra magyarázták.

²⁶ Lásd 24. jegyzet id. h. 36. oldal.

²⁷ ARN II. rec. VIII. fej. (11b).

²⁸ L. a. 3. jegyz. id. h. 115—117. old.

hatodik napra teszi.²⁹ Az aggada tehát elfogad egy gnosztikus tanítást (az angyalok első napon teremtettek), hogy ezzel állást foglaljon egy kardinális gnosztikus tanítás ellen: ha az ember testét első napon teremtette Isten, mit ér, ha az angyalok tiltakoznak megteremtése ellen a hatodik napon.

A Biblia nem beszél arról, hogy milyen évszakban történt a teremtés, valószínűleg arra gondolt a szerző, hogy miként tavasszal születik ujja a természet, a teremtés ideje is tavasszal volt. A legrégebbi biblikánküvi források úgy tudjuk, hogy Niszán hónapban³⁰ teremtette Isten a világot. Ezt vallják a rabbi tekintélyek is.

7. R. Józua mondta: Niszánban teremtett a világ.³¹

8. A későbbi rabbiok r. Eliezer véleményét fogadták el, hogy Isten Tisriben teremtette a világot.³²

A középkori tekintélyek a teremtést bevezető **בראשית** szó betűiből ezt olvassák ki metatézissel: **אֵל בראש**.³³ Az aggadikus felfogás, amely szerint a teremtmények mind kifejlett alakjukban jelentek meg, szintén az ószti, Tisri havát, gondolja a teremtés idejének.³⁴

Budapest.

Dr. Katona József.

Ezsajás.

— Sajtó alatt levő könyvem második kötetének a bevezetője. —

Négy évtizedes prófétazkodásban Ezsajás, és az izraeli történetnek ez a négy évtizede: az örök erkölcsi és szellemi fönség kivételes emberé, a minden nagyszerűségekből hamar kiromló, vergődő és véres örök-emberinek a háttéréből előtetszőn. Nem alantasabb idő, mint az előtte meg azóta való: az emberek esküsznek szebbnek-jobbak az eszményeire, és át kell feledkezniök belőlük háborús öröletekbe; valamiben mégis magasságos is a korszak, különben, mint sok addigi meg későbbi: hogy dolgozhattak benne is tévedések, hazugságok, erőszakosságok, de csak tovább vitte erőben az igazságosság elve, és esztendői során nagyot nőtt a könyv becsülete, meghallgatásáé is, az olvasásáé is és egyre hangosabban tudott a szó a kard ellen, a végső merészségéig is tudott. És ezek a fényességek a korszak képén, a föl-

²⁹ Az adatokat I. Aptowitz u. o. 126. old. és köv. 14. jegyzet, 127. old. 15. jegyz.

³⁰ L. Legends, V. 107. old. 98. jegyz.

³¹ Rós ha-Sáná 10b.

³² L. Legends u. o.

³³ Idézte Legends, u. o. alapján.

³⁴ V. ö. Legends u. o.

fölrémülő aggodalmak meg eltorzult haragok kavargó sötétjén is meg a halálra rádöbbenés halottas sápadtságán föltesző, minden komorságokat megnyiható sugarasság, ha nem is végiglen, de ott, ahol vakító is a fény, meleg is a sugarasság, mind egy embernek a lelkéből való, az Ezsajáséból.

Sok részletében magától íródhatik a történet: hogy senki ember előre nem gondolhatta eredményekkel ajándékozta meg, veri meg az életet; de a sokszor a sorsot tevő, a végtet vívó névtelen milliók lelkéből kivergődő fly törvényes véletleneken kívül más elemeket is visz a történet, csupa lényegességeket, amelyek egy-egy embernek, a nagy egyénnek, magát rájuk vetette tudatos akaratából teremtek elő: hogy az időbe, ha a végtelenségén átra, az kerül, amin az az egyetlen ember dolgozott. Az idő, persze, nem mindig hozza meg a kellő anyagot és a munka módját, hogy az egyéni erők közvetlen hatásokba vigyék minden akaratukat; nem az emberen múlik: ami rajta esik, olyas jelenség, akárcsak a készletek feldolgoztával üressé lett műhelyben a teremő energiáknak hirtelen halottasra válta; hiába, nincs tovább: a legnagyobb egyénnek is meg kell állnia a kevesebbnél — csak hogy az a kevesebb is nagyon sokat jelenthet, a nagyoknak teljes értéke lehet, a fejlődésben: ahogy előkészítője a többnek. Ez a négy évtized az izraeli szellem életének nagy korszakai közül való: hogy a történet anyagot halmozott föl benne és módot adott rá, hogy az az izraeli szellemet megszemélyesítő egy-ember, Ezsajás, megérthette az egyéniségében élő zsidó elveknek legteljesebb maguk-kielét. Nagy korszak: aminő előtte csak Mózesé volt és utána elsőül a Jeremiásé lesz.

Itt, most, Ezsajás prófétaságában jelen meg az a több, sokban akár az egész is, a végső, amit az elődök csak a nagyig tudhattak; de ebben az eredményességben nem az egynek nagyobb nagysága, hanem az időnek araválósága, kedvezése. Külön „kedvezés”, idegennek érthetetlen, megmosolyognivaló: haladó meg halált látott népi életek, és a prófétai szellemnek az a levegő kellett, hogy föl tudjon a legtöbbit; a miért, a hogyan, az épen a zsidó néplélek titka. Ez a politikai bizonytalanságoktól megzavart és kétségbeesésektől földde görnyesztett emberöltő kapja meg gyakorlati igazságokul az Amós és Hósea prófétaságában leletet eszméket — olyan elveket, amelyeknek a tényleges történeti erők inkább lehettek volna a megőző mérge, mint megigazulással biztató fel-őszöklélőjük.

Itt, igazán a lét és nem-lét lépésnyi mesgyéjén, itt kovácsolja a prófétai szellem dogmává, vagy nem is, hanem pánellá, védekező fegyverré, háborús fölszereléssé azt az egyik legszubtilisabb vallási elemet, az erkölcsi hitet: hogy az történeti erő, amire az államnak be kell rendezkednie; hát nem hogy lelki erő, a maga

szuggesztív történet-csinálásával, hanem harci eszköz, mint más, csak hogy mellette nem kell, nem szabad, semmi más. Tudatos-ságba elsőül onnan suttogott ki az elv Hósea lelkéből; és jött Ezsajás. Jött a történet, és az elméleten semmit vissza nem csinált a prófétai szellem; kemény következetességgel hirdette, kemény haraggal fenyegetődött is érte — ahogy annak az erkölcsi gondolkodásnak a legegyszerűbb természetesség volt a gondviselésnek minden csodája. Tudott akkor a gondviselés csodát; de szinte nagyobb csoda, ahogy az ember lelke tudott: hogy az erkölcsi hit, ez a lehetőszerűség, szikla-bástyává lett Jeruzsálem körül.

Itt, a politikai zsidóság legpolitikaibb maga-megigénylése körül, amikor Adonájnak egyik népe Adonájnak a másik államabeli fővárosát ostromolja idegen nemzet szövetségében; itt, a vallási zsidó szellem legkinosabb megzavarodásának legegyszerűjén, hogy Adonáj egyik népének a porig kell alázkodnia más istenek nemzete előtt, másik népe pedig végképen kiszakadt a nemzetek sorából; itt, ősi szentségű nemzeti és vallási hagyományok megcsúfolásának világában, hogy a választott nép földje nagyobbik felében pogány telepesekre jutott, és a kisebbiken is elpusztult oltárok, széles vidékeken nem folyhat áldozás — itt tud a prófétai szellem szót a vallási zsidóság magváról, hogy annak meg kell maradnia az örökkévalóságon átra; és hirdeti tovább az egyisteniség két elvét, hangjában az idő rávitte merészebb színekkel: az Amószt, hogy Adonáj a minden-ség ura, a világtörténetet rendező egyetlen akarat; a Hóseát, az ő eszméjének valamilyes továbbfejlesztésével, hogy a többi nemzetek istenei egyáltalában nem is istenek.

Itt, a naturizmus emberiségének közepette, a naturisztikus gondolkozásból egészen még ki nem nőtt népből, az istenek meg az emberek egymáshoz kötöttségének abban a különös, a természet életére járó, állandóságokkal és változandóságokkal össze-vissza, szigorú és mégis laza, törvényszerűségében; amikor Assíria istenei volt az idő, hogy népek diadalaiiban ők igazultak meg, ők és a kultuszuk; amikor a legyőzött népek, hitükben megzavarodva, az érthetlenségek ellenében egy kis biztosításért, a békén meghódolók pedig politikai alkalmazkodásból is, a maguk nemzeti istenei mellé fogadják az erőseket, a hódítókat; a szövetségekben meg akár a kölcsönösség is járja; amikor idegen bálványok is tekintélybe vihették, az otthonából elhurcolt nép pedig magával viszi az idegenbe a magáét, legföllebb hogy az ott uralkodókat is közéjük állítja, de az igaziak a régiek maradnak, hogy a nemzeti bálványokban a maga isteneinek közellétéről biztosította magát, isteneit ölelhette és csókolgathatta a nép — itt fejté tovább a prófétai szellem az istenképek kultuszának kritikáját, túl az izraelin, ahogy Hósea kezdte, át az egyetemesbe; és el is jut Júdában valamilyes képrombolásig.

Mennyit és mit is nem tehet az egyén a magasabb-emberiben: annyit és olyant, hogy azon az emberi-szépen némely sikertelenségek csorbája is nem-látotiba veszhet — csak adja meg neki a történet a kellő anyagot és módot; nem is készen, csak hagyja lehetőségeikig. És a végtelenségeket járt egyéninek ihletében a zsidó néplelek örök elemeinek sejtelemből tudatosságra ébredése, meg az a több is, hirtelen készbe pattanása: hogy itt nagyszerűségek előkészítése, ott a kezdet kezdetén eszménynek a végső formája. Ez a prófétáskodás hinti el első magvait a Deuterónomium eszme-világának, az erkölcsi és szertartási törvények vallási egy-értékűségének, de a moralizmus elsőbbségével; a vallás szervezetében pedig minden naturalistikus elemek kiharcolásának, meg annak a legdeuterónomiumibb intézkedésnek is, a vidéki oltárokat megszüntető centralizációnak. És gondolatok át-átvillanása eszméből eszmébe, az egy és a végtelen közt: ahogy Istenben egyszerre való a kettő, és ahogy az emberi korlátoltságból a végtelenség utána sejt az egyén. Fölérzik a végtelenség, és kezdi magát érezni az egyes-ember, meg ráérez az emberiségnek is az egységére. A kettő közül amaz a lassúbb fejlődés, csak nehezen tud a teljességig; emez szinte legottan kész: az erkölcsi és írói művészetnek olyan szépségében színesedik föl az időben az egész emberiséget átfogó béke-vallásnak az álma.

Nagy korszaka a prófétai szellem történetének: Ezsajas egyéniségén át nézve, talán a legnagyobb; de mindenképen a legragyogóbb. Ebben a meglátásban nagy része lehet a költőnek, de a tisztára prófétai elemekből is tellik arra legszebb szépre. És ahogy a zsidó népszellem életét nézzük, a korszak képen nem is a költőt látjuk, hanem a prófétát, a költőben is csak a prófétát: és ahogy abban a prófétáiban a legragyogóbbnak az elemét keressük, hamar ránk érzik, hogy az erkölcsi hit principiuma az a sugárasság. Nem hogy a nagy fényességnek, az eszajásinak, színeképén az a legélesebb; hanem hogy a mindenfajta fények közül az világított az időbe legtovább, szinte végig a négy évtizeden, meg hogy annak a hatása közvetlen is volt, az egynek lelkéből tömegeknek is a lelkébe magát belévelt fény, a lelkeket cselekvőbe is, történet-csinálásba, hajtó természeti erő. Az aztán magától adódó kiélezője az ilyen fénynek, hogy, súlyos válságok jelenségéül, mögötte mindig fekete sötétség: bele is káprázik a szemünk, ahogy a négy évtized képének ezeket a részleteit nézzük. Az a hit, az a hang: csodás, megható, fölemelő, és megborzongató — mintha az élet ígérete öngyilkosságba csábítana egy nemzetet. A zsidó idealizmus, az igazságos világkormányzásnak, az erkölcsi jó legyőzhetetlenségének a hite, sehol, soha az emberiség történetében nem volt oly reális erő, mint itt és most, Ezsajas lelkében — hacsak Jeremiás prófétai áthatottsága nem fogható mellé, némely

vonásokban akár fölébe is. Ez a prófétai szellem valósággal lehetetlenségén, az »bszólút anyagi gyöngeségen, építette föl az erkölcsi világtörvény örök alkotmányait.

Oradea-Nagyvárad.

Dr. Kecskeméti Lipót.

Maimuni Mózes bölcsészeti felfogása az isteni gondviselésről és a szabad akaratról.

Mózes ben Maimun bölcsészete legjellemzőbb fejtegetéseinek körébe tartozik a »Dalalat al chairin.« (More Nevuchim) III. kötetének az Isten gondviseléséről, s ez összefüggésben az isteni gondviselésnek a szabad akaratral való megegyeztetésére törekvő gondolatmenete.

Az indeterminált akaratról szóló emez elmélet újabbkori vallói, közöttük: Oettingen, Drohisch, Wagner, Wundt, Engel, Maimuni szellemi fegyvertárából merítik nem egy érvüket.

Szembeszáll Maimuni a gondviselésről és a szabad akaratról hirdetett gondolataival: az ókori filozófusokkal és az iszlám teológusainak elméleteivel.

Eretnekségnek, makacsságnak minősíti a nagy zsidó bölcsész a régi filozófusok amaz elméleteit, amik az Isten minden kívülre létezőről való tudásáról szólnak. Olyan tévedésbe estek ezzel az elméletükkel, amiből sehogyan se tudnak kibontakozni. Maimuni nyomon követi azokat a szerinte téves teóriákat, amik azokat erre a vétkes gondolatösvényre vezették, egyben kifejti a zsidó törvénytannak gondolkozását a gondviselésről.

Az ókor filozófusait elsősorban az vezette tévedésükhöz, hogy látszatra az emberek viszonyaiban feltűnő rendszertelenség mutatkozik, amikor is nem egy gáncstalan és erősen embernek balsorsos az élete, holott, másrészt gonosz embereknek nem ritkán szerencsés életben van részük. Ez vezette őket különböző megkülönböztetésekre. Kettő között van egy lehetőség: vagy nincsen az Istennek semmiféle tudomása az egyes dolgokról s nincsen azokról megismerése, vagy pedig van róluk megismerése és tudása. Nincsen kitérő ebből a dilemmából. Ők azt vallják, ha van azokról az Istennek megismerése és tudomása, akkor három közül az egyiket kell vallani: vagy hogy ő intézi és rendezi azokat a legtökéletesebb módon, vagy hogy ő képtelen azoknak rendezésére, mivelhogy nincsen fölöttük hatalma, vagy pedig, hogy van ugyan tudomása és hatalma, hogy rendezze és intézzé azokat a legteljesebb renddel és móddal, de ezt a rendező hatalmát nem intézi végig, vagy azért, hogy lesüllyessze azokat, amiglen értéktelenné és jelentőség nélküliekké válnak, vagy pedig féltékenységből cselekszi ezt, aminthogy vannak emberek is, akiknek

módjuk van rá, hogy valakivel jót cselekedjenek, tudva azt, hogy az reászorul erre a jót cselekvésre, ámde gonoszságuk és rossz hajlamuk, valamint irigy voltak nem engedi meg nekik a jónak cselekvését. Az, akinek valamely dologról ismerete van, az vagy törődik azzal, hogy azt intézze, vagy pedig nem vet ügyet rá, mivel érték nélkül valónak véli azt, nem méltónak, hogy gondját viselje, azt pedig, amire van figyelme, nem tudja intézni, mert nincsen meg hozzá a képessége, még ha akarata van is hozzá.

Az ókor filozófusai ezekben a megkülönböztetéseikben döntő ítéletképen megállapították, hogy az említett hármas külömbség-tételen, ami az Istent illeti, kettő ki van zárva, az ugyanis, hogy vagy képtelen, vagy pedig képes, de nem törődik vele, az egyik rossz tulajdonság lenne, a másik meg képtelenségét tüntetné föl. Istenről ilyeneket feltételezni nem lehet. Úgy, hogy ezekből a külömbségtevésekből nem marad egyéb, csak az, hogy Ő egyáltalában tudomással se bír mindezekről, vagy pedig, hogy van rólok tudomása, s azokat a legjobban intézi. Amivel hogy mi rendszer-nélkülieknek, szabályelleneseknek és egymásból nem következőknek találjuk ezeket a jelenségeket, mindebből az következik, hogy nincsen rólok semmiképen se tudomása. Maimuni szerint ez az, ami őket ehhez a pogány felfogáshoz vezette. Ezeknek a tévedéseknek okait Maimuni Aphrodiási Sándornak a »Kormányzásról« szóló értekezéséből idézi. Ennek az idézetnek nincsen nyoma Aphrodiási Sándor említett művében, az אלהיכרי című értekezés az Al-Kifti és Ibn-Abi-Oicibi által összeállított lajstromban nem fordul elő.

Az idézett filozófusok azzal, hogy ezeket az ellenmondásokat el akarták kerülni, még nagyobb nehézségbe ütköztek, ami abból tűnik ki, hogy amikor el akarták kerülni azt, hogy Istennek gondatlanságot tulajdonítsanak, rámondták, hogy nincsen tudomása, s hogy mindaz, ami ebben az alantas világban történik, előtte el van rejtve, s így nincs is felfogása róluk. Nem ismerték ők azt, amire bennünket untalan figyelmeztettek, ez abból tűnik ki, hogy a létet az egyes emberek viszonylatai után ítélték meg, hogy az ő rossz sorsuk vagy ezekből, vagy pedig az anyag szükségképen való természetéből ered, ezt vitatják, fejtegetik. Amikor ez a gondolat vezette őket, amely megsemmisíti minden igaz vélemény szépségét, az volt az ebből folyó feladatuk, hogy az ebben való észellenességet mellőzzék, s azt a nézetet vallották, hogy mindeme dolgoknak tudása lehetetlen az Istennél, egyrészt, mivel a rész-jelenségek az érzékekkel foghatók fel, de nem az intelligenciával. Már pedig Istennek nincsen érzéki felfogása — másrészt pedig azon okból, mert a részjelenségek végnélkülivolnak, a tudás pedig összefoglaló, már pedig, ami végnélküli, azt a tudás össze nem foglalja. Továbbá a keletkező, azaz a kétségkívül részletes tárgyak

tudása okvetlen bizonyos változással jár, amennyiben ez egy tudásnak a másik után való keletkezése. Mi, akik a törához ragaszkodunk, — fejtegeti tovább Maimuni — mi azt valljuk, hogy Istennek van tudomása a tárgyakról, még mielőtt azok létesülnek. Ezt a mi meggyőződésünket kettős észellenességgel vádolják: hogy Isten eszerint tud olyan dolgot is, ami egyáltalában még nem is létezik és hogy a még nem létező tárgy tudása és a valóságban lévő tárgy egy és ugyanaz. Helytelen hirdetnek ezek a filozófusok, vannak közülük, akik azt hirdetik, hogy Istennek csak a nemekről, nem pedig az egyedekről van tudomása, mások viszont azt állítják, hogy Ő másról, mint önmagáról, mitsem tud, csak azért, hogy — nézetük szerint — benne többféle tudás ne legyen.

Vannak azután filozófusok, akik osztják a mi hitünket, amely szerint Ő mindent tud s nincs előtte rejtve semmi. Ilyen nézetet vallottak az Aristoteles megelőző bölcsészek, akikről Aphrodiási Sándor tesz említést, de akikről ő azt állítja, hogy véleményükben az ellenmondások legnagyobbja, amikor azt kell látnunk, hogy a jókat éri a rossz sors, a rosszoknak pedig jóban van részük. Nyilvánvaló, hogy ha ők mind: az emberek sorsát a tömeg nézetének megfelelően látnák rendezettnek, azaz, hogy abban rend uralkodik, akkor nem kerültek volna bele emez okoskodások útvesztőjébe; erre az okoskodásukra a jó és a rossz emberek viszonyainak megítélése vezette őket, mivel nézetük szerint ezekben a viszonyokban nincsen rend.

Eme praemissák előbocsátása után, kimutatva azt, hogy az Isten tudására és gondviselésére vonatkozó elméletek egymással összefüggnek: Maimuni Mózes a gondolkozóknak a gondviselésre vonatkozó nézetei fejtegetéséhez fog, egyben ama kételyek eloszlatásához, amiket ők az Istennek a részletekre vonatkozó tudásával szemben emeltek.

Maimuni, a gondviselését illetőleg, az embereknek ötféle véleményét ismerteti. Régi nézetek, amik már a próféták idejében is köztudomásúak voltak, amikor is a valódi hittörvény megnyilvánításával, mindeme homályosságokra fény derül.

Az első nézet szerint: olyan gondviselés, amely az egész mindenségben létező bármely tárgyra kiterjedne, egyáltalában nincsen és mindaz, ami létezik, az égtől kezdve, mindazon tárgyakig, amik benne foglaltatnak, a véletlennek és az esetlegességnek következménye, nincsen rendező, nincsen irányító, sem bármi is, ami valamely tárgynak gondját vielné. Ez Epicur véleménye, aki az atomok elméletének vallója, és azt hirdeti, hogy azok a véletlen folytán vegyülnek, s az, ami belőlük keletkezik: véletlenség következménye. Izráel hitetlenjei is vallották ezt a nézetet, rájuk vonatkozik a jeremiási íge: »agadták az Örökkévalót, s azt mondták: nem létezik.« (Jer. 5. 12.) Maga Aristoteles is bebizonyította e

nézet valótlán voltát, hogy lehetetlen e dolgoknak véletlen létezése, hanem igenis van, aki rendezi és kormányozza azokat.

A második nézet vallói úgy vélik, hogy vannak egyes tárgyak, amikre kiterjed a gondviselés, s hogy azokat valamely kormányzó vezeti és rendezi, míg viszont mások a véletlen esélyeinek vannak alávetve. Ez Aristoteles véleménye. Ő azt vallja, hogy az Isten gondviselése kiterjed a szférákra s mindarra, ami bennük foglaltatik, s ennél fogva egyedeik megmaradnak olyanoknak, amilyenek. Aristotelesnek a gondviselésről szóló elmélete nem azonos értelmű a mi hitünkkel a gondviselést illetőleg. Szerinte a gondviselés a mindenség örök törvénye, amelynek Isten az első oka. Ez a törvény föltétlen hatalom az égi szférákban, de a sublunaris dolgokat illetőleg a véletlennek van szerepe, itt csak annak van állandósága, ami közvetlenül a szférák befolyása alatt áll, mint amilyenek az elemek, az állatok és a növények nemei. Aristoteles szerint tehát a gondviselés elakad a hold szférájánál, továbbra nem terjed. Egyedül az érényes emberek kivételek, egyedül ők állanak kivételiesen az Isten gondviselése alatt, amint ezt Aristoteles Etikájában magyarázza. Emiatt Aristoteles már a II. században élt Attikus a sublunaris tárgyakra és az emberre kiterjedő gondviselés tagadásával vádolja. Ez az aristotelesi tan a világ örök időtől valósága tanának egyik ágazata. Mert Aristotelesnek az a nézete, hogy olyan a gondviselés, amilyen a mindenség természete, ennek folytán ezek a szférák s a benné foglaltak, egyedeik szerint lévén állandóak, az ő gondviselésük állandóságukból áll, abban az állapotban, amely nem változik. S amiképen létezésükből szükségképpen következik más tárgyak létezése, amiknek bár nem az egyedei, de a nemei állandó létüek, azonképen folyik ama gondviselésből az, ami a nemek fennmaradásának s állandó létüeknek okozója, holott egyedeik fennmaradása lehetetlen. Ám a nemek egyedei, azok sincsenek teljesen magukra hagyatva, hanem mihelyt amaz anyagból valami annyira tisztult, hogy a növekvés formáját elfogadhatja, olyan erőssel lesz felruházva, amik egy bizonyos ideig megóvják, hozzá vonza azt, ami annak javára való és távol tartva tőle azt, ami hasznát elő nem mozdítja. Ha pedig még tisztultabbá vált egy másiknál, olyanira, hogy az érzékenység formáját elfogadhatja: akkor olyan erővel lesz fölruházva, amelyek megóvják és megőrzik, s más olyan képességekkel lesz ellátva, amely képessé teszi olyan mozgásra, hogy irányt vegyen a neki megfelelő felé, s hogy elkerülje azt, ami ezzel ellentétben van. Azután pedig minden lénynek megadatott a nemének szükséglete. Végére pedig, ha oly módra tisztult, hogy az intelligencia formáját elfogadhatja: akkor olyan erővel lesz ellátva, amivel minden ember, tőkététségének arányában kormányoz, gondolkozik és elmélkedik afölött, ami egyéniségét

megőrzi s a nemét fönntartja. A többi mozgásokat illetőleg, amik valamely nem minden egyedeinél megesnek, azok Aristoteles szerint a véletlen folytán esnek meg, nem pedig valamely vezetőnek vagy rendezőnek a műve ez. Ha például egy nagyobb vagy kisebb mértékben förtgeteges szélvihar zúg, az kétségen kívül lecsöpri valamely fa egy-néhány levelét, egy másiknak az ágait tőri le, egy kavicsfalomból le is sodorhat egy-egy követ, port zúdíthat a fűvekre, károkat okozhat, vizet zavarhat föl, úgy, hogy a hullámaiban vergődő hajó elmerül s vele együtt az utasoknak egy része vagy mindannyian. Szerinte nincsen különbség a levelek hullása és a kő esése, vagy a jámbor és megbecsülésre méltó emberek között, akik a hajón utaznak, épúgy nincs különbség a barom közt, amely patájával tapossa a hangyabolyt, úgyhogy a hangyák serege elpusztul és az épület között, amelynek alapja felborított s rászakadva a benne ájtatos hívekre, azoknak vesztét okozza. Épígy nincs szerinte különbség a macska közt, amely egy karmai közé került egeret széjjelmarcangol vagy a pók közt, amely egy legyet fog el, s az oroszlán közt, amelyik egy útjába került prófétát tép széjjel. Az ő nézetének az a tartalma: mindazt, amit ő következetes módon folytatódni lát megszakítás nélkül, s a nélkül, hogy menetében változás állna be, amiképen az a szférákbeli tárgyaknál észlelhető, vagy ami egy bizonyos rendet követ, amiből csak kivételiesen hiányzik valami, amint az a természeti tárgyak sajátossága, mindazt valamely kormányzásnak tulajdonít, illetve azt véli arról, hogy az az isteni gondviseléssel van összefüggésben, — amiről pedig úgy látja, hogy az szabályt nem követ, hogy az rendet nem tart be, mint ahogy az minden nem egyedeinél, akár növények, állatok vagy emberek azok, fönnforog, ezekről azt vallja, hogy a véletlennek, nem pedig valamely kormányzásnak a műve, tehát hiányzik ezeknél az isteni gondviselés. S még annak a nézetének is kifejezést ad, hogy az ilyen dolgoknak a gondviseléssel való összefüggése lehetetlen s ez a világ örök időktől valóságának tanából folyik, amely szerint mindaz, ami egy bizonyos módon létezik, lehetetlen, hogy ellenkező módon létezzék. Akik ezt a tant vallják, — mondja Maimuni — eltértek a mi hitvéleményünk körétől, az ő ajkuk hangoztatja a jechezkieli ígét: »elhagyta az Örökkévaló az országot.« (Jechezki. 9. 9.)

A harmadik nézet a másodiknak ellentéte. Ez azoknak a véleménye, akik látják, hogy nincsen a mindenségben, sem annak általánosságában, se részleteiben semmi olyan, ami véletlenül lenne, hanem igenis minden, akaratra, szándéknak és kormányzásnak az eredménye. Az pedig tudott, hogy aki kormányoz, az ismer vagy tud, ismeri és tudja azt, amit vagy akit kormányoz. Ez az iszlám Aschariták iskolájának elmélete, s ebből a nézetből

nagy balgatagságok erednek, s olyan terhek, amiket ennek dacára elfogadják. Ők csakugyan megegyeznek Aristotelessel abban, hogy a levél hullása és az egyén halála egyenlő tűnemények, ám a szél fúvása, az nem véletlenség, hanem az Isten rendelte el a mozgását és nem is a szél hullatta alá a lombokat, hanem minden lomb az Isten rendelete folytán hull alá, Ő az, aki lehullasztja azokat abban a pillanatban és azon a helyen, amelyet kijelölt és az lehetetlen, hogy alápergésük ideje később vagy korább álljon be, valamint az se lehet, hogy az más helyen történjék. Mivel mindez már örök időktől fogva így lett elrendelve. E vélemény következtetéseként meg kellett engedniük, hogy az állatoknak mozgásai és pihenőre térései elrendelt események, s hogy az embernek egyáltalában nincsen hatalma bármit is cselekedni, vagy bármit is abbahagyni. Ebből a nézetből következik az is, hogy a lehetségesnek természete ezeket a tárgyakat illetőleg, nem létezik és hogy mindezek a tárgyak vagy szükségképpenvalóak, vagy pedig lehetetlenek. S ezt Ők el is fogadták, azt állítva, hogy amit mi lehetőknek mondunk, például azt, hogy Zeid áll s Amru jön, az hozzánk viszonyítva: lehető, de Istenhez viszonyítva nincsen semmiféle lehetőség, hanem az vagy szükségképpenvaló, vagy pedig lehetetlen. Ebből a nézetből továbbá az következik, hogy a vallás törvényeinek egyáltalában semmi hasznuk, mert az ember, akinek a vallás törvénye adva lett, bármit se cselekedhet, nem is teljesítheti azt, ami neki parancsba adatott, nem is képes óvakodni attól, amitől óva intetett. Akik ehhez az iskolához tartoznak, azt állítják, hogy Istennek tetszett az: hogy prófétákat küldjön, hogy parancsot adjon, hogy óva intsen, hogy ijesszen, hogy ígérjen vagy félelmet gerjessen, bár minékünk nincsen is hatalmunk bármire is. S megtörténhetik, hogy megszab nekünk lehetetlen dolgokat is, s az is lehet, hogy parancsot teljesítünk és mégis büntetés jut nekünk, míg, ha ellene szegülünk: jutalomban részesülünk. Ebből a nézetből következik az is, mintha az Isten cselekedeteinek végcélja se lenne. S mindemez észellenességek súlyával megterheltek magukat, csak azért, hogy ezt a nézetüket fönttarthassák, olyannyira, hogy amikor egy születésénél fogva vakot vagy belpoklosat látnak, akikről pedig nem lehet azt állítani, hogy vétek volt a szerencsétlenségük okozója, s hogy vakságuk vagy belpoklosságuk bűnnek a következménye lenne, ezt a jelenséget Isten akarátának mondják. S amikor valamely vallásos, jámbor embert látnak, aki gyötrelmei folytán elpusztul, erre azt mondják: az Isten akarta ezt így, s hogy ebben nincsen semmi igazságtalanság, mert az Isten természetével összefér az, hogy szenvedésekkel sújtsa azt, aki nem vétkezett és hogy jót cselekedjék a bűnösrel.

A negyedik nézet vallói úgy vélik, hogy van az embernek szabad akarata, miért is, e nézet következményeként, mindaz,

ami a vallás-törvényben parancs, tilalom, jutalom vagy büntetésképpen fordul elő, szabályszerű következmény. A kadriták a hírdetői ennek a nézetnek s Ők úgy vélik, hogy Istennek minden cselekvése a bölcsesség folyamánya, hogy őt igaztalansággal nem lehet illetni, s hogy Ő nem bünteti a jót cselekvő embert. A Motazalék ugyancsak ezt a nézetet vallják, bárha szerintük az ember hatalma (szabad akarata) nem tökéletes. Ugyancsak azt hiszik, hogy az Istennek van tudomása ama lomb pergéséről, meg a hangya mozgásáról és hogy az Ő gondviselése föléli minden létezőt. Észellenességek, ellenmondások a következményei ennek a nézetnek. Abból áll ez az észellenesség, hogy állításuk szerint az Isten bölcsességéből ered az emberek egy részének fogyatékosága, bárha nem is követett el bűnt és hogy ez az ember javára való, inkább, mintha egészsége lenne; bárha mi nem tudjuk, mi is az a jó, ha nem is büntetés, hanem az illető ember javára való tekintettel történik is az a megpróbáltatás. Ők erre azt felelik: ha valamely ember elpusztul, ez azért van, hogy annál nagyobb legyen a túlvilági jutalma. Ennél is tovább mentek, amikor azt a kérdést vetették fel, miért cselekszik az Isten igazságosan az egyik emberrel s miért nem cselekszik azt más lényekkel szemben is? S milyen vétek következményeként kerül az állat a kés alá? Erre azzal az észellenességgel felelnek, hogy ez annak javára szolgál, mert az Isten őt a túlvilágon meg fogja jutalmazni, amint-hogy a Motazalék egy része úgy tartja, hogy állatok, bogarak, földi létük tartama alatt elviselt szenvedéseikért kárpótlást fognak nyerni a túlvilági létben, tehát még a leggyatrább rovarnak is része lesz eltaposztatásért az Isten kezéből.

Maimuni nem akarja a gondviselés minéműsége fölül nézeteiket valló e három csoport egyikét se ócsárolni, mert úgy hiszi, hogy mindeniküket nagy szükségszerűség vezette állításaihoz. Aristotelest az irányítja, ami a lét természetéből folyik. Az Aschariták el akarták kerülni, hogy Istent bármiben is tudatnélküliséggel illessék s nem akarták azt állítani, hogy van rész, amit tud, más rész meg, amit nem tud. Ebből származtak szükségképpen amaz észellenességek. A Mutazalék pedig hasonlóképpen el akarták kerülni, hogy Istent igazságtalansággal illessék, de viszont nem tartották helyesnek, hogy szembehelyezkedjenek az emberrel veleszületett józan észszel, azt állítva, hogy a nem vétkezőnek szenvedésében nincsen igazságtalanság. Azt az állítást se tartották helyesíthetőnek, hogy minden próféta küldetésének és a vallás-törvény adásának ne legyen józan észszel felfogható oka. Így kerültek szükségszerűen azokhoz az ellenmondásokhoz, azt véelve, hogy az Istennek tudomása van minden dologról és hogy az embernek szabad akarata van, ami pedig világos ellenmondás.

Maimuni az ötödik nézetet vallja a zsidó hit törvényeiből

folyó igazságnak. Zsidó próféták és zsidó bölcsek gondolataival erősíti meg véleményét. Mózes törvényének sarkalatos elve, hogy az ember szabad akarral bír, természetével, szabad akaratával és elhatározásával cselekszik, a nélkül, hogy valamely új teremtető erő lenne a feltétele ennek a szabad akaratnak. Ezzel szemben az Aschariták az ember minden cselekedetét accidentiának, esélynek tartják, amelyet Isten mindenkor abból az alkalomból és arra a végre tereft, holott a Mutazila iskolája úgy hiszi, hogy az ember szabad akaratból cselekszik, csak hogy a cselekvés percében Isten megteremti az emberben a cselekvés képességét. Az oktanál állatok minden neme ugyancsak akaratukból kifolyólag végzik mozgásaikat. Az az Isten akarata, hogy az ő kezdet nélküli, öröktől való akarata folytán mozogjon minden élőlény a saját akaratával, s hogy az embernek hatalmában álljon akaratának érvényesítése, vagy az, hogy mit válasszon a szabad rendelkezése alatt álló dolgokból. A mózesi hittörvénynek ugyancsak elve az, hogy Isten lényével semmiféle igaztalanság se fér össze, s hogy ami az emberrel, vagy az összességgel, legyen az akár szerencsétlenség, akár pedig üdvösség, megtörténik, mindaz a jogosság folyamánya, igazságos ítélet, amelyben szemernyi igaztalanság sincsen. »Az ő minden útjai: igazság.« (Deut. 32. 4.) Ám mi nem tudjuk, milyen érdem révén jutott az az embernek vagy a közösségnek osztályul.

Aristoteles az embernek viszonylataiban megnyilvánuló változatos eseményeket a véletlen művének véli, az Aschariták pedig csupán a szabad akarat következményének állítják, ellenben a Mutazila iskolája a bölcsesség folyamányát látja ebben. Mi pedig — a zsidó hit vallói — az ember keletkezésének érdemből eredőnek valljuk. Tehát az Aschariták szerint lehet, hogy az Isten az igaz embert szenvedésekkel sújtja ezen a világon s örök tűz kárhozatával a másvilágon, mivelhogy ez az Isten akarata. A Mutazilák pedig ezt igaztalanságnak tartják s úgy hirdetik, hogy a legkisebb, hangyaszerű lény is, melyet az Isten fájdalommal sújt: jutalomban részesül, a bölcseségnek pedig az a folyamánya, hogy aki gyötrellemmel sújt, annak jutalmaznia is kell. Ám mi azt hisszük, hogy minden emberi viszonylatok érdemnek eredményei. Isten távol áll igaztalanságtól, senkit se büntet, egyedül a vétkest, aki a büntetést megérdemli. »Nincsen halál vétek nélkül, se szenvedés bűn nélkül«, mondják a mi bölcseink (Sabbat 55.), s azt is, hogy »azzal a mértékkel, amellyel valaki mér, mérnek számára is.« (Misna Sota 1. feje. 5.) Mindenütt úgy magyarázzák, hogy Istent illetőleg az igazság szükségképpel, ő megjutalmazza a jámbort az ő jámborságáért és igaz voltáért, még ha ezt próféta rá se parancsolta, és megbüntet minden rosszért, amit ember elkövet, még ha azt próféta nem is tiltotta, lévén az olyasvalami, amit a

józan ész tilt: igaztalanságot, erőszakot. Ám a bölcsek ismernek olyat is, amit a Szentírás nem említ, a »szeretetből eredő szenvedéseket.« (Berachot 5. a.) Eszerint lehet az, hogy az embert előző vétek nélkül is csapások érik, azért, hogy annál nagyobb legyen a jutalma. Csak az emberek viszonyairól beszél a Szentírás, ám, hogy az állatokat is érne jutalom, erről nem tesz említést, nem említik ezt a talmud bölcsei sem, hanem a későbbi gáonok egy-némelyike. (Munk szerint a gáonok előtt e helyen a karaiták értendők, akik a Mutazila elméletét követték, így Josef ha Roeh, Áron ben Elia és mások.) Maimuninak az a véleménye, hogy az isteni gondviselés a sublunáris világban megvan, ám csak az emberi nem egyedeire vonatkoztatva és hogy egyedül ez a nem az, amely egyedeinek viszonyait illetőleg, érdem szerint jutalmaztatik vagy büntetetik. Az állatokról, növényekről s más egyebeket illetőleg Maimuni nézete azonos Aristoteles véleményével. Hogy a lomb a gondviselés következményeképpen pergett alá a fáról, hogy a pók az Isten rendeletéből nyeli el a legyet, mindez pusztán véletlenből történik, amiképpen ezt Aristoteles is gondolja.

Maimuninak az a nézete, hogy az isteni gondviselés az isteni emanatiót követi, s hogy az értelemmel bíró lénynek van része az isteni gondviselésben, s jutalom vagy büntetés: cselekedeteit értelmi foka arányában éri. Az vezet erre a meggyőződésre, hogy a próféták írásai sehol se utalnak arra, hogy az Isten gondviselése az ember kivételével, az élők valamely egyedére is kiterjedne. A próféták még a fölött is csodálkozásuknak adnak kifejezést, hogy hogy az isteni gondviselés kiterjedne az emberre, hiszen az ember, s még inkább az állat sokkal jelentéktelebb, mintsem, hogy ő ügyet vetne rájuk. Ám vannak szentírási helyek, amelyekből világosan kitűnik, hogy a gondviselés kiterjed minden emberre, s hogy ő, az Isten, számon tartja minden cselekvéseiket. Az emberen kívül a többi élő lény csak az aristotelesi értelemben tárgya az Isten gondviselésének. S ha igaz ugyan az is, hogy az isteni gondviselés nem kerüli el az állatokat se; nincsen ebben ellenmondás, mert ez a nemre vonatkozó gondviselés, de nem az egyedekre. Hogy az Isten minden nem számára biztosítja táplálékát és megmaradhatása feltételeit — az ilyen gondviselés szükségességét Aristoteles is elismeri, s ha valaki ezzel szemben azt a kérdést veti föl, hogy az Isten miért visel gondot az emberre, s miért nem alkalmazza ugyanezt a gondviselést az állatra, annak azt a kérdést is föl kellene vetnie: miért ruházta föl ésszel az embert s nem a többi élő lényt is?!

Nem hiszi Maimuni, hogy az Isten figyelmét elkerülné bármi is, hanem azt vallja, hogy a gondviselés az intelligenciával, az értelemmel függ össze, mivel a gondviselés bizonyára csak a legtokéletesebb tökéletesség értelmezésével bíró lénytől ered,

azért is, bármi is, aminek része van ebből az emanatióból, olyan mértékben részesül a gondviselésben, amely arányban részesül az értelmiségben. Tehát csak az ember, az értelemmel bíró lény részesülhet gondviselésben. Így közeledik Maimuni Aristoteles nézetéhez, aki szerint a legkifejtettebb észbeli tehetségű bölcsnek van része a legnagyobb fokú gondviselésben. Szembeszáll itt Maimuni az emberre kiterjedő isteni gondviselés tagadóival. Mindezekből az következik, hogy az emberi egyének közül, akinek anyaga, hajlandósága és tudása szerint nagyobb rész jutott osztályául, az szükségképpen nagyobb mértékben részesül a gondviselésben. A gondviselés a prófétákkal szemben igen nagyfokú, próféciajuk szerint, úgy hogy a gondviselés a jámborak, az igazakkal szemben arányban van jámborságukkal és igaz voltukkal, mivelhogy ez isteni intelligencia emanatiójának a mértéke az, ami a próféták ajkára helyezi az ígét s ugyanaz, ami az igazak cselekvéseinek megszabja az irányt, ami tökéletessé teszi az igazak bölcsességét azzal, amit tudnak. Akik pedig távol állnak az Istentől, vétkesek, tudatlanok, azok ki vannak téve a véletlen esélyeinek, nem semmi sincs, ami az esetlegességtől megóvná őket, mert amikor valaki sötétben jár s bizony megbotlik. Az emberekre irányuló gondviselés arányban áll tökéletességük és jámborságuk mértékével. Abu Nadr, Aristoteles Nicom. Etikájának magyarázatához írt bevezetésében erre vonatkozóan mondja: akikben meg van a tehetség, hogy erkölcsileg fokról-fokra följebb haladhatnak, azokról állította Platón, hogy az isteni gondviselésben nagyobb mértékben részesülnek. A gondviselés tehát minden egyesre kiterjed külön-külön, tökéletességének aránya szerint, a gondviselés szükségképpen az intelligencia folyamánya. Istenben benne kell foglaltatnia minden tökéletességnek, tőle távol kell lennie minden nemű fogyatkozásnak, valaminek a nem tudása pedig: fogyatkozás, valamint az is alapigazság, hogy nincsen olyan létező, ami Isten tudásán kívül áll. Egyenemly filozófust az erősít meg merész állításában, mely szerint, van, amit tud, mást meg nem tud, hogy azt képzelték, hogy az emberek viszonyaiban nincsen rend, holott viszonyaik nagy részben nem csupán természeti viszonyok, hanem függőben vannak attól is, hogy az ember szabad akaratát és elmélkedő tehetséggel is bír, ennél fogva tehát ama rendelkezés, nem az Isten nemtudásának vagy tehetetlenségének, hanem az embernek rovandó fel. Már a próféták is említtették, hogy a tudatlanok Istennek cselekvéseikről való nem tudását azzal okolják meg, hogy gonoszakat, jólét, nyugalmas élet részeseinek látják, ami az erényes emberben azt a gondolatot ébreszté, hogy mivel a gonoszaknak a jóval szemben kifejtett ellenszégülése az igaz embernek szenvedést szerez; az ő a jók érdekében tanúsított búzgalma hiábavaló. S azt is megemlíti a próféta szava,

hogy sokáig töprengett, amíg arra az eredményre jutott, hogy a dolgokat csak végeredményeikben és nem kezdetük szerint kell megfigyelni. A prófétai gondolat arra törekedett, hogy ellenérvekkel cáfolja meg ezt a nézetet, kimutatva, hogy az Isten tud mindenről. Bár az Isten nem érzi lény, bár az Istentől érzéki cselekvés távol áll, mégis a művészi szervezet egy intelligenciával bíró lénynak cselekedete, s az Isten az, aki erővel ruházott föl mindent, aminek természeti ereje van. Ha pedig annak az intelligenciának nincsen felfogása arról a tárgyról és nincsen róla tudása, hogyan hozta volna létre, hogyan származott volna tőle olyan természet, mely célt szab ki magának, olyant, amiről tudomása nincsen? Esztelenység hát Isten felfogásának hiányáról szólni.

Épúgy valótlan az az állítás is, hogy az Isten valamely új tudás részesévé válhatnék, úgy hogy jelenleg tud olyasvalamit, amiről eddig nem volt tudása. Az is valótlan — még azok szerint is, akik az attributumokat Istennél megengedik, hogy az Istennek sokféle és különböző tudása lenne. Mi, a tóra híveinek egy csoportja, akik azt valljuk, hogy Istennek az ő egységes volta mellett is tudomása van az egyes dolgokról, azt állítjuk, hogy egyféle tudással ismeri a többféle tárgyakat, ám nem aképpen, hogy a tudott tárgyak különfélesége szerint különféle lesz Istennél is a tudás, mint nálunk, az embereknél. Minden ujdón létesülő dolgokat tudott ő, még keletkezésük előtt is, s meg sem is szűnt azokat tudni, ennél fogva hát nem is keletkezett benne bármely ujdón tudás. Ő ismeri azt, ami még nincs a létben, ami csak a jövőben fog létesülni.

Maimuni, emez egész elmélkedés eredményeképpen megállapítja az Isten tudását önmagáról, mert az a vitatott tudás, amely az egész mindenségről, s a folytonosan létesülő tárgyakra vonatkozik, föltételezi a nem létezőknek tudását is, ez pedig önmagában való ellenmondás, továbbá ez a tudás, mely körébe vonja az állandó léttel bíró tárgyakat, azaz a felsőbb világ egyedeit és a subunáris világ neveit, többféle tudást tételez föl. Nincs hát más megoldás, mint az Istennek önmagára vonatkozó tudása, ez pedig azonos a mindenség tudásával.

Az a tény, hogy Isten előzetesen tudja, hogy valamely ember önkaratából lesz jó ember, még nem vezet arra a következtetésre, hogy nem válhatott volna önkaratából rossz ember is. Isten előzetes tudása nem változtat az ember szabad akaratán s reá kényszer nem ró.

Ami az ember szabad akaratát illeti: az ember természetadta erényekkel és gonosz hajlamokkal bír, s a hajlamosságok által létrejött dispozición kívül, külső befolyások és szabad elhatározás, valamint nyert tanítások, amikkel a megszokottság is hozzájárul, eredményezik a maradandó hatást, Maimuni eme megállapítását

ban az aristotelesi hármasság: φῶς, ἔθος, διὰσχίζι (vagy λόγος) jut kifejezésre. S Maimuni hozzáfűzi az etika követeménységében, hogy a helytelen irányba hajló természetes hajlamot, a dispoziációt vagy a megszokottságot az akarat erejével kell a jó felé irányítani.

Maimuni, a görög bölcsezzel egybehangzóan: az ember erkölcsi szabadságát vallja, erény vagy bűn kényszere az embert nem befolyásolja, bárha a temperamentumával összefüggő hajlamosság cselekvését nehezebbé vagy könnyebbé teheti számára, amint ezt Plató és Aristoteles is vallja.

Istennek jutalma vagy büntetése az emberrel szemben — az ember szabad akarata nélkül — nyilvánvaló igaztalanság lenne, az eredeti determináltságot követő emberrel szemben.

Minden emberi mű: házipítés, vagyonszerzés, veszély elől való menekülés fölöslegessé válnék, ha az asztrológiai determináltság születése órájától fogva, szilárdan, változatlanul lebegne fölötté, s ha semmiféle emberi fáradozással változtatni azon nem lehetne. Ész, tapasztalat, a tanunk iránti szeretet, Isten igazságosságáról vallott meggyőződésünk ellentmondanak ennek a nézetnek.

Az isteni törvénynek megfelelő vagy az isteni törvénnyel ellentétben álló élet az ember szabad akaratában áll. Az az elterjedt vélemény, hogy az embernek minden mozgása Isten akaratától függ, annyiban helyes, amennyiben az nem egyes mozzanatot, hanem általánosságban az ember cselekvését illeti. A földobott kőről joggal mondhatjuk: Isten akaratának megfelelően hull vissza a földre; ám nem az Istennek valamely egyes akaratát megnyilvánulásából kifolyólag, amint azt a Kalam hívei tévesen gondolják, hanem egy általános természeti törvénynek megfelelően, a föld központi erejének vonzása folytán, aminek, mint minden természeti törvénynek eredete az Isten akaratában rejlik, mert a világban megnyilvánuló szilárd törvényeknek létét irás és tradíció egyformán feltételezik. Éppúgy az embernek járása, kezelése, mozgása annyiban folyománya az isteni akaratnak, amennyiben az emberi természetnek törvénye, hogy pihenését vagy mozgását szabad akarattal határozhatja el, a világ teremtetésekor már az Isten akaratában megvolt és elrendeltetett. Istennek akaratát volt az, hogy szabad akarattal ruházzon föl bennünket.

Téves az a felfogás is, hogy az ember bűnös cselekvései isteni eleve elrendelések.

Isten Ábrahámnak azt hirdeti, hogy az egyiptomiak egykoron majd utódait sanyargatni fogják, s ezért bűnhődés éri majd őket. Ám nincsen ebben semmi kényszer az egyiptomiak egyes emberei számára, hogy a jogtalanságot cselekedjék. Még ha föl is tesszük azt, hogy Isten világosan meghatározza, hogy a jövőben születettek között Istentől elpártolók és jámborok, erényesek és gonoszak legyenek: ez csak egy ennélkül is beálló ténynek az eleve

elrendelése lenne, ami azonban egyetlen egyes embert se kényszerít arra, hogy igaz vagy hogy gonosz legyen.

Másképpen áll a dolog abban az esetben, amikor Isten Fáraó szívét meg akarja keményíteni, hogy Izraelt ne bocsássa el a rabságból és macakssága miatt mégis felelősségre vonja. Itt előbbi kegyetlenségért való büntetésről van szó, amit Fáraó és az egyiptombeliek még szabad akarattal terdelkezve, tanúsítottak Izraellel szemben. Az Istennek különböző büntetési vannak, amiket Isten az ő bölcsességének és igazságosságának indítékaival, érdem szerint szab ki elkövetett bűnökért, s ezek közé a büntetések közé tartozik a megtérést előidéző szabad akaratnak megvonása is, ami a bűnösnek még megmentése lehetne.

Istennek mindentudása, amely kiterjed a jövőkre is, úgy látszik lehetetlenné teszi az ember szabad akaratát. Tudja-e az Isten előre, hogy valamely ember jó vagy gonosz lesz-e? Hogy az Isten valamit ne tudjon, az meg nem engedhető a vallás alapigazságainak tagadása nélkül. Ha pedig az Isten előre tudja, akkor az embernek szükségképpen kell ilyennek lennie, s akkor a szabad akarata semmis, különben nem lenne igaz az Isten tudása. Maimuninak erre az a válasza: ismeretes a metafizikából, hogy Isten nem a tudományból kifolyólag bír tudással s nem az életből kifolyólag él, úgyhogy Ő és a tudomány, Ő és az élet külön létezők, amint ez az embernél és az ő tudásánál áll fenn, ahol egy ember tudomány nélkül s a tudomány amaz ember nélkül, aki annak a tudásnak a birtokosa, elképzelhető s így mindkettő egymástól elkülönödve is fennmaradhat. Ha tudomány és élet Isten számára is külsőséges, mellette létező dolgok lennének, úgy öröktől fogva kellene azoknak mellette létezniök. Így szükségessé válnék, világéleti dolgok sokféleségét feltételezni, Istenen kívül az életet, a tudományt, a mindenhatóságot s így mind az ő attribútumait külön-külön. Maimuni az isteni tudásnak a mi tudásunktól való különbözőségét több bizonyítékkal okolja meg: hogy Istennek egyetlen és megoszthatatlan tudása különféle tudás sok nemét foglalja magában, hogy az Ő tudása a még nem létezőre is vonatkozik, hogy az minden idők végtelenségét átöleli, hogy a változások keletkezésekor változatlanul megmarad a tudásban, hogy az egyedül lehetőnek természetén semmitse változtat a maga határozottságában, hogy Istennek tudása teremő, a miénk csak egy megfigyelő, magába fogadó tudás (Rosin: Jahresbericht d. jüd. theol. Semin. Breslau 1871. Kimutatja ebben az összeállításban a Kalam és Jeh. Halévi ellentétes nézetit). Mindebből következik az idézett következtetés lehetetlensége s az, hogy Isten és az ő akributumai egyek, hogy ő az élő és az élet s az önmagának életet adó egyben, hogy épúgy ő a tudomány, a tudott és a tudó egyben, s épúgy van ez a többi attribútumnál is. A metafizikából

kitűnik, hogy mi az Isten igaz lényét az ő tökéletessége s a mi értelmi felfogó képességünk korlátoltsága miatt teljesen föl nem foghatjuk, amint a szemünk a napsugarat se bírja el teljes erejében, mert a világossága túlerős s a mi szemünk túlgöngye. S amint mi az Isten lényét nem tudjuk felfogni, úgy az ő tudásának természetét, amely az ő lényéhez hozzátartozik, azt se tudjuk felfogni. Csak az bizonyos előttünk, hogy Isten a jövődőt is tudja. A mi ítéletünk nem érhet föl mindezekhez, az Isten mindentudása s az ember szabad akarata között nincsen ellenmondás.

Istennél nincsen többféle tudás, se megújuló vagy változó tudás, mely az ő meg nem változó lényege valójának tudatában, tudja mindazt, ami szükségképen következik minden cselekedetéből. Maimuni elméletét az Isten tudásáról Ibn Rosd is vallotta, ellentétben Ibn Sinával, aki kétségbe vonja, hogy Isten tudása kiterjed az egyes lényekre. Mi nem tudjuk, hogy az Isten miképpen fog fel, mi az Isten tudását képtelenek vagyunk megítélni.

Mindazt, amit az Isten cselekszik, nem az igazság vagy a bölcsesség következményeinek szempontjából kell megítélni, mert az ő nagysága, az ő valója lényege az, hogy azt tegye, amit akar, a mi eszünk azonban korlátoltabb, mintsem hogy bölcsesége titkainak végére juthatnánk, minék folytán csak azt teszi, amit akar és nem egyéb okból kifolyólag...

Most, hogy Istenben boldogult édes Apám: Dr. Klein Mór nagybecskereki főrabbi »Môre Nevuchim« fordítását és magyarázatát rendezem sajtó alá, a fentiekben ismertetem Maimuninak az isteni gondviselésről szóló fejtegetéseit az ő útmutatásának és magyarázatainak figyelembevételével, nagyemlékü édes Apámnak gyűjtve emlékező méceit.

Az isteni gondviselés nem szünetel. Gondolkozó, istenbölcs elmét adott Izraelnek, mint amilyenek Dr. Hevesi Simon is, a pesti izr. hitközség nagytudású vezető főrabijai, a kiváló vallásbölcsész, akinek negyven éves papi jubileuma alkalmából, sok és nagy érdemei között hálával emlékezünk meg az ő Maimuni munkásságáról, a »Dalálat al chäirin« mesteri feldolgozásáról. Lángoljon tüzelke még sokáig a zsidóság és a tudomány üdvére.

Budapest.

Dr. Kiss Arnold.

Hasmoneus pénzérmek a Magyar Nemzeti Múzeumban.

»Klagemauer... Sie streicheln die alten Steine mit den Händen, sie pressen ihre Wangen zärtlich an die sonnenwarmen Quadern und bedecken sie mit heißen Küssen der Leidenschaft und der inbrünstigen Zärtlichkeit... Und alle weinten, schluchzten, schrien hier vor dieser Mauer; zitterten, wenn sie die Steinquadern mit ihren Händen, Wangen, Stirnen und Lippen berührten...«*

A siralmak fala... Cirógatják a vén köveket kezükkel, gyengéden odaszorítják orcájukat a nap hevítette kőkockákra és elborítják azokat a szenvedély és a forró szeretet heves csókjaival... S mind sírt, zokogott, hangosan felkiáltott e fal előtt, remegtek, amikor a kőkockákat kezükkel, orcájukkal, homlokukkal és ajkaikkal megérintették.

Bizonyára úgy járnék én is, ha ma, a háború utáni psychosis zsidógyűlölet napjaiban, ott állnék a »Kóthél máaróvith«, a Nyugati fal előtt, a hazájában élő zsidóság egykori függetlenségének és a zsidó Jeruzsálem utolsó maradványa, emléke előtt.

Hasonló érzelmek keltek szívemben, amikor megilletődve néztem és kezembe fogtam ama kis, kerek, gyakorta csonka bronz-, ritkán ezüstkorongokat a Magyar Nemzeti Múzeum Éremgyűjteményében. Ujából elmerültem Iudaea első szabadságharcának a korába.

Szellemi emléke e kornak a Makkabeusok — sajnos — apokryph és ezért a zsidóság zöménél alig ismert könyvei* és vallásos emléke a chanukkah-ünnep ritusában az »al hannisszim...« (a csodás megmenekülésről és felszabadulásról szóló) betét bevezetése.** »Máttiszjáhu, Jóchanan fiának, a főpapnak, a hasmo-

* Felix Salten, Neue Menschen auf alter Erde. Eine Palestinafahrt. 1925. Zsolnay Verlag, Berlin, Wien, Leipzig, pag. 160 u. f. — L. Patai József: A föltámadó Szentföld. Budapest, 1926. 193 l. H. Struck: »A Szentföld« jelzett képét.

* Jól emlékszem arra, hogy mikor a fiatal seminarista Elzász az Orsz. Rabbiképző Intézet Önképzőkörében — azt hiszem — Makkabeus Jónathánról akart felolvasni, a református teológushoz, Ballagi Mórhoz fordult, aki neki az Apokryphákat rendelkezésére bocsátotta volt.

** Bevezetést mondok, mert a valamikor oly harcias nép, amelynek hazájáért annyit kellett belső és külső ellenségek ellen küzdenie, szertartásában nem a Makkabeusok fegyveres győzelmét rögzíti meg, hanem ama legendához fűződik, hogy az Antoninus parancsára megszenteltentetett templom avatásakor egyetlen kis szent olajjal megtöltött korsót találtak és

neus-nak és fiának napjaiban, amikor a zsarnoki görög (szír) uralom fellépett néped Izrael ellen, hogy elfelejttesse velük törádat és eltérítse őt a kegyelmed elrendelte törvényeitől, Te meg nagy kegyelmedben szorongatásuk e napjaiban melléjük álltál, elvállaltad pörét, a magadévá tetted küzdelmét, helyettük Te álltál boszszut (ellenségein) és kiszolgáltattál hatalmasokat gyengék kezére, tömegeket kevesek hatalmának...»

Egyik anyagi emléke a kétezer esztendő előtt lezajlott kornak, amaz érem, amely múzeumok és magánosok éremgyűjteményében ránkmaradt. K. e. 164-ben, Kiszláv 25-én kivívta Júda Makkabi nemzetének a függetlenségét, de csak 140-ben Simon örökös főpapi fejedelem verette a hasmoneus-családbeli uralkodók első sékkeljét és már K. e. 37-ben betelt a Hasmonéus-ház végzete.

Száz esztendőről regélnek e fémkorongok, egy centenáriumról, amely csak olykor a béke, de többnyire a belviszály és pártvillongások zilált korszaka volt.

A hasmoneus uralkodók pénzérmei.

(140 K. e. — 37 K. e.)

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremgyűjteményében van tizen négy pénzérem a hasmoneus uralkodók korából, még pedig:

Simon Makkabi (140—135. K. e.): két érem,
I. Hyrkan János (135—106. K. e.): két érem,
Jannai Sándor (105—79. K. e.): hét érem,
Alexandra (79—70. K. e.): két érem és
Antigonos Matathias (40—37. K. e.): egy érem.

Jellemző az írás, kultúrtörténeti szempontból, meg jellemző az érme ornamentikája; a pénzérem neve a szentírás ismerte sékkel.

A sékkel, az egész és a félsékkel ezüst, de van — ugyan — a mi gyűjteményünkben nincsen — Simon Makkabi korából bronzsékkel is. A Nemzeti Múzeumban levő hasmoneus érme bronzból való, többnyire primitív öntvények.

Az érme felirata többnyire Ó-héber, amely írást a prófán életben: levelezésben, szerződésekben, okmányokon és a közforgalomban levő pénzérmeiken használták. Az Egyházi írása lett a négyzetes (u. n. asszír) írás, amely ma a cursiv, de szintén

— csodák-csodája! — a korszakból ki nem fogyott az olaj, elég volt a templom-felszentelés oltárájára. — A militarista zsidóság Híllél és Jóchanan ben Zakkai szellemének hatása alatt pacifistává lett; a legenda erősebb volt, mint Júda Makkabi történeti fegyverténye.

ebből származó írás mellett az egyházi és irodalmi írás. Eredetileg a Szentírás ó-héber betűs volt; az a legenda, hogy a Tízige két tábláján a véset mindkét oldalán volt, nagy fejtörést okozott a hagyomány (talmud) bölcséinek, miképen faragta isten az »Ajine betűt a kőtáblára, amikor e hang jegye a »szem«-nek megfelelő O, tehát kör és nem mint az új-héberben γ.

A szamaritánusok bibliája Ó-héber betűs és ott csakugyan az ajin O vagy ∇.

De az érme ó-héber írása igen sokban eltér a szamaritánus kódexek írásától; közelebb áll a moabita íráshoz és több helyen az Esmunázár koporsójának fóníciai ductusához. Még egyes uralkodók érmeinek betűi is gyakran eltérnek egymástól pl. I. Hyrkan János érmein a h betű más, mint I. Antigonos-én stb.*

Érdekes a hasmoneus érme ornamentikája.

Földműves és állattenyésztő volt a zsidó nép; nem volt Judaea földjén kereskedő, azzá tette a diaspora a vele járó földnélküliséggel, azzá a középkorban (egészen 1848-ig) gyökerező céh-rendszer zárkózottsága, zsidómentessége, de ebben az időben sem irányítója Európa kereskedelmének, ami Sombartnak nagy tévedése, a pénz nem a velencei (zsidó) kalmár* kezében volt, hanem Venezia, Genova, a német Hansa, Nürnberg, Augsburg stb. patricius polgárai, a hollandus Mynheerek és az angol gyapjúszákokon ülő kereskedők vaspántos, vexir-lakatos ládáiban.

A Tiberius korabeli zsidó érmeiken a leggyakoribb a kalász motívuma (egyes vagy hármas kalász) és I. Herodes Agrippa érmein is.

A hasmoneus érme ornamentikájának tárgyai: az ethrog (cedrus-alma), a mákfű, a bőség-szaru, virágkoszorú, lilium, kehely, kerék (vagy napkorong) és Jannai Sándor egyik érmén horgony (a hajózás jelvénye).

A pálma szerepel, mint datolyapálma, mint egyes pálma-ág (lüláb) Augustus korában, C. Coponius procurator (6—9—10. K. u.) kis bronz-érmén a datolyapálma, amelynek alsó két ágán datolya fityeg, és Barkochba (132—135 K. u.) érmein pálmafa, az első szabadságharc (66—70. K. u.) érmein pedig vázában lüláb, az első fűzfagallyal, vagy végre venyigés és kacsos szőlő.

* V. ö. Georges Francis Hill, M. A. Catalogue of the Greek Coins of Palestine. London, 1914. The Jews, Maccabaeus Periode, pag. 93 és köv.

* Hiszen köztudomású, hogy az adós egy font húzához ragaszkodó kalmár keresztény volt és nem zsidó, de Shakespére a közönségének zsidó Shylokot kellett bemutatni, ha vesztőhelyen meghalni nem akart. levél. — Egy Neró-korabeli (54—66.) Palaestinában közkeletű bronzon a félgüirland olajfa-ág.

A hasmoneus érmek leírása.

1. Simon Makkabi (140—135. K. e.).

Mattathias főpap szabadságharca 164. meghozta Judaea függetlenségét; őt fia közül a zsidó nép fejedelmei Juda (161-ig), Jónathan (főpap) és 144-től Simon. 141. ijjár hó 23-án végleg kiűzte a szíreket Jeruzsálemből; 140. elül 28-án a nép elismerte őt örökös főpapi fejedelmének.

A Nemzeti Múzeumban meglévő két érem egyike 139—138-ból való. Szárán felemelkedő ethróg töviseivel, fölötté sêkel kôd (es); hátlapján kehely (a felirat lekopott, olvashatatlan).

A második érem a függetlenség negyedik évéből, tehát 137—136. K. e. évből való. Elül van egy szár nélküli sima ethróg (!), alatta ó-héber betűkkel: arba (= négy). Az érem másik oldalán: kehely, körülötte ל:ל th = legulath (cijjón) Ción megváltásának (t. i.: negyedik évében).

2. I. Hyrkan János (135—106. K. e.).

A nemzeti függetlenséget megszilárdította Simon második fia, I. Hyrkan János: יהון הכהן הגדל (Jóchanan főpap). A Hyrkan nevet még 137-ben vette fel.

Van a Nemzeti Múzeumban két kis bronz érem. Az egyik csonka, körülvágott; ennek az egyik oldalán (revers) két érintkező bőségszarú van, szőlőlevél, a másik oldalán (avers) Jóchanan (?) K(óhén) g(ódo)l vechéver jehúd(im) Jóchanan-főpap és a zsidók állama. A héber felirat fölött egy már alig kivehető görög A (Hasmoneus).

A második érem ugyan kis bronzkorong. Az írás lapján két érintkező bőségszarú között egy mákfej. A fejlapján koszorúban olvashatatlan

מלך
ל

3. Jannai Sándor (105—79.).

Van Jannai Sándor korából három éremfaj; az anyag bronz, de a felirat vagy יהונתן הגדל והבר היהודים vagy csak יהונתן הכהן הגדל és végre olyan, amelynek legendája מלך יהונתן.

Múzeumunk gyűjteményében van kilenc kis bronzérem, de kettőt a Jannai utáni korba helyeztem és így hetet veszek fel.

1. A fej lapján: pontozott körben három lilium. Az írás lapján: a legenda lekopott, olvashatatlan.

2. A fej lapján: körben lilium. Az írás lapján: נד maradt, azaz (כהן) נדל.

3. A fej lapján: körben lilium (vagy kehely?). Az írás lapján: a legenda lekopott, de a talajból kiemelkedő száron van három bogyó (olajbogyó?) és tőle jobbra נדל.

4. A fej lapján: szabálytalan elipsisben kettős, egymással érintkező bőségszarú, az érintkezés szögéből kiemelkedő száron van hatsugaras csillag (lehetséges: hat keskeny szirmú virág). Az írás lapján: pontozott körben nyolc küllős kerék (napkorong?), alatta óhéber betűk: כהן נדל.

5. A fej lapján: lilium bibeszárral és bibével; körülötte AL RM, azaz AL(EXANDER) R(EX) (PONTIFEX) M(AXIMUS). Az írás lapján: nyolc küllős kerék; a küllők között Jehónathan hammelech abbreviaturája.

6. A fej lapján: lilium, alatta e csonka legenda... EXANDRI. Az írás lapján: (csonka) kerék.

7. A fej lapján: pontozott félkörben lilium és alatta hybrid legenda: ó-héber betűket pótló görög ΣΝΕΙ ΑΜΕΞΑ ; az utóbbi lehetne görög betűkkel: ALEXA(NDROY BASILEOS).

4. Alexandra. (79—70. K. e.).

1. A fej lapján: Szépen stilizált lilium; tőle jobbra ó-héber בטה.

Az írás lapján: (csonka) kerék; a felirat lekopott.

2. A fej lapján: stilizált horgony; körülötte ALEXAN(DRA). Hill i. m. 95. lapján említ egy érmet, amelynek legendája: BASILIS (görög betűkkel) ALEXAND...

5. Antigonos Mattathias (40—37. K. e.).

II. Hyrkan János (66—40) elárulta hazájának függetlenségét. Hogy II. Aristobulost legyőzhesse, Rómához fordul, megnyeri ügyének Pompeiust, győz, de Pompeius csak főpapi méltóságát ismeri el; fejedelem (ethnarcha) az idumeus (edómi) Antipater.

Judaea adófizetője Rómának.

Hogy hazájának visszaszerezze a függetlenséget, a nemzetet felrúzza II. Antigonos Mattathias, elfoglalja Jeruzsálemet, megfosztja az áruló Hyrkant főpapi méltóságától, amennyiben erre (a vallás törvénye szerint) alkalmatlanná teszi, azáltal, hogy Hyrkant füleit levágatja.

Antigonos három esztendeig dacol Róma ellen; ez a felkelők ellen küldi Antipater fiát Herodest, aki három évig tartó heves ellenállás után legyőzi Antigonost, elfogatja és Antiochiában lefejezteti (37 K. e.).

Múzeumunkban van egy Antigonos Mattathias-féle bronz-sékel.

Az érem feje: lilium, tőle balra מַתְתִּיָּה (mattathias) még olvasható betűje és נָנִי Hill szerint (i. m. 95. l.) első betűje a נִלִּי-nak és utolsó betűje נִי-nak; én a középső betűt הִ-nak olvasom és akkor a legenda: הִנִּיל (hinnil). A betűk alatt stilizált kettős bőség-szarú.

Az írás lapján babérkoszorúban (a jobb ág nem leveles) egy kehelyből fakadó hosszú szárú kúp-termésű (sás?) növény.

*

II. Antigonossal megszakadt a Hasmoncus uralkodó ház. Antonius, utóbb Octavianus elismeri Herodest Judaea királyának.

Ez 36—28. K. e. kivégezteti a hasmoneus-ház tagjait: 36-ban Aristobulost, 31-ben az ősz Hyrkánt, saját feleségét Mariamnét és 28-ban Alexandrát.

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

Hitlerizmus és bojkottmozgalom a XVI. század második felében.

Bevezetés.

Napjainkban a nyugati zsidóság egyik legkulturáltabb és legáldozatkészségesebb részét, a német zsidóságot olyan csapások érték, amelyek az egész világot megdöbbenítették. Az újkor hajnalán zúdultak hasonló szenvedések hittestvéreinkre a pápai államban.

A zsidó nép minden idők fordulóján, az ellentétek megütközésénél a megaláztatások és szenvedések egész sorát viseli el. Szenvet a mult hibáért, pedig ezeket nem ő okozta, előre megbűnhődik az előjövő korszak esetleges előnyeért, amelyeket azonban élvezni alig lesz alkalmá.

Mi történt az új kor elején? A középkor romjain egy új világ van alakulóban. A gazdasági rendszerek alapelvei megváltoznak, a vallási eszmék átértékelődnek, új formát és részben új tartalmat is nyernek. Az általános műveltség új utakat tör magának az európai kultúrában. Témánk szempontjából a vallási változások érdekelnek bennünket, mert akkor a zsidóságok vallási jogcímeiken üldöztek. A XVI. század folyamán megbomlik a katolikus egyház egysége. Különböző országokban egymás után ütök fel fejüket a reformációs mozgalmak, amelyek rendszerint szakadásra vezetnek. Egyik forrása ezen mozgalmaknak a katolikus egyház egyes intézményeinek elfajulása, a másik pedig a szabad gondolkodás és a felvilágosodás terjedése, amely a még egyébként kifogástalanul működő vallási intézményeket is ki kezdte.

Hihetetlen gyorsasággal terjednek el ezek az elszakadó törekvések. Nagyban segítségükre van a könyvnyomtatás térhódítása, amely egészen új perspektivákat nyit a propaganda számára. Ezen új mozgalmakon kívül joggal idegesíti a katolikus egyház felelős vezetőit az is, hogy a mohamedán török birodalom jelentős hódításokat végez a keresztény államok rovására. A fokozódó félelem arra indítja a katolikus vallás jövőjét féltő vezéreket, hogy a legszükségesebb és a legszigorúbb irányzatot juttassák hatalomhoz. Ennek az irányzatnak a legmarkánsabb képviselője Karafa kardinális volt, aki az úgynevezett katolikus reformáció vezére volt és 1555-ben IV. Pál pápa néven a katolikus egyház élére került. A katolikus reformációnak az volt a célja, hogy az egyes intézményeknél ténylegesen meglévő hibák kiküszöbölésével vessen gátat az egyház további bomlásának. Ezt a célt csak úgy vélték elérni, ha az egyházon belül a legnagyobb szigorúságot alkalmazzák papokkal és laikusokkal szemben egyaránt. Karafa a tulzók között is a legszigorúbb volt. »Soha nem ismert

melléktekintet, szenvedélyesen vitte keresztül mindig véleményét. Maga is csodálkozott, hogy szigorúsága ellenére megválasztották, félt is a reformtól az egész udvar és szomorkodott.¹

Ennek a pápának sok elhibázott politikai lépése volt. Tévhítből táplálkozott a zsidók ellen irányuló politikája is. Azt hitte, hogy erőszakos eszközökkel belekényszerítheti őket az egyház aklába. Nem a hitvitákra fektette a főszó, mint sokan elődei közül, hanem kegyetlen gazdasági törvényekkel és önérték megalázásával akarta őket megtörni. A marranuszok ellen pedig valóságos irtóháborút indított.

Intézkedései, amelyek 24 marranusz kivégzésével érték el csúcspontjukat, arra készítették a török birodalom zsidóságát, hogy bojkott-mozgalommal torolják meg a testvéreiken elkövetett igazságtalanságokat. Ancona volt a marranusz égetés színhelye és ezen a ponton volt a pápai állam legkönnyebben megsebezhető. A bojkott-mozgalom nem érte el azt a hatást, amit várhattak tőle. Ha azt teljesen egységesen keresztülviszik, akkor Ancona gyorsan tönkrement volna. Eleinte mindenki lelkesedéssel állott a mozgalom mellé, közben azonban, főképpen az anconai zsidóság kérésére, egy tekintélyes csoport belátta, hogy ez kétélű fegyver, mert könnyen lehetséges, hogy ezzel a mozgalommal még megnehezítik az ottlakó zsidóság helyzetét és még jobban kiszolgáltatják őket üldözőik kegyetlenségének.

A mai események új világosságot nyerhetnek a párhuzamos korszak hasonló motivumainak részletesebb feltárása által, viszont a jelen szemüvegén keresztül talán helyesebben tudjuk megítélni a múltat is.

A háború utáni évtizedek kétségtelenül egy egészen új korszakot nyitnak meg a világtörténelemben. Körülbelül olyan mértékű változásokon megy keresztül az emberiség, mint a XVI. század folyamán. A válság gazdasági jellegű. A termelési rendszer tényleges és képzelt hibái irányítják a harcokat. A társadalmi, faji és vallási ellentétek hangsúlyozása csak kísérő momentuma a gazdasági harcoknak. Nagy tömegek hisznek abban, hogy egy új gazdasági és termelési rendszer kiküszöböli a régi rend hibáit. A világ egyik legnagyobb állama már el is fogadta ezt a rendszert. De azok az államok is, amelyek gazdasági helyzetüknél fogva és világnézeti beállítottságuk következtében homlokegyenest ellentétben állanak az új irányzattal, azt hirdetik, hogy bizonyos hibák vannak a jelenlegi termelési rendszerben, melyek javításra szorulnak. Több néven szerepelnek ezek a mozgalmak, amelyek nagyban hasonlítanak törekvéseikben a katolikus reformáció cél-

¹ Marczzali Henrik: A reformatio kora (Nagy képes világtörténet, VII. kötet) 362.

kitűzéseikhez. Ki akarják küszöbölni a jelenlegi gazdasági és termelési rendszer esetleges hibáit, anélkül, hogy az alapjait megbolygatnák. Rendszerint szélsőséges nemzeti alapra helyezkednek ezek a pártok. Hogy időt nyerjenek, erőszakkal és diktatórikus intézményekkel elhallgattatják az ellenvéleményt.

Idegesség vett erőt a vezető körökön, különösen azokban az országokban, amelyek a legközelebb állottak ahhoz, hogy az új irányzat karjaiba meneküljenek. Ezek között első helyen áll Németország. Az elhamarkodottság kergette bele ennek a régi kultúrájú népnek nagy tömegeit, hogy éppen a legutóbbi irányzatot, a nemzeti szocialista mozgalmat juttassák diadalra. A párt vezére, minden idők egyik legügyesebb szervező tehetsége, művésze a hatalom megszerzésének. Hamar felismerte azt az átütő erőt, amelyet az antiszemitizmus jelszavak Németországban jelentettek. A zsidóság kisebbségi helyzete, amelyet már számtalanszor kihasználtak politikai célokra, feltartóztathatatlannal sodorta német hitestestvéreinket tragédiájuk felé. A mozgalom vezérének feltűnő sikere abban rejlik, hogy kitűnően formulázta meg mindazokat a kívánságokat, amelyek a német nép legkülönbözőbb rétegeit foglalkoztatták. Misztikus szellemű propaganda beszédeiben elsőrendűen ki tudta használni Németország lealacsonyító helyzetét a győző nagyhatalmakkal szemben. Páratlan, gyors sikerét egyrészt annak köszönhette, hogy látszólag mindig a törvényesség útján maradt, ezzel sikerült neki azon rétegeket is semlegességre bírni, amelyek a törvénytisztelet megrendíthetetlen hívei voltak, másrészt olyan tényezőket kapcsolt bele a politikai harcokba, amelyek eddig nem játszottak szerepet. Felfegyverzett párhadsereg, védőörizet, pártokat szavaztatni és a megválasztás után a képviselőket a mandátumtól megfosztani, egész meglepetésszerűen hatott a német politikában, ahol még a baloldali pártok is bizonyos tekintetben konzervatív alapokon rendezkedtek be.

Hatalomrajutása után politikai programjából ténylegesen keveset valósíthatott meg. Annyi bizonyos, hogy a marxista pártokat elnémította, nyíltan nem működhetnek, de ugyanolyan módon elhallgattatta fegyvertársaikat: a jobboldali pártokat is. Gazdasági célkitűzéseiből, ami a tengelye lett volna az elgondolásának, még kevesebbet váltott valóra eddig. A propaganda beszédekben ugyanis jól megférték egymás mellett a legkülönbözőbb ellentétek: kapitalizmus, szocializmus, konzervativizmus, haladás, monarchizmus és népakarat, a gyakorlatban azonban csak a zsidókérdéshez nyúlhatott erélyes kézzel, mert a zsidók védtelenül ki voltak az önkénynek szolgáltatva. Lehetséges, hogy komolyan hiszi, hogy a zsidók kirekesztésével nemzete ügyének jó szolgálatot tesz. A német zsidók mindenestre egy tragikus tévhit szomorú áldozatai.

A külföldi zsidóság mindent elkövet, hogy az üldözött és letipott német zsidókat megvédje az igazságtalan intézkedésektől. Egyik ilyen védőrendszer lenne a német árú elleni bojkott megszervezése. Ennek a keresztülviteléhez nagy lelkesedéssel látak hozzá a világ minden részében. Sok nemzsidó is támogatja ezt a mozgalmat, egyesek idealizmusból, mások pedig jól felfogott üzleti érdekből. A zsidóság körében viszont már kezdenek a vélemények megoszlan. Egyesek nem tartják célravezetőnek ezt az eszközt, mert a német zsidóság százezrei teljesen ki vannak szolgáltatva a nemzeti szociálista állam önkényének, azt is tekintetbe veszik, hogy ezek az intézkedések magát a német népet is sújtják, ha akarna, sem tudna a helyzeten változtatni. Az a lehetőség is fennáll, hogy maguk a nemzeti szociálisták is rájönnek, hogy a zsidóságot igaztalanul üldözik. Amennyiben a zsidóüldözés csak kortesfogás volt, annál inkább valószínű, hogy egy alkalmas időpontban felhagynak vele és jóváteszik azt a sok hibát, amit saját népük egyik hazafias gondolkodású rétege ellen elkövettek. A bojkott további kiélezése esetleg csak akadályozná a megbékélést.

Itt nem kívánok a két korszak más hasonló vonásaira rámutatni, a dolgozatban belül is kerülni fogom ezt, hiszen az adatok maguk beszélnek. A mai események annyira élénken állanak mindenki előtt, hogy az összehasonlítás fölöslegessé válik. Persze a hasonlóságok mellett ellentéteségek is lesznek, például, hogy az új kor elején a katolikus reformációból kiinduló üldözésnek a célja az volt, hogy a zsidóságot beleerőszakolja egy közösségbe, a nemzeti szociálista mozgalomnak pedig az a törekvése, hogy a zsidóságot erőszakkal kitaszítsa a német nép egyeteméből, amely a századok kohójában összekovácsolódott.

Lényeges különbség az is, hogy a német árúk bojkottálása esetleg az egész birodalom iparát tönkre teheti, az Ancona ellen indított bojkott-mozgalom pedig csak egy kikötőváros létét veszélyeztette.

Don József Nászi, Naxosz hercege.

Az Ancona ellen szervezett bojkott-mozgalom élére a portugál marranusz családból származó Don József Nászi és anyósa, Mendesz Grácia asszony állott. A török zsidók mozgalma jelentőségének megértéséhez szükséges, hogy egy pillantást vessünk a török zsidóság helyzetére.

A XIV. század végén indult meg Spanyolországban az a szomorú folyamat, amely 1492-ben a spanyol zsidók kiűzésével fejeződött be. A zsidók egy évszázadon keresztül túrták a kimondhatatlan szenvedések sorozatát. Az embertelen megpróbáltatások

közepette is ragaszkodtak hazájukhoz. Egy részük, a kevésbé állhatatosak, úgy próbálták bevárni a jobb idők eljövetelét, hogy színleg felvették a keresztséget. Ezek voltak a marranuszok. Rájuk sokszor még keservebb sors várt, mint a magukat nyíltan zsidóknak valló tömegekre. Életük csupa rettegés volt. Az inkvizíció keze messze ért. Különösen azért volt veszedelmes ennek az egyházi bíróságnak működése, mert nagyon sokszor nem a hittagadást kívánta büntetni, hanem a vád alá helyezettek vagyonát akarta megszerezni. Érthető, hogy az eljárás ilyenkor igen egyszerű volt. Az ítélet könnyen halálbüntetés és vagyonelkobzással végződött. Még halottak ellen is pöröket indítottak, hogy vagyonukat utódaiktól elkobozhassák.

A kiűzetési rendelet ugyan csak azokra vonatkozott, akik színleg sem akarták megtagadni ősök vallását, de az elkövetkező évtizedekben titkos utakon a marranuszok jórésze is elmenekült az országból.

Abarbanel Izsák, a nagyszerű pénzügyi szakértő és tudós, a spanyol királyi udvar gazdasági tanácsadója, a Királyok Könyvéhez írt kommentárjának bevezetésében elmondja, hogy a kritikus időben az utolsó napokig Katolikus Ferdinánd udvarában működött. Hiába akarta a királyt eltéríteni a zsidók ellen hozott kiutasító rendeletétől. Ferdinánd a zsidók kiűzésével vagy megterítésükkel akarta Istennek meghálálni a mohamedánok felett kivívott győzelmét.² Abarbanel pénz is ajánlott fel váltságdíj,³ de minden törekvése megdőlt a királyné és a tanácsadók ellenállásán. Szerinte kb. 300.000 zsidó vállalta inkább a kiűzetés keserű sorsát,⁴ mint az új vallást. Egy részük egyenlőre Portugáliában talált új otthonra, de rövid idő múlva innen is tovább kellett vándorolniuk. Legtöbbjük a Földközi tenger mellékén elterülő országokban keresett menedéket. Elsősorban a folyton növekvő és fejlődő török birodalom fogadta be őket. II. Bajazed (1481—1512.) szultán állítólag így nyilatkozott volna Katolikus Ferdinánd zsidó politikájáról:⁵ »Tévedtek, ha ezt az uralkodót okosnak tartjátok; hiszen a saját országát tönkreteszi, hogy a mi országunk jólétét emelje«. Annyi bizonyos, hogy a török birodalom felismerte

² מיוש על גביאים ראשונים (המבורג חמיו) : ואמר עשו בלבנו כמה אחרצה לאלקי המאונני הול ללחמם כמה אדם לקני אשר נתן העיר הוואת בידי אם לא בהננים חתם כנפיו העם ההולכים בחושך שה מורה ישראל . . . או להשליכם אל ארץ אחרת.

³ בעת היותי שם אני בחצר בית המלך יעניתי בקראו נחר גריוו דבריו . . . U. o. אל דמלך . . . היבנו לנו מהר ומתן זהב וכסף וכל אשר לאיש איש מבית ישראל יתן בעד ארצו.

⁴ U. o. כלכלה בלא כח שלש מאות אלף רגלי העם אשר אנניו בקרבו.

⁵ Dubnow: Weltgeschichte des jüdischen Volkes VI. 18 o.

azt az értékes elemet, amit a bevándorló zsidók és marranuszok jelentettek. Nagyrésztük kitűnő pénzügyi szakértő, keresekedő, orvos és iparos volt. Az iparágak közül különösen a fegyvergyártás terén váltak ki ügyességükkel és ismereteikkel. Tehetségüket a török birodalom ezekben az időkben igen jól kamatoztathatta. Egyes adatok szerint Konstantinápolyban⁶ 40.000, Szalonikiben pedig 20.000 spanyol és portugál zsidó, illetve marranusz talált menedéket. A többi fontosabb török város lakósága hasonló mértékben növekedett.

A török birodalom nemcsak menedékjogot adott a bevándorlóknak, hanem hűségük és szolgálattrakészségük elismerésül a legmagasabb közjogi méltóságokat is elérhetővé tette a zsidók számára. Legjellemzőbb erre Don József pályája, aki a hercegi címet is megkapta és közeljárt ahhoz, hogy a királyi koronát is megszerezze. Don József egyik legérdekesebb alakja a zsidó történetnek. Külön tanulmányt fogunk szentelni az ő működésének. E helyen meg kell elégednünk egy néhány általános vonással. Egyéniségét és jelentőségét többféleképpen ítélték meg. Graetz Henrik, a nagy zsidó történész is megírta 1856-ban az életrajzát a Jahrbuch für Israeliten 5617. (1856—1857.) c. gyűjtőmunkában.⁷ Itt még lelkesedéssel beszél a naxoszi herceg működéséről, de a történet-könyvében⁸ már módosítja a véleményét, s nagyon kevés elismerőleg nyilatkozik működéséről.

»Überhaupt hat Joseph von Naxos nichts Wesentliches und Dauerndes für das Judentum getan. Er hat immer Anläufe dazu genommen, ist dann aber wieder erschlaft oder vergriff sich in den Mitteln... Er hat wohl ein Lehrhaus in seiner Residenz Belveder in Konstantinopel angelegt und auch sonst die Ausleger des Talmuds unterstützt. Aber das war mehr Sache äusserlicher Religiosität als innerer Überzeugung, das Studium des Talmuds zu fördern. Er würde, wenn Christ geblieben, mit derselben Äusserlichkeit Klöster erbaut haben. Wohl hat Joseph von Naxos seltene hebräische Handschriften angekauft und auf seine Kosten seltene Schriftwerke kopieren lassen. Aber der arme Isaak Akrisch hatte auf eigene Hand noch früher eine grössere Sammlung seltener Schriften angelegt. Joseph hatte auch eine Druckerei in Konstanti-

⁶ Dubnow VI. 19.

⁷ Don Joseph Herzog von Naxos, Graf von Andros und Donna Gracia. Kiemelhető életrajzok még: Matias Bergson, Joseph Nassi (M. G. W. I.) 1869. Carmoly, Don Joseph Nassi, duc de Naxos. Frankfurt a M., 1855. Galante, Don Josef Nassi. Constantinopel, 1913. Levy, Don J. N., Herzog von Naxos. Breslau, 1859. L. m.: Encyclopaedia Judaica 9. 365—368.

⁸ Geschichte der Juden. IX. 4 381.

nopel errichtet, aber weiter nichts als einen Teil der hebräischen Bibel veröffentlicht und dann sie wieder eingehen lassen, weil sie wenig Gewinn brachte».

Rámutatott továbbá Graetz, hogy sokkal szegényebb emberek is tartottak fenn nyomdákat Konstantinápolyban és Szalonikiben. Kifogásolja, hogy Káro József munkái kiadásához Itáliában kellett előfizetőket gyűjteni, holott megérdemelte volna a naxoszi hercegtől, hogy ő segítse elő hathatósabban munkáinak kiadását. 1931-ben Franz Jaffé a Menorah⁹ c. folyóiratban egész sötét képet fest már Don József jelleméről.¹⁰ Ez a leírás erőszakolt és igazságtalan.

Lássuk röviden a Mendesz-család történetét. Donna Grácia 1510 körül született Portugáliában. Marranusz család gyermeke, Beatrice de Lunának nevezték a keresztségben. Marranuszhoz ment férjhez, Francesco Mendeszhez. Hatalmas bankház volt a tulajdonukban, üzletfeleik közé V. Károly és I. Ferenc, valamint más előkelő uralkodók tartoztak. Amint Portugáliában az inkvizíció mindinkább megnehezítette a marranuszok helyzetét, a Mendesz-Nászi család Antwerpenbe tette át székhelyét.¹¹ Itt sem érezték magukat kellő biztonságban, mert gyakorolniuk kellett a felvett vallás szokásait, keresztény templomokat kellett látogatniuk. Őseik hitét csak titokban gyakorolhatták. A banküzlet egyik vezetője Donna Grácia férjének unokaöccse, Miguez József volt.

A 25 éves korában özvegységre jutott Donna Grácia nagyon rázorult a kitűnő fellépésű és tehetséges fiatalember segítségére. Antwerpenből Velencébe teszik át székhelyüket, ahol viszály tör ki a Mendesz-család hölgytagjai között, a családi természetű pörnek könnyen az lehetett volna az eredménye, hogy Velence ráteszi a

⁹ Menorah: Jüdisches Familienblatt für Wissenschaft, Kunst und Literatur 9. Jahrgang. Wien—Berlin, 1931. Dorf Joseph Nassi, Herzog von Naxos. 500—524.

¹⁰ Menorah 9. 521.: »Je mehr Einzelheiten aus dem Leben des Joseph Nassi bekannt werden, um so klarer wird uns, dass dieser Mann des 16. Jahrhunderts jenen modernen Geldverdienern, die Geschäft und Politik verquicken, würdig zur Seite gestellt werden kann. Für das Judentum hat der Herzog nichts geleistet, (Graetz csak azt írta: nichts Wesentliches), er war ein wenig würdiger Glaubensgenosse. Sein anmassendes Wesen duldete nicht den geringsten Widerspruch... Herrisch und hochfahrend war sein Benehmen in der Ankon-Angelegenheit, in der er seinen Wünschen entsprechende Dekrete verlangte, später lässt er Daoud excommunicieren, mit unerhörter Dreistigkeit fordert er, als es ihm in den Kram passt, dass die Rabbiner die Excommunication rückgängig machen.

¹¹ Ullmann: Studien zur Geschichte der Juden in Belgien bis zum XVIII. Jahrhundert. Antwerpen, 1903. 28. kk.

kezét a hatalmas vagyonra.¹² Miguez József, aki később a Don József Nászi nevet vette fel, hamar Konstantinápolyba utazik és keresztülviszi, hogy Szolimán szultán közbelépjen a Mendesz-család érdekében a velencei hatóságoknál. A közben fogságba került nagynénjeit kiszabadítja, a vagyon visszakerül a család birtokába. A szultán háziiorvosa, Hámon Mózes volt a közvetítő.¹³ Talán azt remélte, hogy a dúsgazdag Donna Grácia leányát, Reynát fiához adja feleségül. Donna Grácia egy ideig Ferrarában tartózkodik. Nyíltan visszatér a zsidó hitre, majd az egész család végleg Konstantinápolyban telepszik le, ahol Miguez József 1552-ben, miután szintén visszatért ősei vallásához, feleségül veszi unokahugát, Reynát.

A bankház vezetői, megszabadulván az állandó rettegéstől, amelyben a keresztény országokban éltek, hozzálátnak üzletük felvirágoztatásához. Rövid idő múlva a levantei kereskedelem lebonyolításában a legelső velencei cégek vetélytársává lesznek. Konstantinápolyi működésük elejére esik a pápai állammal, illetve Anconával való konfliktusuk. Erről majd bővebben fogunk hallani.

Nagyon érdekes Don József Nászi telepítési kísérlete. Megkapja a szultántól Tiberiást és hét kisebb helységet, ahol az európai országokból kiűldözött zsidók számára kíván azilumot teremteni. Nagy összegeket áldozott e célra; a selyemipart akarja felvirágoztatni. Kísérlete nem járt sikerrel, de a kétségtelen jóakarat megállapítható.¹⁴

Különösen II. Szelim (1566–74.) szultán uralkodása alatt kapott Don József Nászi előkelő szerepet. Már a szultán fiatal korában barátságával tüntette ki Don József Nászit. Szelimnek meg kellett küzdeni a trónért. József volt az első, aki nyíltan melléje állott. Jutalma nem is maradt el. Trónralépése után Józsefnek ajándékozta a szultán Naxoszt és több kisebb sziget tulaj-

¹² Menorah 9. 503. o.

¹³ Menorah u. o.

¹⁴ Kaufmann Dávid a J. Q. R. II. (1890) 306 o. közzétett szövegei is azt bizonyítják, hogy kortársai nagy elismeréssel voltak Don József működése iránt: וסדר כנסתו מקומות כנן בינינו ובהנהגתו אנוה וסועים לפתח אנקת אסיר ובני חמחה... ונס שמענו כי רבים נסעו ועברו על סיוע הקהלות והנשיא הניו ובפרט כי הוא מבקש אנשים יהודים בעלי מלאכות כדי לישב ולחקן את הארץ בישובה.

¹⁵ Jorga (Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. III. kötet. Gotha, 1910.) érdekesen, de szintén rosszindulattal jellemzi Don Józsefet (140. old.): Durch »tours judaïques«, jüdische Kniffe, hatte der »Grosse Jude« Jose Miguez Einfluss auf den Sultan erlangt. Er war ein portugiesischer Abenteurer, vorher Mitglied der Handelsgesellschaft in Lyon, der durch die reiche Mitgift einer gewissen Beatriz de Luna ein Faktor der osmanischen Geschichte geworden ist.

donjogát.¹⁵ Ezzel járt a hercegi cím. A szigeteket egy helytartó útján kormányozta. Méltóságához illő módon rendezi be életét.¹⁶ Később már reménye volt arra, hogy a királyi címet is megszerezheti. Rávette ugyanis a szultánt, hogy Ciprus szigetét, amely Velencének tartozott, foglalja el.¹⁷ Az akció sikerrel is járt. A virágzó szigetet a szultán kezére jutott, a királyi címet azonban nem kaphatta meg, mert a nagyvezér értesére adta a szultánnak, hogy egy zsidónak ilyen szokatlan rangra való emelése mind a mohamedán, mind a keresztény országokban visszatetszést fog kelteni.¹⁸

A török birodalom diplomáciai életében is jelentős volt a naxoszi herceg szerepe. II. Miksa követi tárgyaltak Don József Nászival 1567-ben, mikor fontos diplomáciai kérdésben Konstantinápolyban jártak.¹⁹ Zsigmond lengyel király is levelezett Don József Nászival. Leveleiben excellens domine, amice noster dilecte és illustris princeps megszólítással illeti.²⁰ Kéri, hogy a portánál legyen ügyeinek szószólója. Megígéri, hogy a cégének adott privilégiumokat meg fogja újítani.

Lapusnean visszasegíti Moldva trónjára,²¹ s ezért 10.000 dukátot kap. Hatalmát mutatja, hogy még uralkodók ellen is a legerélyesebben fellépett, ha adósságaikat nem akarták megfizetni. Midőn IX. Károly francia uralkodó vonakodott megfizetni a bankháznak járó 150.000 tallért, a szultán által többször fel-szólítottatta a francia uralkodót az adósság kiegyenlítésére. Hasztalanul. Végül II. Szelim engedélyt adott Don József Nászinak, hogy a török kikötőkben befutó francia hajókat foglalja le zálogul. Ez 1569-ben meg is történt Alexandriában. A francia követség tiltakozása mitsem használt. Grandhamp, a konstantinápolyi francia követ az országát ért meggyaláztatást úgy akarta megbosszulni,

¹⁶ Dubnow VI. 44.

¹⁷ Jorga i. m. (141): Nun griff er bis zu seinem in Sommer 1579 erfolgten Tode mehr als einmal entscheidend in die Staatsgeschäfte ein. Zypern reizte ihn; der französische Vertreter schrieb 1569 wie von einer bekannten Tatsache, dass sich der »Grosse Jude« mit dem Gedanken trage, tributärer König oder lebenslänglicher Verwalter der Insel zu werden.

¹⁸ Menorah 9.519–20.

¹⁹ L. Kohn Sámuel cikkét a M. G. W. J. XXVIII. (1879) 113–121. o.: Oestreich-ungarische Gesandtschaftsberichte über Don Joseph Nasi.

²⁰ Dubnow VI. 42. Részletesen foglalkozik a kérdéssel Schorr a M. G. W. J. XLI. (1896) megjelent cikkében (169–177, 228–237): Zur Geschichte des Josef Nasi.

²¹ Jorga i. m. 140: Schon vor Selims Regierungsantritt war Miguez in der Lage, den Gesandtschaften Dienste zu erweisen und dem vertriebenen Alexandru Lapusneanu die Herrschaft über die Moldau zu erwerben. L. még: Menorah 9. 511.

hogy a naxoszi herceg ellen hamis tanúzásra bírt egy Dávid nevű zsidó orvost.²² Jó pénzen rávette, hogy tegyen terhelő vallomást a herceg ellen. Azzal gyanúsította meg, mint hogy a franciáktól követelt összeg nem is jár neki, Don József a birodalom ellenségeivel áll összeköttetésben és más ezekhez hasonlókkal. E súlyos vádaknak, ha csak egy része is bebizonyosodik, vagyonával és fejével játszott volna. A portánál számos ellensége volt, ezek készséggel támogatták a vádakát. Ártatlansága kitűnt. Pozícióját viszszerzerte. Dávidot a szultán parancsára Rodos szigetére száműzték. A konstantinápolyi, a szaloniki és a száfeiti rabbinátus Káro Józseffel az élén Dávidot és segítőit excommunicálta.

II. Szelim halálával megszűnt a naxoszi herceg befolyása. III. Murád szultán már nem vette igénybe szolgálatait. 1579. augusztus 2-án halt meg. Vagyona nagyrészt különböző jogcímeken a szultán lefoglalta. Özvegye a megmaradt vagyonból, — miként azt anyjánál Donna Gráciánál látta — számos héber munka kiadását támogatta.

A herceg jelentőségének és jellemének megítélésénél sok mindent nem veszek tekintetbe. Elsősorban azt, hogy vagyonát még a török birodalom keretein belül sem használhatta volna fel minden akadály nélkül tisztán zsidó célokra. Ma is igen gyakran éri gáncs a zsidó nagy vagyonok tulajdonosait, hogy nem teljes mértékben állanak zsidó célok szolgálatában. Ez a szigorú bírálat gyakran jogosult, sokszor azonban nagyon is igazságtalan. A zsidó vagyon mindig relatív fogalom volt. Don Józsefnél azt is tekintetbe kell vennünk, hogy — ámbár óriási vagyon felett rendelkezett a család — mégis a legnagyobb küzdelmeken kellett keresztülmenniök, amíg aránylagos nyugodt helyzetbe kerültek. Kár a hátrányára felhozni azt, hogy mindig magasabb társadalmi pozíciót akart elérni. Magyon jól tudta, hogy vagyonát is csak úgy tarthatja meg, ha hatalmát teljes mértékben fenntartja és fejleszti. A zsidó vagyon eltulajdonítása abban a korban sem okozott nagy lelkiismereti furdalást még a zsidóbarát országokban sem, amint ezt az ő halála után is láttuk. Negatív érvekkel dolgoznak azok, akik arra hivatkoznak, hogy nem támogattott ilyen, vagy olyan vállalkozást. Elvégre valószínű, hogy igen sokan akarták ezt a családot igénybevenni és nem egy kért volt kénytelen visszatámasztani. Ez nem jogosíthat fel bennünket arra, hogy becsületes törekvéseit és a ténylegesen véghezvitt cselekedeteit rosszindulatúan ítéljük meg.

Jaffe²³ meggyanúsítja, hogy Cyprus szigetének meghódítá-

sára azért beszélt rá a szultánt, mert az ő személyi érdekei így kívánták, Velencét akarta megalázni. Ugyanilyen érzések vezérelték az Ancona elleni akcióban. Ez nem bizonyítható. Igaz ugyan, szolgálataiért azt remélte, hogy Cyprus szigetének királyává nevezik ki, de hazájának is szolgálatot akart ezzel tenni. A velencei zsidók sorsa miatt nem kellett neki komolyan aggódnia. Tudta, hogy ha Velence látni fogja, hogy a zsidóknak a győző török birodalomban még erősödik a befolyása, engedni fog szigorúságából, amint hogy ez meg is történt Askenazi Salamon, egy nagy zsidó diplomata közbelépésére. Az anconai bojkottonál sem mutatható ki személyi bosszú. Don József meg volt győződve arról, hogy ezzel a mozgalommal testvérei javát szolgálja. Véleményünk szerint ugyan a bojkottellenes pártnak volt igaza. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a másik párt egyes vezéreit a legjobb indulat vezérelhette. A források legalább is nem tartalmaznak komoly adatokat arra nézve, hogy maga Don József tudatosan rosszat akart volna. Ezt még a bojkott legádázabb ellensége, Szocsin Józsa sem tételezi fel. Szerinte is csak félrevezették ez ügyben Don Józsefet.

A pápai állam zsidó politikája IV. Pál uralkodása előtt.

Mialatt a keresztény államokban a vallás cégére alatt a legembertelenebb zsidóüldözés folyt, a pápai államban igazságos és méltányos gondolkodású pápák uralkodása idején békességben és megelégedettségben éltek zsidó testvéreink. A római zsidóság jeles krónikásai Vogelstein és Rieger²⁴ joggal adhatták az 1420–1550. évek történetét felölölő fejezetnek a következő címet: Glück und Freiheit der Gemeinde in Zeitalter des Humanismus.

Körülbelül 9000 spanyol zsidó²⁵ Itáliában keresett magának új hazát. Egyrészüik magában Rómában akart letelepedni. Allítólag a római zsidó hitközség 1000 dukátot ajánlott fel a pápának, hogy a menekülteket ne engedje letelepedni Rómában.²⁶ VI. Sándor

bedacht, nur von der Sucht getrieben, Venedig zu demütigen; das Schicksal seiner Glaubensgenossen war ihm gleichgültig.

²⁴ Geschichte der Juden in Rom II. 1–141.

²⁵ Vogelstein—Rieger II. 24.

²⁶ U. o.: Da geschah das Unerhörte, dass sich die römische Gemeinde bittend an Alexander wandte und ihn durch ein Geldgeschenk von tausend Dukaten zu verweisen suchte, den spanischen Flüchtlingen den Eintritt in die Stadt zu verwehren. Der Papst war über dies Anerbieten so erbittert, dass er der Gemeinde eine Abgabe von zweitausend Dukaten für die Erlaubnis, selbst weiter in Rom wohnen zu dürfen, auferlegte. L. m.: Dubnow VI. 77.

²² Dubnow VI. 42.

²³ Menorah 9. 520: Genau so wie s. Zt. bei den Intrigen gegen Ancona, so war Joseph auch diesmal nur auf seinem persönlichen Vorteil

pápa (1492–1503.) felháborodva ezen az eljárásán, a római zsidókat 2000 dukát bírsággal sújtotta, a menekülteknek pedig megengedte a letelepedést. Sőt a marranusoknak is menedékhelyet adott államában. Ez utóbbiak főképpen Ancona kikötővárosában telepedtek le. Nagyon feltűnő, hogy a római zsidóság ilyen testvéritlen gondolkodásról tett tanúságot. Eljárásuk talán azzal volna némileg magyarázható, ha nem is menthető, hogy előre sejtették az elkövetkezendő események árnyékát és féltek, hogy az új bevándorlók csak siettetni fogják a katasztrófa bekövetkezését. Valószínű, hogy a spanyol zsidóság rivalizálásától a saját pozíciójukat féltették. Tényleg a bevándorlások révén a római zsidóság képe teljesen átalakult. A pápai udvar politikája VI. Sándor után sem változott meg a zsidók irányában. II. Gyula pápa (1503–1513.) zsidó háziorvosa Cárfaei Sámuel lelkes védelmezője volt hittestvérei érdekeinek a katolikus egyház fejénél.²⁷ X. Leó pápa (1513–1521.) 1519-ben egy igen liberális gondolkodásról tanuskodó bullában erősítette meg a zsidó privilégiumot.²⁸ Különböző terhek viselése alól felmentette őket. Külön rendeletben eltiltja, hogy a zsidó pénzváltók ellen igazságnak.

Legerdekesebb VII. Kelemen pápa (1523–1534.) viszonya a zsidókhöz. Az ő idejébe esik ugyanis Reubéni Dávid szereplése. A spanyol zsidó centrum összeomlása, a szenvedések, amelyek a zsidókat ebben a korszakban érték, megértették bennük azt a gondolatot, hogy a messiásnak a közeljövőben el kell jönnie. A XVI. század elejének majd minden esztendejére jutott egy ilyen messiási jóslat. Még egy olyan felvilágosodott gondolkodó és nagy látókörű tudós, mint az említett Abarbanel Izsák sem mentesült e gondolat varázsa alól. Három munkáját²⁹ szentelte e gondolatnak. Szerinte 1531-ben kezdődik a messiási korszak. Bonet de Lattes 1505-re várta a megváltást.³⁰ Egy másik számítás szerint 1512³¹ a messiási év. Fariszol Ábrahám, Magen Ábrahám c. apologétikus munkája budapesti kéziratának végén találtam egy számítást, amely szerint

²⁷ Dubnow VI. 78.

²⁸ Vogelstein—Rieger II. 36.

²⁹ משמיע ישועה, שאלונקי רפי. מעיני הישועה, פירארה, שי"א, ישיעת משיח המיד הקעבי.

³⁰ Dubnow VI. 95.

³¹ לקוש'ם מ' מן אברהם של אברהם פריציל, בודאפשט, תרפ"ח. című munkámban idézem Farriszol apologétikus művének kézírata 74. fejezetéből: אמנם הדעת אשר הניעה כאנו בקץ המשיח היום הזה הוא מה ששמעתי קול מבשר מהרי הקבלה מאיש חשוב מקצ'ן בסודות ספר הוהר והאורה ויקרא בקול נורא יהודים מה שמצא כתוב בוהר מפורש בסוד ויהי בנסיע הארץ ואז כי לעת ערב יהיה בוקר (ובי י"ד ז' יהיה אור) שהוא שנת רע"ב לאלף הששי.

1524-ben³² kell jönni a messiásnak. Erre az adatra még visszatérünk. Ha a messiás nem is jött el, kalandorok akadtak, akik kihasználták ezt a hangulatot. 1502-ben jelent meg Lemlein Áser.³³ A messiás előhírnökének adta ki magát Istriában, Velencében és más helyeken. nagy sikert ért el. Sokan hitelt adtak meséinek. Egy westfáliai rabbi annyira elhitte, hogy a messiás még a peszach ünnepe előtt meg fog érkezni, hogy a hitközség pászka-süti kemencéjének összetörését rendelte el.³⁴

A remények meghiúsulása sem tudta kiábrándítani a mi álmódózó népünket hiedelméből. A megváltás késlekedését saját bűneiknek tulajdonították.

Nézetünk szerint nem véletlen, hogy Reubéni Dávid 1524-ben szállott partra Velencében. Kétségtelen, hogy az a megjegyzés, amelyet a budapesti kéziratban találtunk, el volt terjedve a XVI. század elején. Dr. Alexander Marx, a nagyhirű new-yorki professzor egy másik kéziratban a következő esztendőben³⁵ szintén megtalálta ezt a megjegyzést. Ez az adat elterjedtségére vall. A ravasz kalandor kiszámította a leghatásosabb évet, hogy sikerét minél jobban biztosítsa. Nem rosszul számított. A velencei gettóban nagy lelkesedéssel fogadták, majd Rómába megy, ahol VII. Kelemen pápa kihallgatáson fogadja. Előadja, hogy testvérének, Józsefnek követeként jön. Ez Chaibarban (Észak-Arábiában) uralkodik harcias zsidó törzsek felett, akik a transzjordániai zsidó törzsek leszármazottai.³⁶ Azért jött Európába, hogy fegyvereket szerezzen a keresztény uralkodóktól a törökök elleni háborúhoz. VII. Kelemen pápa, úgy látszik, elhitte e kalandos meséket és ajánló levelet adott Reubéni Dávidnak a portugál királyhoz. Ez az adat két szempontból is fontos, egyrészt világot vet a pápa zsidó-barát gondolkodására, másrészt pedig mutatja, hogy a pápaság is milyen szorult helyzetben volt, ha a törökök gyengítésének reményében még ilyen kalandos mesék is hitelt találtak a katolikus egyház fejénél. A mozgalom botrányba fulladt. V. Károly császár

לקוש'ם 3: ... שנת רפ"ד לאלף הששי והוא אלף הקב"ד לחשבונ'ם יש מחברת בוכ"ב לא היה כמוה וזמרה צרות גדולות מאד ... ובאותה שנה תהיה נאולה וישועה לישראל.

³² Dubnow VI. 95. l. m. Löwinger, 6 לקוש'ם.

³³ Dubnow VI. 95.

³⁴ Studies in Jewish Bibliography and related subjects in Memory of Abraham S. Freidus New-York, 1929. The polemical manuscripts c. cikkében újra kiadta ezt a megjegyzést (p. 274—275), mert az én cikkemet már akkor kapta meg, amidőn már az övé is készen volt: After this article went to press the following text was printed by S. Löwinger... from the Budapest Mss.

³⁵ Vogelstein—Rieger II. 41. 4-ik jegyzet. Dubnow VI. 96.

1532-ben Reubenit és társát a rajongó Molchó Salamont fog-ságba veti és mindkettőjüket kiszolgáltatja³⁷ az inkvizíciónak. Molchót, aki portugál marranusz volt, kivégezték, Reubenit pedig spanyolországi börtönökben nemsokára meghalt.

A katolikus egyházon belül már VII. Kelemen³⁸ idejében kezd erőre kapni a katolikus reformáció. Különböző intézkedések történnek a reformáció terjedése ellen, amely már magában Itáliában is tért hódít. A reformáció és a felvilágosodás egyik fő eszköze a könyv, a nyomtatott betű, ennek ellensúlyozására felállítják a tiltott könyvek jegyzékét. (Index librorum prohibitorum.)

Már 1550. február 8-án hosszas viták és szavazások után Del Monte kardinálist választotta meg³⁹ a konkláve pápává. III. Gyula nevet vette fel a pápai koronázáskor. Az új pápa már előhírnöke volt a szigorító szellemnek.⁴⁰ A zsidók irányában jóindulattal viseltetett. Trónralépése után röviddel egy zsidót hívott meg orvosául a következő érdekes leirattal:⁴¹

Theodoro de sacerdotibus, Hebraeo medico nostro, Julius papa III. viam veritatis agnoscere et agnitam custodire. Cum fide dignorum relatione audiverimus, tu multiplici doctrina in physica, medicina et allis facultatibus praeditus sis, nos opera et virtute tua uti volentes, te medicum nostrum cum provisione annua per nos declaranda deputamus et ad nostra servitia reducimus per praesentes hortamur te, ut tuo commodum quam citius poteris ad nos venias. Datum Romae apud sanctum Petrum die VII. Junii MDL. anno primo.

Ebben az írásban elismeri a pápa Theodore de Sacerdotibus (Eliezer ha—Kohen de Viterbo) orvosi és tudományokban való jártasságát, meghívja udvari orvosául és kéri, hogy mennél előbb foglalja el helyét.

Később más zsidó orvosokat is igénybe vett, köztük Amatus Lusitanust,⁴² aki előzőleg Anconában meggyógyította a hugát, Jacoba del Montet. Politikájára jellemző, hogy megtiltja az erőszakos térítést, az anconai marranuszok privilégiumait sem bántja.

³⁷ Dubnow VI. 104—105.

³⁸ Pastor: Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. VI. Band. (Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration: Julius III., Marcellus II. und Paul IV. (1550—1559). Freiburg im Breisgau, 1913. 519. o.

³⁹ Pastor 34.

⁴⁰ Pastor 44: Schon in seinem ersten Konsistorium, das am 28 Februar 1550 stattfand, sprach der Papst den festen Willen aus, für die Reform der Kirche und den Frieden in der Christenheit zu wirken.

⁴¹ Stern: Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden (Kiel, 1893) 94. o.

⁴² Vogelstein—Rieger II. 144.

Közben azonban a reformpárt szélsőséges irányzata mindinkább magához ragadja a szellemi irányítást. Karafa kardinális már VII. Kelemen pápa alatt 1532-ben egy emlékiratban fejtette ki reformprogramját, amelynek egyik főcélja az volt, hogy az egyház vonja vissza azt a kedvezményt, amely szerint papok és világi emberek, akár külön engedéllyel is, protestáns könyveket olvassanak.⁴³ Törekvése sikert III. Gyula pápa uralkodása alatt ért csak el. 1550. április 29-én kiadtak egy bullát,⁴⁴ amelyben visszavonják az összes ilyen könyvek olvasására kiadott engedélyeket. Mindenki köteles 60 napon belül az inkvizíciónak kiszolgáltatni az eretneknek nyilvánított könyveket. A rendeletet gyorsan keresztül is vitték és a beszolgáltatott munkákat Rómában 1550. június 3-ikán elégették. Nem sok idő telt el, a protestáns könyvekről a Talmud példányaira került a sor.

A római inkvizíció Karafa kardinális elnökletével 1553. szeptember 12-én hírlí adja,⁴⁵ hogy a zsidók Talmudját megvizsgálták és megállapították, hogy az Istentagadással van teli, a kereszténység megalapítóját gyalázza, ezért úgy ítélték, hogy mind a palesztinai, mind a babilonai Talmudot el kell égetni. Ezt keresztül is vitték. Felszólítja a keresztény uralkodókat, fejedelmeket és püspököket, továbbá az inkvizitorokat, kövessék a példát. Vigyon-elkobzással sújtsák azokat, akik három napon belül nem tesznek eleget a könyvbeszolgáltatási parancsnak.

Hiába volt a zsidók minden tiltakozása és könyörgése, hogy ne fosszák meg őket szellemi kincsüktől. Rómában Ros-Hasonó

⁴³ Pastor 519: Einen Vernichtungskrieg gegen schlechte Bücher hatte Gian Pietro Carafa bereits in seiner Denkschrift an Klemens VII. empfohlen, weil sie neben den schlechten Predigten und dem sittenlosen Lebenswandel die eigentliche Quelle der Ketzerei seien.

⁴⁴ Pastor 158: Eine Hauptursache der Verbreitung protestantischer Ansichten in Italien lag in der Überschwemmung des Landes mit irrgläubigen Büchern... Carafa hatte deshalb bereits 1532 in seinem an Klemens VII. eingereichten Reformprogramm die Zurücknahme aller derartigen Begünstigungen gefordert. Julius III. führte diese Massregel aus. Durch eine Bulle vom 29. April 1550 widerrief er alle Ermächtigungen zum Lesen und Behalten lutherischer oder anderer irrgläubiger oder verdächtiger Bücher, die von seinen Vorgängern, von päpstlichen Legaten, vom Grosspönitentiar oder von irgend jemand sonst erteilt worden waren. Jedermann, welchen Rang oder Stand er auch einnehmen möge, mit alleiniger Ausnahme der Inquisitoren oder Kommissäre der Inquisition für die Dauer ihrer Amtsführung, wurde verpflichtet, solche Schriften binnen sechzig Tagen an die Inquisition abzuliefern.

⁴⁵ Stern i. m. 98. o. Vogelstein—Rieger II. 14. szerint augusztus 12-én adták ki ezt a felhívást.

napiján nyilvánosan⁴⁶ elégették az összegyűjtött példányokat. Itália többi városaiban is felbogtak a héber könyvekből rakott máglyák. A felszálló füstoszlopok felhívták az itáliai zsidók figyelmét az elkövetkezendő idők szomorú lehetőségeire. Nagyon jól tudták, hogy a gyűlölet, mely téveszmékből táplálkozik, nem fog a könyveknek megállani. Igazságszerető keresztény emberek is felháborodtak ezeken a kultúrellenes, céltalan és megalázó intézkedéseken. Masius András egyik levelében,⁴⁷ amelyet Pighinus kardinálishoz intézett, felháborodásának adott kifejezést ezen eljárás felett. Az itáliai zsidóság vezető szellemei a reménytelenség látszó helyzet ellenére is megpróbálták gátat vetni a gyűlölet árjának. Ők ugyan jól tudták, hogy a Talmud és a többi hébernyelvű könyv nem tartalmaz semmi olyan anyagot, amely joggal kihívhatná a keresztények felháborodását, mégis hogy a surlódás lehetőségeit is kiküszöböljék, 1554. június 21-ére (Tamusz 21.) Ferrarában rabbigyűlést hívtak össze. Tizennégy előkelő rabbitekin-tély⁴⁸ gyűlt egybe, hogy a teendőket megbeszélje. Köztük volt a két jeles római rabbitekin-tély Jehúda ben Sabszai és Elia ben Salomo Corcos.

Politikai szempontból kiemelkedő intézkedéseik. Nem szabad semmiféle héber könyvet kinyomtatni, amely eddig nem jelent meg nyomtatásban,⁴⁹ csak három elismert rabbi és a hitközség előjárói hozzájárulásával. A könyv bevezetésében meg kell nevezni azokat a papokat és hitközségi előjárókat, akik a könyv kinyomtatásához hozzájárulást adták. Vásárolni sem szabad olyan új könyveket, amelyeken nincs ilyen approbáció. A rendelet áthágói 25 scudi bírságot fizetnek a hitközség jótékonyági alapja javára. Aki a községe, vagy a rabbi engedelme nélkül idegen bíróságok vagy hatóságok elé viszi ügyeit és megbánja ezt, annak ügyét zsidó bíróságok többé nem tárgyalhatják. Ezek az óvó intézkedések nem sokat használtak. Hiába szüntették meg az esetleges ürügyek lehetőségét, a gyűlöletet magát nem tudták visszafejleszteni.

A katolikus reformáció túlzó szárnyának tévhitéből táplálkozott ez a szenvedély. Ahelyett, hogy minden erejüket az igazi ellenfeleikre irányították volna, a gyenge, ártatlan és védetlen zsidókra vetették magukat.

III. Gyula pápa halála után a konkláve 1555. április 10-én Marcello Cervinint választotta meg pápává. Egy szavazat nem esett Cervinire,⁵⁰ ezt ő maga adta el; Karafára szavazott. Ez a szavazat-

⁴⁶ Vogelstein—Rieger II. 146.

⁴⁷ U. o. II. 147.

⁴⁸ U. o. II. 148.

⁴⁹ Luis Finkelstein: Jewish Self-Government in the Middle Ages. New-York, 1924. p. 301—307.

⁵⁰ Pastor, 324: Er selbst gab seine Stimme Carafa und bekundete damit deutlich, dass er der strengkirchlicher Richtung angehörte.

leadás programja volt. Azt jelentette, hogy a szigorító irányzathoz csatlakozik. Trónralépésekor kivételesen nem vett fel új nevet, II. Marcell néven koronáztatta meg magát.

Mindössze 22 napig uralkodott, de ez a néhány nap is hozzájárult a zsidók sorsának rosszabbodásához, ámbár a zsidók az ő uralkodásától helyzetük javulását várták. Szigorúságát ugyanis igazságszeretettel és mérséklettel párosította. A közhangulat azonban már a zsidók ellen fordult. Egy olyan incidens zavarta meg a római zsidók látszólagos nyugalmát, amely végpusztulással fenyegette az egész hitközséget.

Meghalt Rómában egy gazdag spanyol keresztény férfiú. Fiát és hatalmas vagyonát egy Szulim nevű barátja gondjaira bízta. Ez összeköltözött egy feslett életű spanyol nővel. Közösen elhatározták, hogy a gyámfűt meggyilkolják, hogy így a vagyont megkaparintsák. A megölt fiút keresztire feszítették és kitették a Campo Santora.⁵¹ Biztosra vették, hogy ebből vérvád fog keletkezni és így a gyanút magukról elterelik. Másnap megtalálták a holttestet, rögtön akadtak lelkiismeretlen agitátorok, akik a zsidókra fogták a gyilkosságot. A hír gyorsan terjedt el a hiszékeny tömeg között. Az egész város halált kívánt a zsidókra. Maga II. Marcell pápa is hitelt adott a rémségnek. Egy áldott emlékeztető biboros Farnese Sándor⁵² igazságszeretete mentette meg a római zsidóságot a biztos kiirtástól. A kétségbeesett hitközség kiküldöttéi jóságos szavakkal megnyugtatta, a pápát pedig rávette a vizsgálat megindítására. Kihirdette, hogy a pápa és a bibornokok tanácsa szentté nyilvánították az ártatlanul meggyilkolt gyermeket. Tízezrek zarándokoltak a holttestet megnézni. Egy orvos, aki régebben kezelte a gyermeket felismerte a holttestben volt páciensét. Miután rájöttek a gyermek kilétére, hamar kinyomozták a gyilkosok személyét is. Szulimot és szeretőjét elfogták: bűnüket bevallották. A zsidók megmenekültek. A gyilkosok vallomásából kiértett, hogy számítottak a már kialakult néphangulatra.⁵³ Ez a jellemző epizód, mely »zsidó szerencsésévé« végződött, méltó beharangozója volt a következő évek szomorú eseményeinek.⁵⁴

⁵¹ Emek Habaca (Historia Persecutionum Judeorum a Josepho Hacothen. Cum notis criticis edidit Dr. M. Letteris Cracovie 1895.) p. 132: וקצו עליו ויהרגו ויהנו אותו על עץ ויהקרו בכספים לא ימוט וישארו על בית קברו סגור.

⁵² U. o. ויש דבר נפי הששן אלסנדרו פארנסי והם את העם וידבר במועדים אל סאנצ'לו דברים נכונים וחמור שכבר ום אל ראשי העדה אמר: אל תיאו התצבו וראו את ישעת ה' אשר יעשה לכם היום הוה.

⁵³ U. o. 135: וכן אמרנו עתה יאמרו היהודים עשו את הדבר: היה ולא ישמעו עינו אדם.

⁵⁴ Graetz: Geschichte der Juden (Leipzig, 1907) IX⁴, 323. o.

IV. Pál pápa intézkedései a zsidók ellen.*

II. Marcell rövid uralkodása után ismét pápaválasztásra gyűlekeznek a bismokok. Három komoly jelöltje volt a pápai trónnak: Karafa, Morone és Pole bismokok. Sok függött az említett Farnese Sándor kardinális véleményétől. Nemeslelkűségéről és igazságszeretetről gyönyörű emléket őrzött meg az előbb ismertett szomorú történet. Ugy látszik nemcsak a zsidókérdésben, hanem az egyház belső ügyeiben is ilyen pártatlanság és helyes érzék vezérelte. Ez adhatott szavának rendkívüli súlyt. Hosszas tárgyalások után Morone és Pole kiestek a jelöltségből; Karafa egyedül maradt a porondon. A császárpártiak ugyan tiltakoztak megválasztása ellen, végül azonban Farnese is⁵⁵ hozzácsatlakozott és 1555. május 23-án egyhangulag pápává választották meg. III. Pál iránti hálájából IV. Pál néven foglalta el a pápai⁵⁶ trónt. 79 éves volt, midőn ezt a nagy feladatot vállalta. Fiatalos energiával, hihetetlen akaraterővel kezdett céljai megvalósításához.⁵⁷ Sok jó tulajdonsága volt, amelyek közül elsősorban ki kell emelni azt, hogy kétségtelenül az egyház hibáinak kiirtása és a katolikus hit megerősítése volt a célja. Más kérdés az, hogy vajon tényleg ő volt-e az a kiválasztott férfiú, aki ezekben a rendkívüli súlyos időkben helyes úton vezethette az egyházat. A pápák nagy története Pastor, aki teljes tárgyilagossággal foglalkozik IV. Pál történetével, kiemeli jóoldalait is:⁵⁸ »Paul IV. war unzweifelhaft eine ausserordentliche Erscheinung, ein scharf ausgeprägter, lauterer ungewöhnlich starker und unbeugsamer Charakter. Aufrichtig fromm, stets untadelhaft in seinem Leben, voll apostolischen Eifers...

* Megjegyzés. Dolgozatom lezárása után jutottam hozzá J. Sonne cikkeihez e tárgykörből: 1. Une source nouvelle pour l'histoire des martyrs d'Ancone (R. É. J. 1930. LXXXIX. 360—380.) 2. דברי הימים של האפיפיור פאולו הרביעי (R. É. J. 1930. LXXXIX. 360—380.) 3. הרבין הרביעי, שנה ב' (477—502, 331—376.)

Egy érdekes héber krónikát ad közre, amelyre alkalomadtán majd visszatérek.

⁵⁵ Pastor, 360: Entscheidende Bedeutung gewann es, dass Kardinal Alessandro Farnese angesichts der Schwierigkeiten, welche die Erhebung Poles unmöglich machten, sich immer mehr der Wahl Carafas günstig zeigte und zuletzt für diesen seinen ganzen Einfluss und all seine Geschicklichkeit geltend machte.

⁵⁶ U. o. 363.

⁵⁷ U. o.: Hochgewachsen und mager, war er, wie der venezianische Botschafter Bernardo Navagero betont, ganz Nerv und noch so gesund und kräftig, dass er mit seinem elastischen Schritt die Erde kaum zu berühren schien. Man erzählte sich, er habe niemals in seinem Leben eine Medizin genommen.

⁵⁸ U. o. 622—625.

Indessen bezeichnen Pauls IV. Regierung trotz aller Missgriffe und Irrtümer doch einen wichtigen Markstein in der Geschichte der katholischen Reformation, deren Sieg er vorbereitet hat... Der Bruch mit der Tradition die Kardinäle nach dem Willen der Fürsten zu ernennen, die Berufung vortrefflicher Männer in den Senat der Kirche, der rücksichtslose Kampf gegen die Simonie in jeder Gestalt, die Abschaffung der Kommanden, der Regresse und käuflichen Ämter, die Reform in den Klöstern, der Datarie und Pönitentiarie, endlich als Krönung des Ganzen die Einführung der Residenzpflicht für die Bischöfe, das alles sind grosse und bleibende Verdienste Pauls IV....

A felsorolt erények mellett nem hallgatja el hibáit sem. Kiemeli, hogy az egyház szempontjából ebben a kritikus időben egy kevésbé szigorú, de szélesebb látókörű ember többet használhatt volna.⁵⁹

»Ein echter Südländer, bei dem der Gedanke sich sogleich in ein Wort umsetzt, liess er sich von den Aufwallungen des Augenblicks zu Äusserungen hinreissen, die unglaublich sein würden, wären sie nicht vollkommen einwandfrei bezeugt. Den Worten entsprachen aber auch ebenso übereilte Taten. Allenthalben zeigte sich, dass Paul IV. Welt- und Menschenkenntniss ebenso fehlten wie Mass und Klugheit, die in einer Zeit des Übergangs und der Gärung doppelt nötig gewesen wären. Infolge seiner cholerischen Natur neigte er überall dazu, die Dinge auf die Spitze zu treiben... Ohne zu erwägen, welche Folgen aus einem Bruch mit Spanien, der ersten katholischen Grossmacht, für seine religiöse und reformatorische Tätigkeit erwachsen mussten, stürzte sich Paul IV. gegen den mächtigsten Monarchen der Welt in einen Kampf, der kläglich geendet, Rom und den Kirchenstaat tief geschädigt, die Durchführung der Reform verzögert, den Feinden der Kirche helle Freude, ihren Freunden tiefen Schmerz bereitet hat... Während der Papst die Kardinäle mit ungewohnter Schroffheit und Missachtung behandelte, vertraute er blindlings seinen ebenso verschlagenen wie gewissenlosen Neffen Carlo Carafa, dessen Treiben das Oberhaupt der Kirche in jeder Hinsicht in eine schiefe Stellung brachte...«

Körülbélül ugyanaz a rövidlátás, amely IV. Pált — Pastor ítélete szerint — általában jellemezte, vezette őt a zsidók elleni intézkedéseiben. El nem tagadott célját, hogy a zsidókat az egyház aklába terelje, nem érte el.⁶⁰ Intézkedései a pápai állam zsidóságá-

⁵⁹ U. o. 624.

⁶⁰ Akadtak ugyan akik szenvedések súlya alatt a kereszttségbe menekültek, de ezekkel is csak úgy járhatott a pápa, mint a spanyolok a marra-

nak határtalan szenvedéseket okoztak. Ennek a fontos gazdasági szerepet betöltő csoportnak az elkülönítése és megbénítása magának az egyházi államnak is kárára volt. Erre egyébként közben maga is rájött és gazdasági kérdésekben egyes pontoknál revideálta szigorú nézetét. A zsidók ellen tett intézkedéseit jeles hallgatón Hahn István úr fordításában közlöm.

IV. Pál pápa 4. sz. bullája a zsidókról.⁶¹

Mivel teljesen lehetetlen és méltánytalan dolog az, hogy a zsidók, akiket saját bűnük kergetett örök szolgaságba, felhasználva azt, hogy a keresztények jósága magához fogadja őket és elviseli a velük együtt való lakást, a keresztényekhez annyira hálátlanok, hogy nekik hála helyett méltatlanságot viszonzoznak és a szolgaság helyett, amit érdemelnek, uralkodni akarnak felettük: azért mi értesülvén arról, hogy a zsidók a mi szent Városunkban és a szent eklézsiának más városaiban, területein és helyein az arcátlanságnak oly fokára hágtek, hogy nemcsak keresztények között és az ő templomaik mellett laknak, minden ruházati különbség nélkül, hanem még arra is vetemednek, hogy az általuk lakott városoknak, területeknek és helyiségeknek legelőkelőbb helyein és téerein lakást kibéreljenek, ingatlanokat szerezzenek és birtokoljanak, keresztény dajkákat, szolgálokat és más alkalmazottakat tartanak és egyéb dolgokat is cselekedjenek a keresztény név megcsúfolására; tudván továbbá, hogy a szent eklézsia a zsidókat az igaz keresztény hit tanúsága céljából tűri azért, hogy ők az apostoli szék jóságától és kegyelmétől meghatva, végre felismerjék tévelygésüket és hajlandók legyenek az igaz katolikus hit világosságára térni és ezért helyénvaló, hogy mindaddig, amíg tévtanaikban megmaradnak, lássák a tényekből, hogy ők szolgák, a keresztények azonban a mi Urunk Jézus által szabadokká lettek és hogy méltánytalan, hogy a szabad asszony fiai a szolgáló fiai-nak szolgáljanak: azért rendeltük a következőket.

1. §. Gondoskodni akarván elsősorban arról, hogy mindaz, amit rendelünk Isten akaratából, mindig örökérvényű legyen, határozattal elrendeljük, hogy ezentul jövő időkben a szent Városban és római eklézsiának egyéb városaiban, területein és helyein az összes zsidók egy és ugyanazon helyen, vagy ha az nem elég, 2, vagy 3, vagy amennyi elegendő, összefüggő és a keresztények lakóhelyeitől teljesen elzárt, a Városban általunk és a többi

nuszokkal, I. Emek Habacha 136: רבים מקטני אמונה נדחו מעל ה' אלהי ישראל נימים הם.

⁶¹ Bullarium Romanum, Torino, 1860. VI. k. 498—500. l.

helyeken a tisztviselők által kijelölendő utcákban lakjanak, amelyekhez csak egy bejárat és egy kijárat legyen.

2. §. És az egyes városokban és helyiségekben, ahol laknak, csak egy zsinagógájuk legyen a szokott helyen, újat ezentul nem szabad építeni és ingatlanuk nem lehet. Sőt összes zsinagógáikat egyen kívül rombolják és pusztítsák el. Eddig birtokolt ingatlanait el kell adniok a keresztényeknek a tisztviselők által kijelölendő időn belül.

3. §. És azért, hogy mindenütt meg lehessen ismerni zsidó voltukat, a férfiak zöld kalapot,⁶² a nők pedig más valami zöld színű, szembetűnő jelet viseljenek nyilvánosan. És a zöld kalapnak vagy más hasonló jelnek viselése alól, semmilyen ürüggyel, semmi méltóság vagy cím, vagy türelmi rendelet címén nem mentesülhetnek, sem az eklézsia kamarásának, vagy az apostoli kamara klérikusainak, vagy más vezetőinek, vagy az apostoli Szék legátusainak, vagy azok helyettesének engedélyével.

4. §. Keresztény dajkákat, szolgálokat és más mindkét nemhez tartozó alkalmazottakat bírnok nem szabad. Gyermekeiket keresztény asszonyokkal nem táplálathatják.

5. §. Sem vasárnap, sem más keresztény ünnepeken nyilvánosan dolgozniok, vagy dolgoztatniok nem szabad.

6. §. Keresztényeket bármily módon elnyomni, vagy hamis és álszerződéseket kötni nem szabad.

7. §. Keresztényekkel játszani, vagy velük együtt enni, vagy velük barátkozni és társalogni semmi módon ne merészeljenek.

8. §. Számadási és üzleti könyveikben, amelyeket keresztényekkel való üzletben használnak, csakis latin betűket és közönséges olasz nyelvet használhatnak és ezekben a könyvekben a keresztények ellen ne legyen semmi csel.

9. §. A zsidók csakis a házalói és ószeresi pályát üzhetik, más, gabona- vagy árpakereskedést, vagy bármilyen szükségleti cikkek árusítását nem folytathatják.

10. §. És akik közülük orvosok, még ha hívják és kéri is őket, akkor sem gyógyíthatnak keresztényeket.

11. §. A szegény keresztények se nevezzék őket uraknak.

12. §. És számadási és üzleti könyveikben 30 napos hónapokat számoljanak és azokat a napokat, amelyek száma nem tesz ki harmincat, ne számítsák teljes hónapoknak, hanem csak annyi napnak, amennyi tényleg volt, és ezeknek a napoknak a száma szerint, nem pedig teljes hónapokat számolva, hajtsák be adóssá-

⁶² Dubnow VI. 110.: Die Männer hatten einen gelben Hut zu tragen. A latin szövegben »glauca coloris« áll, ami *sarga* színt nem jelent. L. Georges: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch (Leipzig, 1869). I. s. v. glaucus: ... bes v. der Farbe des Wassers.

gaikat. És a nekik pénz fejében adott zálogokat csak a kölcsönadás napjától számított 18 hónapon túl adhatják el és ha az idő elteltén, a zsidók a zálogokat eladták: minden pénzt, amennyivel az több az adósságnál, adják vissza a zálog birtokosának.

13. §. A városoknak, községeknek és helyeknek, ahol laknak, a keresztények jólétére vonatkozó törvényeit, sértetlenül és teljesen tartásuk meg.

14. §. És ha az előbbieken ellen bármilyen módon vétkesnek, a bűn nagysága szerint a Városban általunk, vagy vikáriusunk által, más városokban pedig a hatóságok által büntessenek meg, mint lázadók, mint felségsértők és az egész keresztény nép ellen bűnözők a Mi vikáriusunk, kiküldötteink és a tisztviselők ítélete szerint.

15. §. Nem állhatnak ezzel szemben pápai rendeletek és törvények, bármilyen türelmi nyilatkozatok, kiváltságok és apostoli engedélyek a zsidók számára, bármilyen római pápa, a mi elődünk, vagy az apostoli szék, vagy annak kiküldöttei, kamarásai, az apostoli kamarának klerikusai, más vezetői adták is, bármilyen tartalommal és formával, vagy bármilyen visszavonhatatlan különösen hatóságos záradékkal, amely az ellenkező rendeleteket előre is megsemmisíti, vagy bármilyen más dekrétum, bár az apostoli hatalom által ismételt alkalmakkor jóváhagyatott és megújított: noha ezek teljes megszüntetésére ezekről és egész tartalmukról külön részletes és egyéni, szó szerinti és nem általános jellegű, ugyanazt tartalmazó említés kellene, vagy valamilyen különös formát kellett volna alkalmazni: az ilyen tartalmú rendelkezéseket, bár szó szerinti hiánytalan és hagyományos szövegben maradtak is reánk, — jelen rendelkezésünk által eléggé kifejezettnek számítva, mindezeket máskülönben teljes erejükben meghagyván, csakis ebben az ügyben kifejezetten és körülírva megszüntetjük, valamint a többi összes ellentmondó intézkedéseket.

Róma, 1555. július 14.

A pápa e rendelkezések által azt a célt, amelyet a bulla bevezetésében megjelöl, t. i., hogy a zsidó „az apostoli szék jószágától és kegyelmétől meghatva, végre felismerjék a tevélysüket és hajlandók legyenek az igaz katolikus hit világosságára térni», az eszközök két csoportjával akarja elérni, egyrészt azáltal, hogy a zsidókat önértékükben porig alázza, másrészt pedig, hogy a gazdasági létalapjukról megfosztja őket.

Elképzeltető, hogy a felsorolt rendelkezések, amelyek mélyen belevágtak életük minden vonatkozásába, milyen lesújtó hatással voltak az elnyomottak lelkiületére. A gazdasági jellegű intézkedések, — amennyiben azokat minden vonatkozásban, tényleg keresztülvitték volna, — a legkietlenebb nyomorba dönthették hit-testvéreinket. De a gazdasági intézkedéseknél még nagyobb hatást

váltak ki az emberi mivoltukat megalázó rendelkezések. Különösen a külső megbélyegzés fájt nekik. Egyesek, akik nem értették meg a pápa intencióit, »optimista« szemmel ítélték meg a helyzetet. Azt hitték, hogy most is egy zsarolási kísérlettel állanak szemben. Ennek sem örülhettek, de ehhez már hozzászóltak. Egy gazdag zsidót, aki mások előtt is hangoztatta ezt a fóltevését, nyilvánosan megkorbácsoltak.⁶³ A római hitközség hatalmas összeget, 40.000 scudit ajánlott fel a megszegyenítő intézkedések visszavonása fejében.⁶⁴ Ez a kísérlet is azt mutatta, hogy maguk a római zsidók sem voltak tisztában a pápa jellemével. Mereven visszautasították őket. Azt a férfiút pedig, Ascoli Dávidot, aki Apologia Haebreorum c. munkájában próbálta kifejtetni e megalázó rendelkezések igazságtalanságát, börtönbe vetették. Némán, jajszó és tiltakozás nélkül kellett tűrniök minden megaláztatást. Röviddel a rendelet megjelenése után⁶⁵ július 23-án, férfiak és nők egyaránt a megkülönböztető színű zöld kalapokban, illetve kendőkben jelentek meg az utcákon. Kivétel nem volt.

Hasonló kiméletlenséggel a többi rendelkezést is keresztülvitték. Július 26-án — Áb hó 9-re esett — az összes római zsidók átköltöztek a gettóba,⁶⁶ amint azt az 1. §. előírja. A gettó helyét a Tiberis folyó mentén, Rómának egyik legegészségtebb részén, jelölték ki. Egész szűkre szabták a határait. Talán annyi léleknek lett volna ez a hely elegendő, ahány családot kényszerítettek e falak közé.

A falak készítését is hamar megkezdtek. Ennek a költségeit is a zsidók kötelesek voltak megtéríteni. Majd a 2. §-ban előírt ingatlankisajátításra, illetve kényszereladásra került a sor. Ezt a pontot bizonyára olyan elemek inspirálták a pápának, akik ebből jelentős hasznót akartak húzni. A rendeletben az volt, hogy a tisztviselők által kijelölendő időn belül kell ezeket az ingatlanokat értékesíteni. Utólagosan hat hónapot állapítottak meg az értékesítés határidejéül. Ennyi idő semmiképpen sem lett volna elegendő az ingatlanok eladásának lebonyolítására. Nyilvánvalóan arra számítottak, hogy a zsidók kénytelenek lesznek ingatlanaikat az értékük egy kis hányadéért elpredálni. Céljukat el is érték, mert ily rövid idő alatt a zsidók alig értékék el ingatlanaik⁶⁷ tényleges értékének egy ötödét.

⁶³ Vogelstein—Rieger II. 153.

⁶⁴ U. o.

⁶⁵ Emek Habacha: 133. הנשים וגם על הנשים. שאנשים ונשים ישיאו (ed. Wars. 1877) a végén: ונשים ונשים ישיאו. ונשים ונשים ישיאו.

⁶⁶ Vogelstein—Rieger II. 154.

⁶⁷ ונשים ונשים ישיאו: כל בית ונחלות שהיה להם: 159 שלשלה הקבלה. ונשים ונשים ישיאו: כל בית ונחלות שהיה להם: 159 שלשלה הקבלה. ונשים ונשים ישיאו: כל בית ונחלות שהיה להם: 159 שלשלה הקבלה.

jövedelmet jelentett számára. A zsidóságnak kötelessége őt ezért anyagilag kárpótolni, amit csak a pezarói kikötő támogatásával, illetve Ancona teljes bojkottálásával érhetnek el. Ugy látszott, hogy a konstantinápolyi vezető zsidók teljesen egységesen elfogadják ezt a véleményt. Maga Soncsin Józsuá, Konstantinápoly egyik elismert rabbiteként, aki később a bojkottellenes mozgalom élére állott, szintén hitelt adott a pezarói követ érvelésének.⁸² Közben szüntek a kérdőlevelek a török zsidó községekhez és igen sok helyről az a válasz érkezett, hogy különböző okokból képtelenek résztvenni a bojkott keresztültvitelében.⁸³ Ennél a csupán anyagi érdekeket szem előtt tartó felfogásnál egy sokkal fontosabb szempont merült fel.

Ez az anconai zsidóság köréből indult ki. Rabbijuk; Baszula Mózes által könyörgő leveleket küldtek szét a török zsidósághoz, amelyekben kifejtették,⁸⁴ hogy az anconai bojkott keresztültvitelével a pápát még jobban felingerelhetik és a helyzetüket még az eddiginél is rosszabbá tehetik. Véleményük szerint Pezaró hercege menedéket adott ugyan a marranuszoknak, de ha nem is fogják bojkottálni Anconát, akkor sem fogja a marranuszokat kiszolgáltatni az inkvizíciónak.

Ez megtette a hatását. A pezarói kiküldöttet is fokozottabb propagandára készítette. Itt már szomorúan elfajul a vita. A pezaróiak meggyanúsították Basszula Mózes, hogy az anconai kereskedők pénzelték le, akiknek a bojkott üzleti érdekeit sértette.

Dönteni kellett a konstantinápolyi vezető köröknek, hogy a

ולסבה זו עלה אף חמת האפיפיור והסור עדיו מעלו אשר מקד היה הדוקי די אורבנו שר צבאי ויצא בראשי ניוטות ואיוותו אותה תמיד נתנה לו הלא עברתו זאת תעשה אלפים פרחים.

ונקראת גם אני בעמד ובשמעי דברי: (u. o.): האיש בשרי כי הדברים ברוח וישיר ולמי עני דמעת חם לבי בקרני יחד נכסר נחשו ולחם שלם גם שב גם ישיש מדודי מנהיגי העיר אשרי... הא ונאזה צוזה בחוצות ואינש לא ימחה ונאסור איסור על נפשו שלא להסתיר עוד באנקונה.

⁸² L. a 80 jegyzetet és Soncsin 40. responsumát. Közben felmerült az a terv is, hogy Urbino hercegét pénzzel kárpótolják az elmaradt haszonért: וכי להציל גיר פירו הו קצת ודאי חטא חשוב בני עמנו ממצאים המצאה אחת חשובה וטובה הדיוני שישלו מס על כל בני בית ויננו טיו אי די אלפים פרחים וישנו לדוקי די אורבנו דרך שוחד ותשרה.

נחלה ליהושע סי' טיל: ויתודים היושבים באנקונה בשומעם כי אנשי פיאריו שלחו לבקש דבר זה כתבו אגרות אל כל הגלילות מדועים שההסגמה זו חיי תהיה לשיכור ולצוננים לכל היושבים מהדיום תחת ממשלת הפאפא כי ובער כמעט אסור תצא כאש חמתו כי כל ישראל ערבים זה לזה וישתת לכל עם ח' היושבים תחת ממשלתו בארצו אחוה קא מהיכי כי אחיהם היושבים בחנונים ואותו גם כמעיטם על הוותי אדוק בנימוסי גם אני אלך עמהם בחמת קרי ואכל את ישראל בכל מה ח'.

két informátor között kinek van igaza. Az anconaiak pártjára egy Itáliából származott rabbi, a fentnevezett Soncsin Józsuá állott.

A bojkottpártnak pedig sikerült megnyerni Donna Grácia asszonyt és vejét Don József Nászit. A családnak egy házirabbija is volt József ibn Láb, aki egyébként elismert talmud-tudós.⁸⁵ Több más rabbira is nyomást gyakorolhatott ez a bankház, mert anyagilag támogatta őket. Ugy látszik azonban a bojkottellenes párt érvei mindinkább tért hódítottak. Farádzs Júdának csak nagy ügyeskedéssel sikerült a konstantinápolyi rabbik és előkelőségek egy részét megnyerni ahhoz a tervhez, hogy az Ancona elleni bojkottot még nagyobb erővel folytassák.

Egy nagyobb bizottságot hivatott össze, amelynek az lett volna a feladata, hogy vizsgálja felül az anconai és a pezarói kérdést.⁸⁶ A bizottságban már majdnem az anconaiak igaza kerekedett felül, amidőn Farádzsnak sikerült keresztülvinnie, hogy egy öttagú bizottságot küldjenek ki a dolog felülvizsgálására.⁸⁷ De ennek a bizottságnak a tagjai sem voltak hajlandóak figyelmen kívül hagyni az anconai zsidóság érdekeit.

Soncsin Józsuá, az anconaiak védője igen alaposan tanulmányozta a kérdést. Szembeállította az összes lehetőségeket. Mérlege szerint egyik oldalon az anconai, illetve a pápai állam zsidóságának a sorsa áll, a másik oldalon pedig a Pezaróba menekült, aránylag sokkal kisebb számú marranusz csoport jövője. Két lehetőség van. Ha a bojkottot folytatják, akkor a pápa esetleg további intézkedéseket hoz a zsidók ellen, ha pedig nem folytatják, akkor Guidobaldó vagy kiszolgáltatja a marranuszokat a pápai államnak, vagy pedig tovább engedi őket. Véleménye szerint az a valószínű, hogy Pezaró hercege megelégszik azzal a természetes haszonnal, amely abból háramlik Pezaró kikötőjére, hogy a marranusz kereskedők az inkvizíció üldözése miatt úgy sem mehetnek Anconába. Legfeljebb arról van szó, hogy kiutasítja majd területéről a befogadott marranuszokat. Azt is tekintetbe kell venni, amit egyes kereskedelmi körökből ajánlanak, hogy Pezaró hercegét, mivel

⁸⁵ Responsum-gyűjteménye is megjelent. Itt nyomatták le a bojkott ügyben szerkesztett döntvényét: (אמשערדס, ול מרת את לסיק סי'): L. m. 54. רואנים, דברי ישי' ישראל [בתורמה (הוסיאטין תיעיה) היש' 54.

⁸⁶ Soncsin, Resp. 40. ונקרא משמה חכמי ומנהיגי העיר בהכרת ח' ונא ונא השליח ח' יאודה פראנ דובר דבריו ונמצאו קצת נכבדים ואסרו לו למה הדבר עוד דברך הילך הכתב שבא מאנקונה מדוע שאין שום סכנה בפירו ושכאנקונה יש סכנה פיקוח נפש, ענה ואמר שאנשי אנקונה נענים כדבר כדו שלא יוסר המשא והמחרן מסקום תחתונם.

⁸⁷ U. o. יבררו להם תשעה נכבדים ישמעי טענותי וכתבו לי מה שראה 87 U. o. בענינים אעפי' שלא תעשה ההסכמה.

nála tisztán pénzügyi kérdéstről lehet csak szó, egy nagyobb összeggel rávegyék arra, hogy a Pesaróban menekült marranuszoknak továbbra is menedéket nyújtsa.⁸⁸

Értesülései szerint a pezarói herceg hirtelen jóindulatában nem érdemes annyira bízni, hogy amiatt a pápai állam zsidóságát veszedelembé döntse. Ha szembeállítjuk a pápai állam intézkedéseit a Pesaróban nemrég történt eseményekkel, arra az eredményre jutunk, hogy Pesaró még sokkal alávalóbban viselkedett a zsidókkal szemben, mint az anconai inkvizíciós bíróság. Nemrég történt ugyanis Pesaróban, hogy magának a hercegnek az öccse egy banda élén⁸⁹ megtámadta a zsinagógát, szétépte a Tóratekereszt és a Tóra könyvébe egy malacot öltöztettek fel és azt helyezték a frígládába. Ezzel szemben, amit a pápa tett, némileg menthető, mert a vallásos túlbúzgóság vezette.⁹⁰ A legsúlyosabb intézkedései a marranuszok ellen irányultak, akik talán meg is érdemlik a sorsukat, hiszen tudhatták, hogy alkalom adtán a keresztények meg fogják magukat bosszulni azért, mert hitüket csak látszólag vették fel és a szemük előtt hűtlenek lettek az új valláshoz.⁹¹ Ha rajta állana, szigorúan megtiltaná, hogy marranuszok keresztény területen telepedjenek meg, még hogyha odacsábítják is őket anyagi ígérgetésekkel.⁹²

Ez komoly érvelés volt. Az eredmény is mutatja. A bojkottpárt kénytelen volt Faradsz intenciói szerint tovább is kevésbé legális eszközökkel dolgozni. Azt akarták most elérni, hogy az előkelő rabbik vallási tilalommal sújtsák az Anconával való kereskedést. József ibn Lábnak sikerült megszereznie ehhez az agg Jerusalemi Ábrahám rabbi hozzájárulását, aki már akkor a halálos ágyán feküdt. Két más konstantinápolyi rabbi Salamon ibn Billa

⁸⁸ L. a 83. jegyzetet.

⁸⁹ Szoncsin, Resp. 39.: קשה יותר המעשה המכוער שנעשה בפרו ממה שנקרא באנקונה שאשתדך קם אחי הדוכס עם קצת מאנשי העיר והוציאו הסית וקרעו אותו בעזרה ולקחו חזיר א' וכרכוהו במעיל של הסית ושמו אותו בחיכל ואין לך ביוזי גדול מזה לכל ישראל שבכל המקומות דרך כל העולם לכבד את ס'ח. Az Emek Habacha (Wiener fordítása 88) 1553-ra teszi ezt az eseményt és nem említi, hogy a herceg testvére tette volna. I. Kaufmann, Ges. Schr. II. 290, 3. jegyzet.

⁹⁰ U. o.: ואם נעשה באנקונה המעשה הרע יש להם קצת פתחון פה שעשו דבר זה על שכפיו כדחם.

⁹¹ U. o.: לא היה להם (= לאנשים) לקבוע דירה בארצות הגוים אע"פ שעשו לדם: כשהם הבשחות דמלוא כחורה ומפורסמת היה לכל בן דעת שהיו עתידים לעשות בהם משפטי נקמות על שכפיו כדחם.

⁹² U. o.: ואם הייתי מוצא מי שיטנה עמי הייתי מסכים להחרים כל מי שנאם: בפורשנאל וקובע דירתו תחת שורה או דוקי בארצות הגוים (דיל: הנוצרים).

és Szába Sámuel szintén aláírták a bojkott határozatot. Ezt azonban csak úgy sikerült elérni, hogy mindegyikkel külön írták alá. Formális konferenciát nem hívtak össze.⁹³ Ez azért történt, hogy Szoncsin Józsuát így már a felmutatott aláírások alapján valahogy rávegyék, hogy csatlakozzék a nyilatkozathoz. A kísérlet azonban sikertelen maradt.

Don József Nászi magához hívatta Szoncsin Józsuát,⁹⁴ elővette minden rábeszélő képességét, hogy Szoncsint nézete megváltoztatására bírja rá. Végül már Szoncsin hajlandónak mutatkozott aláírni a nyilatkozatot, azzal a feltétellel, hogy ő tovább fog kutatni a kérdésben és amennyiben tényleg az anconaiaknak van igazuk, akkor az egész érvénytelen. Ezt Don József nem akarta elfogadni és arra kérte, hogy akkor maradjon az ügyben inkább semleges és egyáltalán ne írja alá a nyilatkozatot.⁹⁵

Majd Donna Grácia asszony hívatta magához. Szoncsin Józsuá tovább is állhatatos maradt és megmondta a nagylelkű asszonynak, hogy ő már megegyezett a vejével abban, hogy semleges marad. Meggyőződése tiltja, hogy olyasvalamit aláírjon, amiben nem hisz. Donna Grácia nagy szenvedéllyel⁹⁶ kérlete, hogy annak ellenére, hogy a veje kérésére megtagadta az aláírást mégis tegye azt meg az ő kedvéért. Bár Szoncsin Józsuá a legnagyobb tisztelői közé tartozott Donna Gráciának, csak annyit ígért meg, hogy az ügyben még lelkiismeretesebben fog kutatni, hogy saját magát is megnyugtassa. Kutatásainak eredménye a következő volt: I. Nem igaz, hogy Urbinó hercege azért vesztette el a pápai hadseregben viselt állását és ennek következtében a velejáró nagy jövedelmet, mert a zsidóknak pártját fogta, hiszen ettől az állástól az anconai marranuszégetés kirobbanása előtt vált meg. Semmi köze sincs tehát ennek a kérdésnek a bojkottmozgalomhoz.⁹⁷ Faradsz Júda félre-

⁹³ U. o.: Szoncsin Resp. 40. וכל אחד חתם לבדו בביתו שלא נתקבצו לשאת ולתת בענין.

⁹⁴ U. o.: כשר יוסף נשא את הדבר הזה שלח בעדי . . . והתחיל לחכות פני שאחיהם בפתקא.

⁹⁵ U. o.: איך יותר טוב הדבר שתהיה בשם ואל תעשה ולא תכתוב שום דבר לשום מקום גם בהסכמה לא תחתום.

⁹⁶ U. o.: והשיבתי שאעפ"י שהתנה נתפסם היא אינה מפייסת עד שאחיהם.

⁹⁷ U. o.: גם חקרתי אם אמת נכון הדבר שהדוקי הוסי' מדינות שר צבא האפיפיור על שהגן על היהודים הקלשים אליו והפסיד לסבה זו ש' אלפים פרחים וימצא כי שקר ענה כי יאודה פיאנ כי הדוקי זה לו ימים רבים קידם שנעשה מעשה דאנקונה הסדור עשרת הקאפיטניא מעל ראשו ונחתך הפרס שלו כי הפרס והקאפיטניא ניתן לו בימי הספיא חוקי כי היה דוקי זה נשוי עם בת אחותו ולסבת היותו מזומן כפאפא עשו לו את כל הכבוד הזה, ותקף במות הפאפא וקם פאפא חדש אשר לא קרוב לו חתך הפרס והסדור מהיות קאפיטן ונתן זו המדרגה לאחר מאהוביו.

vezette ezzel a konstantinápolyiakat. A tényállás az, hogy a Guidobaldó azért kapta az állását a pápai hadseregben, mert az előbbi pápának az unokahúgát vette el feleségül, az új pápa pedig az állást saját rokonának juttatta. 2. Leveleket kapott előkelő itáliai zsidóktól Snéur Sámueltól és Jarchi Mózesről, amelyek azt bizonyítják, hogy az anconaiaknak igazuk van abban is, hogy az urbinói herceg számára az egész zsidó kérdés nem olyan nagyfontosságú, szívesen fogadta a marranuszokat be, de ugyanolyan szívesen tovább is eresztő őket.⁹⁸ Nem kell tehát attól félni, hogy a bojkottmozgalom sikertelensége esetén a herceg kiszolgáltatja a pápai inkvizíciónak a marranuszokat.

Tisztázta azokat a vádakokat is, amelyeket a bojkottpártiak az anconai rabbi, Baszula Mózes ellen emeltek. Ezen a ponton is teljesen megnyugtató információkat kapott, hiteles forrásokból. Kitént, hogy Baszula Mózes őszinte, megbízható ember, aki minden szempontból szavahihető és a gyanúnak még az árnyéka sem férhet hozzá, hogy ilyen nagy jelentőségű kérdésekben anyagi szempontoktól vezéreltetné magát.⁹⁹ Ellenben, hogy Donna Gráciát és vejét kiengesztelje, — mert meg volt győződve arról, hogy félrevezetik őket ebben a kérdésben — azt ajánlotta fel, hogy küldjenek megbízottakat Velence és Pádvia előkelőbb rabbijaihoz, első sorban Katzenellenbogen Mór páduai rabbilhoz, hogy a dolg felől adjanak kimerítő, pártatlan szakvéleményt.¹⁰⁰ Ők mégis közelebb vannak az események helyszínéhez és részrehajlás nélkül meg tudják ítélni a helyzetet. Magára vállalta még azt is, hogy a küldöttség költségeit is viseli. Javaslatát nem fogadták el és azt a tervet akarták keresztülvinni a bojkottpártiak, hogy a határozatot a konstantinápolyi templomokban, mint elfogadott hírdessék ki. Egyes templomokban ez sikerült is, de voltak olyanok, amelyek annak ellenére, hogy a templom egyik tudósát a Mendesz bankház anyagilag támogatta, mégsem engedték kihirdetni ezt a határozatot. Egyik botrányos jelenet a másikat követte, a bojkottellenes párt erőszakkal megakadályozta a határozat kihirdetését. A támogatott tudóst megfenyegették, hogy megvonják tőle a Mendesz bankháznak pénzeszközeit.¹⁰¹

⁹⁸ U. o.: כל הריצה לבוא במקומות ממשלתו יבא ברנה והרועה ליפנת יפנה.

⁹⁹ U. o.: Egy Sámuel Alchadid nevű rabbi, aki a szafeti község számára gyűjtött Itáliában, a lehető legjobb véleményt adta Baszula Mózesről.

¹⁰⁰ U. o.: וביים כיר דהמים רעתם שלחתי לאמר אל הגבירה ולשר חתנה שגשלה רץ אחד על העניין לאצילי וינציא ולגדולי פדוה... וקבלתי על עצמי פרוע הצאות הרץ.

¹⁰¹ U. o.: ובראותו השר דון יוסף הגו' שלא היה כיר יוסף מניה להכיר וזכרנוהו החרול לגו' להם שווה בעורביו ושיתחוך ההפסקה לבעל תורה שלחם.

A zavart fokozta, hogy egyes kereskedőknek az anyagi érdeket sértette ez a nyilatkozat. Azok a zsinagógák hírdették ki a határozatot, amelyeknek semmi komoly közük nem volt az ügyhöz. Az ottani kereskedők úgy sem jártak Anconába hajóikkal.¹⁰²

Ezek a botrányok azonban nem javították a bojkottpárt esélyeit. A Mendesz bankház, illetve a bojkottpárt hiába fordult a szafeti rabbisághoz a bojkotthatározathoz való hozzájárulásért. Ez sem sokat használt, holott ennek az élén nem kisebb tekintélyek, mint Káro József és Mózes di Tráni állott. A bojkottot nem vitték keresztül. 1558-ban Guidobaldó della Rovere, Urbinó hercege kiutasította hercegségéből a marranuszokat,¹⁰³ mert közben kibékült a pápával.

Az egész kérdés megítélése szempontjából vissza kell térnünk Guidobaldó szerepére, mert a vele kapcsolatos ügyek döntik tulajdonképpen el, hogy a két párt közül melyiknek volt igaza. Graetz¹⁰⁴ úgy állítja be, hogy a herceg intézkedése Donna Grácia asszony aggodalmait igazolta, holott ha a viták tartalmát nézzük, akkor az ellenkezője tűnik ki. A bojkottpárt ugyanis nem azzal érvelt már később, hogy attól kell félni, hogy a herceg kiűzi a marranuszokat Pesaróból, hiszen ez annyit jelentett, hogy szabad utat enged nekik, hanem attól, hogy a herceg ki fogja őket szolgáltatni a pápai inkvizíciónak.¹⁰⁵ A bojkottellenes párt vezére Szoncsin Józsuá pedig arra hivatkozott, hogy a herceg szempontjából nem olyan nagyjelentőségű a zsidó kérdés. Nem fogja ez őt bosszúra késztetni. Alkalomadtán szívesen tovább engedi őket. Ez így történt. Az események a bojkottellenes párt prognózisát igazolták. A herceg számára az egész bojkott kérdés nem volt olyan nagy jelentőségű, hogy annak sikertelensége miatt bosszúból a pápai állam inkvizíciójának kiszolgáltatassa a nála menedéket talált marranuszokat. Bizonyára örült annak a haszonnak, ami Pesarónak jutott az anconai bojkott következtében, de a pápához való viszonyát nem ez irányította.

¹⁰² U. o.: בני דומיניא הסתגדרים פה קיש' מעולם לא נשא ונתן שום א' באנקונה... והמעולם הרומאניוויש דלא איכפת להו ולא נפקא להו מדי הסכמו שלא לשאה ולתת באנקונה.

¹⁰³ Emek Habacha 136.

¹⁰⁴ Geschichte der Juden IX⁴, 340: Während die Rabbinen noch berieten, trat zum grossen Schmerze der Donna Gracia und ihrer Anhänger endlich doch das ein, was sie befürchtet hatte. Der Herzog Guido Ubaldo, welcher seine Erwartung getäuscht sah, seine Hafenstadt Pesaro zum Mittelpunkt des levantisch-jüdischen Handels erhoben zu sehen und von dem Papste in jüdenfeindlichem Sinne bestimmt wurde, wies die in Pesaro aufgenommenen Marranen wieder aus.

¹⁰⁵ Allandóan használják a **משוישנים** kifejezést.

A pápai udvarhoz sok szál fűzte. Tudjuk, hogy Guidoubaldó della Rovere testvére volt Giulio della Rovere kardinálisnak.¹⁰⁶ Ennek révén is fontos szerepe volt a pápai udvar körül. III. Gyula pápa nevezte ki 1553-ban az egyházi hadsereg főkapitánya (Generalkapitán).¹⁰⁷ A konklave az ő védnöksége alatt ülésezett, amidőn IV. Pált megválasztották.¹⁰⁸ Szoncsin Józsuának igaza volt, hogy nem azért vesztette el a pápai hadseregben viselt állását, mert a marranuszok miatt összekülönbözött a pápával. Ez hamis érv volt a bojkottpárt arzenáljában. Azért mondott le állásáról, mert nem volt egy véleményen IV. Pál pápával a spanyol háború kérdésében.¹⁰⁹ A béke fenntartását követelte.¹¹⁰ IV. Pál pápa 1555. december 29-én rokonát, Karafa Giovannit nevezte ki a pápai hadsereg vezérére. Ekkor még szó sem volt arról, hogy Ancona ellen bojkott induljon. A lemondásnak semmi köze sem volt a zsidó kérdéshez. Csak a bojkottpárt akarta a propaganda célokra felhasználni ezt az eseményt is.

Azzal a megállapítással, hogy a bojkottellenes pártnak volt igaza, nem akarunk azért a bojkottpárt vezetői felett sem pálcát törni. A párt egyes tagjait kétségtelenül búzgóság és jóakarát vezérelte. Vonatkozik ez elsősorban Donna Gráciára és vejére Don József Nászira. Faráds Júda fizetett agitátora volt az ügynek. Valószínűleg az ő működésének tulajdonítható mindaz, ami ezt az érdekes, ideálisnak indúlt mozgalmat helytelen irányokba terelte és erőszakkal akarta fenntartani. A gyanú azért háramlik rája, mert ő Itáliából jött és ismerhette a tényleges helyzetet. A konstantinápolyi zsidók talán csak naivságból adtak hitelt adatainak. József ibn Láb szerepe sem a legvilágosabb az ügyben, de róla is feltételezhető, hogy tájékoztatlanságból tartott ki nézete mellett.

Befejezés.

IV. Pál halála után, amely 1559. aug. 18-án állott be, megjavult a pápai államban a zsidók sorsa, mert a következő pápa, IV. Pius enyhítette elődjének több, túlzásba vitt rendelkezését. Ha

¹⁰⁶ Pastor 30.

¹⁰⁷ Pastor 112: Anfang Juni begab sich Julius III., der zu jener Zeit den Herzog von Urbino zum Generalkapitän der Kirche ernannte, nach Viterbo. Azt nem említi Pastor, hogy Guidoubaldó tényleg a pápa unokahúgát vette el feleségül, amint azt Szoncsin Józsuá tudni véli.

¹⁰⁸ Pastor 357.

¹⁰⁹ Pastor 397: Vom 29. Dezember 1555 ist ein Aktenstück datiert, durch welches dem ältesten Nepoten Giovanni Carafa, Grafen von Montorio, das Amt eines Generalkapitäns der Kirche übertragen wurde, das der mit einem Kriege nicht einverständene Herzog von Urbino niedergelegt hatte.

¹¹⁰ Pastor 393: Für die Erhaltung des Friedens wurde auch von dem Herzog von Urbino gearbeitet.

nem is nyerték vissza régebbi szabadságukat, helyzetük egyelőre mégis tűrhetővé vált. A későbbi sorsuk az egyes pápák egyéni fölfogásától függött.

Nemcsak a zsidók örültek, hogy megszabadultak attól a féktelen terrortól, melyet IV. Pál pápa parancsára az inkvizíciós bíróságok kifejtettek, hanem a keresztény lakosság jórésze is felléleggett a pápa halálának hírére. Alig hűlt ki még a teteme, a római nép megtámadta az inkvizíciós börtönöket, kiszabadította a foglyokat és örömmujongással járta be Róma utcáit.¹¹¹ IV. Pál pápa szobrát szétrombolták. Egy elbeszélés szerint a szobor épen maradt fejére egy zsidó ember ráarkta az ő zöld süvegét. A pápa holttestét halála után sietve elásták a lehető legmélyebbre. Attól kellett tartani, hogy a feldühödött nép még a sírból is kiássza a holttestet és meggyalázza.¹¹²

Akinek a saját népe is ilyen dicstelen búcsúztatót rendezett, annak működése minden fanatizmusa és megközelíthetetlen jelleme mellett sem szolgálta teljes mértékben azokat a célokat, amelyek a katolikus egyház helyzetének megjavítására irányultak.

*

Megtanulhatjuk az elmondottakból, hogy a zsidók számára nincs ókor, középkor, újkor, sőt legújabb kor sem. Mi hivatásunk eszméit a szináj kinyilatkoztatáskor teljes tisztaságukban megkaptuk. Ezen az uton kell járnunk megingathatatlanul, a történelem minden változása közepette. Az isteni akarat figyelmeztet bennünket a korok változása idején ősi kötelezettségeinkre. Az idők foroghatnak, változhatnak, e zsmék idejüket mulák, u'ak jönnek helyükbe, de az az eszme, amelyért mi évezredekken keresztül szenvedtünk és küzdöttünk, a tiszta Egyisten hit és ennek erkölcsi postulatumai örök érvényűek.

Budapest.

Dr. Löwinger Sámuel.

¹¹¹ Pastor 620—621.

¹¹² A zsidó krónikás IV. Pál neve mellé (Emek Habacha 135) hozzátesszi a **ז'אט'א** jelzöt. (A theatinus-rendnek a vezetését maga vette a kezébe. L. Pastor 495). Az egyik kéziratban ez áll a lap szélén: **ז'אט'א חשית והחיות** Letteris ehhez megjegyzi: **ז'אט'א חשית והחיות** Dr. M. Wiener, az Emek Habacha német fordítója (Leipzig, 1858) nem érti meg Letteris megjegyzését: „... dass das Wort **ז'אט'א** dem Zahlenwerthe nach dem Worte **ז'אט'א** entspreche d. h., wie leicht einzusehen, beide Wörter betragen dem Zahlenwerthe nach 95. Was aber Letteris sonst noch hier bemerkt verstehe ich nicht.“ Letteris azt magyarázza, hogy ha a tízes számokat és az egyes számokat összeadjuk, akkor 14-et kapunk ($95 = 9 + 5 = 14$). Nem valószínű, hogy a glosszator erre gondolt volna, hiszen a gematria szempontjából tökéletesen elég, ha a két szó számértéke megegyezik egymással.

Vezérgondolatok dr. Hevesi Simon beszédeiből

E könyv szerkesztő-bizottságát, amidőn elhatározta, hogy Hevesi Simon tiszteletére ünnepi művet ad ki, az a szempont vezérelte, hogy abban ne csak az Ünnepeletről szóló, vagy vele kapcsolatban álló cikkek jelenjenek meg, hanem egyszersmind a mű értékét fokozandó, maga Hevesi Simon is megszólaljon benne. E célból fölkeresték és megkérték a Mestert, hogy engedje át közlés céljából néhány beszédének kéziratát. Igen ám, de — amint köztudomású — Hevesi Simon nem írja le, nem fogalmazza meg, nem dolgozza ki írásban beszédeit, egyrészt azért, mert sohasem volt szüksége rá, másrészt azért, mert neki, akit hivatala, mint vezető-főrábbi, mint professzort, mint publicistát, mint az ORE és még számos zsidó kulturális és szociális egyesület elnökét, díszelnökét és társelnökét és — last, but not least — mint ideális értelemben vett lelkipásztort teljesen elfoglal és leköt, sohasem volt ideje erre.

Hogy azonban a szerkesztő-bizottság sok és meggyőző érveléssel alátámasztott kérése se maradjon meddő, — Hevesi párszavas régi jegyzetei alapján, vagy tisztán emlékezetből egy modern műdrásszerű alapeszme-gyűjteményt rekonstruált, elsősorban a fiatal rabbinenzedék, de a szélesebbkörű olvasóközönség számára is. Így jut ott jelen sorok frójának az a főlöte megüsztelő és kitüntető szerep, hogy élőszóban hallhatta az ünnepelel Mester ihletett pápi ajakáról a szárnyaló tanítást, amelyet lejegyzett és alább Vezérgondolatok címen közread.

Évtizedekkel ezelőtt Hevesihez egy rajongó híve ódát írt, emelkedett strófákban dalolva meg szüntelenül teremtő, csodálatos és kivételes alkotó zsenijét. Ebben a versben Hevesit találóan forrásnak, élő, tiszta, soha ki nem apadó, üde forrásnak aposztrofálja. A mult ezt a költői hasonlatot hatványozott mértékben megigazolta, mert Hevesi Simon négy évtizedes pápi működése alatt valóban forrás volt. Igaz forrás, »fontaine lumineuse«, aki oly sokszor megcsodált, utólréhetetlen és megközelíthetetlen tehetségével és ékesszólásával, az élőszónak csak neki megadott varázsos erejével nyújtotta a szószékéről, a katedréről, az előadó asztal mellől az ő egyéni, mindig eredeti és sajátos meglátásain keresztül nemes veretű, klasszikus tolmácsolásban évezredek vallásunk és eszmevilágunk örökérvényű, szentséges tanításait. E soroknak nem célja méltatni őt, a zengőszavú nagy Igehirdetőt, akit a megítélésre hivatottabbak egybehangzó véleménye Európa egyik legjelesebb egyházi szónokának ismer el. Itt nincsen helye — legalább is a mi egyszerű, igénytelen és erőltelen tollunkból nincsen helye — a dicséretnek és magasztalásnak,

mert az alábbiakban ő maga beszél. Ahol pedig Hevesi Simon szól, ott minden más kimondott, vagy leírt szó profán és szentségtörő!

* * *

I.

A vallásos lelkiélet hiánya, a vallástalanság némelyek szemében úgy tűnik fel, mint valami önállóság, mint valami erő, amely legyőzött bizonyos hagyományokat és átöröklött eszméket. De a valóságban a tüzetes lélekvizsgáló előtt a vallástalanság alapjában véve gyengeség, egy erőnek a hiánya. Hitetlen az az ember, akinek lelkéből hiányzik a hűhez szükséges erő. Fáradtság, lankadság, letörtség, kiszikkadtság, kiábrándultság, reményvesztettség, csüggettség nem jelentenek erőt. A kételkedés, a meggyőződés-telenség, a ridegség, a lelkeselesség hiánya, a melegség hiánya nem jelent erőt. Az érzelmi sivárság, amely képtelen nagy vallási megélekre, nagy vallási megindultságokra, a lelki szegénység, amely nem tud túlelmelkedni a kopár tapasztalás határain és nem tudja megérezni, megsejteni, ami azon a határon túlról hat, nem jelent erőt. Egy fizikai laboratóriumban üvegszekrényben egymás mellett fekszik két delectum. Az egyik a magas észak felé mutat, a másik nem mutat a magas észak felé. Az egyikben meg van az érzékenységi a reá ható magas vonzóerő iránt, a másik elvesztette azt. A lélek, amelyben nincsen meg a legmagasabb Léte, a természetfeletti hatalom északfényben tündöklő delejes lélekvonzása iránt a fogékonyság, — az nem lehet vallásos, abban hiányzik a hűhez szükséges erő. Ez a vallástalanság magyarázata érzelmi szempontból.

2.

A kéz a hárfán... Ketten figyelik a hárfajátékos, az egyik a kezét nézi, ujjainak mozgását, amint a húrokat pengeti. A másik nem figyel a húrokon fel-alá cikázó kézre, az ujjak mozgására, a pendülő húrok lengésére, hanem csak hallja a zenét, hallgatja az édes melódiát, az andalító harmóniát. Az egyik süket, a másik vak. Így vannak az emberek az élet nagy szimfóniájával szemben. Az egyik nem hallja az élet nagy hömpölygő zenéjét, amint fönsegesen árad, csupán az anyagi tényezők mozgását és a mozgások törvényét keresi. A másik nem vet ügyet az anyag törvényeire és a mozgások ismétlődő periódusainak hullámmozására vagy szabályosságára, hanem az anyagi elemek jáékán túl a bámulatos és végtelen szellemiség szakadatlan és mindent eltöltő megnyilatkozására függeszti figyelmét. Az előbbi nem lehet vallásos, az utóbbi megtalálja az utat, az egyenes utat a vallásos meggyőző-

déshez. Ez a különbség a két beállítottság között, magyarázata a vallástalanságnak a gondolkodás és az elmélet szempontjából. De az embernek meg van adva az a csodás képesség, hogy nem kell sem süketnek, sem vaknak lennie, hanem lehet látó és halló egyben, tanulmányozhatja a természet anyagi világának minden csodás és valójában meglepő törvényét és lehet intuíciója a szellemiség végtelen birodalma iránt és az ilyen ember lehet tudása alapján vallásos.

3.

Azt szokták mondani, hogy tudás és vallás az emberi életnek két szeme. Meg kell őrizni mind a kettőt. Nem fogja az ember kiszúrni az egyik szemét, hogy a másikat annál jobban dédelgesse. Nem kell az embernek feláldozni hitét tudásáért és tudását hitéért, — mert a kettő együtt adja a teljes látást. Ehhez hozzátehetjük, hogy az embernek joga van bizonyos esetekben behunyni az egyik szemét, különösen akkor, mikor egy célpontot erősen szembe akar venni és biztosan célba akar találni. Ezt teszi a tudomány, amikor az ember egyik szemét behúnyja és másik szemén át összes figyelmét a világ materiális jelenségeire összpontosítja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem nyithatja ki a másik szemét és nem fogadhat be sugarakat, amelyek a tapasztalás határain túlról jönnek. Csupán módszertani eljárása ez a tudománynak, amikor látóköréből mindent kirekeszt, ami érzéklet után föl nem fogható. De nem áll hatalmában és nincs joga ahhoz, hogy vak-ságra ítélje az emberi léleknek az univerumba látó másik szemét.

4.

Lámpa akarok lenni... Amikor épületeket lebontanak, városrendezési munkát végeznek, új utcákat nyitnak, gyakran látjuk, mint omlanak le falak és boltozatok. Kőhalmaz és törmelék borítja a tért, de az omladékok között kiemelkedik egy-egy fal-töredék, amely mint valami oszlop állva marad helyén. Itt is, ott is emelkedik ilyen falcsont és mi meglepetve kérdezzük a távolból, eltűnődve, az előttünk elterülő képen: miért hagyták állva azt a falrész? Közelebb megyünk, mint Mózes az égő csipkebokorhoz és eltűnődve kérdezzük: miért nem esett áldozatul az általános rombolásnak, pusztulásnak az a megmaradt csonka torony képet mutató falrész? Közelebb lépve azt látjuk, hogy vagy a világító gáz vezetéke van hozzá erősítve, egy viharvert régi lámpa, vagy pedig vízvezetékek csapja maradt rajta. És mind a kettőre szükség van a továbbépítésnél, a vízre is és esti órákban a világításra is. Az, hogy hús habokat szolgál, vagy világosságot áraszt, megmentette a falcsontot, hogy túlélje a körülötte beállott pusztulást. Így van ez a világtörténetben is. Mikor nagy történelmi átalaku-

lások megváltoztatják a világszintér képét, birodalmak dőlnek nemzetek pusztulnak el, letűnnek és régi emlékeik csak omladékokból kerülnek elő a kutató történész csákánya alatt. De ha van az emberiség épületének olyan alkateleme, amely éltető vizek árját hozza és világosságot áraszt, annak az épületrésznek nem szabad ledőlnie. És ez magyarázza meg a zsidóság fennmaradásának világtörténelmi misztériumát, mert valami gondviselet öröklik a felett, hogy a hit és vallási igazság sötétben világító fényének és lelkeket üdítő vízsugarának hordozója megmaradjon. Mert szükség van rá a továbbépítéshez, tikkadó munkások szomját oltani, erős falakat megszilárdító kötőanyagok tapadását biztosítani és világítani, amikor egy tikkadt emberiség tovább akar dolgozni abban a sötétségben, amely sokszor elborítja a nemzetek életét. Izrael fennállásának titka ez az akarat: akarok az Istennek szolgálni és akarom az emberiségnek árasztani az éltető vizet és az üdítő fényt. És kell, hogy Izrael minden gyermeke át legyen hatva ettől a fonséges vágytól, — túl minden földi érdeken és az életküzdőlemben reánk parancsolt feladatokon és helyzeteken: lámpa akarok lenni és üdítő forrás, hogy az egyesnek nagy lélek-programmja révén maga Izrael lehessen az a „fontaine lumineuse”, mely egyesíti magában a dúsan áradó élő kútforrás és a világosságot árasztó fényforrás együttes misszióját.

5.

Régi korokban is meggyőzni igyekeztek egymást a különböző vallási fölfogások hívei. És szólott a zsidó a rómaihoz: a te műveltséged a hellén bölcsészet léterején táplálkozott, hogy van az mégis, hogy te képeket, szobrokat emberi alakban idealizált képzelt lényeket imádsz? Hol van a te bölcselkedésed, ha a legmagosabb végtelen Létet, mely minden létnek eredete, testben imádsz. Lásd én nem testben imádom. Függessz gondolataidat arra a végtelen értelmi Lényre, gondolkodj az Ő alkotásainak csodaszerűségéről és világokat, intermundiumokat atható erejéről, hódolj az általa teremtetett kozmikus rend előtt és azután imádd Őt magát, a láthatatlan végtelen istenséget. És a római felelt: próbáltam már gondolataimat az egyetemes végtelen lét eszméjére összpontosítani, de nem tudtam lélekben hozzá közeledni, sőt egyre távolodtam tőle, nem tudtam Hozzá imádkozni. De ha előttem az egyszerű Flóra szobor, közönséges karnuntumi cserép, a ruhája tulipánzirom, az arca szelidségről és jóságról beszél, akkor elérzékenyülök és áhítat fogja el szívemet. Ám a zsidó újra szót emel. Látod, a lét esztétikája csak a képzeletet ragadja meg és látod, mikor előttem az élet szépsége föltárul, mikor föltekintek a mérhetetlen csillagokkal telehintett égre, még akkor is elvonatkozom

a tárgyi jelenségtől, mert minden jelenség mögött érzem Őt, nem ábránd-szöv, hanem igazságot kereső lelkem szerelmével, keresem és megtalálom Őt és akkor tudok imádkozni...

És most mi, akik történelmi távlatból hallgatjuk régiek vitá-ját, merülünk mi is gondolatokba és eszmélkedünk azon, melyik-nek a vallási fölfogása tisztább, az emelkedettebb, a megbízha-tóbb, a magasztosabb. És értsük át a zsoltárköltő szavát, aki szent hárfáját pengetve szól: »Ha látom a Te égboltozataidat, a Te ujjaidnak alkotását, a holdat és a csillagokat, amiket odarög-zítettél...«

6.

A huszonharmadik zsoltár gyönyörű tanulságokat ad a lélek vigaszt áhító embernek. Isten az én pásztorom. Aki tudja, hogy Isten az ő pásztor, nem fél az élet megpróbáltatásaitól, nem esik kétségbe. Oly szörnyű korban is, amikor kialsznak a remény csillagai, az őrző Isten hite fönttartó és vigasztaló erő. Az emberiség a maga életvezetésével szerencsétlenné teszi önmagát, de fokozza szerencsétlenségét, hogy kioltani törekszik a hit világossá-gát is a komor éjszakában. Ettől a bűntől óvja Isten Izráelt. Az édes tudat: Isten az én pásztorom, legyen a zsidónak lelki kincse. Ne engedje magát korának álbölcsélete által a szellemiség hitétől megfosztani. Ne legyen hódoló rabszolgája a materialista tanok szűk gondolatkörének, de az istenét se engedje át martalékul az anyag sorsának és a mulandóság tüneteinek, hanem istenfogalmá-ban őrizze meg a szellemiség hitét és akkor nyugodtan mondhatja a világtörténelmi változások forgataga között is: Isten az én pász-torom, Ő vezérel engem a nyugalom vizéhez, lelkemet megnyug-tatja és vezérel engem az erkölcsiség ösvényein. Hiszek a szellemi-ségben és ez a tan az egész létet megszenteli, mert a lét forrása a tiszta szellemiség, Isten annak a csodás létnek alkotója és őrző pásztor. És azért, ha a halálsötétség mély völgyében kell is jár-nom, nem félek a végenyészettől, mert velem vagy Te, sújtóló, büntető vessződ egyszersmind a Te támaszbotod, amelyet nékem nyújtasz és ez vigasztal engem. A szenvedésem az erkölcsi világ-rend megnyilatkozása, nemcsak sújt, de javít is és ez által fölemel engem. És ha az emberiség balsorsot és szerencsétlenséget hoz le önmagára, akkor is bízom abban a szellemi istenségben, aki mindenek fölött vagy, hogy a jó diadalmaskodni fog egykoron a rossz fölött. A halálárnyék sötét völgyében sem félünk végtom-lástól, mert mi Istennel vagyunk, velünk van Isten. Mert mi az, ami szenvedéseink ösvénynyomán utánunk siet, nyomunkban halad, csak a jó és az Istentől való kegyelem.

A jóság és a szeretet az, aminek annyi szenvedés után diadalra kell jutnia az emberiség életében. Világtörténelmi hitszolgálatunk

és erkölcsi misszióink: szenvedésünkkel és vérhullásunkkal telített út nyomdokán megőrizzük az emberiségnek egyetlen vigasztaló reménységét. Csak azt kívánjuk, csak azt áhítjuk, hogy hivatá-sunkkal járó szenvedéseink nyomán jöjjön el a hit és szeretet győ-zedelve és — bár vannak a földi élet országában más célok és más eszmények, amelyek az emberiséget és annak táborában a szenvedő Izráelt is vonzzák és csábítják, — mégis szívünk benső óhajta sa csakis az, hogy megmaradjunk a mi nagy eszményvilágunk mellett és az élet minden kiizdelmének, nehéz földadatainak és nagy megpróbáltatásainak dacára váltig maradjunk Isten há-zá-ban és lakozzunk Isten hajlékában a világtörténelmen át.

7.

Sokszor hasonlítja össze a hagyományos írásmagyarázat Izráelt a galambbal, amikor az Énekek Énekének koronás költője azt zengi: »Galambom a szirhasadékok között.« Úgy magyarázzák ezt a régi bölcsék, hogy Isten intézi ezt a szöveget Izráelhez. És kifejtik a hasonlatot, hogy a galamb a szirhasadékok között menedéket keres, de a szákladúkból kigyó leselkedik reá és ha felroppenne, a levegőben kánya kereng. Azt is megmagyarázzák a régi bölcsék, hogy miért hasonlítják össze oly nagy előszetret-tel Izráelt a szelid, tündöklő szárnyú galambbal. És azt mondják, hogy mikor Noé az özönvíz fölött himbálódó bárkájából kibocsáj-totta a galambot, az visszatért hozzá és csőrében leszakított olajfa-ágot hozott. Már az özönvíz apadtával más növények lombjai is bontakoztak; mért választotta a galamb az olajfát? Mert az olajfa a világosság fája. És ezért hasonlítják össze Izráelt a galambbal. A zsoltár is beszél a galambról és mintha már ott is valami célzás volna Izraelnek vallásierkölc si mun-kájára. Az örökkévaló Isten ad igét — mondja a zsoltár, — igét, amely üdvnek örömhírét hozza nagy tábornak. »Lent a mélyben hadseregek királyai ujjonganak, ujjonganak és a ház úrnője szákmányt osztogat. De mért heverték a cserények mélységeiben, lám a magosban a galambnak szánya csillogó ezüsttel fődve és kifestett repülőtollai tündöklő színarannyal. Ha egykor Isten ezt a fényt szétborítja a királyok fölött, akkor hófehérség támad a sötét éjszakában.« Tehát a zsidóságot össze lehet hasonlítani a galambbal. Fájdalom a hasonlat megáll abban is, hogy a galambra vadásznak. És vannak nemes versenyzők, akiknek becsüvé a ga-lamblovészet; földalatti sötétségből fölhúzzák a galambot, a gép-szerkezet kinyitja kalitkáját, a hirtelen világosságban megszédült galamb kóvályogva repül föl, már a szabadság elősejtelve dobog-tatja szívét és akkor éri a halálos lövés. Izrael galambját ilyen halálos lövés nem érheti, legföljebb számyait zúzhatják össze, hogy ne tudjon emelkedni.

Ellentét eszmék uralkodnak a társadalomban, hiszen különböző iskolák és irányok fejlődnek ki az életben, a jogban, a bölcsészethen, a művészetben, de bármelyiket emeli szárnyaira a zsidó — neki bűnül rójják föl egyiket is, másikat is és megsebzik mind a két szárnyát, hogy ne tudjon emelkedni. Noha a nemes versenyzőknek van egy szent szabálya, hogy arra a galambra, amely két lövés után életben marad nem szabad többé fegyvert emelni, hanem a galamb élvezze életét és szabadságát, mert megmenekült, Izrael galambjával szemben, habár lövés találta mind a két szárnyát, még mindig nem szűnik meg a vadászszenvedély és nem érvényes a kíméletnek nemes törvénye. De azért a sebzett szárnyak meggyógyulnak és Istennek galambja újra fölemelkedik.

Két diplomatának emlékirataiban olvastam és a megegyező adatok alapján hitelesnek kell elfogadnom a közlést, hogy a messze Keleten az ott lakók kicsiny sípokat helyeznek el és erősítenek galambjaik szárnya alá és amikor azután a galambok kibontják szárnyaikat és repülnek, az ellenálló levegő áramlásától a szárnyak alatt megszólalnak a sípok és zengésükkel elriasztják a ragadozó madarakat. Isten galambjának szárnyai alatt a hit, a vallásosság, az erkölcsösség, a becsület, a jóság és a biblia eszméi azok a sípok, amelyeknek zengése távoltartja a vérszomjas ölyv-, kánya-, héjja-, keselyű- és vércsehadat. Őrizzük ezeket a sípokat szárnyaink alatt.

8.

A bábéli torony az égig akar érni; építő anyaga nem terméskő, de sárból vert mesterséges téglá, kötőanyaga nem erős. Építőinek nyelve bábéli zavarra lesz és többé nem értik meg egymás beszédjét sem. Ilyen az állfilozófia is, mely Isten nélkül akarja megérteni a lét csodáit, a világegyetemet és ami azt betölti. Eget ostromló tornyot épít, de nem a tények termésköveiből, hanem mesterségesen előállított képzetekből. És a kötőanyag nem a színtiszta, következetes és megbízható logika, hanem a szakadékokat letakaró, felszínes teória. Nem csoda, ha az építők eljutnak odáig, hogy nem értik többé egymás szavát. Azt hiszik, hogy dogmákat rombolnak, holott dogmákat építenek. Első dogmájuk, hogy az anyag örök, öslétű és enyészhetetlen. Ez a dogma megdőlt az új energia- és elektronelmélettel és az ismeretlen sugárzások fölfedezésével. Második dogmájuk, hogy az anyag mindent létrehoz alkotó nélkül, vagy kényszer alatt, de nem tudni, mi által kényszerítve, vagy véletlenül. Alkotó nélkül minden, terelő nélkül minden, bármily finom szerkezetű, bármily bonyolult, bármily csodálatos, bármily gondolatlan teli, bármily célszerűnek látszik. Erre az irányzatra mondja egyik népszerű vallásbölcse, hogy olyan föltevést állít oda tudományos igazságnak, mintha azt mondaná

valaki, hogy a gyönyörű költemény, melynek remek rímei, zengzetes sorai, mesteri strófái vannak, melyeken fenkölt gondolatok és bájos érzések vonulnak végig, egy véletlennek köszöni létét. Annak a véletlennek, hogy egy tintásüveg feldült, a szétfolyó tintából betűk formálódtak, a betűk véletlenül sorokba, strófákba fejlődtek és véletlenül értelmes szellemi tartalmat nyertek. Legyünk azért résen azokkal szemben, akik azt hiszik, hogy dogmákat rombolnak és eszményeket építenek, holott eszményeket rombolnak és dogmákat építenek.

9.

Ha azt mondják néked, hagyj el vallásodat anyagi érdekből, feleld azt, hogy a vallás nem fogalom tárgya, nem eladó, magassabb minden földi értéknél. Ha kényszeríteni akarnak hitehagyásra, mondd: voltak hitemnek mártírjai. Vallást csak belső meggyőződés sugallhat, nem külső kényszer. A kényszer legfőlegbb képmutatást teremt és megrontja az emberiséget. Ha azt mondják néked, a te vallásod alsórendű, feleld: az én vallásom filozófiái, a szellemiségben és az egységben találja meg a lét csúcsát és forrását, a szellemiség tanával megsejteli a létet és alapot épít a tiszta etikának. Ha azt mondják néked, a te Istened bosszúálló: feleld: nem bosszúálló csak igazságot tevő, hosszantűró, ha nem is halasztja a büntetést az idő végére, mikor a végítélet kúrtzavára megnyílnak az ezredéves sírok, hanem igazságot tesz már az élőkön is, mert az emberiségnek erreszüksége van — bár nagyon sokszor irgalmas, kegyelmes és bűnbocsátó. Ha azt mondják néked, miért nem vallod, hogy az isteni törvényt visszavonva, feleld: a törvényt hitből és szeretetből gyakorlom és tisztetem. Szeretetből Isten iránt, szeretetből az ember iránt és érzem, hogy a törvény rendjére az emberiségnek, a társadalomnak szüksége van, nélküle minden fel lesz dűlva és nincs béke, nincs szeretet. Követem a törvényt érzülettel és érzületből. De nem elégszem meg külső gyakorlattal, hanem átélem a próféta szavát, hogy az igaz hitében él. Ha azt mondják néked, miért vagy még mindig Messiás-váró — óh zsidó! — Feleld: várom Isten országának eljövételt, amiért annyi áhitatos lélek, embermilliók reménykedő szíve imádkozik az emberiség jövőjében vetett hitnek ihletében. Ne felejtőd, hogy négyezer éves heroizmus Ábrahámától a legutolsó gyermekmártírig, Mózesen, a prófétákon és követőiken át az évszázadok során a szenvedések glóriáján át, valamire kötelezt téged.

Zsidó ember, aki megérti hitét, az Istentől valóan szentségét és tisztaságát, megbecsüli másnak vallásos meggyőződését és tiszteletben tartja, de ragaszkodik a magáéhoz. Mert tudja, ha mi megtagadnók vallásunkat, valami megsemmisülne, ami pótolhatatlan érték az emberiség életében.

Lehet elandalodó mosollyal a máglya felé menni, de nem lehet feladni ezt a hitet annak, aki megértette. Istenét Izrael nem fogja elhagyni soha. Micha 4, 5: járjanak a népek, kiki a maga istenének nevében, de mi is járunk Örökkévaló Istenünk nevében mind-örökig. Isten nem hagy el minket és mi nem hagyjuk el őt. Kijelentette prófétája által (Jes. 49, 15.) hogy nem felejt el minket. »Vajjon elfelejtheti-e az anya ölbéli gyermekét, hogy ne könyörülne testének magzatán? Ezeket is el lehet felejteni, de én téged el nem felejelek soha! Mi sem felejtjük el az élő Istent. Az anya elfelejtheti gyermekét, mikor az már meghalt, mikor megnyugvás hamva borul a fájdalom hunyó zsarátnokára, de mi Istent nem felejtjük el. Az anya, aki elmege keresni fiának sírhelyét a kibűlt harcok színterén sziklák és ijesztő kőszálak vadonában, az anya, aki szívének delectáját követve, mint egy álmagat szobor meggy feltartóztatathatatlannal, mint egy álm, mint egy lebegő szellem átleng temetőkapuk vasrácsai között, nem ismerve akadályt, keresve eltűnt gyermeke sírját, az anya, aki mint a galamb csőrrel itatja fiókáit, úgy locsolná életre szájában vitt vízzel, vagy könnye harmatával elesett fiának sírján az elszáradt virágokat, az anya idővel elfelejtheti gyermekét, de mi nem felejtjük el mennyei Atyánkat, akinek gyermekei vagyunk: Izrael nem felejtheti el Istenét.

10.

Elsősorban legyen az embernek hite, hitbéli meggyőződése, vallásos világfelfogása. Azután legyen erkölcsisége. Tudja, hogy nem féktelen önzésének követésére rendeltett, hanem kötelességei vannak: kötelességei önmaga iránt, kötelességei családja iránt, kötelességei embertársaival szemben, kötelességei hazája iránt, kötelességei az emberiséggel szemben és kötelességei Isten iránt. Tisztán vallási érzelmekben kiélni a hitéletet, vallási rajongásban édelegni, nem elegendő. A napsugár, amidőn érleli a növényt, a föld amidőn táplálja a növényt, nem csupán virágokat akar, hanem gyümölcsöt is. A temetőben is virágzik a tisztafa. Rózsaszínű virágtüzei gyönyörű színeket adnak, de rövid idő múltán elvirul és nincs többé semmi. És nem csupán virágfakasztó kikeletre van szükségünk, hanem gyümölcsérlelő nyárra is. A szabadság ünnepén a Szentírás szabadság dalait olvassuk és az imaköltészet feldolgozza az Énekek Énekét. A kinyilatkoztatás ünnepén a tíz parancsolatot és az imaköltészet feldolgozza a bölcsesség proverbális tanításait.

Kötelességeink önmagunk iránt Isten adományának, egészségünknek megővése, el nem tékozlása, csak magosabb célokért való fölföldözése. Kötelességünk önmagunk iránt: romlatlanságunk és lelki tisztaságunk megőrzése, önmagunknak edzése, erkölcsi

fejegyelemben, tehetségeink fejlesztése és jellemünk megacélozása. Kötelességeink családtagjaink iránt: hűség, szeretet, áldozatkészség és gondosság. Kötelességeink embertársaink iránt: együttérzés, jóindulat, könyörület, tisztület, méltányosság és jogérzés, a bűnös gyűlölethajlam, üldözési vagy, jogfosztó törekvés kigyomlálása, a testvériség ápolása. Kötelességünk hazánk iránt: annak épességéért, becsületéért, javáért, boldogságáért munkálkodni, imádkozni, küzdeni és áldozni. A honfiúi hűség erényét önmagunkban és másokban ápolni és a hazaárulás minden lehetőségét csúfjában elfojtani. Kötelességünk az emberiség iránt: annak nagy céljait szolgálni, az emberiség fejlődését igaz haladását, erkölcsi előmenetelét előmozdítani; civilizáció, kultúra, humanizmus, tudomány, művészet, közérkölciség, világbéke oltárain mindennapi áldozatainkat meghozni, egyesülni mindazokkal lélekben, gondolatban és cselekedetben, akiknek e magasztos célok szolgálata iránt érzékük és akaratuk van. A nagy bölcselő szerint: mindazok, akik lélekben erre egyesülnek egy corpus mysticumot alkotnak. Ennek a corpus mysticum-nak akarok hűséges tagja lenni, ez legyen a jóratörekvő ember erkölcsi becsvágya. És kötelességünk az emberiség iránt, hogy tévtanoktól óvakodjunk, mert a tévtanok nem szolgálják az emberiség haladását. Az igazság szilárd talaján kell előrehaladnunk és nem a fölületes téveszmék fölszínén úszó jégplajjain, mint a jégsarki kutató, amikor ereje minden megfeszítésével lihegve törekszik célja felé, de azt soha el nem érheti, mert a jégplaj, amelyen előreküzdő magát folyton visszafelé úszik, úgy az emberiség sem érheti el magasztos céljait, ha, nem az igazság szilárd talaján keresi útját és ez a magyarázata annak, hogy az emberiség annyiszor visszaesett és annyiszor eltávolodott magasztos eszményeitől. Ennek az igazságnak gondos keresése kötelességünk nemcsak az emberiség iránt, hanem kötelességünk Isten iránt is, kötelességünk mennyei Atyánk iránt, hogy saját akaratunkból vállaljuk az Ő szentséges szolgálatát és így segítsünk elhozni Istennek országát. Óh, ne kérdezd halandó ember: van-e Istennek szüksége az én gyarló mulandóságom erejére, hiszen Isten mindenható?! Ha uralkodni akar, miért nem alapítja meg uralmát mindenhatóságának erejével a földön; aki a villámok fölött uralkodik, nem szorul az én törekény, gyarló emberi erőmre. Óh, abban igazad van embertestvér, hogy az Isten nincs tereád utalva, hogy az Isten mindenek fölött uralkodik, de nem akar uralkodni a te szabad akaratod fölött, mert az által tett téged emberré, hogy megajándékozott téged értelemmel és szabad akarral. Eljövend az Ő országa akkor, amidőn vállaljuk, amidőn vállaljuk önszántunkból, vállaljuk egyértelműen, szabad akarattal annak elhozatalát és akkor építünk és alkotunk valamit,

ami mindenek fölött való és teljesítjük kötelességünket Isten iránt és az emberiség iránt.

11.

Az emberiség ezredévek óta küzd a betegségek ellen. Ósidőkben egyrészt primitív tapasztalatok kiaknázásával, másrészt babonával. Később tudománnyal, tudományos megállapítások igazságának erejével, olykor téves elgondolásokkal is, melyeket fölvet valami korszerű áramlat, aztán eltűnnek, elmerülnek, hogy helyt adjanak teljesen ellenkező gyógymódnak, amely már kiküszöbölte a tévedést. Gyógyítanak a természet adott kincseivel, források hő vizével, növények gyógyírjával, napfénnel és jegecfénnel, a csodás természet mindenütt jelenvaló balsamával; gyógyítanak még a kőgyöméreggel is, ami bámulatos bizonyítéka régi bölcsünk azon tanításának, hogy mindennek, amit az Isten teremtetett van valami jó rendeltetése, és gyógyítanak lelki tényezőkkel, az életakarat felébresztésével és edzésével, a kedélyhangulatok életkítésével, lelki hatásokkal, amelyeknek üdvös befolyása el nem tagadható. Nagyon tanulságos végigmenni egy kiállításon, amely az embergyógyítás történetét mutatja. A primitív ember is kereste módját annak, hogy a kór és a szenvedés erejét megtörje és ahol nem találta meg annak természetes módját és eszközeit, ott varázslathoz folyamodott. Megrajzolta a betegség démonának szörnyű képét és tükröt tartott eléje, kiindulva abból, hogy a betegség démona megborzad saját szörnyű rúttságától és menekülve hagyja el a tájat. Ez az elképzelés még a gorgófók, a fúriák és erynniák mitoszaiban, a görög szellem poétikus alkotásaiban is él. De mi már nem hiszük, hogy a betegségeket a saját tükröképükkel lehet elűzni. A betegségeknek csak egy területe, csak egy birodalma van, ahol a hűséges tükrökép még használ, és ez az erkölcsi betegségek birodalma. Tartsunk hát tükröt az emberiség elé, hogy felismerje irtóztató erkölcsi kórságait, talán visszaborzadva azok szörnyű rúttságától, kiküszöböli önmagából betegségeinek kórananyagát és igyekszik felépülni, meggyógyulni.

12.

Senki se vonhatja kétségbe, hogy Izraelnek az emberiség erkölcsi gyógyításában a vallási és etikai eszmévilág kiépítésében nagy földadat adatott. Az emberiség gyógyítása rendkívül lassu, hosszadalmas folyamat, mert az emberiség mindig visszatér az ő bűneihez és nem tudja meggyógyítani önmagát. A világtörténelem rémes korszakai mutatják, milyen leírhatatlan az emberiség vonaglása és vergődése és milyen nehéz elérni azt a célt, hogy az emberiségnek ép testben ép lelke legyen. Az emberiség dúló ka-

tasztrófái csupán manométerjelei annak az irtóztató feszültségnek, a betegségek tombolásának, ami bent a szervezetben végbemén. Csak egy van a világtörténetben, ami úgy hat, mint a gyógyulásnak ígéretjele és ez: az isteni kinyilatkoztatás, sugallat és ösztönzés, amely nem szűnik meg működni és nem hal meg Izraelben. Azért a világ népe, kulturában fejlődő szelleme, amely már fel-emelkedett derengő magasságokig, kénytelen elismerni annak a té. elnek az igazságát, hogy a világtörténetnek teste: Szodoma és Gomorra és a világtörténetnek lelke Sánáj és Ción. Akik megértik ezt az igazságot, azok bár külön táborban, de csoportosulnak az eszmefény köré és igyekeznek odahatni, hogy a gyűlölet csöndesedjék és leohadjon, amely sokadalmak lelkében lángol a szövétnekhordozó iránt. Mennyi küzdelembe került a felekezettközi türelem kivívása! Mennyi küzdelembe került a zsidónak emberi jogokkal való felruházása és annyi balszerencse közt és oly sok viszály után még mindig akadnak emberek, akik szeretnék megfosztani Izrael gyermekét emberi, polgári jogaitól. Oly merénylet ez, melyet a testvériség eszméjének hatása alatt a sötétbőrű négekkel nem mernek elkövetni, akik szintén későn kapták meg a jogegyenlőség kincsét, de akiknek az emberiség nem tartozik annyi hálával, mint Izraelnek. Mi azonban, akik e bámulatos sorsnak szenvedő alanyai vagyunk, ne csüggedjünk és ne lankadjunk, teljesítsük kötelességeinket minden irányban, őrizzük erkölcsiségünket és ne vegyük magunkra a bűnös romlottság ódiáját. Teljesítsük azt hűségesen tovább, ami nekünk hivatásul jutott és legyünk meggyőződve arról, hogy annyi szenvedés után, kivívott jogainkat nem nyelheti el az örvény, mert a zsidóság jogai nem a világtörténet Szodoma—Gomorra-testének eves kelevényeiben, hanem a világtörténet lelkében gyökeredznek és a világtörténet testének fekélyei nem nyelhetik el azt, aminek a világtörténet lelke ad erőt és életet.

13.

Három dolog vándorol keletről-nyugatra. Az egyik a napnak képe az égen, a másik a kultúra és a harmadik Izrael. A zsidóságnak mindenkoron ott volt történelmi súlypontja, ahol a kultúra legtökéletesebben virágzott. Ábrahám elindul messze Keletről Ur-Erek-Kasdim városából, vonul Egyiptom felé, onnan a Szentföldre. A második szentély összeomlása után a Földközi tenger északi és déli pontjain át eljut Izrael a legtávolabbi Nyugatra és felépíti templomait, tanházait előbb Spanyolországban, majd egész Európában, mindenütt föl az angol szigetekig. Valami vonzza a kultúrcentrumok felé és részt vesz — amennyire a környező hatalmak jogérzéke engedi — a tudomány szolgálatában, de mindig ápolja a jövődő hi.ével szívében legsajátosabb földadatát: a vallási életet,

az erkölcsi életet, az eszmék világát, amelyek valaha az emberiségnek hasznára lehetnek. Sokszor szenvednie kell, leírhatatlan mártírpróbáztatásai kísérik ösvényén. Könnyre, verejtéke és vére minden talajra hull, de ösztönös erővel él benne, mint egy történelmi törvény a tudat, hogy neki feladata van. Föladata, amely nem kizárólagos, nem szűkkörű, nem önmagára szorítkozó, hanem egyetemes. Mint egy hófehér palástban megjelenő mártírproféta vonul történelmi vándorútján, tudja, érzi, hogy gyűlölök, megszenved a gyűlöletet, de meg van győződve róla és él benne a hit, hogy egykoron fölismerik és elismerik benne a testvért, az idősebb testvért, a kultura elsőszülött fiát. Mert bármily értéket tulajdonítunk bölcsletnek, tudománynak, művészetnek, mégis a legmagasabb, a legszükségesebb az életnek kenyerre, a léleknek kenyerre: a hit és az erkölcsiség. Enélkül nincs igaz emberiség. Enélkül csak tobzódó, élvező, cinikus tömegek vannak, vagy ordas fenevadak, amelyek egymással életre-halálra küzdve fetrengenek szomorú történetük vérbíboros talaján. Hit és erkölcs nélkül nincs szellemi emelkedettség, nincs szívbeli nemesség és nincs béke. Nincsen béke a családban, a társadalomban, az emberiségben. És ki merné tagadni, hogy a zsidóságnak a hit és erkölcs kiérlelődésében része és szerepe volt. Kinek lelkében talált visszhangra az Istentől való eredet fönséges eszméje, kinek lelkében vált létté a tízparancsolat, amely ledönti a bálványszobrokat, megállapítja az eskü szentségét, léleknapot ad az ígát hordó embernek, a szülők iránti tiszteletet bevési a gyermekbe és őt fönséges tilalommal védelmezi az ember szabadságát,* tulajdonát, életét, becsületét, boldogságát. Kinek zsoldárjai dalolták az Istenhez való szeretetet, kinek profétái hirdették a világirodalom leglélekvonzóbb bűbájával a világbéke gondolatát? Hol van a vakmerő rágalmaozó, aki tagadni meri, hogy a zsidóságnak vallási és valláserkölcsei hivatása van. Ami vetemedjék a gyűlölet orgiája és a faji érzés örületeibe csapó túltengése odáig, hogy fennen hangoztassa: a zsidóságnak nincs vallási hivatása és amit vallási téren nyújtott az mind üres és jelentéktelen, csupán az árja fajnak van vérbeli elhívottsága az örök vallási eszme iránt — mi tudjuk, hogy a világ-történelem tanúságát meghamisítani nem lehet és büszkén utasítjuk vissza a téves gondolatot, hogy a zsidóságnak vallási hivatása nincs — bárholnan ered. De kívánnunk kell azt, hogy a zsidóság vallási hivatásának és kötelezettségének tudatában megmaradjon és legyen az a corpus mysticum, amelynek minden egyes alkotó eleme a vallási és erkölcsi eszme fönségének kultúrában egyesül. És ezért kell, hogy a zsidóság ott legyen minde-

* A hagyományos irodalom fölfogása szerint a tilalom elsősorban a gonév nefesre vonatkozik.

nütt, ahol az emberiség értékes munkát végez, ahol a kulturának templomai és műhelyei vannak, de még ott is, ahol a kulturának csupán kezdete pitymallik, mert a zsidóság az egész lakott földön épülő élő dómja az Egyistennek, amelynek pillérei nemzedékekben megújulnak és amelynek pilléreit szerény és egyszerű, dolgozó és erkölcsös emberscsoportok alkotják a föld minden táján, akik a S'ma Jiszrael ígéjét hittel és meggyőződéssel ki tudják mondani. És ez a pillérhivatás adja meg a jogot a zsidónak ahhoz, hogy otthona legyen a föld kerekén mindenütt, ahol kötelességét híven teljesíti, mert a földnek ura, aki így szól: »Enyém a föld!« világtervével úgy akarja, hogy az Isten élő dómja mindörökké fennmaradjon.

Ebből szigorú hatállyal következik, hogy Izráel hitének követői a legmélyebb hűséggel szeretni tartoznak a hazát, hol otthonra találtak, a legnagyobb áldozatkészséggel tartoznak szolgálni azt életükkel, vérükkel, szívükkel, lelkükkel, kezük munkájával, szellemük alkotásaival, önzetien és határtalan szeretettel, azért, mert hazájuk az, melyhez bölcsőtől koporsóig életük minden emléke fűzi lelküket és azért, mert az isteni akarat és világterv szerint ott van hivatásteljesítésük Istenről kijelölt helye. A jeremiási tanításban így kapcsolódik a két szent és magaslatos momentum: keressétek a helynek üdvét, ahová titeket elküldöttek és imádkozzatok érte Istenhez!

14.

Eved Adónáj, Isten szolgálja. Ez a fönséges elnevezés Jezsajas profétái beszédeiben Júdát, illetve Izráelt szimbolizálja. A zsidóság frásmagyarázata mellett az újkori exegetikus tudomány legkiválóbb képviselői is ezt a fölfogást vallják. Isten szenvedő szolgájának alakjában Izráel jelent meg a proféta megrendítően magasztos elgondolásában, amint küldetésének fényétől körsugározva átvonul a történet színterén. Az ókori világ ellentétes légkörében a maga meggyőződésének teljes újszerűségével és magasrendűségével az őszinte és igazságot kereső történetbúvár előtt bámulatotkeltő tünemény. Egy ilyen tárgyilagosságra törekvő tudós, bár nem mindenkor tud teljesen igazságos lenni Izráel iránt, Jezsajas kommentárjában azt írja erről az ellentétről, melyben az Eved Adónáj a környező világgal áll: nem Samária és Jeruzsálem ellentéte ez, nem Jeruzsálem és Nínive ellentéte, hanem a magosabb szellemi princípium és a földi hatalmak ellentéte. Ahol a nagy világhatalmak politikusai nyárfalomként remegtek, ott a proféta rendíthetetlen hittel nézett a jövődőbe, ahol amazok ujjongtak, ott a profétát aggodalom fogta el...

És mikor a babilóniai fogságba hurcolt Izráel feltámadása és hazatérése a Szentföldre, megragadja a hatalmas népek figyelmét,

ez a figyelem Izraelen át Istenre irányul. És a babilóniai fogság szenvedése által a népek ráeszmélnék, hogy az üdv az egész emberiség számára meg lesz hozva, Izrael pedig az ő szenvedései, az ő megaláztatása és felemeltetése által a kiküldött lesz, aki minden népnek elhozza a világosságot. Ez Jezsajas tanításának értelme a kommentátor szerint, aki hozzáteszi, hogy ez vallási idealizmus, melyet a próféta tanít, a látható és mulandó dolog fölött valami örökkévalót ismer. Istent és az üdvöt, ez az a magas és fönséges univerzalizmus, mely előtt a népek közötti sorompók lehullanak, még Izrael praerogatívája arra a szűkebb jogra szorítkozik, hogy az emberiség üdvének előmozdítására szened. E szép és nemes fölfogással egyezik a midrás tanítása: haspólószau zu ha g b o h ó s z a u! Megaláztatása az ő felemeltetése! Hozzátehetjük ehhez, hogy a hivatást, melynek nem lényege, hanem kísérő jelensége a szenvedés, Izraeltől elvenni, eltagadni, elrabolni nem lehet. Azért mondja a próféta, hogy a hőstől, az ő meghódított martalékát elragadni nem lehet. És tanítja tovább, hogy bár Izrael kicsiny és gyöngye, de azért ne kételkedjék nagy hivatásában és rátermettségében, annak a nagy hivatásnak betöltésére, hiszen Ábrahám csak egy volt, egyedül volt, mikor Isten hívta, aki őt nagyra tette és megáldotta — és egyedül világraszólót alkotott.

15.

Egy német író regényének hőseként szerepel egy szerző, aki két könyvet ír, az egyiknek címe: Eros (a plátói értelemben vett magasabb vágy művészi és szellemi gyönyörök és alkotások után), alcíme pedig, ami a tartalmat sejteti: A görög mennyország. A másik könyv címe: Caesar, vagy a római pokol. Magyarozatként hozzáírja még a szerző, hogy Róma az emberi lélek őállapotának kifejezése. Görögország pedig az emberi lélek fölmagasztosulása. Ugy értendő ez, hogy Róma az ember őszontónének, a hatalom kultuszának szolgálatában fejezi ki és érvényesíti önmagát, ellenben Görögország valami magasabb és nemesebb után vágyakozik és a szublimisben éli ki magát. Ugy érezzük: abból a könyvből hiányzik valami. A fictiv szerzőnek egy harmadik könyvet is kellett volna írnia; talán Horeb és a tiszta etika címmel, talán Izrael és az élet megtisztulása, vagy Jeruzsálem és az emberiség erkölcsi nevelése, vagy Szináj és a tiszta lélek cím alatt. Ahol a közönséges vagy anyagi világot szembeállítják egy magasabb rendű világgal, egy lelki alkotással, egy eszmei világgal, ott a zsidóságról, mint annak a magasabb világnak adeptsáról, nagyrészt megalkotójáról és áldozó hívről megfigyelkezni nem szabad. Ha semmi mást nem tudtunk volna megmenteni a bámulatos zsidó

irodalomból, mint a midrásnak azt a kicsiny sorát, mely szerint a mizbach kétóret kifejezésben, ami tömjénoltárt jelent a kétóret szó négy mássalhangzója, kezdőbetűje és abbreviaturája e négy szónak: K'dusó, Tohoró, Rachamim, Tikvó. melyeknek értelme: szentség, tisztaság, irgalom és remény! amivel azt a tanítást fejezi ki a bölcs mester, hogy Isten dicsőségének tömjénoltára a szentség, a tisztaság, a könyörület, az irgalom, a remény és a bízó hit kristályköveiből épül, akkor is örökre beírta volna nevét Izrael az emberiség lelki fejlődésének történetébe, akkor is örök jogcímet és helyet biztosított volna magának az emberiség csekély számú jötevőinek és avatottjainak birodalmában.

Mert nem szabad elfelednünk, hogy nem Hellas Parthenonja, nem Róma Capitóliuma, nem Gizeh gúlája, nem Caligula diadal-kapuja, nem a mykénei oroszláncapu, nem a Fáraó piramisa, nem Granada Alhambrája, nem a középkor lovagvái tolmácsolják a világtörténet Istentől való célszát és nem a babérvörös bércet beomlott fehérmárvány bálványainak töredékei, hanem azoknál sokkal inkább és sokkal világosabban a Siratófal cikluskövei, a gallileai zsinagógák omladványai és mozaikjai és a kiásított szent-földi kicsiny zsidó templom kapúvének és oszlop felirata.

Szükkeblőség, előítélet, gyűlölködés és irigység tagadhatják e tétel igazságát, de mi, zsidók, amennyiben van történelmi emlékezésünk, mi, zsidók, akik láttuk vallások, fajok, korok, nemzetek, államok, kultuszok, kultúrák, eszmék és rendszerek agóniáját, mi tudhatjuk, hogy a gyűlölet és az elfogultság sem lehet örök és hogy ennek az igazságnak is diadalmaskodnia kell.

16.

Gyermekmártír koporsója nyugszik előttünk a ravatalon, a béke angyalai könnyeikbe mártott szentelt ízsóppal hintsék meg tetemed, — Gyermekmártír, árva zsidó gyermek! Nem mondták meg néked, mikor kórágyn feküdtél, hogy gyilkos merénylet áldozata lettél, ártatlan gyermekmártír! És ez a hallgatás nagy ítélet, elítélése az égbekiáltó rémtettnek. Ez a hallgatás ércsavú ítélet. Ebben a hallgatag ítéletben találkozik magyar hazánknak minden igaz érzés, hű fia. Nincs egyház, nincsen felekezet ebben az országban, mely el ne ítélne a templomban végbevitt rémtettet. Nincs igazságkereső elme, nincs eszményekért dobogó szív, nincs közéleti tényező, nincs becsületes, honszerető polgár, aki lelkében meg ne erősítene ezt az ítéletet. Ebben a nagy gyászoló gyülekezetben nincs egyetlen igaz lélek, aki egy könnyet ne szentelne Néked, ártatlan, árva mártírgyermek. Mi, magyar zsidók pedig, a mi halottunknak tekintünk Téged. Mert a gyilkos nem ismert Téged, tehát nem is gyűlölt Téged, a gyűlölet egy vallás-

felekezetenek szólít, amely évezredek óta szolgálja Istent és az Ő igéjét és amelyet az emberi természetben lappangó gyűlölet ellenes indulattal kísér, valameddig a lelkekben a szeretet igazsággá és az igazság szeretetté nem változik. Addig hősi elszántsággal kell állnunk az ellenünk irányított sok igaztalan vádat és támadást, a ránczúdt sok mérgezett nyilat és azt a fájó mártírságot, hogy az emberiség minden bűnéért, tévedéseinek és botlásainak következményeiként és balsorsáért, melyet önmaga idézett föl, minket tesznek felelőssé, mindaddig, míg el nem hallgat a felelőtlenül szított előítélet. És fájdalom, nemcsak minket támadnak, hanem ami ennél sokkal jobban fáj, a vallásunkat is. Hiedelmek vannak elterjesztve, hogy a mi vallásunk embertársaink ellen irányuló indulatokra tanít. Fgbekiáltó, alaptalan és végzetes konkolyhintés ez az égostromló, igazságtipró rágalomhadjárat, mely békédúlóan végzetes és kárhozatos. Az emberiség már eljutott odáig, hogy mindenki megbecsülje másnak vallását és tisztelje embertársa vallásos meggyőződését. Kiváltképp, ha az etikával és kultúrával van teltve és a haza törvényeivel erkölcsi összhangban áll. Őh, vajha a természetfölöttinek képsékből látnák már a zsidóság rendelkezését az emberiség szellemtörténetében mindazok, akik a történet tényezőit kutatják és amellettt érzékkel bírnak az isteni akarat misztériuma iránt.

... E gyermekmártír holtteste és koporsója felett hangoztatom a zsolttáros igéjével: az Örökkévaló tana tökéletes, a Lélek megnyugvása az. Istennek kijelentett tanúságtétele megbízható, színgáz, a balgát is bölcsé teszi. Istennek rendelkezései egyenesek, örömmel töltik meg a szívet. Istennek parancsolatja tiszta, megvilágosítja a szemet!

Őh, vajha megnyílnának a szemek az isteni igazság világosságára, akkor nem volna többé sötét, koholt vád, a gyanúsítás lappangó méregforrásából táplálkozó gyűlölet, melynek örületben fogant gyümölcse ez a sötét cselekedet: a templomi vérontás és gyászos eredménye egy mártírkoporsó, amely körül lehajtott fővel állunk, míg lelkeink találkoznak egy néma, de igazságos ítéletben.

Drága embertársaim, főmagasságú papok, bölcs államférfiak, kiváló polgárok és jóakarátú emberek, kimondom előttetek, hogy mesterségesen szított és táplált ellenérzés kinos, gyötörő hatalma alatt, a könnyelműen és lelketlenül szárnnyarabcsátított rágalmak alatt mi szenvedünk, pedig büszkén vallhatjuk, hogy hitünk miniket becsületességre és jóságra, haza- és emberszeretetre, istenfellemlésre és erkölcsösségre tanít és hogy a bűnösség gyoma nem burjánzóbb nálunk, mint egyebütt és az emberi erények nálunk éppúgy megtalálhatók, mint embertársaink között. Igen, mi a súlyos bántalom alatt szenvedünk, de kérdem, van-e egyház, van-e vallás, amely nem ért egyet abban, hogy a szenvedés nem lealázó,

hanem fölemelő és fölmagasztáló. Az a fájdalmas csapás is, amely kis mártírunk szomorú halálával lesújtott reánk, ilyen hatással van lelkeinkre. Kihullott a templomban a vére és ártatlanul szenvedett. A szent emelvény lépcsőzetén harmatozott vére és meghalt a kórházban, ahol a leggondosabb orvosi hűség vette ápolás alá. Apátlan, anyátlan árva volt, testvérek között nevelkedett. Apja meghalt újév ünnepén, mikor Izsák áldozásáról olvasunk a bibliában, anyja meghalt az Engesztelő napon; talán elősugallata volt ez annak, hogy mártírságra született... Jószerű volt, a templomot szerette és a szegényeket. Szerette a munkát és a jóttevést, szerette az imakönyvet és az imádságot. Most érte imádkozunk. Testvérek között nevelkedett, testvérek gyászolják.

Talán mártírvére nem hullott hiába. Annak egy csöppje éri és avatja lelkeinket, megerősítve bennünk a gondolatot, hogy a mártírok vére kötelez valamire és még bensőbbé teszi Isten iránt való szeretetünket, Isten előtt hódolásunkat és hithűségünket és egy-egy csöppje a nemesen gondolkodó emberek lelkében megérleli a gondolatot, hogy elérkezett az idő, amikor el kell oltogatni a gyűlöletnek lángját és meg kell gyújtani a szeretet és igazság mécst, mert a tomboló láng pusztít és hamvaszt, a szeretet és igazság pedig világít és élte, fénye mellett megismeri az ember embertársa, szenvedő embertársa testvérarcát és benne önmagára ismerve, nem felejt el, hogy egy Atyánk van mindnyájunknak, egy Isten teremtetett bennünket.

Te pedig kedves embertestvér, vonulj békességgel; koporsód fölött emberlelkek találkoznak.

17.

Nem ok nélkül való a technikai tudás diadalainak csodálata. Hódolat az emberi elme dicsősége előtt. Az emberi elme birtokába vette a levegőt és a gépmadár bizton repül szédítő távolságokon át. Sikerült a földről fölemelkedni a magasságokba. A lég urai lettünk. Ahol hajdan a megalopoterák röpködtek és még szárnyat bontogattak az eszterág és a királyi sas, — léghajó óriások úsznak.

De lehet-e fölemelkedni a földről etikai magasságokba is? Sok pesszimizmus, lemondás, kétségbeesés kíséri az emberiség megítélésében ezt a kérdést, ezt a gondolatot. Mert szörnyű nivón van még az emberiség és a világtörténet jelenetei, a kiontott vér zuhatagjai, a világháborúk rémségei, a gyűlölet lángolása, a haszonelvnek őrlő kultusza, civilizációk pusztítása, vérmozsárba tört emberiség gyöttrődésének látása kiábrándíthatja a legrajongóbb optimistát. Sokszor fölvetik a tudományban a kérdést, hogy meddig fog még a nap világosságot és meleget szolgáltatni? Am, ha arra gondolunk, hogy milyen messze van még az emberiségnek megfelelő erkölcsi színvonalra emelkedése és ha hiszünk abban,

hogy egy jó és boldog emberiség kifejlődése a világalkotásnak célja, akkor azt kell vélnünk, hogy nagyon sokáig kell még a napnak világítania, amíg az a cél el lesz érve. És mégis bizonyos időkben az emberi szellem bámulatos eredményeket ért el egy-egy területen. A görögök a szobrászatban és a bölcsleletben, a renaissance nagyjai a tudományban és a művészetekben, a technika százada felfedezésekben és vívmányokban. Ebből azt látjuk, hogy amire az emberi szellem komolyan ráveti magát, azt el tudja érni, és amire összpontosítja akaratát és tehetségét, ott vívmányai vannak.

Az erkölcsi fejlődés érdekében meg kellene kísérelni ezt az akarat- és lélekfokozást; talán itt is el tudnánk érni nagyobb eredményeket. Sajnos erkölcsi cselekedetekben csak Ikarus-szárnyaink vannak, melyek az emberi szenvedélyek és indulatok pokoltüzeiben megolvadnak. A természetet le tudtuk győzni, önmagunkat nem. A gravitációt a föld vonzási erejét le tudtuk győzni, de nem tudtuk legyőzni a bűnnek vonzóerejét, a bűnnek irtóztató, sötét hatalmát, az emberi boldogságkeresés káprázatait és tévelygéseit, amikor a rablásban, a háborúban, a vérontásban, az erőszakban, a családságban, a fondorlatban véli fölmerni boldogságának varázsszökezeit. Ez a hajmeresztő tévhit az emberiség szerencsétlenségének és erkölcsi elmaradottságának egyik legmélyebb forrása. Még a jók, az önzetlenek, a nemeslelkűek is áldozatul esnek ennek a tévhitnek és azt hiszik, hogy a bűnösök rablott kincseikkel és erőszakon alapuló hatalmukkal szerencsések és boldogok, kívül állanak és nem látnak át a csillogó szövedéken. De én nem tartom boldogabbnak a bűnös gazdagot, mint a becsületes szegényt. Nem tartom boldogabbnak azt, aki homokszemekből sodort kötéllel fűzi magához féltett kincseit és azt hiszi, hogy a kötél el nem szakad, mint a szegényt, aki a mindennapi kenyérért imádkozik. Nem tartom boldogabbnak a kicsapongót, mint a tisztá erkölcsűt. Nem tartom boldogabbnak a hűtlen asszonyt, mint az erényes nőt, aki magáravállalja sorsát és megérdemel minden tisztet. Nem tartom boldogabbnak a leányt, aki szakít szülei tanításával, mint aki az erény útján tisztességben jár. Nem tartom boldogabbnak a tivornyázó sikkasztót, mint a becsületes munkást, aki kényerét megosztja családjával és becsületben teljesíti kötelességeit. Nem tartom boldogabbnak a dözsölő, szédelgőt, mikor vigyorgó álarca mögött bensőleg remeg, mint aki irtózik a bűntől és mindennél fontosabbnak tartja a becsületet. Nem tartom boldogabbnak az alamizsnát megtagadó zsugorít, mint azt, aki testvérenek tekinti a szegényt. És nem tartom boldogabbnak a hatalom mániakusát, mint a szegény embert, aki idealizmusban, emberszeretetben, a tudomány és művészet ápolásában keresi életének tartalmát. A bűnös ember látszatos és délibábszerűen szétfoszló boldogsága ne

kábítson és ne szédítsen meg senkit. Külső máz alatt sok belső tépelődés, kín, aggodalom gyötri a bűnöst, lelkének épülete alá van aknazva és a valóságban nem érez, nem ismer boldogságot. Jól mondja a próféta: »mily szerencsétlen a te szíved, mikor már elkövetted mindezeket.« Azért ne legyen olyan motívum, olyan lidércfény, amely megszárdíthat, megtéveszthet minket, lássuk be és ismerjük fel, hogy lelki jószág és tisztaság nélkül boldogság nem lehet és magáért a boldogságért, a magunk és embertársaink boldogságáért, a jövőndő nemzedékek boldogságáért oldjuk meg a problémát, hogy hogyan lehetne fölemelkedni erkölcsi színvonalban magasabbra, magasabbra.

18.

Igaza van annak az izzó szellemű bölcselőnek, aki azt állítja, hogy a régi Görögország, minden derűje mellett, melyben Hellas mosolygó ege tükrözteti magát, alapjában véve tragikus fölfogás szülőföldje. A görög lélek uralkodó vonása a tragikus vonás, azért teremtette meg a tragédiát. A görög derű és harmónia csupán az ellensúlyozás ábrándpoézise és a szomorútudat ellenszere. Hasonló és mégis különböző a zsidó szellem állásfoglalása. Erről azt szokták mondani, hogy optimisztikus. Csakugyan az, de ez nem jelenti azt, hogy nem ismerné fel az élet tragikumát. Az élet szenvedései, az ártatlanok vergődése, a világtörténet tévelygései és rémségei nem olyan ünnepek, amelyek homályban maradhattak a zsidó szellem előtt. A biblia és egész irodalmunk tanúságot tesznek arról, hogy a zsidóság élen és amellet élesen és végtelen komolysággal fogta föl az élet tragikumát. Az ellensúlyozást azonban nem ábrándpoézis takaró mázában és nem édes ámtásban, nem önáltatásban, nem kellemes narkózis színes mámorában és pillanatnyi enyhítő hangulataiban kereste, hanem az optimizmussal teli hitben, hogy lehet segíteni és le lehet győzni az élet tragikumát és erre való az értelem és akarat, a tett, az önfegyelem, a társadalmi rend, az erkölcs, a békeszeretet, az igazságszeretet és a törvény.

A temetőben egy fényes fekete gránitsíremlék sima lapján láttam tükröződni a sírra ültetett rózsabokor nyílt virágait. Az élet képét láttam benne, amelynek virágai is sírkő lapján tükröződnek.

A szinpad művészet interpretációjában láttam egy tragikus jelenetet, amelyben bekötött szemű kis gyermek színes zászlóval kezében játszadozik öngyilkos anyjának holtteteme mellett — a téveteg emberiség tragikumának szomorú képét láttam benne.

És mégis hiszek az optimizmus jogosultságában. Adottat nekünk erő, képesség, értelem a segítségre, a diadalra. És adatott

nékünk égi kalauz erre a nagyszerű küzdelemre. Fájdalom a győzelmet sokszor követi elhanyaglás, leginkább akkor, amikor elfelejtjük az élet tragikumát és csak a hilaritásnak hódolunk — és bizony messze van még a végleges győzelem.

Szem előtt kell tartanunk az élet tragikumát, de bízunk kell Istenben és önmagunkban. A tragikum forrása a bűn. A tragikum meglátása a tanítás szent pátoszának kútforrása; a szomorú, de fenkölt pátosznak és a mosolygva tanító humornak is. Itt megint találkozunk a kettő, optimizmus és pesszimizmus, humor és tragikum. Mindez csak annak jele, hogy az emberiségnek vannak eszközei legyőzni az élettragédiát, a sorstragédiát, melynek leghatalmasabb feszítő ereje a tévedés és a bűn.

A gyermek kőkorsóban kőolajat vitt, mely arra volt szánva, hogy szegény embernek világítson a sötét éjszakában. Mindkettő a korszó is, meg az olaj is, a természet adománya. A korszóból kilocsant néhány csöpp a föld sarára és ott színes, pompás foltokká alakult. Ez a humor. A tanítás olajának a föld sarára hullott csöppje. A többi arra szolgál, hogy világítsa a szegény embernek az éjszakában. Használjuk föl a tanítás olaját!

19.

Vallásunk a nő megbecsülését tanítja. Éppen azért a házasságkötést a férfi vallási és erkölcsi kötelességének tartja és a házasság intézményéről a legmagasabb elismerést hirdeti. A biblia tanításaiban a nőnek védelmét az emberi kötelességek előterébe állítja, egész hagyományos irodalmunk is a bibliával teljes összhangban a hitves és anya tiszteletét mélyen belevési a lelkekbe. A Szentírás az apa és anya iránti köteles tiszteletet tanítja a tízparancsolatban, így: tiszteld atyádat és anyádat! Mássalviút pedig mindenki félve tisztelje anyját és apját! A példabeszédek könyve dicsőítő himnuszt zeng a kiváló hitvesről — igaz, hogy ezzel egyszersmind erkölcsi ideált állít a nő elé. Nem mondhatjuk, hogy a nő tisztelete minden korban és minden szellemi áramlat körében egyformán kielégítő. Akik a nőben nem a szellemi és erkölcsi lényt látják, nem a kötelességekkel bíró segítőtársat, hanem csupán a földi gyönyörök játékszerét — azoknak véleménye a nőről, mennél romlottabbá válik a kor, annál alacsonyabb. Az ilyen társadalmi felfogások mellett a cinizmus lesz uralkodóvá, amely ideálokat pusztít.

Herculanum lávártegei alól kiástak egy, a halálos tűzfolyamban konzervált ebet, amelynek kinszenvedéstől torzított kifejezése marásra kész fogaival, amint rémes fájdalommal harapni és marcangolni szeretne mindent — előttem kifejezője annak a cinizmusnak, amely megérdemli nevét és amely életundorából és kiégett-

ségéből eredő bűsz indulatában szét akar tépni és marcangolni minden eszményt, minden ideált. Az ilyen gondolkodásmódtól meg kell őrizni az ifjúság lelkét. De a nők maguk is, amikor meg nem elégedve a hitvesi és anyai méltóság díszével a férfiakkal, egyenlőkké akarnak válni és Istentől adott hivatásukat börtönné és bilincsnek érzik, aláértékelő módszert alkalmaznak a nőnek megítélésében. A tisztelet a nő iránt nemcsak lelki öröm forrása a nő számára, hanem egyszersmind erkölcsi tényező is, alakító, formáló elv, mert a nő csodálatos alkalmazkodó készsége folytán, lassanként hozzáidomul ahhoz a képhez, amelyet róla alkotnak. Olyan, mint az a remekbe alkotott festmény, amely azon szemszöveget felé látszik fordulni, ahonnan vizsgálják. De minden alkalmazkodó képessége mellett, amellyel a nő új eszméáramlatokat és új koráramlatokat, új lélektípusdivatokat föl tud venni egyéniségébe, mindig megmarad a nőnek egy csodálatos ősi, Istentől való képessége, hogy minden, ami Istentől való, az ő szívére át — mint a költő mondja — költészetté és dallá tud szűrődni. A Mirjamok és Debórák ihlete és tehetsége erősebb a nőben, mint az Athaliák és Jezabelek szelleme. Ezért kultiválni kell a nőben a vallásos érzületet, mert vágyik utána és áhítozik rá. Kultiválni kell, hogy megtalálja annak teljességét és valóságát. A tikkadó lélek földi vándorútján epedő szomjában délibábokat lát, a légben lebegő palmaerdőt, oázisokat, vizek csillogó színek árnyalataiban játszó tükröket és szomjúságától hajtva elindul a csábító délibáb felé. Tanítsátok a nőt vallásosságra, műveljétek vallási érzületét, hogy megtalálja az Isten által ültetett palmarigetet.

20.

Erkölszi értékünk legyen független anyagi helyzetunktől. A szegénységben is becsüljük meg önmagunkat és legyünk erkölcsi-
leg előkelők és nemesek. Sok embernek megváltozott a gazdasági helyzete, azért nem szabad kevesebbre becsülni, mint azelőtt; az erkölcsi érték több, mint a gazdagság! Talán egyesek azért, hogy szegényebbek lettek, még tiszteletreméltóbbak lettek. Nem szabad túlbecsülni a földi kincseket. Sem boldogságunk, sem erkölcsi értékünk nem múlik azokon. A nagy zsidó történész Izrael egész történetében azt látja, hogy lehet valaki külsőleg kicsiny, belsőleg nagy, külsőleg, rab-szolga, belül szabad. A görög bölcs is, akit eladtak rab-szolgnak, mikor ura leoldotta bilincseit, mert becsülte tudását, nagy szellemét és szólt hozzá: most már szabad vagy — azt kérdezte, hát eddig nem voltam szabad?!
Szerényebb életviszonyok között, csak tartsd meg erkölcsi színvonaladat, ez a lényeges! Kincs, pompa, fényűzés, mind csak káprázat, füst és pára.

Te most gazdag vagy, apád szegény volt, de ki tudja nem volt-e tisztelretémeltőbb nálad? Anyád meghalt fenyőfaágyban, imádkozva, békében Istennel. Vajjon az anyának halálos ágya nem egyformán szent, ha fenyőfadeszkából, vagy ha palizander fából készült? Mindig lignum sanctum az! Atyád — úgymond Jeremiás próféta — beírta szerény életmóddal, de jogot és jóságot gyakorolt és azért volt boldog, te díszpalotákat építesz magadnak, de szíved és szemed csak hasznodon van.

És anyád, az egyszerű vallásos asszony nem volt-e több Isten előtt, mint a csáb és könnyelműség divatbábjai? És nem volt-e boldogabb? Az Isten a falat kenyérbe, az ital vízbe több édességet ad, mint az undorral küzdő inyencek csemegéjébe. A sivatagban mannával táplálkozóknak nem kellett tigrisgyel-niők a Lucullusok lakomáit. Az élet értékét tartama alatt és a határmesgyén nem az adja meg, hogy ki hogyan dári-dózott és tivornyázott. Tisztas élet mindennél többet ér! Láttam egy anyát halálos ágyon. Imádkozott és átengedte magát a csendes bágyadásnak. Majd félíg szenderegve kinyújtotta kezét egy üres pohár után, azt ajkaihoz emelte és szürcsölni kezdte. Arcát oly boldogság és gyönyörérzés ragyogta be, mintha Isten a földi gyönyörök minden izességét, édesítve az égi üdv elősejtelmével nyújtotta volna néki, egy üres pohárban. Lá-tod — testvérem — az Isten egy haldoklónak egy üres pohárban nyújthatja a lelki kielégülés teljességét, azért bízd az Istenre sor-sod kelyhét és találj meg benne a manna ízét; tanulj meg, hogy boldog az, aki elégedett osztályrészével és aki kezemunkájának gyümölcsét élvezzi az boldog ezen és a másvilágban.

21.

Eljöttetek a tengeren túlról és messze távolból amerikai és külföldi magyar Testvéreink, hogy részt vegyetek a külföldi magyarok kongresszusán. Eljöttetek, mint a gyermek az édes anyához.

Legyetek üdvözölve Isten házában, a szent falak között, a magyar Izráel legnagyobb templomában, hol híveink ezreinek áhíta emelkedik az Élő Isten felé.

Ti tudjátok, hogy magyar hazánk átment a háború borzal-main; nem kereste a háborút, de a legtöbbit szenvedett és itt-maradt megtépve, mint a legzordonabb végzettől legmélyebben sújtott áldozat.

Testét földarabolták, elvették területének majdnem három-negyed részét, lakosságának több mint hattizedét, iparának, keres-kedelmének, földművelésének nagy területeit, létrejének eszközeit és föltételeit, nem méltatva figyelemre az ezeréves nemzeti lét

egységét, a magyar kultúra egységét, a magyar haza földrajzi egységét és a magyar gazdasági élet organikus egységét.

Magyarországgal világtörténelmi igazságtalanság történt, melyre nem szolgált rá és mellyel még leszámolást fog tartani a művelt emberiség lelkiismerete. A magyar nemzetre nem lehet ráronni a felelősséget a világháborúért és mégis Magyarország a világháború legádázabban sújtottja.

A békeszerződések hibáit rendszerint az utánuk következő meggondolások meg szokták javítani, igazságtalanságait kiigazí-tani. Ez volt a múltban a békekötéseket követő kongresszusok föladata.

A biblia és a próféták tanítása küzd a világtörténelmi igaz-ságtalanságok ellen. A biblia lelkében nevelkedett emberiségnek érzékkel kell bírnia azíránt, hogy az igazságnak győzedelmesked-nie kell az emberiség sorsának intézésében. Az emberiségnek ér-zékkel kell bírnia az íránt, hogy az igazságtalanságot bölcs belá-tással és békés eszközökkel, az emberiség lelkiismeretének ítélété-vel kell tennie.

A világtörténelmi igazságtalanság ellen küzdöttek lángszelle-mük hatalmával a zsidó próféták. Ezért az egész világ zsidóságá-nak is érzékkel kell bírnia az íránt, hogy a ledöntött igazság hely-reállításának kötelezettsége fennáll és az az emberiségnek olyan tartozása, mely az erkölcsi világrendben gyökerezik.

Mikor Magyarországot megconkitották, akkor a háborús lelki kórság uralkodott és az egyensúlyából kilendített hangulat túlgyors elhatározásokat érlelt, prófétái szóval élve »a tévelygés szellemek« vezette az elhatározásokat. Tomboló diadalmáor és felkorbácsolt szenvedélyek, háború szülte érzelmek — ismét prófé-tai szóval élve — »tévútra rángató zabláta« helyeztek a nemzetek ábrázatára, »frenum erroris in maxillis populorum« (Jes. 30. 29.), de az érzelmek és szenvedélyek idővel lelohadnak, az indulatok lehiggadnak, az eszmék tisztázódnak, a tények ismerete gyara-podik, a jobb belátás kezd önmagára eszmélni, ennél fogva bizunkunk kell és lehet abban, hogy a múlt hangulatok után fölülkerekedik a lelkiismereti igazságok íránt való becsületes érzék és fogékony-ság és azzal együtt a magyar igazság megvilágosodása!

Éreztesse hát erejét az a tan, hogy történelmi igazságtalansá-gokat jóvá kell tenni, nem fegyverrel, nem vérontással, de az igazság szellemével!

Testvéreink! Mikor magyar hazánk felé közeledtetek, talán délszaki tájakon jöttetek át, ahol pálmák ringatják ágaikat. De a magyar lombdők suttogása, a magyar tölgyfák és cserfák és rezgő nyárfák lombrezgése mindennél édeesebben szólott szívei-tekhez.

Ti hazajöttetek az Óhazába, a magyar anyához.

Mikor visszautaztok, vigyetek magatokkal drága emlékeket. Tudjátok-e az idegenből hazatért gyermek történetét? Hazajött a gyermek a bánatos anyához. Néhány napi boldog viszontlátás és együttlét után újra elutazott, mert el kellett utaznia; életmunkája hívta. Búcsút vett az anyától és mikor már a gépkocsiban ült, eszébe jutott, hogy valami emléket mégis kellett volna vinni az anyától. Talán egy arcképet, vagy egy imakönyvet. Oh, hogy erre nem is gondolt a boldog együttlétben. Ekkor észreveszi, hogy egy fehér hajszál maradt a kabátján, az utolsó búcsúcsóknál ott maradt egy bánatos anyának fehér hajszála. Megakad rajta a szeme és a szeme könybe lábad. Az előbb úgy fájt a szíve, de most már nem fáj. Van már valami emlék az anyától. Egy fehér hajszál, selyempapírba takarja, még egy könyvet hullajt rája és elteszi levéltartójába.

Külföldön élő testvéreink, — ti, akik hazajöttetek meglátogatni a bánatos magyar anyát, a bánatos magyar hazát, — őrizetek meg a magyar nemzet szent igazságából annyit, amennyit egy könyves anyának emlékebe vitt fehér hajszála kifejez és akkor nem lesz árva a magyar nemzet igazsága, meggyógyul a szenvedő anya és fölépül, virágzik Magyarok Hazája.

Budapest.

Közlő: Dr. Presser Béla.

Ady Endre biblialátása.

(Vázlat.)

A Könyvek Könyve végigkíséri az egész magyar irodalomtörténetet, megindulásától maig. Folytonosan érezteti hatását. Ady ebben az összefüggésben is külön fejezetet. Újító, a nagy forradalmárok újító módja szerint, hogy visszanyul a múltba és onnan hoz át régi elveket és igazságokat és azokat maivá varázsolja. Soha nem látta a magyar irodalom úgy a Bibliát, mint Ady. De biblialátásának gyökerei mégis a reformáció korának bibliai irodalmába nyulnak vissza. Mert az Ady Endre költészetében megnyilvánuló bibliahatásnak legelső lényeges jellemző vonása, hogy a Biblia nem a liturgián át hat reá, hanem mint irodalmi alkotás, Nem a valláson, vagy a valláosságon át jut el a Bibliához. Nem is csupán gyermekkori emlékek kódéből látja azt, hanem állandóan olvassa, tanulmányozza, merít belőle ihletet és érzést, profánt és isteneset egyaránt. A Biblia Ady előtt nem vallásos könyv, mely csak az áhitat számára nyílik fel, mely csak istenes órák hangulatába esendül belé halk, zsongító szép csemettyűszóval, az ő Bibliája az elkíséri az életet, ott suttog a szerel-

mes vágyban és harsonázik csaták riadóján, sir a kétségbeesőkkel és átkot zúg a romlás felett. Ady Bibliája az Élet Könyve, éppúgy, mint ahogy Ady Istene is az Élet Istene. Nem templomos órák Istene, csak ritkán van a templomban, de ott van mindenütt, ahol reá vár a lélek. Ady bibliai költészetének ez a legjellegzetesebb vonása: nagyobbrészt profán költészetben nyilvánul meg. Eppen úgy, mint ahogy az Isten is nagyobbrészt profán hangulatban mutatkozik a lelke előtt. Kissé paradoxonnak hangzik: Ady profán bibliai költésze mégis legszorosabb belső összefüggésben van az ő Istenlátásával. Talán szabad így megfogalmaznom a tételt: Ady olyan szemmel látta a Bibliát, mint azok láthatták, akik megírták. Istent lehelő szent könyv, mert az életbe kapaszkodik ezer gyökérszállal és az élet is Istent-lehelő szent valóság. De nem torzult el a látása, mint azoknak, akik a liturgián át ismerték meg a Bibliát, hogy egyazon szentségbe foglalja a prófétai hirdetést és az Énekek Énekét egyaránt. És ezt örökölte a reformáció és ellenreformáció korának költészetéből. Ha a Biblia hatását kutatva megigfutjuk a magyar irodalmat, akkor elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy a mi szempontunkból, irodalomtörténeti szempontból, a Biblia hatása csak a reformáció korától kezdve érdemli meg a vizsgáldást. Ami előtte van, vagy liturgiai szükséglet terméke (Keszthelyi, Kulcsár és Döbrentei Kodex szoltárai, a Bécsi, Müncheni és Apor Kodex breviáriumi olvasmányai¹ stb.), vagy a középkori irodalomból készen átvett bibliai hatás. Nemesak, hogy nyögi a vallási rítus igáját, de nem is tud kilépni abból egy tapodtat sem. A humanizmus biblialátása csodálatos módon elkerüli hazánkat, illetve mielőtt még az irodalomban hangot adna, beletorkollik a reformációba. Balassi az, akiben még lehetne inkább a humanistát keresni, mint a reformátust, és a bibliahatás szempontjából — talán — Zrinyi Miklós is inkább humanista. A humanizmus felhívja a figyelmet a Bibliára, a reformáció az élet középpontjába helyezi. S ez, ami a mi vizsgálódásunk számára nagyon fontos: a reformáció biblialátásában benne van a humanizmus biblialátásának az alaprajza is. A reformáció nemcsak a vallási gyakorlaton át

¹ V. ö. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Ott megbolygatja a kérdést, egyetemi előadásaiban állást foglalt, hogy ezekben a kódexekben nem bibliafordítás maradt reánk, hanem megosztott breviárium. A Bécsi c. ószövetségi részeket tartalmaz, az Apor c. Psalterium, a Müncheni c. Evangeliárium, a Jordánszky c. is ószövetségi breviárium, azokat a részeket tartalmazza, amelyek a Bécsi c.-ből hiányzanak. Ezt más alkalmakkor mondták.

ismerte meg a Bibliát, sőt elsősorban nem azon át ismerte meg, hanem a régi irodalmak iránt való humanista érdeklődésén keresztül. A reformáció irodalmi világnézetének első harcosai a magyar földön tulajdonképpen nem voltak, csak a latinnyelvű humanizmus nemzeti nyelvű folytatói. Az irodalomban mégis a Biblia hatása elsősorban vallási jellegű, mert az egész irodalom elsősorban vallási jellegű. De amint van más irodalom is, arra is hat már a Biblia. A reformáció profán költészetében is van bibliahatás. S ez mutatja az ő biblia-látásukat. Az ő bibliájuk istenes, de világi munka. Hol van a 16. és 17.-ik század profán költészete? Az énekeskönyvekben. Csak egyetlen énekeskönyvet lapozunk át, a Vásárhelyi daloskönyvet² és beigazolódást nyer a tétel. Csak egy pár idézet:

„Immár ne hagyj én Istenem, hogy essem sárban,
Hanem irigyeimnek száját tartsd zabolában,
Mert nem hagyod az ártatlant az gyalázatban.“

Zsoltár 69, 3.: „Mély sárba estem be, hol meg nem állhatok,
feneketlen örvénybe jutottam.“ Jób 30, 19.: „A sárba vetett engem.“

Zsoltár 39, 2.: „Mondám, nosza vigyázok útaimra, hogy ne
vétekezem nyelvemmel, megzabolázom számat, míg előttem van a
bitetlen.“

Zsoltár 4, 3.: „Meddig lesz gyalázatban az én dicsőségem.“

„Semmi tagomban
És csontjaiban
Nincsen épség.
Izrael pásztora,
Árvák tutora,
Élsz-e még?”

Zsoltár 38, 4.: „Nincs épség testemben a te haragodtól, nincs
békesség a csontjaiban vétkeim miatt.“ Zsoltár 121, 4.: „Ime nem
alszik és nem szunnyad Izrael pásztora.“

„Vadak életére adnám az én testem.“

² Kézírtos verseskönyv. Leírás ideje 1662 után, de van benne sok 16. századi vers is. Legrégibb évszám, mely benne elő fordul 1572.

Zsoltár 79, 2.: „Szolgáid holttestét az ég madarainak adták
eledelül, szenteid húsát a föld vadjainak.“ Majdnem ugyanígy Móz.
V. 28, 26.:

„Az Libanon hegyein nevelkedett cédrus.“

Zsoltár 104, 16.: „Megelgítettnek az Urnak fái, a Libanon
cédrusai, amelyeket plántált“ stb.

„Irja Salamon, hogy inkább az sárkánnyal,
Bár inkább laknék az oroszlánnal,
Hogysem egy hitvány, gonosz asszonnyal“

Példabeszédek 21, 9. (25, 24.): „Jobb a tető ormán lakni, mint
háborgó asszonnyal közös házban.“

„Nincsen kegyetlenebb az áspis kígyónál,
Pokolban lakó rút sárkánynál
És az fajtalan, gonosz asszonynál“

Példabeszéd 23, 32.: „Végre, mint a kígyó megmar és mint a
mérgekígyó megcsíp.“

„Tudod-e miért jöttem elődbe,
Talán nem veszed te azt eszedben,
Hogy minap estig fáradtam ebben
Nagy szorgalmasan kerestelek
Minden utcában téged lestelek,
Igen akarom, hogy megfélemlíts.
Ma gondolám gonoszágodat,
Hogy betöltsed adósságodat,
Kénytelen minden fogadásodat.
Jó illatokkal teljes a házam,
Elég van mindenem és jó mirrhám,
Szépen füstölög minden jószágom,
Szép nyoszolyámat már megvetettem,
Selyem paplannal leterítettem,
Szép szőnyegekkel ékesítettem.
Most jöjj el velem és arra menjünk,
Ketten egymással szerelmeskedjünk.
Szép játékokkal megelégedjünk.
Nincs uram itthon, elment nagy messze,
Tudom mikor lesz haza jövése.“

Atköltsé a Pldb. 7. fejezetének (10–20.):

„Szemek hunyorgatására
Mindenkoron kész másra
Kézek lógatására,
Aztán, mikor megyen
Lábával lép kevélyen.“

Pldb. 6, 13.: „Aki hunyorgat szemeivel, lábával is szól és
ujjaival jelt ad.“

„Erős kötelekkel kötözőék Sámson.“

Bírák 15, 13.: „És megkötözőék őt két új kötéllel.“

„Nem kell esodálni, hogy engem is
Ugy megtréfála, mint Lótót is,
Megesalta régen az Ádámot is.“

Genézis 19, 30–38.³

Ez az összeállítás egyáltalán nem tart igényt teljességre, csak illusztrációként szolgál. Profán költészet, nagyoobbrészt szerelmi, lakodalmas és feddő énekek, vagy panaszdalok, s a megfelelő bibliai idézet is — legnagyobbbrészt — a panaszdaloknál a zsoltárok, a feddő és lakodalmas énekeknél a példabeszédek könyve. Semmi exegezis, és nem is véletlenül összehordott törmelékek, hanem tudatos felhasználása a bibliai panaszdaloknak vagy feddőző szavaknak. Ez, a vallásosságtól független szemlélete a Bibliának a 16. és 17.-ik század óta csak Ady Endrénél található meg. Ezt az irodalmi hagyományt ássa ő ki elfeledett idők messzeségéből és felfedezi újból a magyar irodalom számára a Bibliát. Kétségkívül a milieu volt az, amely őt erre predesztinálta. Kálvinista iskolába járt, kálvinista környezetben nevelődött, alaposan tanulta a Szentírást és magába szívta azt a bibliai légkört, melyet a reformátusság még ma is őseréjében megőrzött. És a lelkében megvolt a hajlam a bibliai hangulatok iránt, a szeretete a régi szavaknak, a lelkében elevenen őrizte meg ezt a bibliai levegőt és amikor az élete, a magyarság sorsa nagyon fájdalmasra fordult, akkor teljesen tudatosan tért vissza hozzá.

³ Horváth János professzor úr hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Vásárhelyi daloskönyvben előforduló furcsa és szokatlan képek (pl.: „Szódnak hallgatása, mint hangos trombita“) valószínűleg az Énekek Énekének stílushatása.

Az öccse, Ady Lajos írja róla, hogy volt egy régi, rongyos Károli-bibliája, melynek fedelére beírta: „Ady Endre vén diák bibliája.“ És ezt a könyvet valami babonás ragaszkodással szerette.

Itt elérkeztünk ahhoz a ponthoz, hogy rámutassunk Ady bibliai költészetének második jellemző vonására, mely megkülönbözteti őt a többi magyar költőktől, akiknek költészetére a Biblia rányomta bélyegét: Ady költészetében a Biblia lényeges elem, egyik fő indító rugó. Eddig az irodalom történetében legfeljebb vallásos költőt találtunk, akiről elmondhattuk volna, hogy a Biblia jelentős szerepet játszik költészetében, profán költőknél a bibliahatás csak gyermekkori vagy tempolmi hangulatok törmelékei. Ady a magyar irodalomban az első profán költő, aki költeményeinek számottevő részét a Bibliára építi. És még valami. Aki a bibliahatásra vonatkozó eddigi irodalmat végig nézi, látja, hogy pl. Aranytól, Tompánál a Biblia hatása esetleges, elszórt, alkalom szűllötte. Ezzel szemben Adynál megvan a Biblia hatásának a teljes continuitása. Egész költészetén végig hat a Biblia és ha nem is mindig egyenlő erővel és egyformán, ez a mérték- és formaváltozás is szabályos. És itten mutatkozik az, amire már egyszer rámutattunk: A bibliahatás szoros összefüggése Ady Istenlátásával. Két párhuzamosan egymás mellett haladó vonal, nem azonos, de ugyanazon tagozódást mutatja. Nehéz megrajzolni azt a képet, melyet Ady az Istenről alkotott, nem egyezik az egy vallás Isten-képével sem, s nem is állandó. Önképére alkotott Isten s élete különböző koraiban minden mással együtt ő is változik. Sok árnyalatát, sok hegyét-völgyét lehetne kimutatni ennek az Isten-látásnak, de legérzékenyebben három nagy csoportra tagolhatjuk: A gyermeki Isten, a Végzet Isten, a Prófétai Isten. Ez a három fő fejlődési fok. Természetesen van ezen belül is sok változás, sok eltérő út, de az Isten-kereső versek nagyrésze ebbe a felosztásba foglalható. Minden végletében emberi Isten-szemlélet ez. A gyermekkori emlékek napszemű, hosszúszakállú öreg Jóistenét, a „Sion hegy alatt“ Ady-Istenét homályos, áhitatos falusi templomokból hozta magával és az emlékezés, a multba süllyedő hangulatok óráján régi istenes áhitattal találja meg a szívében. A második fok már küzdelem eredménye. A harmonikus, gyermeki Isten-hit megküzd az élet ezer csalódásával, kegyetlen kiábrándulásával, meg nem valósított ígértevel és a küzdelem eredménye a második lépés, mikor az Isten úgy áll előtte, mint a kérlelhetetlen végzet, mely közömbös és könyörtelen törvényszerűséggel viszi véghez akaratát.

Egyetlen és borzasztó Ur, egy hideg eleve elrendelés:

„Ó: Minden, de áldani nem tud,
Ó: Minden, de senkit nem büntet,
Ó teljesíti az Időt
S nem érti meg a mi szívünket.“

Sívár Isten-szemlélet, nem ad vigaszt vagy megnyugvást. És ezért a szenvedések napján a lélek új alakot keres az Isten számára. Ekkor megtelik az Isten-látása bibliai páthosszal. A régi, gyermeki Isten ez, de már nem emlékeztet, hanem megélés. Ez az Isten ott van minden gondolatnak alján, mászás harangnyelvekkel belever a szívekbe, ez az Isten maga a béke. Ez a legmagasabb foka az Isten-szemléletének, ebben rajzolódnak legélesebben lelkének prófétái jellemvonásai s itt áll legközelebb a Bibliához. A látnokok és a próféták istenlátása ez.

Ugyanezt a hármas tagozódást mutatja a Biblia hatása is. Az első fokon az emlékezeten át hat csupán, régi biblia-studiumok csillannak át a szaván, de nincsen még bennük bibliai szellem. Ez a gyermeki Isten foka, ez is az emlékezésen alapszik. Még alig több a bibliahatás, mint stíluseselem. Nem tud beljebb hatolni a külső meznél, csak a stílusában van meg, nincs még benne a mondanivalójában. De ebben a formájában is számottevő hatóerő. Gyakran találjuk verseiben a bibliai neveket, eseményeket, szólásokat, hangulattöréseket, s majdnem mindig profán versekben. A hatás erőségére mutat nemcsak az, hogy más költőkhöz viszonyítva igen gazdag anyagot lehet összeszedni, hanem az is, hogy van benne rendszeresség. Vannak fogalmak, melyeket mindig bibliai szóval jegyez: a tehetetlen szegénység Lázár, a döllyfős, zsarnok uraság Babel stb. Néha azt a képzetet kelti, mint amikor egyik képre ráfestenek egy másikat, mindig előjatszik az a/ap. Legérdekesebb példa a „Versek“ kötetéből az „Azuba“. A szerelmes leány átkában, mellyel megátkozza a gallilei prófétát, a szavakban ki nem mutatható a Biblia, de mégis állandóan ott érezni mögötte az egész evangéliumot. Az Új Versekig egyedül ez a formája a bibliahatásnak érezhető itt tűnik fel azután először a Végtet-Isten képe s ezzel a bibliahatásnak is egy új periodusa. De az előbbi sem szűnik meg, s a későbbi versekben is ki lehet mutatni még ezt a legkévőbb tudatos fokát a bibliahatásnak.

A „Végtet-Isten“ távol áll a Bibliától s mégis abból meríti lényének körvonalait. A gyermeki Isten képzetének fonákra torzítása. A bibliahatásban is megvan ez a fok. Itt

már van bibliai gondolat, meggondolás és mélység, de torz tükörben. Nem eszébe ötlő szó, hanem egész képzetsor alkotja itt a hatást. Az eredmény természetesen a Bibliának ellentmondó beállítás. Legjellegzetesebb példa a „Rózsaliget a Pusztán“.

„Éltem a Pusztán s megkísérteték,
Csengő, muzsikáló zsákkal a hátán
Jött, jött, jött kacagva a Sátán.“

Jézus megkísértetésének képe rajzolódik előtte. De ő felszedi a rózsát és jár közöttük. Vagy „A nagy Cethalhoz“ szóló vers. A hideg Istenséget a nagy cethal képében személyesíti meg, kinek sikos hátán bukdácsol az emberiség. Jóna próféta könyvében a cethal Isten küldönce, ki az elhatározást a gyarló ember minden tiltakozása ellenére is keresztülviszi. Ady a könyörtelenség megszemélyesítőjéül használja fel. Ez a jellemzője a bibliahatás második fokának, mélyebb, mint az előbbi, de nem a bibliai szellem értelmében veszi át a hatást.

A harmadik istenlátásnak említettük a prófétái Istent. Megfelelője a bibliahatásban már teljes bibliai szellemet tükrözőtető. Nagybőrra a háború hatása alatt keletkezett versek. Ez az az idő, amikor leül a Biblia mellé és olvassa, jegyzeteket ír a margójára, az Írásból keresi a vezér-igét. Ekkor már felfrja a versek mottójául a bibliai verset, néha úgy szeretném mondani, tovább írja a Bibliát bele a huszadik századba. Néha a zsoltáros Dávid hangja esendül ki belőle tragikus őszinteséggel, máskor a próféták szent lángjától tüzelve, mint új próféta hirdeti a bibliai eszméket. Itt már benne él a bibliai eszmekörben, azzal és abból él, élettartalommal emelkedett a Biblia hatása. Ennél magasabb fokra a biblialátása már nem tud emelkedni, ez a csúcspontja, vagy Benedek Marcell szakkifejezéssel zsákutcaja már a Szentírás hatásának. Próféta hang itt már Ady hangja, prófétai hirdetés a hirdetése, nem méltatlan a nagy példaképekhez. Aterzésre, teljes, maradéktalan beleélésre mutat az is, hogy nem szószerint veszi át a mottó-idézeteket Károli fordításából, hanem átfüti azokat a maga érzésével.

Ez a három főformája Ady biblialátásának, felfelé ívelő három fok, csúcspontja a teljes egybeolvadás a Bibliával.

Sajnos, nem áll módomban a teljes anyagot felsorolni, hogy azzal támasszam alá fejtegetéseimet, más alkalommal majd rátérek erre is.

Jób könyve a XVIII–XIX. századforduló magyar irodalmában.

Jób könyve magyar történetének és hatásának három korszaka van: 1. történelmi-moralizáló (XVI–XVII. század); 2. teológiai-esztétizáló (a megújulás korának irodalma); 3. lírai-szimbolizáló (új magyar költészet). Az első időpont szemléletében a bibliai könyv történeti-vallási anyag, épületes történelmi tárgy: kiaknázzák a mű erkölcsi tendenciáját; tanítanak, oktatnak vele. A XIX. század modern költészetében Jób a pesszimizmus filozófiai tartalmának a kifejezője; jelképe a magyar szenvedő költői sorsnak. Mindkettőben szubjektív szempontok érvényesülnek. Ott a kollektív egyház valláserkölcsei nevelő programját szolgálja, itt az egyéni életmozzanatok hangulatát fedi. A XVIII–XIX. századforduló magyar irodalma tárgyilagossá viszonyban áll Jób könyvével. Műalkotást lát benne s a tudomány mérőeszközével közeledik immanens értékei felé.

Lowth és Herder.

A XVIII–XIX. századforduló magyar kultúréletének érzékeny felületén nyomot hagyott minden nyugat felől érkező szellemi hullámmel. A magyarság tudatosan, tervszerűen fordult az európai megmozdulások felé. Kitérő művelődési fogékonysággal felelt a magyar földre átszűrődő hatásokra s ezeknek nyomán hajlandó volt vállalni minden új szellemi magatartást, filozófiai tájékozódást, érzelmi-gondolati átalakulást. Ebben az időpontban kultúránk és benne irodalmunk is szinte csupa visszhang, ha mingyárt magyarra éli is át az idegen áramlatokat. A felénk sodródó eszmék áradása hozza magával a zsidó költészet problémáját is. Jelentkezésének és tárgyértékének polgárjogusítását két mozzanat készítette elő és hagyta örökségül a XIX. század irodalmára: a romantika, amely magyar földön is kutató érdeklődéssel emelte magához az irodalomalatti kultúrélet költői eredményeit és az esztétika, amely a XVIII. század végén Magyarországon és a német baumgarteni rendszer és a francia elméletek ítéleteivel mérte le a szellemi alkotások becsét és tartalmát. »Minden Nemzeteknél szorgalmasan összeszedik a Nemzeti Dallokat, mert ezekből az idő kultúráját, a Nemzet karakterét könnyű kitapogatni.«¹ Ennek a romantikus gondolatnak az égboltja alatt szélesedett ki a magyar irodalomban is a héber költészet mágneses területe és kapcsolódott a vallási, filozófiai problémakörhöz az esztétikai kérdések sora. A legrendszerezesebben a zsolttárok könyvét

vetette mérlegre a századforduló tudományos figyelme. Nem maradt határon kívül a próféták működése, az Énekek-éneke s a Példabeszédek költészete sem, jóllehet egyiket sem közelítették meg annyi oldalról, a függő és a megoldatlan feltevéseknek olyan számos pontjáról, mint éppen Jób könyvét.

A zsidó irodalom szemlélete természetesen nem jelentett hódítást a megújulás szellemi életében. A biblia világának nyelvi, formai, tartalmi közelsége benne gyökerezett a magyar irodalmi múlt hagyományaiban. Csakhogy a századforduló a tradíciókra új elemeket rétegezett föl s a teológiai gondolatokhoz esztétikai szempontokat csatolt. És amint a régi századokban, most is: idegen minták után indult s külföldi források nyomán kereste és találta meg tájékozódásának pontjait. Amióta Pico della Mirandola és Reuchlin az európai humanizmus szellemi fennhatósága és ellenőrzése mellett felfedezte a nyugati kultúra számára a keleti filológiát, azóta a zsidó grammatika és irodalom egy pillanatra sem hullott ki a magyar szemlélet területéről. A XVI. századtól kezdve nincs magyar egyházi mű vagy vallásértéki irodalmi részlet, amely a zsidó tudósok mellett ne keresné föl egy Melancthon, Beza, Buxtorf, Coccejus, Gesenius, Michaelis, von der Hardt, Ilgen, Calmet magyarázatainak forrásvidékét. A XVIII. századvég azonban új utakon tapos. Két bálványja van: Lowth és Herder.

Az angol szellem és teremtő erő a XVIII. század második felében gazdag anyaggal járult hozzá az új európai világérzés kiépítéséhez. Az ossiani dalok, a skót balladák, a szentimentalizmus tudatosítása mellett Lowth püspök *De sacra poesi Hebraeorum* c. műve játszott bele a nyugati kultúra átszíneződésének folyamatába.² Hatása magyar földön is új irányvonalat húzott a héber költészet meglátásához. Herder munkája azután csak fokozta és elmélyítette hazánkban a zsidó szellem költői alkotásainak megismerését. Irodalmunk a XVIII. század végén a német kultúra és irodalom támogatása mellett s nevelő hatása alatt indult el a nagykorúsodás felé. Költészet és tudomány, tartalom és forma a századvég időpontjában a német szellem lecsapolása vagy visszhangja.³ Herder *Vom Geist der Ebräischen Poesie* c. műve is ezzel a termékenyítő áramlással került át hozzánk, hogy Lowth kezdeményező ártértekelésének motívumait még határozottabban függetlenítsa a hagyományos vallási-teológiai gondolatok tehertételétől és az esztétikai elvek szintjére emelje. Maga Herder

² Robert Lowth: *De sacra poesi Hebraeorum praelectiones Académicae Oxonii habitae*. Goettingae. 1770.²

³ V. ö. Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest. 1913. — Pukánszky Béla: Herder hazánkban, Budapest. 1918.

¹ Hasznos Mulatságok. 1817. I. 21. 1.

is azzal a programmal jó, hogy Lowth után a zsidó költészet megítélésére új távlatokat teremtsen.⁴

A zsidó irodalom szemléletében az egyházi tradíciók alól kibontakozó magyar szellem esztétikai tájékozódásának és irodalmi ízlésének Lowth és Herder műve adott szempontot, mértéket, frazeológiát. Az esztétikai motívumok hangsúlyozottsága révén gyorsult meg a két munka népszerűsége magyar földön. S talán nem véletlen, hogy Lowth művét tudomásom szerint Szerdahelyi György, a magyar tudományos esztétika formaadója, idézi forrásként először: A héber bukolikus költészet szépségeinek nyomait fedezi föl a theokritosi idillekben és igyekszik valószínűsíteni, hogy Theokritost a Septuagintán keresztül Salamon pásztori költeményei ösztönözték utánzásra.⁵ Lowth nyomán fejtette ki elsőnek a magyar irodalomban a héber költészet lényegét Földi János. Tanulmányának kizárólagosan közvetítő értéke van. Megállapításában Lowth szólal meg magyarul. Az antik metrumok és a héber költői sajátosságok különbségeinek tételéből indul ki, hogy a parallelizmus hármas formájának bemutatásáig jussom. A költői műfajok szemléjében azonban csak névjelzéssel tekinti át az ódákat, elégiákat, példabeszédeket, idilli verseket, meséket, „mellyeket szépen elő ad, és azoknak szépségeiket gyönyörű fejtegetésekkel és magyarázatokkal mutogatja ugyan azon Lowthé.”⁶ Csokonai költészettani vizsgálódásaiban állandóan maga mögött érzi Lowth művének tartalmát. Az ázsiai költészetről szóló értekezésében meg sem kíséri, hogy felfejtse a héber költészet jellemző jegyeit. Inkább Lowth munkájára utalja az olvasót: »Az ázsiai poesiról akarván értekezni, legegyszerűbben is előmbé akad a zsidók poesisa, verbiis splendida, sententiis magnifica, translationibus elata, compositione admirabilis etc. Hanem» erről lásd azt a tökéletes írást: Lowth de S. Poesi Hebraeorum.⁷ Még az anakreoni költészetet elemző tanulmányában is célszerűnek tartja elolvasatni Sulzer, Ramler, Batteux, Marмонтel műve mellett Lowth munkájának azt a részletét, amelyben az angol püspök a héber ódaköltészet bélyegző vonásairól tájékoztat.⁸ Az ódaköltést elsősorban a zsidók művelték s ebben a műfajban különösen kiváltak. Történetük minden korszakában a szerencsésen végrehajtott kezdeményezések

és kedvező kimenetelű háborúk után ujjongó dalokban adtak hálát istennek. Ennek az epinikion-költészetnek legjelesebb képviselői: Mózes, Debora, Dávid. Egyébként Mózes énekéről így ír Lowth: Carmen omnium, quae nunc extant, antiquissimum (eorum dico, quorum aetas certo cognoscitur, et quae iusta sunt poemata) est ipsa Mosis ode *ⲉⲟⲩⲁⲣⲓⲥⲏⲗⲓ* post transitum Maris Rubri, in suo genere perfectissima, laetiarum quas dixi affectionum verus et naturalis foetus. Ita odae origo ad ipsum poeseos initium recurrit, quod cum religionis, hoc est, cum ipsius humanae naturae ortu coniunctum videtur.⁹ Csokonai ezeket a gondolatokat felrak-tározza emlékezetében s utóbb Koházy Ferenc grófnak írt leve-lében szinte önkéntelenül is tollára veszi: Reméli, nem vért a jól-tevő Poesis ellen, ha annak eredetét »az emberiséggel s a fiatal világnak első mozdulásával egyidejűnek» állítja. »Mert csak a mennyire felmehet az én gyarló emlékezetem a régi dolgoknak lajstromába, már a Verestengernek partjain hallom a te szavadat a Mózes szájából, amely magasztalja a halhatatlant. Még azután sokára élt Homeros, a kit a te atyádnak neveznek.«¹⁰ Lowth művének részleges kivonatából testesedett terjedelmes cikké a Hasznos Mulatságok közleménye a Zsidó Poézis-ről.¹¹ A tanulmány szerzője hol szűkszavú rövidítésben, hol az eredeti-hez ragaszkodó hű tolmácsolásban érinti a héber költészet kérdé-seit. Néhol egészen hozzátapad mintája szövegéhez. Amit a zoltá-rok, a Pélábeszéd és Jób könyve maszoretikus hangjegyeiről ír, amit a prófétái művek verses jellegéről mond, az nem egyéb, mint Lowth megjegyzéseinek ismétlése. Az angol író szerint a próféták jóvendőlései költői alkotások: »Insigne est Elisaei exem-plum; qui, duobus regibus Iudae et Israelis de rerum exitu sciscitantibus Dei responsum editurus, fidicinem sibi adduci postu-lat; eoque citharam pulsante, afflatu divino protinus agitur.«¹² A magyar cikkíró ugyanezekkel a szavakkal támogatja a próféták isteni feleleteinek költőiségéről tett kijelentését: A próféták köl-tők: »A mit Elizeus Prófétaának példája szépen megvilágosít, a kit midőn a királyok jóvendő sorsukról megkérdezték, muzsikást hozatott, s annak a cithara verése mellett mondotta el a jóvendőt.«

Herder műve felé hasonló érdeklődéssel fordult a magyar kutató szellem, valahányszor a héber költészet szépség-rejtélye izgatta és tudásvágyával a felszín mögé akart hatolni. Az irodalmi köztudatban állandósult a zsidó költői múlt íránt felebresztett figyelem: A Magyar Hírmondó lapjain megjelent »Jób könyvének

⁴ J. G. Herder: Vom Geist der Ebräischen Poesie. Eine Anleitung für die Liebhaber derselben und der ältesten Geschichte des menschlichen Geistes. Leipzig. 1787.

⁵ Szerdahelyi György: Poesis Narrativa. Buda 1784. 167. l.

⁶ Földi János: Elmélkedés a Zsidó Vers-írásról, Magyar Hírmondó. 1792. II. 905. ll.

⁷ Csokonai V. Mihály összes művei. Genius kiadás. II. 500. l.

⁸ U. o. I. 187. l.

⁹ Lowth id. m. 501. l.

¹⁰ Csokonai id. m. II. 640. l.

¹¹ Hasznos Mulatságok. 1820. I. 397. l.

¹² Lowth id. m. 354. l.

eleje, próba gyanánt a Zsidóból kötött magyarsággal fordítva.¹³ A szerző jegyzetét csatolt verses kísérletéhez, hogy Herder magyarázata alapján rávilágítson a sátn szerepére: A régi idumaeai fővezérek udvarában az országnagyokon, vezértanácsosokon és palotaszolgákon kívül fontos hivatalt töltött be az a tiszt, aki a határok őrzéséről gondoskodott, a tartományok rendjére ügyelt, a gonosztevőket kinyomozta, s minderről a vezérnek időnként jelentést tett. »Jób könyve nemzeti szokást gyönyörű alkalmaztatással a menyei udvarba is áthelyezteteti és a Sátánt őt gyanánt az Őr szolgálói közé állítja.«¹⁴ A forrásmegjelölésben nem szerepel Herder neve, csak munkájának címe, ami arra mutat, hogy irodalmunk már ebben a korai időpontban általánosan ismerte a német írónak ezt a művét. Legtöbb köze volt Herder könyvének tartalmával Verseghy Ferencnek. Személyében a pap, a költő, az esztétikus és zeneszerző vonzalma nyilvánkozott meg a héber költészet iránt. Nincs is a megújulás kora magyar irodalmának még egy alkotó egyénisége, akit annyira, olyan élményszerűen lekötött volna a héber költészet világa, mint Verseghyt. Herder művéből gazdag elméleti ismereteket gyűjtött. Amikor párhuzamba állítja a költői numerositást a prózai stílus hangzatosságával, arra az eredményre jut, hogy a beszédtagok szimmetriájából támad a szómértéknek, vagyis a prózai stílusnak magasabb, kellemesebb emelkedése. »A szómértéknek ez a grádicsa főleg a közmondásokban uralkodik. Ide tartoznak a Zsidó szent nyelvből a parallelizmusok, melyekről Herder Ueber die Hebräische Poesie gyönyörködtető fellengéssel értekezik.«¹⁵ Az egyházi énekről szóló tanulmányában felállított tétele az ének eredetének s az emberi természetnek kapcsolatáról szükségszerű követelménnyel eleveníti meg előtte a héber költészet multiát: Bár mindenki előtt kétségtelen, hogy a régi zsidóknál az ének és a muzsika szerves része volt az isteni szolgálatnak, amint azt a zsolnárköltészet igazolja, mégis lényeges felhívni a figyelmet a zsidó zenéről és zeneszámokról tájékoztató munkákra és Herdernek a zsidó poézisról írt művére.¹⁶ Verseghy terjedelmes tanulmányban foglalkozik az egyházi magyar ékesszólással. Részletesen tárgyalja a példázat, hasonlat, ellentét, allegória, díszítő jelző színező hatását, ízléskifejező formáit. Igazoló

¹³ Magyar Hirmondó. 1794. I. 118. l. — Még ebben az időkorben is találkozunk a XVI. század bibliai epikájára emlékeztető verses feldolgozással: Szentimrei Zsigmond: Biblia Summája. Kassa. 1807. Jób könyve 76—82. l.

¹⁴ V. ö. Herder id. m. I. 137. l.

¹⁵ Verseghy Ferenc: A filozófiának talpizásáigra épített felelet... Buda. 1818. 125. l.

¹⁶ Egyházi Értekezések és Tudósítások. 1820. I. 150. l.

példáit a bibliából veszi, és Herdert idézi, aki »elmésen vitatja azt, hogy az olyan nyelv az érzékenyítő rajzolásra legalkalmasabb, mely a neveket igékre és az igéket nevekre legkönnyebben változtatja és így többnyire oly nevekké él, melyek igékből lettek.«¹⁷ Herder műve körül hullámozott az elismerés hódoló hangja. Amidőn Pyrker László egri érsek német hexameteres versekben feldolgozta Mózes, Sámuel, Illés, Elizeus és a Makkabeusok történetét,¹⁸ könyvének bírálója Herder munkájáról így nyilatkozott: »... majd csak nem szokássá lett, hogy a Zsidó poézisnak felséges maradéki, ha nem is egészen megvettettek, de még is némely jelesség mutatóval sokkal csekélyebbeknek tartattak, mintsem gyakran a mi föntem dobogó hexametristáinknak kopasz poetai szüleményei. Ez adott hihetőképpen jeles Herdernek is alkalmat az ő legjobb munkájának a zsidó poézisnak tulajdonosságáról való írására. És bizonyára ezen sok elméjű munkának nem kevés hathatósága volt arra, hogy az oly gyöngyök, a millyenek itt előttünk vagynak, ismét magok valóságáért tsak ugyan azoknak eszmésséneken, az az drágaságoknak.«¹⁹ Balogh Sámuel is sorát ejti, hogy magasztaló szavakban köszönhesse Herdert. A költészet két őse Lamech és Jubal volt. A poézis első tüneményét Mózes művelte tovább és Dávid, Aszaf, Salamon vitte a legfőbb tökéletességre. Rövid átnézetének messzeható távlatot ad azzal, hogy Herder művére hárítja a mélyebb szellemderítés feladatát: »A Zsidó Poézisnak szépségeit leghathatósabban és legvelősebben kifejtette a ritka talentomu Herder.«²⁰ A magyar zenetörténeti irodalom első kísérleteiben aránylag bő ismertetés jut a zsidó zene őskorának. Róthkrepf (Mátrai) Gábor számba veszi a zsidó zenekultúra kifejlődésének lehetőségeit, a muzsikaszerszámok darabjait, a zsidó zene művelőit és azokat a műveket, amelyek mindezekről a kérdésekről felvilágosítást adnak. Felsorolásból természetesen nem maradhatott el Herder népszerű könyve sem.²¹ Batsányi János egyik kései értekezésében a költészet lényegéről, a poetai lángészről és a teremő lélekről mondja el esztétikai megjegyzéseit. Elmélkedésében széles területet szentel a zsidó költészetnek. Amikor arról ír, hogy bár a zsidó nyelv kihalt és annak prozódijáról ma már a legkiválóbb tudósok sem ítélnének

¹⁷ U. o. 1821. III. 125. l. — Herder id. m. 7—8. l.

¹⁸ Pyrker László: Perlen der heiligen Vorzeit. Ofen. 1821. — Magyarul: A Szent Hajdan Gyöngyei. Pyrker János László patriarcha egri érsek után Kazinczy Ferenc. Buda. 1830.

¹⁹ Tud. Gyűjt. 1823. II. 121. l.

²⁰ Balogh Sámuel: A Poézis Ideája. Tud. Gyűjt. 1827. XI. 29. l.

²¹ Róthkrepf Gábor: A muzsikának közönséges története. Tud. Gyűjt. 1828. VI. 14. l.

többé kétségtelen bizonyossággal, mégis megállapítható a héber költészetben a kötött és a kötetlen forma különbsége és sajátossága. Lowth munkájára hivatkozik. De az angol püspök tudománya mellett egyazon rangon tartja számon Herder jelentőségét is: Lowth és Herder művének »figyelmetes olvasását nem lehet ez úttal nem ajánlanunk mind azoknak, valakik a legrégibb, leg-egyszerűbb és legfelségesebb poésist közelebbről ismerni kívánják; a mennyire t. i. azt (az eredeti nyelvnek értése nélkül) a jobb fordításokból ismérni lehetséges.«²²

Jób a tudományok tükrében.

Esztétikai irodalmunk kiaknázhatatlan költői példatárát fedezett föl a bibliában. A fogalmak konkretizáló magyarázataiban s az esztétikai kategóriák bizonyító rendszerezésében lépten-nyomon a szentkönyvek anyagából került elő érv, igazolás, idézet, kép, hasonlat. Egyik-másik bibliai kitétel szinte vándorpéldává állandósult: A világteremtő isteni igében Szerdahelyi György a fenségesség és a nagyság örökértékű kifejező formáját látja: »Breve est, sed sublime, quod ait Moyses, et nihil magis ad claram Divinae potentiae imaginem adcommo datum: Dixit Deus, fiat lux, et facta est lux.«²³ Verseghy Ferenc a racionalizmus esz-kultuszának és világosságvágyának szimbólumát ismeri föl benne. Az emberi ész tehetsége világosság s igaz tudomány nélkül alkotásra képtelen. Ezért hívta elő isten a világosságot a teremtés első napján »a mit Moyses mennél rövidebben, annál felségesebben rajzol e szavakkal: Legyen világ! Mondá az isten, És meglett a világ.«²⁴ Batsányi a költői stílus keresettségével szemben ugyanezzel a példával mutat rá a poétai szépség jelentkezési módjára. Az igazi költők legszebb mondásai többnyire igen egyszerűek, s mindennapi kifejezésekben bővelkednek. »S mi lehet egyszerűbb és felségesebb, Moysesnek ímezen mondásánál, még fordításban is: S mondá az Isten: »Legyen Világosság!« És lőn világosság.«²⁵ Péterfi Károly a külső és a belső fenségesség meghatározásában nyúl vissza a biblia isteni kijelentéséhez. A lelki fenségést »csak hatásaiban lehet érzékelhetővé tenni, mint ahogy az isteni nagyságot is Mózes a világot teremtő legyen szóval, Homeros pedig a világot megrázó fejbőlöntással érzékelteti.«²⁶ A bibliai könyvek

közt Jób története is szerepet kapott az esztétikai-filozófiai gondolatok megvilágításában. Eszmei elemeinek és költői részeit esztétikai felhasználása Szerdahelyi György műveivel indul utra. A magyar jezsuita tudós a szép első motívumát a változatosságban keresi és veszi észre. A változatosság alapja a bőség (copia). Ennek megnyilatkozási formája kettős: az anyagi bőség és a szellemi áradása. Ezt a kettős bőséget »abban a két remekműben figyelhetjük meg, amelyet a két csodálatra méltó mester, az Űz földjéről való Jób és a mantuai költő hagyott reánk.« Jób és Vergilius idézett helyének ugyanaz a tárgya: a jó leírása. És Szerdahelyi a közölt részlethez azt a megjegyzést fűzi, hogy aligha lehet valami tömörségében is bőségesebb és fenségesebb, mint Jób állatképe. Amikor pedig a nagyság határozmányainak felfejtésében logikai szükségszerűséggel arra a megállapításra kényszerül, hogy a szív és a lélek megindítására irányuló nagyság egyaránt támaszkodik a jóra és a rosszra, s akár a jó, akár a rossz legyen a megindultság tárgya, a nagyság vagy önmagában, vagy hatásában szokott megmutatkozni, felveti a kérdést, lehet-e valaki annyira vaskeblű, hogy ámulatba ne ejtené Jeremiás siralma s lelket fenekestől fel ne dűlná Jób születését megátalkozó keserve.²⁷

Jób könyvének verses formájára vonatkozólag nincs eltérés a századforduló magyar íróinak álláspontjában. De a vers alkotóköltői elemeinek felismerésében érdekesen különül el egymástól a Lowth és Herder-hatást megelőző időszak felfogása a későbbi időpont meggyőződésétől. Rájnis József műveltsége, ízlése nem tud megbarátkozni a rímes verseléssel. Az antik metrumokban látja a költészet igazi alaköltését. S mivel gondolatainak háttérében ott érzi Szt. Jeromos tekintélyi érveit, szilárdan állja hitét, hogy a héber költészet szövegét is klasszikus sorok mentették át az utókor számára. Szt. Jeromos ugyanis Jób könyvéhez írt bevezetésében ezt a gondolatot örökölte meg: »Quod si cui videtur incredibile, metra scilicet esse apud Hebraeos, et in morem nostri Flacci, Graecique Pindari et Alcae et Sapphus, vel Psalterium, vel Lamentationes Jeremiae, vel omnia fere Scripturarum Cantica comprehendit; legat Philonem, Josephum, Originem, Caesariensem Eusebium, et eorum testimonio me verum dicere comprobabit.« Rájnis ezzel a szellemi támogatással akarja igazolni, hogy már Mózes idejében Jób könyvének a szerzője is Homeros és Vergilius hexameteres rendjéhez szabta verseit.²⁸ Földi Jánossal Lowth nevében tagadásba fordul a Rájnis közvetítette elmélet, mert bár

²² Szinnyei Ferenc: Batsányi János. Budapest. 1904. 174. és 197. l.

²³ Szerdahelyi György: Aesthetica sive doctrina Boni Gustus... Buda. 1778. I. 350. l.

²⁴ Toldy Ferenc: Verseghy Ferenc költeményei. Pest. 1865. 169. l.

²⁵ Szinnyei id. m. 196. l.

²⁶ Kristóf György: Péterfi Károly esztétikája. Irodalomtört. Közlemények. 1934. 345. l.

²⁷ Szerdahelyi György: Aesthetica sive doctrina Boni Gustus... Buda. 1778. I. 182. l. és 365. ll.

²⁸ Rájnis József: A magyar Helikonra vezérő kalauz. Pozsony. 1781. 37. l.

a zsoltárok, a Példabeszédek, Jób könyve, az Énekek éneke s Jeremiás siralmi verses munkák. »Verseik mindazonáltal hangmértékekre a Görög, és Deák lábok szerint tellyességgel nem készülnének.« Verseghy fejti ki utóbb ennek az elhárító szemléletnek minden számottevő érvét s teregeti szét cáfoló bizonyítékainak tartalmát. A magyar költő-esztétikus A zsoltárokról c. jeles tanulmányában bontja elemeire a héber költészet kérdéskomplexumát. Úgy látja, hogy »Jób könyve valóságos remekmű; az egész emberi nemzetségnek Epopeája, s az Istennek Theodiceája, nem szavakba, hanem a maga tulajdon csendes művelkedésébe öltöztetve... Be-híntve a bölcsességnek fennjáró tanúságaival, s egy eleven léleknek tűzével elburítva.« A költészet közel ezer esztendőig virágzott a zsidóknál s nem csupán gyönyörködtetésre szolgált, hanem a nevezetes történetek fenntartására is. Amint a görögöknél Hesiodus, Xenophanes, Empedokles, Parmenides és más filozófusok munkáikat jávarészt versekben írták, úgy a Jób, a Prédikátor s Példabeszédek könyvei és a Próféták írásai is, poétai festésekkel ki vannak hímözve, csakhogy »a Zsidó poezis felséges bélégtulajdonosságokkal van más népekétől megkülönböztetve.« A héber költészetben »semmi bizonyos szótag s verstagmérték, annyival is inkább véghangeggyezés nincsen, hanem az egész verselés csak a stropháknak verstagjai között való parallelizmusból áll, s ez uralkodik mind a zsoltároknak, mind Jób könyvében, Jeremiás keserveiben s általában az ótestamentom költői darabjaiban. A »Zsidó poezis egészen különb volt a Görögöktől s a Rómaiakétól; különb még a versneme is. Hiú s helytelen kérdés tehát: ez vagy amaz bibliai poemát, a Poetikának melyik rendjéhez kelljen számlálni? Vallyon p. o. Jób könyve dramma, Salamon éneke Theokritusszabású pásztori vers, Jeremiás keserve alagya légyen-e? A Zsidók poemái a versnemek egyikehez sem tartoznak...« A bibliai könyvek írása idején a műfaji meghatározások még ismeretlenek voltak, s a bibliai írók egyike sem akart poeta lenni görög vagy római értelemben. A »Zsidók poezissa jobban természet volt mint mesterség; azaz, jobban a magos s ihló ideáknak, legjelesben pedig az Istenség ideájának, az ő eleven s termékeny képző erejének, a szép eránt ébrékeny érzékenységeknek műve volt, mintsem bizonyos reguláknak, rendszabásoknak követése, melyek később a geniek műveiből vonattak ki, s a melyek szerint osztán, a verseknek külböfélé nemei készítették. A képzés, érzékenység, és ész (főbb jelentés által vezérelve) benne oly annyira összevolgostak, mintha mindeniket azonegy erő izzgatná; melyeknek egyesült munkássága által jöttek világra az ő versezeteik.«²⁹ Verseghy tanulmányában egyrészt a kérdés

tudományos multjának eredményeit értékesíti, másrészt a feltevések bizonytalan színezetét határozott ténymegállapításokkal tünteti el. Az antik verselés gondolatlehetőségének megdöntésére magáévá tesz a régi irodalomból minden felhasználható adatot, bizonyítékot, tételt. Ezért jut szóhoz nála Auguste Calmet, a moyen-montieri apátság teológiai tanára is, aki a De Poësi veterum Hebraeorum c. értekezésében szembeszáll a metrumos elmélet hirdetőivel s azt bizonyítja, hogy a szotagmérés általában nem tartozik a költészet lényeges tulajdonságai közé.³⁰ Amikor pedig Verseghy a bibliai művek műfajkategorizálása ellen tiltakozik, tulajdonképen a héber költészet esztétikájának hagyományos módszer-technikáját bírálja. Elfogadja Herder elméletének a Jób-könyv dráma-jellegére vonatkozó tagadását, s mintha ebből vonná le általánosító következtetéssel a többi bibliai könyv poétikai meghatározását ellenző itéletét. Lowth még bizonytalanul fogalmazta meg véleményét. Szerinte Jób poemája nem igazi dráma. Aristoteles tételeivel azt igazolni nem lehet. Sophokles Oedipusával vagy más görög tragédiával való összevetése meg épenséggel nyilvánvalóvá teszi, hogy Jób könyve minden drámai formája mellett sem valódi tragédia. Ezzel szemben Herder állásfoglalása határozott tiltakozás: Jób nem dráma a modern fogalmak szerint, hanem »Consensus einiger Weisen... die pro und contra die Sache der Gerechtigkeit des obersten Weltmonarchen verhandeln, ein Kampf der Weisheit über Gottes und Hiobs Sache; kein Drama...«.

Filozófiai írónk munkáiban a zsidó bölcelet őstörténetének emlékei között ritkán találkozzunk Jób könyvével. A mellőzés oka szorosan összefügg az író szellemi magatartásával, vajjon a zsidó intellektus megnyilatkozását látja-e Jób művében, vagy pedig az arab alkotó készség jelentkezését fedezi-e föl benne. Ruszek József szerint a régi ázsiai népek filozófiájáról alig lehet beszélni, mert filozófus valójában csak az, aki elmékedését rendszerbe is tudja foglalni. Ilyen értelemben az ősi zsidóságnak nincs bölceleti irodalma, mert Ádám és Salamon filozófiája csak fikció, mese, álmodozás. De lényegében ósaráb filozófia sincsen, jóllehet »Jób Patriarkának kényvéből akarják ezt némelyek gyanítani.«³¹ Ruszek Józsefet, úgy látszik, Jób könyve arab-zsidó problémájának egyik áramlata sem tudta megnyugtanni. Álláspontjában ingadozó, noha a régi zsidó filozófiáról tett kijelentésével ellenmondás nélkül utasítja vissza az Ádám tudományáról vallott nézeteket. Tudnunk kell ugyanis, hogy Ruszek kortársai közül pl. Szerdahelyi György Ádámban nemcsak az első, hanem a legnagyobb asztronomust is

²⁹ Egyházi Ertekezések és Tudósítások. 1820. III. 8–12, 29–31. l.

³⁰ Dissertationes ac disquisitiones in veteris Testamenti libros... Kassa. 1752. 38–63. l.

³¹ Ruszek József: A filozófia rövid históriája. Veszprém. 1811. 13. l.

tiszteli, mások szerint pedig »Adamus ipse primus Philosophiae Doctor et Magister salutandus.«³² Imre János a maga számára megfosztja problematikusságától a Jób-kérdést. Egyéni ítélettel megoldáshoz juttatja az ellentétes felfogásokat: »Jób Arábiának jeles bölcselője, bizonyosága annak, hogy ezen Nemzeteknél is voltak némely, ámbar és babonákkal elegyes okos eszméreteik.«³³ Természetesen vannak, akik Jóbót a zsidó filozófia területén tartják számon. Így Rozgonyi József is, noha ő Mózesrel, Dáviddal és Salamonnal együtt Jóbót is kirekeszti a héber-zsidó filozófia fejlődésének sávjáról, mivel gondolkodásukban gyakorlati-politikai, prófétai, aszketikus, chaldeai-asztrológiai szempontok is érvényesülnek.³⁴ A századforduló egyik nyugtalanító filozófiai gondolatának, a lélek halhatatlanságának problémája révén vesz tudomást irodalmunk, ha mingyárt halványan is, Voltaire magatartásáról a Jób-kérdésben. A francia gondolkodó Dictionnaire philosophique c. művében Warburtonnal és Calmet-val polemizál s vitatja a maga igazát, hogy Jób könyve arab munka és nem zsidó írói alkotás.³⁵ Kazinczy Ferenc a lélek halhatatlanságáról szóló tanulmányában céloz erre a voltairei Jób-vitára, amikor ugyancsak Voltaire munkájának hatása alatt halhatatlanságtagadó érvként azt hozza fel, hogy »Mózes a vétkezőket sehol sem íjeszti pokollal, hanem harmad és negyed iziglen való büntetéssel; sőt alig lehet valamely világos és kétségen kívül lévő helyet találni az ő Testamentomban, a hol Menyország és Pokol tanítatna, mert a Jób erős hite eránt a philologusok közt nagy tsata vagyon, de ennek okát, a kik Theológiát tanultak, könnyen előadhatják.«³⁶

A Jób könyvéhez kapcsolódó elméleti-irodalmi mozzanatok természetesen legközvetlenebbül a magyar teológiai irodalmat érdekelték. S itt a tudományos apparatus részint a zsidó irodalommal tart fenn szellemi közelséget, részint a magyar teológiai-filozófiai irodalom folytatásaként egészíti ki a régi ismereteket az új feltevések eredményeivel. Századok közvetítő rétegén át a forrásul

³² Szerdahelyi György: Silva Parnassii Pannonii. Buda 1803. 279–281.

1. — Reviczky Antal: Elementa Philosophiae rationalis seu logica. Tyrnaviae. 1757. 4. l. — V. ö. Szabó Nepomuk: A régi könyv gyűjteményekről. Felső Magyarországi Minerva. 1827. 1084. l. (»A mesék országába tartozik, a mít nemelyek nem tudom micsoda kútfőből, Ádámról regélnék...«).

³³ Imre János: A bölcselkedés. Pest. 1829. I. 35. l.

³⁴ Rozgonyi József: Aphorismi Historiae philosophiae. Sárospatak. 1821. 11. l.

³⁵ L. Hencze Béla: Kazinczy és a francia felvilágosodás. Budapest. 1928. 15. l.

³⁶ Orpheus I. 193. l. — L. Zsoldos Jenő: Kazinczy Ferenc és a zsidóság. Bp. 1934. 35. l.

használt művek bizonyító vagy cáfoló idézeteiből, ráutalásaiból a századforduló előtt is ismert volt magyar földön a zsidó tudomány Jób-kérdése. Bod Péter Ezékiellel (XIV. 14.) és Jakab apostollal (V. 11.) igazolja, hogy Jób könyve nem példabeszédgyűjtemény, hanem valóságos história, érinti a könyv szerzőségének kérdését, Jób életének időpontját, és pesszimistikus gondolatban foglalja össze a mű tendenciáját: »Mi végre iratott? Hogy megtanulnak innen az Emberek, hogy ez Életben az Híveknek többire rosszszül vagyon dolgok.«³⁷ Jaroszlau Elek az ótestamentum nyelvérl ír és megjegyzi: »Liber Job, vel ab ipso Job, vel alio originaliter scriptus est«, s a könyv mind tartalmában és formájában, mind nyelvi jelenségeiben nehéz feladat elé állítja a kutatót, mivel »magne ex parte arabizans.«³⁸ Jaszlinszky András és Reviczky Antal az arabok tudósaként emlegeti Jóbót: »... floruit apud Arabes Jobus.«³⁹ A századforduló irodalma nem szakít a multtal, de számol az új összefoglalásokkal, nézetekkel, rendszerezésekkel.

Lowth művében a következő motívumokból kerekedik ki a Jób-kérdés anyaga: Jób könyvének történeti színhelye Idumaea, tárgya egy idumaeai férfiú sorsa. A szereplők mind idumaeaiak vagy szomszédos arabok. Uz földje Egyiptom és a filiszteusok birtoka között fekszik. A könyv nyelve héber, bár a szerző Idumaeából való. Vannak, akik Mózeset tartják a mű frójának, van, aki Elihunak tulajdonítja a könyvet. Mózes szerzősége ellen szól az a tény, hogy a munkában az izraeliták erkölcsének, szokásainak semmi nyomát sem talál. Leghelyesebb az a feltevés, hogy a könyvet Jób vagy valamelyik kortársa írta. Jób a patriarkákkal egyidős, s így a mű a legrégebb emlékek egyike. Lowth munkájának kiadója, Michaélis értekezésé szívesedő jegyzetben egészíti ki az író megjegyzéseit, s többek között számba veszi Hermann van der Hardt és Thomas Heath felfogását is, hogy csodálkozva állapítsa meg: Heath Jób és a halhatatlanság gondolatának összefüggésében Warburton-t követi, holott a Jób-könyv egész szellemi felépítéséből, világképéből hiányzik a halhatatlanság eszméje.⁴⁰ Herder elmékedésének főbb szempontjai ezek: A mű bölcséleti tartalmában idumaeai, arab; Edom bölcsége közmondásszerű volt. Jób emir. A könyv nem ismeri a mózesi törvényrendszert; eszmeiségében keleti emiri jogállapotra mutat. Az egyiptomi képek

³⁷ Bod Péter: A Szent Biblia Históriaja. Szeben. 1748. 36. ll.

³⁸ Jaroszlau Elek: Theologiai historico-dogmatica. Jaurini. 1738. I. 21., 49. l.

³⁹ Jaszlinszky András: Institutionum Logicae. Wien és Prága. 1756. 6. l. — Reviczky Antal: Elementa Philosophiae rationalis seu logica. Tyrnaviae. 1757. 5. l.

⁴⁰ Lowth. id. m. 639–742. l.

nem bizonyítják, hogy Jób Egyiptomban élt. A behemot és a leviathan ép a nemismerés következtében nöhetett csak óriásira. A mitológia zsidó, keleti. Az istenről, a világról, a teremtetésről szóló eszmék szintén zsidó szellemiséget tüntetnek föl. Mózes nem írhatta a könyvet. Jób stílusának *שגור*-jellege elűt Mózes nyelvének egyéni vonásaitól. Nem is fordította. A szöveg hébernyelvű. A történeti bevezetés egyidős a költeménnyel. A sátn jóbí szerepeltetése ősrégi. A mű eszméje végső fokozat: »... kanns einen edlern Gesichtspunkt menschlicher Leiden geben?«⁴¹

A magyar katolikus teológiai irodalom a Jób-kérdésben még a századforduló időpontjában is benső rokonságot tart fenn a régi egyháztudomány megállapításaival. Ezért bukkann föl Alber Nep. János Jób könyvéhez írt bevezetőjében és kommentárjában néhány olyan tétel is, melyet a Lowth-Herder vonalán haladó protestáns irodalom időszerűségétől már megfosztott. Alber János, a pesti egyetemen a keleti nyelvek és a bibliai exegesis tanára, a héber doktorok és rabbik ellenében Jób históriájában valóságos történetet lát s nem parabolikus fikciót. Jób idumaeai, Ezsau törzsből való és az egyiptomi kivonulás előtt élt. A Jób-Jobab azonosítás elfogadhatatlan (Gen. 36. 35.). A könyvet nem írta sem Mózes, sem Salamon, sem a próféták valamelyike. A mű költői formája metrumos. Ebből következik, hogy a prózai szöveget Jób vagy más valaki utóbb ültette át verses alakba, mert arra gondolni sem lehet, hogy Jób beszélgetései születésük pillanatában kötött sorokban hangzottak volna el. A könyv stílusa arab szavaival és kifejezéseivel kétségtelen cáfolata Mózes, Salamon és a próféták szerzőségének. Végeredményben: »Obscurum manet, quis reipsa librum hunc scripserit, quamvis pro Jobo maior possit esse praesumptio.«⁴² Az az érdeklődés-diszpozíció, amely a zsidó irodalom iránt a századforduló kultúrlevegőjében élt, Alber János Jób-gondolatait is felszabadította a tudomány zárt területéről. Magyarázata mint művelődéstörténeti-irodalmi érdekesség átkerült Molnár János folyóiratába. Molnár a kuriózumkeresés hatásvárá szorgalmával gyűjtögeti és ismerteti lapjában az irodalmi, történeti, teológiai, földrajzi, politikai vonatkozású eseményeket, mult-adatokat, hagyomány-mozzanatokat. A zsidóság sem marad figyelemkörén kívül. Bemutatja Josephus művének tartalmát, hírt ad a kínai-zsidó bibliáról, tájékoztat a rabbinikus irodalomról, a maszóráról, Aristoteles állítólagos zsidó kapcsolatáról, a targumról, számba veszi a prozelita hittudósokat, megemlíti Wagenseil altdorfi tanár elméletét a zsidó-cigány ere-

detazonosságról, s közli Alber János felfogását a Jób könyvéről. Egyéni szemlélete nincs, a kérdéseket a maga nézőpontjából nem érinti. Alber gondolatait még a magyar nyelv közvetítő formájától is félti: s latin nyelven ismétli.⁴³

Varga István, a debreceni ref. kollégium exegesis tanára, tekintélyes adatanyagot halmaz föl művében. Szóhoz jut nála antik és középkori irodalom, Josephus, Philo, Ibn Ezra, Kimchi, Abarbanel, időpontjának minden nevesebb filológusa és teológusa. Idézi s cáfolja őket, vitatkozik velük. A Jób-problémát széles mederben tárgyalja.⁴⁴ A könyv arabizmusa nem bizonyít a fordítás mellett. Csak arra mutat, hogy a zsidó író Arábiában lakott vagy ott nevelkedett. A szerző művét Mózes előtt írta, mert sehol sincs említés benne a »Mózesi Constitutio«-ról. Olyan ismeretei vannak, amelyekről csak zsidónak lehetett tudomása, tehát a könyvet nem írhatta idegen sem Mózes után, sem előtte. A munka a patriarkák korának életszemléletét tükrözi vissza. Jób nem azonos Jobbabbal. Az — arab emír volt, ez az edomiták királya. A könyv ma ismert tartalmában nem lehet különválasztani a valóságot a költésztől. Bizonyosra kell vennünk, hogy a mű poema. Ezt igazolja a stílus is. Számos belső érv támogatja azt az elgondolást, hogy az alapréteg igaz történet, a többi csak ornamentika: költői lelemény. A történet helye: Idumaea. Jóbnek s barátainak a szájából arab bölcsesség hangzik el. A mű nem dráma, hacsak drámán nem értünk dialogizálást, nem is »epicum carmen«, hanem »Consessus Sapientum«. A könyvnek nem volt befolyása sem a zsidók nyelvére, sem filozófiájára. Ezékiel említi először. A Talmud Baba batrá-ban Mózesnek tulajdonítja. Első kánoni helyét nehéz meghatározni. A Talmud Ruth és Dávid után a harmadik helyre teszi, a Gemara szerint Jób Ruth előtt élt, de a hagiografák sorát nem tartja illőnek a szenvedésekről szóló Jób-könyvvel kezdeni. Más a sorrend a maszoretáknál, más a bombergi 1521. kiadásban és más Buxtorf összeállításában. A könyv belső problémáját Varga István is a hagyományos theodicaei elmélet útvonalan keresi. S ennek következtében ő sem tudja megnyugtató megoldáshoz juttatni a felvetett kérdést: »... az Isten zavából se tetszik ki, hogy miért szenved Jób: nem is volt itt helye, elég volt azt megmutatni, lejjövénn az Isten, hogy mitsoda vakerőség véges elmének az Isten titkait vizsgálni... ki akarni keresni, hogy egygyik ember miért boldog, másik miért szerencsétlen?«⁴⁵ Ez a halvány, vázlatos kivonat is eléggé figyelmeztet arra, hogy Varga István ismeret-

⁴¹ Herder id. m. I. 120–143. l.

⁴² Alber Nep. János: Interpretatio sacrae scripturae per omnes veteris et novi Testamenti libros... Pest. 1802. VI. Praefatio 3–8. l.

⁴³ Molnár János: Magyar Könyvház. XXII. 1804. 71. l.

⁴⁴ Varga István: Exegésika Theologia... Debrecen. 1807. 500–517. l.

⁴⁵ V. ö. Hevesi Simon: Jób könyvének problémája. Jubiláris emlékmű. Lugos. 1904. 91. l.

tudásába jelentékenyen felszívódott Herder művének tartalma. Nemcsak egy-egy végeredménybe sűrített gondolatsor kihangzása mutat vissza az eredet forrására (emir, arab bölcsesség, consessus sapientum), hanem néhol a szó szerinti átvételek is felfedik a származás vidékét.

*

Az elmondottak után kétségtelen, hogy a XVIII—XIX. századforduló magyar irodalma a héber költészet kérdéseiben Lowth és Herder munkáján tájékozódott. És részben az ő szellemi magatartásuk nyomán közeledett a zsidó irodalom felé esztétika, filozófia és vallástudomány. A romantika ismét jogaiba iktatta a biblia költészetét, s az új életre lendült tárgykörnek figyelem-anyaga lett: Jób könyve is.

Budapest.

Dr. Zsoldos Jenő.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

ÖTVENEGYEDIK ÉVFOLYAM

1934. JUNIUS—DECEMBER 6—12. SZÁM.

Dr. HEVESI SIMON

TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTIK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY

Dr. LÖWINGER SÁMUEL

Dr. HEVESI FERENC

Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1934.

 Kérjük a T. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 24 pengő. Rabbiknak, tanároknak, tanítóknak 10 pengő.

TARTALOM.

	Oldal
Wertheimer Adolf: Bevezető	73
Stern Samu: Dr. Hevesi Simon pesti vezető-főrabbi negyven éves papi jubileumára	75
Székely Ferenc: Hevesi Simon jubileumára	76
Dr. Buday-Goldberger Leó: Hevesi Simon és az Omike	77
Dr. Kálmán Ödön: Dr. Hevesi Simon	79
Dr. Goldberger Izidor: Hevesi Simon szüleiéről	107
Dr. Hajdu Miklós: Simon Rabbi templomából	108
Dr. Farkas József: Dr. Hevesi Simon, mint a Pesti Izr. Hitközség rabbikollégiumának elnöke	111
Dr. Vidor Pál: Dr. Hevesi Simon a Rabbiképző katedráján	112
Dr. Ballagi Ernő: Hevesi Simon, a publicista	117
Scheiber Sándor: Hevesi Simon irodalmi munkássága	120
Dr. Blau Lajos: A Biblia történeti szemlélete	146
Dr. Csetényi Imre: Deák Ferenc és a zsidó kérdés	157
Dr. Deutsch Gábor: A Prédikátor bölcséletének rendszere	162
Dr. Fokos Dávid: Héber hatás időelnevezésekben és a magyar „hónap” szó	193
Dr. Groszmann Zsigmond: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története	198
Dr. Guttmann Henrik: Ujabb adatok a jeruzsálemi második szentély pusztulásáról	244
Dr. Hoffer Ármin: A halachikus törvénykönyvek Alfáziig	249
Dr. Katona József: Az ember teremtésének ideje az aggárában	266
Dr. Kecskeméti Lipót: Ezsajás	271
Dr. Kiss Arnold: Maimuni Mózes felfogása az isteni gondviselésről és a szabad akaratról	275
Dr. Kohlbach Bertalan: Hasmoneus pénzérmék a Magyar Nemzeti Múzeumban	289
Dr. Löwinger Sámuel: Hitlerizmus és bojkottmozgalom a XVI. század második felében	295
Dr. Presser Béla: Vezérgondolatok Dr. Hevesi Simon beszédeiből	330
Takács Pál: Ady Endre bibliai látása	354
Dr. Zsoldos Jenő: Jób könyve a XVIII—XIX. századforduló magyar irodalmában	362

A Magyar Zsidó Szemléltetés minden küldemény „Dr. Guttmann Mihály és Dr. Löwinger Sámuel Budapest, VIII. Rökk Szilárd-utca 26” címezendő. Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

Neuwald Illés Utódai könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-út 48.
Felelős kiadók: Dr. Hevesi Ferenc és Dr. Löwinger Sámuel.